

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova

**REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI
İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİ**

(Dərslik)

*Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin
19.05.2010-cu il tarixli 606 sayılı əmri ilə dərslik
kimi təsdiq edilmişdir.*

B A K I – 2 0 1 1

Elmi redaktor: prof. M.Əhmədov

Rəyçilər: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin dosenti **A.Ağayev**

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin prorektoru i.e.n., dos. **T.Şükürov**

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin əməkdaşları prof. **Q.Manafov**, prof. **Ə.Babayev**, prof. **H.Allahverdiyev** və dos. **M.Əliyev**

Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi /Dərslik. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2011.- 370 səh.

Kitabda rayonlaşmanın prinsip və amilləri, regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin təşkili və elmi əsasları, metodları, müxtəlif növ və tiplərdə regionların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi kimi məsələlərə baxılır. Burada həmçinin regionların təsərrüfatının istehsal ixtisaslaşması, kompleks inkişafı, regiondaxili və regionlararası qarşılıqlı əlaqələr, maliyyə münasibətləri, regionların inkişafında Azad İqtisadi Zonaların) AİZ-in rolu və başqa problemlər araşdırılır.

Kitab ali məktəblərin iqtisad fakültələrinin, xüsusilə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi ixtisasları üzrə tələbə və müəllimlər, yerli özünüidarə orqanları və bələdiyyə, habelə iqtisadi xidmət müəssisələri və təşkilatlarının işçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. - 2011

© İqtisad Universiteti - 2011

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	7
I FƏSİL. REGIONAL SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINI NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI.....	9
1.1. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri, meyarları və idarəedilmə metodları.....	9
1.2. Regional sosial-iqtisadi inkişafın tədqiqi xüsusiyyətləri.....	17
1.3. İqtisadi rayon anlayışı. Rayonlaşmanın zəruriliyi və amilləri.....	23
1.4. Rayonlaşmanın xarici təcrübəsi.....	32
1.5. Azərbaycanda rayonlaşmanın inkişafı.....	40
1.6. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının xarakteristikası.....	59
II FƏSİL. REGIONUN STRUKTUR-FUNKSIONAL TƏŞKİLİ.....	79
2.1. Region təsərrüfatının strukturu və sahələrarası komplekslərin formalaşması mərhələləri.....	79
2.2. Regionda əhalinin məskunlaşması və müəssisələrin yerləşdirilməsi.....	83
2.3. Məntiqi-terminal komplekslərin və situasiya mərkəzlərinin yaradılması.....	89
III FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAFIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	92
3.1. Regional inkişaf – dövlət tənzimlənməsinin predmeti kimi.....	92
3.2. Regional inkişafın disproporsiyaları və bərabərləşdirmə siyasəti.....	98
3.3. Regionun inkişafının dövlət tənzimlənməsi.....	102
3.4. Müəssisə və region, onların qarşılıqlı fəaliyyət sistemi.....	106
IV FƏSİL. REGIONLARIN İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODLARI.....	116
4.1. Regional proqramların mahiyyəti, növləri və ərazi tənzimləmədə yeri.....	116
4.2. Ərazi kompleks proqramlarının strukturu və işlənilib	

hazırlanması qaydası.....	120
4.3. Regionların inkişafının strateji planlaşdırılması.....	123
4.4. İndikativ planlaşdırmanın mahiyyəti və zəruriliyi.....	130
V FƏSİL. DÖVLƏTİN REGIONAL SİYASƏTİ VƏ ONUN İSTİQAMƏTLƏRİ.....	136
5.1. Dövlətin regional siyasətinin mahiyyəti və məqsədləri.....	136
5.2. Regional siyasətin əsas istiqamətləri və həyata keçirilməsi mexanizmi.....	151
5.3. Regional siyasətin tədqiqi metodları və idarədilməsi.....	159
5.4. Regional siyasətin obyektləri, subyektləri və formaları.....	175
VI FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAFIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	178
6.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin funksiyaları və ictimai inkişafın məqsədi.....	178
6.2. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin mahiyyəti və məzmunu.....	184
6.3. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin normativ qanunvericilik əsasları.....	187
6.4. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin iqtisadi əsasları.....	190
VII FƏSİL. REGION İQTİSADİYYATININ KOMPLEKS İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	198
7.1. Region iqtisadiyyatının kompleks inkişafının mahiyyəti, zəruriliyi və ilkin şərtləri.....	198
7.2. İstehsal komplekslərinin formaları.....	204
7.3. İstehsalın ixtisaslaşması planı və onun göstəriciləri.....	208
7.4. İstehsalın kompleks inkişafı planının göstəriciləri.....	213
VIII FƏSİL. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA AİZ-in ROLU.....	217
8.1. Azad iqtisadi zonaların formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları	217
8.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda AİZ-in yaradılmasının zəruriliyi.....	227
8.3. Azad iqtisadi zonaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri.....	233

IX FƏSİL. REGIONAL SİYASƏT VƏ TORPAQ	
BAZARININ FORMALAŞMASI.....	243
9.1. Torpaq bazarının mahiyyəti və onun iştirakçılarının mənafeləri.....	243
9.2. Torpaq bazarının formalaşmasının regional xüsusiyyətləri.....	245
9.3. Torpaq vergisi büdcə mexanizminin mənbəyi və torpaqdan istifadə proseslərinin tənzimləyicisi kimi.....	247
9.4. Torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi.....	251
X FƏSİL. SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	259
10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin regional istiqamətləri.....	259
10.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi.....	266
10.3. Xüsusi və kollektiv biznesin təşkilinin forma və metodları.....	269
10.4. Sahibkarlığın idarə edilməsinin çevik strukturları.....	273
10.5. Sahibkarlıq fəaliyyətində rəqabət.....	276
XI FƏSİL. İSTEHSAL VƏ SOSIAL İNFRASTRUKTURUN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI.....	280
11.1. İnfrastruktur anlayışının mahiyyəti.....	280
11.2. İstehsal infrastrukturunun inkişafının strateji planlaşdırılması.....	281
11.3. Sosial infrastrukturun ərazi inkişafının metodoloji məsələləri.....	285
XII FƏSİL. SOSIAL SFERASI SAHƏLƏRİNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI.....	289
12.1. Sosial sferası sahələrinin strateji planlaşdırılmasının vəzifələri.....	289
12.2. Kommunal təsərrüfatın inkişafının planlaşdırılması.....	293
12.3. Əhaliyə məişət xidmətlərinin planlaşdırılması.....	299
12.4. Səhiyyənin inkişafının planlaşdırılması.....	303

XIII FƏSİL. REGIONLARIN MALİYYƏSİ.....	310
13.1. Ərazi maliyyəsinin mahiyyəti və rolu.....	310
13.2. Ərazi büdcələrinin gəlirləri və xərcləri.....	317
13.3. Büdcədən kənar bələdiyyə fondları.....	330
13.4. Maliyyə sisteminin hüquqi tənzimlənməsi.....	334
XIV FƏSİL. EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	344
14.1. Ekologiya anlayışı və onun inkişaf istiqamətləri.....	344
14.2. Ekoloji problemlərin iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi və tədbirlərin səmərəliliyi.....	351
14.3. Regionda ekoloji problemlərin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri.....	355
14.4. Ekoloji problemlərin hüquqi tənzimlənməsi.....	357
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	368

GİRİŞ

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşamış ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, keçid dövrünün davamlı iqtisadiyyatını yaratmaq üçün səhmləşdirmək və özəlləşdirmək kifayət deyildir. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən iqtisadiyyatı yaratmaq üçün qeyd etdiklərimizlə yanaşı aktiv sahə və regional dövlət siyasəti, onun birbaşa və dolayı müdaxiləsi zəruridir. Keçid dövrünün iqtisadiyyatını təhlil edən iqtisadçıların çoxu (xüsusilə keçmiş sosialist ölkələrindən) belə qənaətə gəlirlər ki, keçid dövründə dövlətin rolu nəzərdə tutulduğundan xeyli genişdir.

Dövlət bölməsinə dair müasir təlimlərə görə inkişaf etmiş bazar mühitində iqtisadiyyatın institusional-hüquqi strukturunu təmin etmək və «bazar müvəffəqiyyətsizliklərini» aradan qaldırmaq lazımdır. Sonuncu dövlətin belə funksiyaları ilə əlaqələndirirlər: a) «ictimai nemətlər» istehsalı - xidmətlər və başqaları); b) cəmiyyəti «xarici səmərələrdən» müdafiə etmək (təbii mühitin mühafizəsi); c) «təbii inhisarçılığ»ın tənzimlənməsi (energetika, nəqliyyat, rabitə); ç) iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və iqtisadi artıma yardım; d) gəlirlərdə həddindən artıq qeyri-bərabərliyin, ciddi regional ziddiyyətlərin aradan qaldırılması. Bu funksiyalar inzibati-amirlik sistemindən bazara transformasiyası prosesində daha çox aktualdır.

Burada dövlətin çoxsaylı funksiyalardan bizə maraqlısı regional siyasətdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinə keçid istiqamətində həyata keçirilən radikal islahatların ləng getməsi, ərazi istiqamətə, demək olar ki, tamamilə fikir verilməməsi, bütün qanunların, fərman və sərəncamların, qərarların bütövlükdə respublika səviyyəsində olması, regionların özlərinə məxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaması ilə əlaqədar idi.

Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olanda da regional siyasət mərkəzin mənafeyinə xidmət etməyə yönəlmiş, müttəfiq respublikanın daxilində regionlararası əlaqələr də, demək olar ki, tam şəkildə yuxarıdan tənzimlənirdi. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin, xüsusilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş «bazar liderlərinin» təcrübəsi göstərir ki, onların heç birində regional proporsiyaların formalaşmasında, iri şəhərlərin inkişafında bazar hərc-mərcliyinə yol verilməmiş, azsaylı xalqlar və ekstremal təbii şəraitə malik ərazilərdə yaşayan əhali yaddan çıxarılmamışdır. Eyni şərait Azərbaycan Respublikasında da mövcuddur və bunu indiki şəraitdə mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi uzun müddət «planauyğunluğu» və «regional planlaşdırmanı» sosializmlə, «fəlakəti», «hərc-mərçliyi» isə bazara

bağlamışlar. (Bir dəfə Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki, görkəmli sovet iqtisadçısı O.Boqomolov uğurlu formada qeyd etmişdi: «Planlar həqiqətən ardıcıl olaraq tərtib edilir və bəyənilir, lakin həyat öz qaydası ilə hərəkət edir»).

Qeyd olunanlar planauyğunluğun güclənməsi və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının regional təşkili prosesinin bir iqtisadi formasiya çərçivəsindən çıxması və hər şeyi əhatə etmə xarakterinin sürətlənməsi ideyasını təsdiq edir. Bu cəhət güclü təbii ehtiyatlara, təbii-iqtisadi şəraitə və potensiala malik Azərbaycan Respublikası üçün çox səciyyəvidir.

Regional siyasətə xalis iqtisadi hadisə kimi baxmaq ciddi səhv olardı. (Bu, bəzi iqtisadçıların yol verdiyi səhvdir). Ərazinin fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsinin əsasını təşkil edən, cəmiyyətin sosial, siyasi, ekoloji sifarişlərini həyata keçirmək onun mühüm atributudur. Adətən belə tədbirlər iqtisadi mexanizm vasitəsilə həyata keçirilir.

Respublikanın sosial-iqtisadi durumu və onu yaxşılaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın müddəalarını, habelə tədris olunan ixtisasların profilini nəzərə alaraq «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi» adlı dərsliyi yazmışıq. 2001-ci ildə nəşr olunmuş dərs vəsaitindən fərqli olaraq burada xarici ölkələrin təcrübəsini də nəzərə almaqla, yeni şəraitə uyğun 14 fəsil verilmiş, 2004-cü il fərmanından irəli gələn yeniliklərlə digər fəsillər də zənginləşdirilmişdir.

Kitabın demək olar ki, yarısı regionlaşma, onun zəruriliyi, nəzəri-metodiki əsasları, regional inkişafın ərazi prinsipləri və amilləri, hüquqi əsasları, maliyyə məsələlərinin şərhinə, qalanı isə regional siyasət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Regional siyasətə keçid dövrünü yaşayan ölkələrin, mövcud qruplar üzrə xarici ölkələrin (Avropa, Avropa Birliyi, keçmiş SSRİ, Rusiya Federasiyası, ABŞ, Kanada və Yaponiya, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələr) regional siyasətin formalaşması xüsusiyyətləri tədqiq edilərək bir çox məsələlərin araşdırılmasında istifadə olunur.

Dərsliyin I, II, III fəslinin 1,2,3-cü paragrafını, V, XI, XII, XIII və XIV fəsilləri i.e.n., dos. M.M.Mahmudov, III fəslin 4-cü paragrafını, VI, VII, VIII, IX və X fəsilləri i.e.n., b/m. İ.M.Mahmudova yazmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədris proqramının və müvafiq olaraq dərsliyin bəzi bölmələri hələlik tam şəkildə izah olunmamışdır, onların müəyyən düzəlişlərə və şərhlərə ehtiyacı vardır. Bununla əlaqədar olaraq müəlliflər elmi tövsiyələri, irad və təkliflərini söyləyəcək oxuculara qabaqcadan öz səmimi təşəkkürlərini bildirirlər.

I FƏSİL. REGIONAL SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri, meyarları və idarəedilmə metodları

«İnkişaf» termini tez-tez aşağıdakı birləşmələr şəklində istifadə edilir: iqtisadi inkişaf, sosial-iqtisadi inkişaf, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı (və ya başqa ölkənin), regionun inkişafı, sahələrin inkişafı.

Hər halda inkişaf ifadəsi altında hər şeydən əvvəl iqtisadi sferada mütərəqqi dəyişikliklər başa düşülür. Əgər kəmiyyət dəyişiklikləridirsə, onda iqtisadi artımdan danışılır. Keyfiyyət dəyişikliklərində struktur dəyişikliklərindən və ya inkişafın məzmununun dəyişmə-sindən, yaxud da iqtisadi sistemin yeni xarakteristika almasından söhbət gedə bilər.

Xalis iqtisadi xarakteristikalarla yanaşı çox vaxt inkişafın sosial parametrlərinə baxılır. Sosial xarakteristikalar çoxdan hər bir regionun inkişaf dərəcəsini qiymətləndirən tamhüquqlu göstəricilərə çevrilmişdir.

İnkişaf həmişə məqsədi və ya məqsədlər sistemini müəyyən edən istiqamətə malikdir. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, onda tərəqqidən, mənfidirsə tədrilik və ya tənəzzüldən danışıla bilər. Başqa sözlə, regionların inkişafının təbiəti həmişə müəyyən məqsəd və ya bir neçə məqsədi nəzərdə tutur.

Regionun inkişafı çoxölçülü və çoxbaxışlı prosesdir. Buna, adətən müxtəlif sosial və iqtisadi məqsədlərinin məcmuu nöqtəyi-nəzərdən baxılır. Sosial-iqtisadi inkişaf aşağıdakı baxışları özündə birləşdirir:

- istehsalın və gəlirlərin artımı;
- cəmiyyətin institusional, sosial və inzibati strukturlarda dəyişikliklər;
- ictimai şüurda dəyişikliklər;
- ənənələrdə və adətlərdə dəyişikliklər.

Hazırkı dövrdə dünyanın bir çox ölkələrinin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Buna görə də sosial-iqtisadi inkişaf prosesi üç tərkib elementini özündə birləşdirir:

- əhalinin gəlirlərinin artırmaq, sağlamlığını yaxşılaşdırmaq və təhsil səviyyəsini yüksəltmək;

- insan ləyaqətinə hörmət etməyə yönəldilmiş sosial, siyasi, iqtisadi və institusional sistemin formalaşması nəticəsində insanların özünəhərmətini artırmağa imkan verən şərait yaratmaq;

- insanların azadlıq, o cümlədən iqtisadi azadlıq dərəcəsini yüksəltmək.¹

Ölkənin və regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini qiymətləndirərkən həyat keyfiyyətinin sonuncu iki elementi heç də həmişə nəzərə alınmır, ancaq son dövrdə iqtisad elmində və siyasi təcürübədə onlara daha çox əhəmiyyət verilir.

Hər bir regionun inkişafı çoxməqsədli və çoxmeyarlı prosesdir. Regionların inkişafının məzmunu çox fərqlənə bilər. Həqiqətən də Abşeron, Gəncə, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Aran, Dağlıq Şirvan regionları və Bakı şəhərinin inkişafı öz məzmununa görə kəskin fərqlənir və bu fərqlər həm də hər bir regionun xüsusiyyətləri, onun istehsal strukturu, coğrafi vəziyyəti, istehsal ixtisaslaşması və s. ilə şərtlənir.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədləri kimi gəlirlərin artımı, təhsilin, qidalanma və səhiyyənin yaxşılaşması, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, imkanların bərabərliyi, şəxsi azadlığın genişlənməsi, mədəni həyatın zənginləşdirilməsindən istifadə olunur. Bu məqsədlərdən bəziləri oxşardır. Lakin müəyyən şərtlərdə onların köklü fərqləri ola bilər.

Regionların inkişafı məqsədlərinə müvafiq olaraq meyarlar (inkişaf xarakteristikaları) və bu meyarları ölçən göstəricilər sistemi qurulur. İnkişafın məqsədləri və sərvətlərin iyerarxiyasına görə ölkələr və regionlar arasında bəzi fərqlərə baxmayaraq beynəlxalq təşkilatlar arasında bəzi universal inteqral göstəricilərlə qiymətləndirilir. Bu göstəricilərdən biri də BMT-nin İnkişafı Proqramı çərçivəsində işlənilən insanın inkişafı indeksidir. Bu göstərici ölkəni 00-dan 1-ə qədər yüksələn əhəmiyyətinə (vacibliyinə) görə sıraya düzür. Bu halda hesablama üçün iqtisadi inkişafın üç göstəricisindən istifadə olunur:

- doğulandan gözlənilən ömür müddəti;

- zehni potensial (yaşlı əhalinin savadlılığı və təhsil vermənin orta müddəti);

- valyutanın alıcılıq qabiliyyəti və gəlirin faydalılığının son həddinin azalmasını nəzərə almaqla adambaşına düşən gəlirin həcmi.

Beynəlxalq təhlildə olduğu kimi regionlararası müqayisədə də insanın inkişafı indeksindən və başqa analoji göstəricilərdən istifadə etmək olar.

¹ Тодоро М.П. Экономическое развитие. М., 1997.- С.651.

İnteqral göstəricilərlə yanaşı regionun inkişafının müxtəlif istisna (xüsusi) göstəricilərindən də istifadə etmək olar. Bunlara daxildir:

- əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir;
- müxtəlif maddi nemətlərin istehlak səviyyəsi;
- gəlirlərin diferensiallaşması dərəcəsi;
- yaşama müddəti (ömür);
- fiziki sağlamlıq səviyyəsi;
- təhsil səviyyəsi;
- əhalinin xoşbəxtlik dərəcəsi.

Uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlərə və bunlara uyğun ölkənin iqtisadi inkişaf meyarlarını ayırmaq məqsəduyğundur. Uzunmüddətli məqsədlər arasında sənayeləşmiş cəmiyyətin yaranması və inkişafı, gələcək nəsillər üçün yüksəkixtisaslı iş yerlərini yaratmaq, səhiyyənin, təhsilin və mədəniyyətin səviyyəsi də daxil olmaqla ölkənin bütün vətəndaşlarının həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi vardır.

Qısamüddətli məqsədlər kimi böhranın aradan qaldırılması və növbəti ildə, kvartalda, ayda və s. ümumi milli məhsullar artımının konkret həcməsinə nail olmaq və başqalara baxmaq olar. Uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlər öz mahiyyətinə görə güclü fərqlənir, onlara nail olmaq tədbirləri də həmçinin eyni deyildir.

İqtisadi inkişafın meyarları heç də həmişə məqsədlərin və ya məqsədli oriyentərlərin rolunu oynaya bilməz və əksinə. Çox vaxt regional inkişafın faktiki məqsədləri kimi müvəffəqiyyətlə inkişafın zəruri şəraiti rolunu oynayan aralıq vəzifələr çıxış edir. Regionun və ya şəhərin inkişafının belə taktiki məqsədləri arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- yeni biznes növlərinin cəlb edilməsi;
- mövcud biznesin genişləndirilməsi;
- kiçik biznesin inkişafı;
- şəhərin mərkəzinin inkişafı;
- sənayenin inkişafı;
- xidmət sferasının inkişafı;
- region əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsində maddi nemətlər istehsalı və istehlakı səviyyəsini və əhalinin hər nəfərinə (ümumi daxili məhsul (ÜDM), ümumi milli gəlir (ÜMM), əhalinin hər nəfərinə real ÜMM, bu göstəricilərin artım sürəti) bu səviyyənin artımı kimi ənənəvi göstəricilərin böyük əhəmiyyəti vardır.

İnkişaf dinamikasını qiymətləndirmək üçün regionda iqtisadi artım sürətini qiymətləndirən: adambaşına gəlirin artım sürətləri, əmək məhsuldarlığı, habelə istehsalın və cəmiyyətin struktur transformasiyasının sürətləri kimi göstəricilərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

ÜDM, adambaşına gəlir, əmək məhsuldarlığı və onların artım sürəti kimi təmiz iqtisadi göstəricilər regionun sosial-iqtisadi inkişafını tam şəkildə qiymətləndirə bilməz. Ömür müddəti, əhalinin sağlamlıq səviyyəsi, onun təhsil və ixtisas səviyyəsi, habelə istehsalda və cəmiyyətdə struktur dəyişiklikləri göstəriciləri də əhəmiyyət kəsb etmir.

Bir sıra ölkələrin və regionların iqtisadi inkişafı ictimai istehsalın strukturunda dəyişikliklər, xüsusilə də sənayesi inkişaf etmiş cəmiyyətin sənayeləşməyə başlayanla əvəz edilməsi ilə müşahidə olunur. Məşğul olanların çox hissəsi qeyri-maddi istehsal bölməsində, az hissəsi isə bilavasitə sənayedə və kənd təsərrüfatında işləyir.

Qeyri-maddi istehsal iqtisadi inkişafın paradiqması olur və bu da ölkə və regionların sərvətlərinin yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Ənənəvi olaraq ölkələr və regionlar sərvət nöqtəyi-nəzərdən məşələrə, faydalı qazıntılara, torpağa, təbii şəraitə, əsas fondlara, coğrafi vəziyyətə görə qiymətləndirilir. Dəyərən çox hissəsini yaradan qeyri-maddi istehsal sferasına dair yeni təsəvvür ölkə və regionların sərvətinin qiymətləndirilməsi meyarlarını dəyişdirir. İxtisaslı işçi qüvvəsinin, idarəetmə texnologiyaların, bazar infrastrukturunun, biznes şəbəkəsinin, təşkilat mədəniyyətinin mövcudluğu birinci yerə irəli sürülür. İqtisadi inkişafın yeni mənbələri və amillərinə dair yeni baxışlara, yəni bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafının istiqamətlərinə və sürətlərinə həlledici təsir göstərən təhsil, elm, tibb, telekommunikasiyalara, menecmentin şərtlərinə yenidən baxmağı tələb edir.

Beləliklə, region səviyyəsində aşağıdakı meyarları və onlara müvafiq sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərini gözdən keçirmək olar:

- ÜMM və ya ÜDM (mütləq həcmi və əhalinin hər nəfərinə) və bu göstəricilərin artım sürətləri;
- əhalinin gəlirlərinin orta səviyyəsi və onların diferensiallaşması dərəcəsi;
- ömür müddəti, insanların fiziki və psixoloji sağlamlıq səviyyəsi;
- təhsil səviyyəsi;
- maddi nemətlərin və xidmətlərin (ərzaq məhsulları, mənzil, telefon xidmətləri) istehlak səviyyəsi, ev təsərrüfatlarının uzun müddət istifadə olunan mallarla təmin olunması;

- sağlamlıq səviyyəsi (poliklinikalarla, xəstəxanalarla, apteklərlə, diaqnostika mərkəzləri ilə və təcili yardım xidmətləri ilə təmin olunması, göstərilən tibbi xidmətlərin keyfiyyəti);

- ətraf mühitin vəziyyəti;

- insanların mədəni həyatının zənginləşdirilməsi.

Regionun iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsinin standart üsulu istehsal səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir (bir qayda olaraq maddi istehsal). Belə qiymətləndirmə bu gün birtərəflidir və kifayət deyildir. Ölkələrin iqtisadi inkişafının qiymətləndirilməsinə beynəlxalq təşkilatların işləyib hazırladıqları yanaşmalar regionun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsində yalnız istehsalın həcminə yox, həmçinin də təhsil, səhiyyə, ətraf mühitin vəziyyəti, iqtisadi sferada imkanların bərabərliyi, şəxsi azadlıq və həyat mədəniyyəti kimi istiqamətlərini də nəzərə almağa məcbur edir. Tamamilə yerinə düşür ki, regionun inkişafının inteqral göstəricisi kimi müxtəlif ölkələrin inkişafını qiymətləndirmək üçün BMT-nin İnkişaf Proqramında tətbiq olunan insanın İnkişaf indekslərindən istifadə etmək olar.

Hal-hazırda Azərbaycan şəhərlərinin şəhərətrafi ərazilərinin çoxunda daim çoxalan zibilliklər mövcuddur. Daça qəsəbələri deyilən yaşayış məntəqələri özlərinin tullantıları yığılan anbarlarla bitişik yerləşmişdir. Torpaqların xeyli hissəsi həmişəlik ekoloji sferadakı cəhəlin təsirinə düşür, əvəzsiz itir, maliyyə vəsaitinin ümumən çatışmamaması ilə əlaqədar təsərrüfat dövriyyəsindən çıxır. Bu, əhalinin rifahının kompleks ekoloji problemlərdən yalnız bir istiqamətidir.

Bir sıra şəhərlər suyun və havanın yol verilən normadan qat-qat artıq çirklənməsi ilə xarakterizə olunur. Xeyli miqdarda məhsuldar torpaqlar hər il əvəzsiz kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxır. Bütün mənfi ekoloji meyillər Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı vəziyyətinə təsir göstərir.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafı anlayışına həmçinin əhalinin həyat mədəniyyəti kimi çətin ölçülə bilən substansiya da daxildir. Regionun iqtisadi inkişafının müsbət dinamikası yalnız həmin regionun əhalisinin həyatının, mədəniyyətinin zənginləşdirilməsi şəraitində mümkündür. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının müsbət dinamikası o halda ola bilər ki, bütün digər bərabər şərtlər daxilində hər bir vətəndaşın şəxsi azadlığı, o cümlədən iqtisadiyyat sahəsində azadlığı genişlənir. Bu da kiçik və orta biznesin səmərəli yardımı, antiinhisar tədbirləri, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, mənzil bazarının inkişafı hesabına təmin olunan irəliləyişə real azadlıq təmin edilir.

Regionun, şəhərin və ya rayonun, yəni hər səviyyədə yerli hakimiyyət orqanları iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: əhaliyə və müs-

sisələrə xidmət göstərmək (yolların qorunması, su, istilik və enerji təchizatı, zibilin yığışdırılması, parkların və istirahət yerlərinin mühafizəsi və s.) və tabeçiliyində olan ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafını idarə etmək.

İnkişafın idarə edilməsi müxtəlifşəpkili strategiyaların, proqramların konkret fəaliyyətin köməyilə həyata keçirilə bilər, bununla da yerli idarəetmə orqanları region iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırmağa, yeni iş yerlərini yaratmağa, vergi bazasını artırmağa, yerli cəmiyyəti maraqlandıran müəyyən iqtisadi aktivlik növləri üçün imkanları genişləndirməyə çalışır.

Keçid dövründə sosial-iqtisadi inkişaf funksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə iqtisadi inkişafın əhəmiyyətli məsələlərinə bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, iqtisadiyyatın bir vəziyyətindən digərinə keçidlə müşahidə olunan böhran hallarının aradan qaldırılması da əlavə olunur. Əgər iqtisadi proseslər özbaşına axına buraxılıbsa böhrandan çıxma əziyyətli olacaq, eyni zamanda əgər regional idarə (administrasiya) mövcud yerli üstünlüklərdən istifadə etmək və yenilərinə yaratmaqla iqtisadi inkişaf proseslərinə aktiv təsir göstərsə, onda o, daha çox rahat, rəvan olacaqdır.

Region həyatının hər bir sferasında böhranın aradan qaldırılması birbaşa iqtisadi aktivlik səviyyəsi ilə əlaqədardır. Sosial inkişaf nisbi müstəqilliyə malik olmasına baxmayaraq, müəyyən qədər iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olan resurs imkanlarına görə də müəyyən edilir. Buna görə də yalnız iqtisadi aktivliyi inkişaf etdirməklə yerli cəmiyyətin həyatında bu və ya digər irəliləyişləri həyata keçirmək və əhalinin rifah səviyyəsini qaldırmaq olar. Bu da son nəticədə bu və ya digər sosial-iqtisadi siyasətin müvəffəqiyyətini müəyyən edir.

İqtisadi inkişafın gedişinə regional idarənin bütün mümkün metodlarını aşağıdakı kimi dürüst ifadə etmək olar:

- işgüzar aktivliyi inkişaf etdirmək üçün regionda əlverişli ümumi şərait yaratmaq;
- işgüzar aktivliyi tənzimləmək;
- region idarəsi ilə biznesin birbaşa kooperasiyası.

Regional inkişafın idarə edilməsinin bu metodlarına baxaq.

Bu şərtlərə bazar infrastrukturunun, torpağın və iqtisadi aktivliyin yeni növlərini inkişaf etdirmək üçün onun hüquqi əsaslarının olması, yaxşı inkişaf etmiş nəqliyyat, rabitə, ofis təsərrüfatı və s. daxil etmək olar.

Qərbi ölkələrində idarə tez-tez regional infraqururura investisiyaları, torpaq sahələrinin yenidən təşkili üzrə müəyyən tədbirlər həyata

keçirir, habelə regiona yeni biznes növlərini cəlb etmək üçün regional marketing çərçivəsində iş aparır. Bazar münasibətlərinin təşəkkülü şəraitində Azərbaycan regionlarının idarələri bu dolay təsir növləri ilə yanaşı, bazar infrastrukturunun əsasını təşkil edən yeni institutlara da birbaşa yardımını həyata keçirir.

Bütün növlərdə biznes üçün baza sayılan yollar, telefon, şəhər vağzalları, aeroport və başqa infrastrukturun yaradılması və möhkəmləndirilməsi üzrə aktiv hərəkət ənənəvidir. Torpaqda da həmçinin məqsədyönlü hərəkəti həyata keçirmək olar – torpaq sahələrini birləşdirmək və xırdalamaq, satın almaq və satmaq, icarəyə vermək və hətta əvəzsiz istifadəyə vermək və s. regionda həm ümumi istiqamət, həm də yeni işgüzar aktivliyin intensivliyi torpağa münasibətdə konkret hərəkətdən asılıdır.

Hər hansı regionun iqtisadi inkişafının müstəqil amili kimi son illərdə beynəlxalq amil üzə çıxdı: beynəlxalq əlaqələr nə qədər intensiv olarsa, bir qayda olaraq region iqtisadiyyatının inkişafına da bir o qədər çox təkan verəcəkdir. Regiona xarici investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq əlaqələrin və beynəlxalq ticarətin köməyi bütövlükdə iqtisadi inkişafın nisbətən müstəqil və son dərəcə səmərəli alətinə çevrilir.

İşgüzar aktivliyin tənzimlənməsi. İdarə həmin regionun inkişafına dair qərarların qəbul edilməsində sahibkarlarda həvəsləndirici dəlilləri formalaşdırır. Buna istiqrazlar, subsidiyalar, təminatlar və hətta birbaşa alınmalar kimi alətlərin köməyi ilə yerli vergilərin azaldılması, yaxud ucuz kapital verməklə nail olunur.

Sahibkarlara təsirin bu metodları arabit tutarlı tənqiddə məruz qalır. Xüsusilə sübut edirlər ki, bu cür tədbirlər birbaşa regionların və şəhərlərin resurs itkilərinə aparır və sonda yeni növlərdə biznesin yerləşdirilməsinə təsir göstərmir. İş ondadır ki, yerli vergitutma şərtlərindəki fərqlər bir qayda olaraq biznesin başqa şərtlərinə (yaxud tədarükçülərin mövcudluğu, yerləşmə, satış bazarlarına yaxınlıq və b.) nisbətən müqayisə edilməz qədər öz fərqlərini verir.

Torpaqlardan istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi də idarənin tənzimləyici təsirinə daxildir.

Mənzil tikintisi, ticarət və biznes mərkəzləri, sənaye istifadəsi üçün müvafiq torpaqdan istifadə zonalarının ayrılması öz işgüzar aktivliyinin inkişafını planlaşdıran xüsusi investisiyalara təsir göstərir. Bu və ya digər tikinti planlaşdırılan və həyata keçirilən zaman adi konkret güzəştlər verməklə tikinti qaydalarını dəyişdirmək olar.

Tikinti qaydalarının tənzimlənməsi uzun perspektivdə hiss olunan səmərəni verə bilər. Lakin müvafiq səmərəni yalnız şəhərin inki-

şafının strateji planlarını işləyib hazırlamaq, onun inkişafının uzunmüddətli və qısamüddətli məqsədlərini dəqiq ayırmaq şərtilə mümkündür.

İdarə və biznesin birbaşa kooperasiyası. Şəhərin inkişafının iri layihələrini reallaşdıran zaman idarə ilə xüsusi təşkilatların məqsədyönlü əməkdaşlığı məqsəduyğundur. Bütövlükdə şəhərin inkişafını təmin edən irimiqyaslı uzunmüddətli layihələr xüsusi təşkilatlar və şəhərin idarəsinin birgə gücü ilə həyata keçirilir. Bir sıra hallarda bir layihə çərçivəsində fəaliyyəti əlaqələndirmək üçün qarışıq kompensasiyalar yaradılır. Lakin qarışıq kompensasiyalarda həmişə xüsusi və ictimai sektorların mənafeyi, münaqişələri müşahidə olunur. Şəhərin inkişafı mənafehlərini mənfəət əldə etməklə bağlı konkret mənafehlərlə axıra qədər uyğunlaşdırmaq həmişə mürəkkəb olmuşdur.

Son illərdə şəhərlərin iqtisadi inkişaf problemlərinin həllində cəlb edilmiş qeyri-hökumət, qeyri-dövlət xarakterli təşkilatların sayının artması ümumdünya təmayülüdür. Qeyd edək ki, bu mənfəətsiz təşkilatlar xüsusi biznesə yardım göstərə və onun inkişafına təsir edə bilər. Belə təşkilatlara yerli ticarət-sənaye palataları, regionun marketingi və ya inkişafı üzrə ixtisaslaşdırılmış agentlikləri daxil etmək olar. İdarəetmənin bu cür təşkilatlarla kooperasiyası bütövlükdə regiona xeyir gətirir.

Yerli idarə rəhbərliyi iqtisadi inkişafa təsirin müxtəlif yanaşmalarından istifadə edərək regionun iqtisadi inkişaf prosesini təmin etməklə, bəzən vasitəçi kimi, «koalisiya (ittifaq) yaradırlar» ki, onlar da real hərəkət edən köməkçi şəxs kimi çıxış edirlər. Buna görə də iqtisadi inkişaf üzrə işini regionun iri müəssisələrinin və işverənlərin rəhbərlərini dəvət etməklə qurmaq olar və lazımdır. Müəssisələrin rəhbərləri ilə bu cür kooperasiyada regional idarə personalının öyrədilməsi, infrastrukturun inkişafı, kiçik və orta biznesin stimullaşdırılması məsələlərini çox səmərəli həll edə bilər.

Regional səviyyədə iqtisadi inkişafın idarə edilməsinin əsası aşağıda göstərdiyimiz kimi biznesin ümumi şərtlərinin yaradılmasıdır.

Cədvəl 1.1

Regionun iqtisadi inkişafına təsir növləri

Biznesin təşkilinin ümumi şərtləri	İşgüzar aktivliyin tənzimlənməsi	İdarə və biznesin birbaşa kooperasiyası
- nəqliyyat - rabitə - mehmanxanalar - tənəffüs salonları (rekreasiya) - telekommunikasiyalar - regional bazar İnfrastruktur: - banklar - audit - sığorta - məsləhətlər	- zonalaşdırma - torpaqdan istifadə qaydaları - vergitutma - subsidiyalar - güzəştlər - təminat	- birgə layihələr Qeyi-kommersiya təşkilatları ilə qarşılıqlı fəaliyyət: - ticarət-sənaye palataları - tədris-məsləhət mərkəzləri

Böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün regionun iqtisadi inkişafına təsir edən bütün metodların kombinasiyasını nəzərdə tutan məqsədli planlar zəruridir. Bu halda belə proqramların tərtib edilməsinin mühüm istiqaməti proqramın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar nəticə və xərclər balansının təhlili ola bilər.

1.2. Regional sosial-iqtisadi inkişafın tədqiqi xüsusiyyətləri

Uzun illər dünya təcrübəsində müəyyən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında regionların (ərazilərin) inkişafının əhəmiyyəti və zəruriliyi təsdiq edilmişdir. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün tərtib olunub həyata keçirilmiş Baş planlar, cari və perspektiv planlar, proqnoz və proqramlar, kompleks inkişaf planları da bunu sübut edir. Məhz bu dövrdə sosialist təsərrüfat sisteminin (dövlət mülkiyyətinə üstünlük verilən) tələblərinə uyğun, digər ölkələrdə isə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq sistemi şəraitində həyata keçirilirdi.

İqtisadi müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasında indiki şərait ikinciə uyğun gəlir. Keçən dövr ərzində respublikada sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətli bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Lakin işlənib hazırlanmış və həyata vəsiqə almış bir sıra sərəncam-

larda, qanunlarda, qərarlarda regionlar yaddan çıxdığına görə bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı ləng inkişaf edirdi.

Hazırkı mərhələdə regionların sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafının prioritetlərini müəyyənənləşdirir. Bu siyasət ayrı-ayrı iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edir, sonra isə bu istiqamətlərin reallaşdırılması üçün mümkün tədbirlərin seçilməsi və onların icrasının mərhələləri, müddətləri və ən başlıcası isə icraçıların əks etdirilməsini təmin edir. Burada real vəziyyətin qiymətləndirilməsi mərhələsində strateji məqsədlərin seçilməsi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün taktiki tədbirlərin müəyyən edilməsi, xüsusilə onların icrası üçün istər infrastruktur, istər təşkilati, istərsə də resurs çatışmazlıqlarının aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

«Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün regional proqramlar həyata keçirilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi potensialının üçdə iki hissəsi Bakıda və Abşeron yarımadasında formalaşmışdır. Əlbəttə, bütün bunların obyektiv səbəbləri vardır. Amma bu istiqamətdə dönüş yaratmaq üçün regional proqramlara böyük diqqət göstərilməlidir». Bu sözləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 17 noyabr 2003-cü ildə Respublika hökumətinin ölkəmizdə prezident seçkilərindən sonra ilk iclasında söyləmişdir. Bu sözlərin təzahürü olaraq və iqtisadiyyata böyük zərbə vuran ölkə iqtisadiyyatının çox hissəsinin bir-iki aqlomerasiyada cəmləşməsinin və bunun nəticəsində regionlarda istehsal sahələrinin və infrastrukturun məhv olmasının qarşısını almaq məqsədilə 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanla «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» təsdiq olunmuşdur.

Dövlət proqramı «Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlətə çevrilməsi və iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi» strategiyasının həyata keçirilməsində çox mühüm mərhələdir.

Dövlət proqramının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına nail olmaqdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- müəssisələrin istehsal fəaliyyətini bərpa etmək və yeni istehsal müəssisələri yaratmaq;
- yerli resurslardan (təbii sərvətlər və əmək resursları) səmərəli istifadəni təmin etmək;
- regionların inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılmasını və inkişafını təmin etmək;
- regionlarda fermerlərə və digər kənd təsərrüfatı işçilərinə kömək məqsədilə müxtəlif servis mərkəzləri yaratmaq, toxumçuluq və damazlıq bazasını genişləndirmək, texniki təminatı yaxşılaşdırmaq və digər zəruri tədbirləri həyata keçirmək;
- investorların regionlara cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmək;
- yeni iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdırmaq.

Yuxarıda sadalananların həyata keçirilməsi hal-hazırda mövcud olan başlıca regional problemlərin həll olunmasında, yəni regionların iqtisadi və vergi potensialının gücləndirilməsində böyük rol oynayacaqdır. Bunu 2004-2007-ci illərdə həmin proqramın yerinə yetirilməsi vəziyyəti təsdiq edir, 650 minə yaxın iş yerlərinin açılması, yeni müəssisələrin tikilməsi və köhnələrin yenidən qurulması, infrastrukturun yüksək sürətlə inkişafı və s. təsdiq edir.

Regional sosial-iqtisadi proqramların uğurla həyata keçirilməsi üçün onların sahəvi-ərazi strukturu, sosial-iqtisadi vəziyyəti və ümumiyyətlə region anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılmalıdır.

Regional iqtisadi tədqiqatlar. Qeyri-mərkəzlilik şərtləri daxilində regional təkrar istehsal şəraitində regionların və bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi məqsədləri ilə regionların maliyyə bazası və onun tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri mövzusu yenidir, elmi nəzəriyyə və təcrübə çox az öyrənilmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərindən ölkə iqtisadiyyatında əsas diqqət regional təkraristehsal və sərvətlərin bölüşdürülməsinə aid nəzəriyyənin öyrənilməsinə və praktiki məsləhətlərin işlənilməsinə yönəldilmişdi. Bununla yanaşı yerli özünüidarəetmə formalarının inkişafı potensialının istifadə məsələləri, yerli resursların effektiv istifadəsinin davamlı modellərinin işlənilməsi də kifayət qədər öyrənilməmiş və elmi-praktik fəaliyyətdə diskussiyalı olaraq qalmaqda idi. Bunların sırasında:

- regionlarda sosial-iqtisadi potensialın idarə edilməsi səmərəliliyi;
- yerli və regional maraqların təmin olunması;

- yerli və regional bazarların və onların infrastrukturlarının formalaşdırılması;
- investisiya siyasəti;
- müxtəlif mülkiyyət formalarından olan əmlakın düzgün istifadəsi;
- yerli resursların istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- resursların istifadəsinin intensivləşdirilməsi və digər problemlər vardır.

Komplekslilik və tamlılıq milli təsərrüfat daxilində regionların xüsusişdirilməsini təmin edir. Bu, təkraristehsal əlaqələrinin ərazidə cəmləşərək müəyyən sərbəstlik əmələ gətirməsində əks olunur.

Regionşünasların qənaətinə görə regional ixtisaslaşmasını müəyyənləşdirmənin əyani göstəriciləri bunlardır:

- regionun sahələr üzrə ixtisaslaşması dərəcəsinin indeksi (hər hansı bir sahə üzrə regionun istehsal etdiyi məhsulun ölkədəki xüsusi çəkisinin, ümumi sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə regionun ölkədəki xüsusi çəkisi ilə müqayisəsi);
- ixtisaslaşmanın effektivlik indeksi (xərc vahidinə düşən regionları istehsal həcmnin ölkədəki həmin göstəriciyə nisbəti);
- ixtisaslaşmanın ümumi indeksi (xüsusi göstəricilərin ümumişdirilmiş forması).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, regionun əsas şərtlərindən biri ölkənin inzibati ərazi bölgüsü ilə bağlı idarəetmədir. İdarəetmə müəyyən dərəcədə regionun tamlılığa yönəlməlidir, belə ki, inzibati ərazi orqanları ümumi təsərrüfatın bütün elementlərinin – maddi istehsal, təbii sərvətlər potensialı, infrastruktur, əmək ehtiyatları, habelə müəyyən məkan və zaman davamlılığına malik əlaqələr müxtəlifliyinin (ticarət, maliyyə, sosial, ekoloji, istehsalat) koordinasiyasını təmin etməlidir.

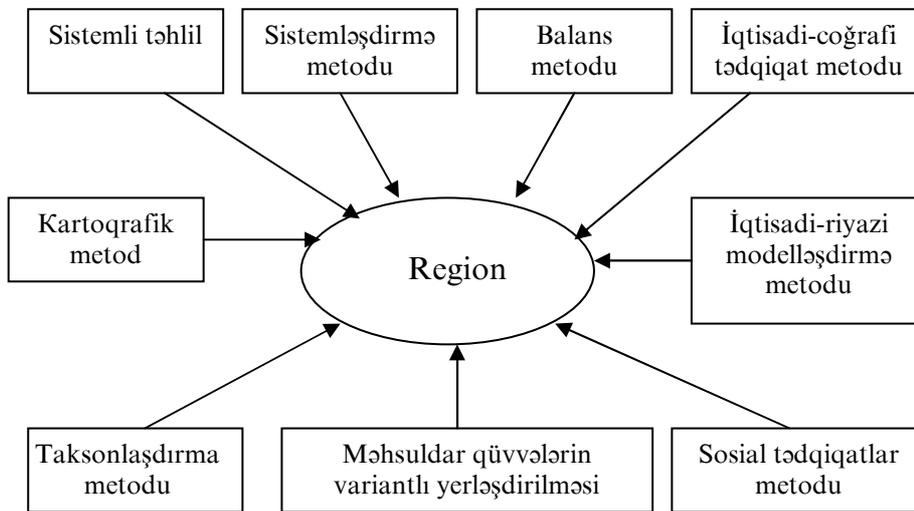
Regionun iqtisadi müstəqilliyi, onun regional təsərrüfatçılıq səviyyəsi səlahiyyətlərinə daxil olan müstəqil, maraqlı olduğu və məsuliyyət daşdığı sosial-iqtisadi məsələlərin həll edilməsi üçün iqtisadi (ilk növbədə maliyyə) ehtiyatlarla təminat dərəcəsidir.

Regional sosial-iqtisadi inkişafın tədqiqi üsulları. Hazırkı mərhələdə regionların sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafının prioritetlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu siyasət ayrı-ayrı iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edir, sonra isə bu, onların reallaşdırılması üçün mümkün tədbirlərin seçilməsi və onların icrasının mərhələləri, müddətləri və ən başlıcası isə icraçıların əks etdirilməsini təmin edir. Burada real vəziyyətin qiymətləndirilməsi mərhələsində strateji

məqsədlərin seçilməsi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün taktiki tədbirlərin müəyyən edilməsi, xüsusilə onların icrası üçün istər infrastruktur, istər təşkilati, istərsə də resurs çatışmazlıqlarının aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunların aşkar edilməsi və səmərəli istifadə olunmasına isə regionların sosial-iqtisadi inkişafının tədqiqat metodları bilavasitə şərait yaradır.

Regionşünasların tədqiqatlarında iqtisadi metodların geniş kompleksi istifadə olunur ki, bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

Sistemli təhlil. Bu metod mərhələlilik prinsipinə əsaslanır (məqsədin qoyulması, tapşırıqın müəyyənləşdirilməsi, elmi fərziyyənin formalaşdırılması, sahələrin yerləşdirilməsinin optimal variantının xüsusiyyətlərinin kompleks öyrənilməsi). Bu, təsərrüfat sahələrinin strukturunu, onların əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini öyrənməyə imkan verən elmi qavrama metodudur.

Sxem 1.1. Regional inkişafın tədqiqi üsulları.

Sistemləşdirmə metodu. Bu, öyrənilən hadisələrin (tədqiqatın məqsədindən irəli gələn) və seçilmiş kriterilərin müəyyən ümumilik və fərqləndirici xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdirilməsilə bağlıdır. Bu üsullara təmərküzləşmə, təsnifləşdirmə, tipologiya və s. aiddir.

Balans metodu. Göstərilən metod sahəvi və regional balansların təşəkkül tapması ilə xarakterizə olunur. Sahəvi və regional balansın yaradılması bazar ixtisaslaşmasının müxtəlif sahələri arasında, həm-

çinin ərazi-istehsal kompleksini, infrastrukturunu (material və sosial) tamamlayan sahələr arasında düzgün elmi əsaslandırılmış əlaqələrin seçilməsinə şərait yaradır. Sahəvi və regional balansın yaradılması regionların kompleks inkişafının rəşional həddini və onların inkişafındakı disproporsiyaları müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İqtisadi-coğrafi tədqiqat metodu. Bu metod üç tərkib hissəyə bölünür: regional metod (ərazilərin formalaşması və inkişafı yollarının tədqiqi, regional inkişafda ictimai istehsalatın yerləşdirilməsinin və inkişafının öyrənilməsi), sahəvi metod (coğrafi aspektdə iqtisadi sahələrin formalaşması və işləməsi yollarının tədqiqi, sahə nöqtəyindən ictimai istehsalın yerləşdirilməsinin və inkişafının öyrənilməsi) və yerli metod (ayrı-ayrı şəhərlərin, kəndlərin istehsalatının formalaşması və inkişafı yollarının tədqiqi).

Kartografik metod. Bu metod yerləşmənin xüsusiyyətlərini əyani surətdə təsəvvür etməyə imkan verir.

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodu (region iqtisadiyyatının inkişafının ərazi proporsiyalarının modelləşdirilməsi; regionun təsərrüfat sahələri üzrə modelləşdirmə; regionun təsərrüfat komplekslərinin formalaşmasının modelləşdirilməsi). Müasir elektron vasitələrin istifadəsi ilə bu metod minimal əmək və vaxt sərf etməklə regionun sosial-iqtisadi komplekslərinin xüsusiyyətlərini, səviyyəsini, strukturunu xarakterizə edən geniş və müxtəlif statistik materialların və əsas məlumatların işlənməsinə imkan yaradır. Bundan başqa sözügedən metod optimal həllin, optimal variantın, regional tədqiqatların qarşısına qoyulmuş məqsədlərə müvafiq modellərin seçilməsini reallaşdırır.

Bu metodla (sistemləşdirmə metodu ilə bərabər) çoxölçülü statistik təhlil metodları sıx əlaqədardır. 70-90-cı illərdə statistik göstəricilərin işlənməsinə dair çox sayda nəşrlər çap olunmuşdur. Çoxölçülü informasiyanın təhlili metodlarının ən geniş yayılmış növlərindən biri amilli təhlil və ya klaster-təhlildir.

Riyazi metodların, yəni regional modelləşdirmənin istifadəsilə məşğul olan regional iqtisadiyyatda elmi istiqamət *regionometrika* adlanır. Riyazi metodlar arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

Taksonlaşdırma metodu – ərazinin müqayisə edilə bilən və ya iyerarxik tabe edilmiş taksonlara bölüşdürülməsi prosesidir. Taksonlar – bərabərmənalı və ya iyerarxik tabe edilmiş ərazi özləkləridir ki, bunlara da inzibati rayonlar, bələdiyyələr aid edilə bilər. Faktiki olaraq istənilən səviyyədə rayonlaşdırma prosesi taksonlaşdırma sayılır. Regionların taksonlaşdırma obyektini kimi çıxış etdiyini nəzərə alaraq bu halda regionlaşdırma anlayışını da işlətmək olar.

Regionun məhsuldar qüvvələrinin variantlı yerləşdirməsi metodu.

Bu metoddan ən çox planlaşdırma və proqnozlaşdırmanın ilkin mərhələlərində istehsalın region ərazisində yerləşdirilməsi sxeminin işlənməsində istifadə olunur. Bu, hər hansı bir regionun təsərrüfatının inkişafının müxtəlif səviyyələri variantlarının və region üzrə ərazi iqtisadi proporsiyaları variantlarının baxılmasını nəzərdə tutur.

Sosial tədqiqatlar metodu. Bu, aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- regionun sosial-iqtisadi kompleksinin müxtəlif sahələrinin təmsilçiləri ilə standartlaşdırılmış intervü və individual müsahibələri;
- regionun rəhbər elitası, alim və mütəxəssislərinin müsahibələri və s.

Regionların əhalisinin həyat tərzinin müqayisəsi və regional sosial infrastrukturun inkişafının proqnozlaşdırılması metodu regional tədqiqatlarda mühüm yer tutur. Regionların əhalisinin həyat səviyyəsinin təhlili məqsədilə mərkəzi iqtisadi orqanlar tərəfindən sintetik və şəxsi göstəricilər əsasında müqayisə metodikası işlənilməlidir. Son nəticədə əhalinin həyat tərzinin ərazi təhlilinin əsas məqsədi həyat səviyyəsi arasında yaranmış faktiki fərqi tapılması və Azərbaycan Respublikasının bütün regionlarının əhalisinin tələbatlarının nisbi bərabərliyinə nail olmasıdır. Əhalinin həyat səviyyəsi isə bilavasitə regionların sosial infrastrukturunun inkişafı ilə bağlıdır.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi sistemlərinin öyrənilməsi dolğun metod və qaydalar dairəsinə əsaslanır ki, bunlardan da regionşünaslar geniş istifadə etmiş və hal-hazırda edirlər.

1.3. İqtisadi rayon anlayışı. Rayonlaşmanın zəruriliyi və amilləri

İqtisadi rayon – siyasi, iqtisadi, sahə iqtisadiyyatı, regional iqtisadiyyat, sosial-iqtisadi coğrafiya, sosiologiya və s. ictimai elmlərin anlayışlar sistemində vacib iqtisadi kateqoriyadır. Müasir dövrdə iqtisadi rayon xalq təsərrüfatının inkişafının tənzimlənməsi və idarə edilməsinin əsas obyektidir. İqtisadi rayon dedikdə elə bir region başa düşülür ki, onun ərazisində ictimai istehsalın eyni element və komponentləri yerləşsin və inkişaf etsin. Bu və ya digər ərazinin iqtisadi inkişafı ilə bağlı şərait və münasibətlər, iqtisadi rayonun əsas, lakin yeganə tərkibi deyildir. İctimai inkişaf qanunlarının dərk edilməsi prosesi nəticəsində bizim iqtisadi rayon haqqında bildiklərimiz

daha da dərinləşir. Bu da bizə əsas verir ki, iqtisadi rayon terminini köhnəlmiş hesab etməyə.

Rayon və region anlayışları prinsipcə eynidir. Lakin elmi ədəbiyyatda region termininin müxtəlif şərtləri olduğu üçün, iqtisadi rayon termini altında şərti olaraq müəyyən dərəcəli vahid rayon sistemi başa düşülür. Məsələn, iri iqtisadi rayon və ya vilayət dərəcəli iqtisadi rayon. Region termini ilə ölkə və ya dünya ərazisinin hər hansı bir əlamətə görə fərqləndirilən hissəsi başa düşülür. Bu əlamətlər iqtisadiyyata və ya sosial-iqtisadi münasibətlərə aid olmaya da bilər. Region sözü müəyyən rayonların taksonamik sistemində yeri müəyyən olunmayan ərazilər üçün tətbiq oluna bilər.

Keçmiş sovet sosial-iqtisadi rayonlogiya məktəbinin mühüm metodoloji mövqeyi – iqtisadi rayonların obyektiv reallığının tanınmasıdır. İstənilən iqtisadi rayonun obyektiv təməli ümumi ərazidə yerləşən ictimai istehsal elementlərinin funksional qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında yaranan bütövlükdür. Belə bir mövqeyə qarşı inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin regional elminə xarakterik olan subyektivlik konsepsiyası durur. Bu cərəyanın nümayəndələri hesab edirlər ki, iqtisadi rayonlar bütöv qurumlar yox «zehni konstruksiya» kimi formalaşır.

Digər bir qrup iqtisadçılar xronoloji mövqelərdə dururlar. Yəni onlar iqtisadi rayonları ictimai inkişaf qanunlarından və sosial-iqtisadi məzmunundan asılı olmayaraq eynicinsli «məkan» kimi nəzərdən keçirirlər.

İqtisadi rayonların obyektiv reallıq kimi qəbul olunması rayonlaşma zamanı subyektiv və obyektiv nisbətlər problemini həll etmir. İqtisadi rayonların yaranmasının obyektiv əsası ictimai əmək bölgüsüdür.

Rayon əmələgəlməni sxematik olaraq zəncirvari əlaqə kimi göstərmək olar: ictimai əmək bölgüsü – ixtisaslaşmış ərazilərin, mülkiyyətin müxtəlif forma və növlərinin yaranması – iqtisadi rayonların (inkişaf etmiş və proporsional təsərrüfat strukturlu) plan üzrə formalaşdırılması. İnsanların coğrafi mühitlə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edən təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində daha yüksək ərazi vahidləri – coğrafi sistem yaranır.

Eyni zamanda «iqtisadi rayon» kateqoriyası insanlar tərəfindən yaradılan və rayonların gerçəklik kimi daha dərindən dərk edilməsi nəticəsində təkmilləşən zehni konstruksiyadır. Burada iqtisadi rayonlaşmanın subyektiv tərəfindən söhbət gedir. Bu da insanlar tərəfindən bu və ya digər dərəcədə iqtisadi rayonların mövcudluğunun obyektivliyinin formalaşması və inkişafının qanunauyğunluğunun dərk

edilməsində əks olunur. İqtisadi rayon nə qədər çox dərk edilibsə, o, ictimai inkişaf praktikasında bir o qədər səmərəli istifadə edilə bilər. Subyektiv və subyektivlik anlayışları bir-birindən kəskin fərqlənir, onları qarışdırmaq olmaz. Subyektivliyin tərəfdarları iqtisadi rayonları gerçəklik kimi birbaşa inkar edir, onları zehni konstruksiya və ya konkret coğrafi şəraitdən, ictimai inkişaf qanunlarından təcrid olunmuş məkan kimi başa düşürlər. Şübhə yoxdur ki, rayonların inkişaf qanunauyğunluqları və xassələrini dərk etmək mümkündür. Lakin hər bir müəyyən tarixi zaman kəsiyində rayonların dərk edilmiş səviyyəsi müxtəlifdir ki, bu, öz növbəsində rayonlaşmanın istənilən bir məsələsinin həllində öz təsirini göstərir.

İctimai inkişafın müxtəlif tərəflərinin dərk edilməsi nəticəsində xeyli elmi informasiya toplanır ki, bunlar da sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə tələb edir. Rayonların əsas xüsusiyyətləri və əlamətlərinin retrospektiv təhlili üçün müxtəlif ədəbiyyatlarda onların şərhlərinin nəzərdən keçirilməsi yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün iqtisadi rayonun 30 müxtəlif şərti nəzərdən keçirilmişdir. Onlar bütövlükdə:

a) iqtisadi rayonologiya elminin bütün əsas mərhələlərini əhatə edir (1921-ci ildən müasir dövrə kimi);

b) «iqtisadi rayon» anlayışının məzmununa dair bütün yanaşmaları əks etdirir. Onların müəllifləri arasında iriprofilli müxəttəssislərlə yanaşı təsərrüfat rəhbərləri və planlaşdırma orqanlarının işçiləri də təmsil olunur.

Müxtəlif müəlliflər tərəfindən qeyd edilən əlamətləri iqtisadi rayonların əsas xüsusiyyətlərini aşkara çıxarılmasının açarı kimi nəzərdən keçirmək olar. Belə əlamətlərə aşağıdakılar aiddir:

a) ərazi, b) xalq təsərrüfatının bölgüsü, c) ƏİK, ç) təkraristehsal alt sistemi.

Bütün bu təriflərin 4 əsas funksiyası aşkar edilmişdir: rayon daxili şəraitin göstərilməsi və rayonların yaranması və inkişafı qanunauyğunluqlarının əks etdirilməsi; rayonun struktur-funksional xüsusiyyətlərinin göstərilməsi; onun sistem əmələ gətirən xassələrinin əks etdirilməsi. Bu funksiyalar aşağıdakı əlamətlərlə əlaqədardır:

- rayondaxili şərait, inkişafın resurs potensialı və amilləri, iqtisadi rayonunun tərkibi və sərhəddinin əlamətləri, əmək bölgüsü, rayonların formalaşdırılmasının məqsədi, ixtisaslaşma, rayonun strukturu və rayon daxilində istehsalın diferensiasiyası, hər bir rayonun fərdi, spesifik xarakteri, rayon ƏİK kimi, rayon təkraristehsal alt sistemi kimi, rayonun daxili və xarici əlaqələri.

Bu əlamətlərin təhlili göstərir ki, onlar iqtisadi rayonların mahiyyəti və əsas əlamətləri tam və daha dərin əks etdirməyə görə fərqlənirlər. Çox zaman müəlliflər bu anlayışı hərtərəfli açmağa yox, onların həyata keçirdikləri tədqiqatların konkret məqsədi ilə bağlı olaraq öz yanaşmalarını əks etdirməyə çalışırlar. Bu baxışların hərəsinin öz yeri var və çox zaman elmi kateqoriya kimi iqtisadi rayonların mahiyyətinə dərinlənə varmağa xidmət edirlər. Deməli, iqtisadi rayonlara təkraristehsal yanaşması ilk dəfə Kolotievski tərəfindən irəli sürülüb. Aqafonovun tədqiqatları isə daha çox ƏİK-ə əsaslandırılıb. Müvafiq olaraq iqtisadi ədəbiyyatda rayon (region) anlayışının müxtəlif izahı verilir. İqtisadi sistem kimi rayon öz təbii xüsusiyyətləri, mədəni toplusu, istehsal fəaliyyəti üçün əhalinin hazırlığı olan ölkənin xüsusi iqtisadi ərazi hissəsidir. Təsərrüfat sistemi kimi vahid iqtisadi və idarəetmə orqanlarını əks etdirən, ölkənin iqtisadi və inzibati-ərazi bölgüsünün kəsilməz vahidliyidir. Və ya «region» (rayon)-təbii kompleksinə, material-texniki bazaya, sosial infrastruktura uyğun məhsuldar qüvvələrin inkişafının istiqamətini xarakterizə edən və təbii şəraiti nisbətən eyni ölkə ərazisinin bir hissəsidir.

Struktur-funksional təhlilə əsaslanaraq bir elmi kateqoriya kimi iqtisadi rayon anlayışının daha ümumi və spesifik əlamətlərini əks etdirən tərifini vermək olar: iqtisadi rayon-səmərəli ixtisaslaşma, maddi və mənəvi nemətlərin təkrar istehsalının regional nisbətlərinin təkmilləşdirilməsi, ictimai istehsal elementlərinin nisbətləri və rayondaxili yerləşməsi ilə bağlı bir sıra fərdi-avtonom problemlərin həlli əsasında xalq təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində planlı təşkil edilən və ictimai əmək bölgüsü prosesi nəticəsində meydana gələn, ölkənin inteqral ərazi alt sistemidir.

İqtisadi rayonu təkcə inkişaf şəraitinin eyniliyi yox, eyni zamanda rayon kompleksinin inkişaf şəraitinin daxili diferensiasiyası, hər bir rayonda daxili alt sistemlərin olması xasdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi rayona müxtəlif alt sistemlərdən ibarət bir sistem kimi baxmaq olar.

Regional iqtisadiyyatın əsas kateqoriyalarından biri iqtisadi rayonologiyadır. İqtisadi rayonologiya – rayonlaşmanın prinsipləri və metodları, onu idarə edən qanunauyğunluqlar haqqında elmdir. Eyni zamanda iqtisadi rayonologiya bir sıra spesifik terminlərdən istifadə edir. İlk baxımdan nəzəri və praktik cəhətdən iqtisadi rayonologiya, iqtisadi rayonlaşma, rayon əmələgəlmə arasında fərqi müəyyən etmək çox vacibdir. Lakin bu, heç də onların arasının kəsilməsi və ya onların qarşı-qarşıya qoyulması deyil, onların arasındakı sərhəd şərtidir.

İqtisadi rayon əmələgəlmə – iqtisadi rayonların dinamik təsərrüfat ərazi sistemi kimi formalaşması və inkişafının obyektiv prosesidir. İqtisadi rayon əmələgəlmə iqtisadi qanunauyğunluqların, iqtisadi rayonların formalaşması və inkişafının obyektiv və subyektiv amillərinin fəaliyyət göstərdiyi sferadır.

İqtisadi rayonologiya – obyektiv gerçəkliyi dərk etməyin növlərindən biridir. İqtisadi rayonların yaranması və inkişafının qanunauyğunluqları insanlar tərəfindən şüurlu və planauyğun şəkildə o halda istifadə edilə bilər ki, o, dərk edilsin, fəaliyyət mexanizmi araşdırılsın. İqtisadi rayonologiyanın əsas vəzifəsi budur.

İqtisadi rayonlaşma – ölkənin xalq təsərrüfatının və ya onun regionunun tarixən formalaşan ümumi və lokal şərtlər əsasında öz icimai tamlığı ilə fərqlənən nisbi müstəqil sistemlərə bölünməsidir. İqtisadi rayonlaşma elmi əsaslarla aparılan cərrahiyyə əməliyyatına bənzəyir: iqtisadi rayonlaşma iqtisadi rayonologiyanın öyrəndiyi qanunauyğunluqların tətbiqi sferasıdır. Müasir dövrdə iqtisadi rayonlaşma xalq təsərrüfatının və rayonların daha effektiv planlaşdırılmasına və xalq təsərrüfatının idarə edilməsinə daha yaxşı imkan verdiyi üçün ölkənin məhsuldar qüvvələrinin artımının əsas alətidir.

İqtisadi rayonlaşmanın nəzəriyyəsi və praktikasi ilə bağlı ədəbiyyatda «amil» və «prinsip» kimi kateqoriyalardan istifadə olunur. Bu ədəbiyyatda çox zaman rayon əmələgəlmənin şərt və amilləri, amil və prinsipləri, rayon əmələgəlmənin amilləri və rayonlaşmanın prinsipləri, rayonlaşmanın prinsipləri və rayon əmələgəlmənin qanunauyğunluqları, rayonlaşmanın və məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi prinsipləri qarışdırılır. Bu da iqtisadi rayonologiyanın əsas kateqoriyaları sisteminin hazırlanmasını tələb edir. İqtisadi rayonologiya elminin əsas məntiqi anlayışların sistemini belə təklif etmək olar: iqtisadi rayon əmələgəlmənin şərtləri, amilləri, əlamət və qanunauyğunluqları, iqtisadi rayonlaşmanın prinsipləri.

İqtisadi rayon əmələgəlmənin şərtləri, amil və prinsipləri anlayışlarından daha genişdir. Aydın ki, rayon əmələgəlmənin şərtləri altında obyektiv bir sistem kimi iqtisadi rayonların formalaşdığı və inkişaf etdiyi mühit, iqtisadi rayonların fəaliyyət göstərməsini və iqtisadi rayon əmələgəlmənin mümkünlüyünü təmin edən mühit başa düşülür. İqtisadi rayon əmələgəlmənin bir yox, bir neçə şərti var: tarixi, sosial-iqtisadi və təbii şərait. Tarixi şərait qrupunda ümumi və xüsusi, zəruri və kifayət şərtləri fərqləndirilməlidir. Ümumi zəruri şərait elə şəraitdir ki, onsuz iqtisadi rayon formalaşa bilməz. Məsələn, inkişaf etmiş əmtəə istehsalı olmadan. Ümumi kifayət şərti isə elə şəraitdir ki, burada hökmən iqtisadi rayon yaranmalıdır.

İqtisadi rayon əmələgəlmənin amilləri – iqtisadi rayonun sistemli obyekt kimi formalaşması və inkişafının daxili mənbəyi, hərəkətverici qüvvəsidir. Rayon əmələgəlmənin amillərini iqtisadi rayon əmələgəlmənin əsas struktur elementləri ilə qarışdırmaq olmaz (ərazi, əhali, istehsalın maddi elementləri). Amillər iqtisadi rayon əmələgəlmənin mahiyyətini müəyyən edərək rayonun formalaşması və inkişafına təkan verir. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir:

- iqtisadi rayon əmələgəlmənin təbii əsaslarının genişlənməsini əks etdirən amillər. Belə ki, iqtisadi rayon coğrafi mühiti cəmiyyət tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində yaranır və inkişaf edir;

- məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və yerləşməsinin xarakterini əks etdirən amillər (ərazi texniki-iqtisadi kompleksi və nəqliyyat şəbəkəsinin birləşməsi, istehsalın kombinəlməsi və ixtisaslaşmasının inkişafı, əmək resurslarının ixtisas səviyyəsini yüksəldilməsi və s.);

- ictimai əməyin ərazi təşkilini əks etdirən amillər (əməyin bölgüsü və kooperasiyasının inkişafı);

- bütövlükdə cəmiyyətin və istehsalın idarə edilməsini əks etdirən amillər.

Öz mahiyyətinə görə bu amillər sosial-iqtisadidir.

Konkret olaraq rayon əmələgəlmənin aşağıdakı amillərini nəzərdən keçirək: istehsal münasibətləri, əməyin ərazi bölgüsü, iqtisadi və təbii resurslar, inzibati ərazi bölgüsü, müxtəlif rayonlarda ayrı-ayrı millətlərin məskunlaşması. Rayonlaşmanın amillərinin rolu və təsiri konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq dəyişilir.

1. İstehsal münasibətləri rayon əmələgəlmə amili kimi məhsuldar qüvvələrin səviyyəsinə, təşkilati formasına, təsərrüfatın ixtisaslaşmasına təsirində özünü göstərir. Müasir dövrdə iqtisadi rayonlar elə məhsul üzrə ixtisaslaşmalıdır ki, onun istehsalı daha professional olsun. Yəni təbii, əmək resursları, toplanmış material dəyərləri, rayonun coğrafi və nəqliyyat vəziyyəti, əhəlinin mədəni səviyyəsinin və müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün zəruri amillər nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, istehsal münasibətləri rayon əmələ gətirən bütün amillərə təsir edir.

2. Əməyin ərazi bölgüsü – prosesin iki tərəfini nəzərdə tutur: təsərrüfatın ixtisaslaşdırılması və ixtisaslaşan ərazilər arasında iqtisadi əlaqələr (ərazinin monosahələr üzrə inkişafı).

Rayonlar arasında əlaqələrin inkişaf səviyyəsi, eyni zamanda formalaşan nəqliyyat şəbəkəsi və daşımalarda müxtəlif nəqliyyat növlərinin iştirakının səmərəliliyi ilə müəyyən olunur. ETT-nin güclənməsi ilə nəqliyyat şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi ərazilərin iqtisadi

cəhətdən yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Bu, bir tərəfdən rayonların təsərrüfatının daha dərindən ixtisaslaşmasına, digər tərəfdən daha çox yük daşımalarına imkan verir. Beləliklə, ETT əməyin ərazi bölgüsü üçün vacib stimulyatordur.

3. Material-texniki baza və təsərrüfatın texniki silahlanması.

Yaradılmış material dəyərləri hər hansı bir iri sənaye obyektinin tikilməsi üçün səbəb olmuş şərait tükəndikdə belə rayonun ixtisaslaşmasını təmin edir – mövcud olan müəssisələr fəaliyyət göstərir və inkişaf edərək rayonun ixtisaslaşmasını möhkəmləndirir.

Yaradılmış material dəyərləri, təsərrüfatı mənimsənilmiş ərazilər yeni tikilən müəssisələrin yerləşməsinə təsir edir, mövcud olan kommunikasiyalar isə təkcə yükdaşımaları yox, informasiya axınları sistemini də müəyyən edir.

4. Əmək resurslarının təsiri, iqtisadi rayonların ixtisaslaşması, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsində özünü göstərir. Daha enerjitutumlu rayonlarda əməyə tələbat artır. Çünki belə rayonlarda enerji və elektrikle silahlanma digər rayonlara nisbətən yüksəkdir. Digər rayonlaşma amillərinin bərabər təsiri zamanı rayonun əmək resursları ilə az təmin olunması məhsuldar qüvvələrin inkişafını tormozlayır, əməktutumlu sahələrin yaranmasına mane olur. Az məskunlaşan ərazilərdə yeni müəssisələrin tikilməsi digər yerlərdən əhali cəlb etməyə, onların əmək və məişət şəraitinin təşkili üçün xeyli vəsait ayırmağa məcbur edir. Əmək resursları bol olan rayonlarda, xüsusən ərazi xammalla kasaddırsa, əməktutumlu sahələrin inkişafı qanunauyğundur.

5. Milli amil- bu amilin təsiri özünü onda göstərir ki, rayonlaşma milli ərazilərin sərhədləri çərçivəsində baş verir. Məhsuldar qüvvələrin ərazi diferensiasiyası və bunun əsasında yaranan iqtisadi rayonların sərhədləri heç də həmişə müxtəlif milli birliklərin sərhədləri ilə üst-üstə düşmür – iqtisadi və etnik sərhədlər arasında ziddiyyət yaranır. İqtisadi rayonlaşma bütün xalqların marağına cavab verməli və onların inkişafına kömək etməlidir. Rayonlaşma ayrı-ayrı millətlərin ərazi bütövlüyünə toxunmur və iqtisadi rayonların sərhədləri milli sərhədlərlə razılaşdırılmalıdır.

6. Hüquq və dövlət orqanlarının təsirinin təhlili ilk qövbədə iqtisadi rayonların tərkibi və onların idarə edilməsi formalarına baxılmasına istiqamətləndirilməlidir.

7. Təbii şərait və təbii resurslar – rayonlaşma amili kimi əsasən təsərrüfat ixtisaslaşmasına təsir göstərir.

İqtisadi rayonların ixtisaslaşmasını müəyyən edərkən ilk növbədə təbii ehtiyatlardan istifadə məsələsi xalq təsərrüfatı səmərəlili-

yinə uyğun həll edilir. Təbiət və təsərrüfatın inkişafından, onun ərazi üzrə diferensiasiyasından asılı olaraq iqtisadi rayonların formalaşması çox rəngarəngdir.

Əvvəllər bol olan resursların sonra çatışmaması istehsalın ərazidə cəmləşməsinə güclü təsir edir. Ətraf mühitdən səmərəli istifadə, təbiətin mühafizə problemləri ərazinin təbii «tutum» ilə hesablaşmasını tələb edir. İstehsalın cəmləşməsi məsələsi həyatın inkişafına şərait yaradan ekoloji tarazlıqdan çıxış edərək hər bir coğrafi məkanda təbiətin hansı təsərrüfat «yükünə» dözə bilməsindən asılı olaraq həll edilməlidir.

Rayon əmələgəlmənin əlamətləri rayon əmələ gətirən amillərlə bağlıdır. Yəni, onların fəaliyyətinin nəticəsidir. Əlamət dedikdə, bir rayonun digərlərindən fərqli sosial-iqtisadi tərəfləri başa düşülür. Bu əlamətlər arasında ən əsasları aşağıdakılardır: ixtisaslaşma və təsərrüfatın kompleksliyi, yəni rayonun ölkənin xalq təsərrüfatında yeri və onun daxili iqtisadi əlaqələri.

Rayon əmələgəlmənin qanunauyğunluqları – müəyyən şərait daxilində rayon əmələ gətirən amillərin fəaliyyətlərini təmin edən daxili səbəb-nəticə əlaqələrinin dəfələrlə təkrarlanmasıdır. İqtisadi rayonlaşmanı öyrənən zaman ümumi və xüsusi qanunauyğunluqları nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

İqtisadi rayonlaşmanın prinsipləri – ölkənin xalq təsərrüfatının və ya regionunun ərazi vahidlərinə bölgüsününün çıxış şərti və ya qaydasıdır. Çox vaxtlar rayonlaşmanın prinsipləri və qanunauyğunluqları eyniləşdirilir. Bu zaman ona istinad edilir ki, prinsip dərk edilmiş qanunauyğunluqdur. Əslində rayon əmələgəlmənin qanunauyğunluqları onların dərk edilməsindən asılı olmayaraq mövcuddur və fəaliyyət göstərir ki, onları qarşı-qarşıya qoymaq mümkün deyildir. Rayonlaşmanın prinsipləri rayon əmələgəlmənin dərk edilməsindən asılıdır, onları qarşı-qarşıya qoymaq olar. Rayonlaşmanın prinsipləri insan şüurundan keçir və ondan asılıdır. Ona görə də iqtisadi rayonlaşma o zaman məhsuldar qüvvələrin artımının əsas aləti olur ki, onun prinsipləri iqtisadi rayon əmələgəlmə prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlarının fəaliyyət mexanizminə əsaslansın.

İqtisadi rayonlaşmanın prinsipləri ümumi və xüsusi olur.

Ümumi prinsiplərdən ən vacibi obyektivlikdir. Digər vacib prinsip inkişaf prinsipidir – tarixi təhlil və məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsinin elmi surətdə qabaqcadan proqnozlaşdırılması nəticəsində rayonların seçilməsi.

İnteqral iqtisadi rayonlaşma zamanı iqtisadi rayon inzibati cəhətdən rəsmiləşdirildikdə daha çox iqtisadi səmərə verir. Ona görə

də iqtisadi rayon və inzibati ərazi bölgüsünün (üst-üstə düşməsi) vahidliyinə nail olmaq iqtisadi rayonlaşmanın əsas prinsiplərindəndir. İqtisadi rayonların növlərinin təsnifləşdirilməsi iqtisadi rayonologiyanın əsas nəzəri problemlərindəndir. Bu məsələnin həlli zamanı aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. İqtisadi rayonlaşmanın növ müxtəlifliyi daimi deyil, onlar ictimai istehsalın inkişafı nəticəsində yaranır;

2. İqtisadi rayonlaşmanın növlərinin sistemi hazırlanarkən onlar məcmu şəkildə nəzərdən keçirilməlidir, çünki onlar vəhdət təşkil edirlər;

3. İqtisadi rayonlaşma, ölkənin milli-siyasi-inzibati quruluşu və inzibati-ərazi bölgüsü vəhdət təşkil edir, lakin eyni deyil;

4. İqtisadi rayonlaşmanın hər bir üzvü müəyyən praktik məqsəduyğundur;

5. İqtisadi rayonlaşmanın növ müxtəlifliyi sistemində qarşılıqlı əlaqədə olan iki qrup seçilir: inteqral və sahəvi.

İnteqral rayonlaşma zamanı xalq təsərrüfatı bütövlükdə əhatə olunur: istehsal və qeyri-istehsal sferaları: bu rayonlarda ərazinin iqtisadi-coğrafi mövqeyi və təbii resurslar şəraitinə müvafiq olaraq sahələrin uğurlu seçilməsi nəticəsində iqtisadi səmərə əldə olunur.

Hər bir inteqral rayon iqtisadi bütövlüyü ilə xarakterizə olunur. Yeni rayon daxilində ictimai məhsul öz dövriyyəsinin bütün mərhələlərindən keçir – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak.

Bu o demək deyildir ki, inteqral rayon təcrid olunmuş bir sistemdir. Bu növ rayonlar əməyin ərazi bölgüsünün müəyyən halqasıdır və onlar arasında sıx iqtisadi əlaqələr mövcuddur.

Bu qrupa iqtisadi rayonlaşmanın üç əsas növü daxildir:

- makro rayonlaşma;
- mezo rayonlaşma;
- mikro rayonlaşma.

Makro rayonlaşmaya misal olaraq keçmiş SSRİ-nin 18, Rusiyanın 12 iri iqtisadi rayonunu göstərmək olar.

Mezo rayonlaşmanın əsasında bir neçə vilayət, respublika və ya ayrı muxtar respublika, vilayət durur.

Mikro rayonlar daha çox növ müxtəlifliyinə malikdir – iriləşdirilmiş kökaltı, aşağı, ilkin.

Sahəvi iqtisadi rayonlaşma xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrini əhatə edir.

İctimai əmək bölgüsünün məkan forması təkə ümumi iqtisadi rayonlar şəklində yox, müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşmış ərazilər kimi təzahür edir. Sahəvi rayonlaşma daha yüksək elmi səviyyədə xalq

təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin yerləşməsi və inkişafını planlaşdırmağa imkan verir. Bu növ rayonlaşdırma dörd qrupa bölünür:

- xalq təsərrüfatı məqsədləri üçün təbii ehtiyatların rayonlaşdırılması;
- istehsalın demoqrafik şəraitinin rayonlaşdırılması;
- xalq təsərrüfatının istehsal sahələrinin rayonlaşdırılması;
- qeyri-istehsal sahələrinin rayonlaşdırılması.

İqtisadi rayonlaşdırma bütövlükdə ölkənin xalq təsərrüfatının xüsusiyyətlərini tam şəkildə nəzərə almaqla və ölkə daxilindəki əsas rayonlararası axınları (pul vəsaiti, yük, elektrik enerjisi, qaz və s. axınlarını), əhalinin miqراسiyasını daha yaxşı təşkil etməyə imkan verməlidir.

İqtisadi rayonlaşdırma yalnız təsərrüfatın elmi təhlili və xarakterizə edilməsi üçün deyil, başlıca olaraq məhsuldar qüvvələrin planlı surətdə rayonlar üzrə ərazicə təşkilini və rayonlararası əmək bölgüsünü həyata keçirmək üçün aparılır.

Bəzi oxşar dövlətlərdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da müasir iqtisadi rayonlaşdırma iki əsas halqada – yuxarı və aşağı iqtisadi vahidlər şəklində aparıla bilər. Rayonlaşmanın yuxarı halqası ərazi inkişafının mühüm vəzifələrinə cavab verə bilən iri iqtisadi rayonlardır.

Aşağı halqada rayonlaşma şəhər və kənd rayonları səviyyəsindədir. Bu rayonlaşma kənd təsərrüfatına və xidmət sferasına rəhbərlikdə mühüm rol oynayır. Onların əsasında ixtisaslaşdırılmış ibtidai ərazi istehsal kompleksləri yaradılır. Aşağı rayonlar rayon təsərrüfatının və sosial-mədəni quruculuğun cari və perspektiv inkişafında, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üzrə yerli sənaye, məişət xidməti, ticarət və ictimai iaşə müəssisələrinin ixtisaslaşdırılması və yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

1.4. Rayonlaşmanın xarici təcrübəsi

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət quruculuğu işini yeniləşdirməyə və idarəetmə sistemini təkmilləşdirməyə başlamışdır. Bu işdə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunur. İdarəçilik sisteminin qurulmasında, müxtəlif səpkili qanunların və qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında xarici təcrübəyə istinad edildiyini nəzərə alsaq görərik ki, ölkə-

daxili qurumların yaradılması və idarəedilməsinin təşkili üçün də xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə olunması zəruridir.

Rayonlaşmanın nəzəri problemlərinə maraq son 50 ildə heç vaxt itməmiş, əksinə xeyli artmışdır. Bu, ilk növbədə məhsuldar qüvvələrin sürətlə inkişafı və rayon əmələgətirmə prosesinin intensivliyinin artması ilə bağlıdır. Digər amillər aşağıdakılardır:

1. Müasir dövrdə iqtisadi və sosial inkişafın regional aspektləri dövlətin əsas qayğısı olmuşdur. Aydın ki, regional planlaşdırma üçün ərazi taksonomik vahidlərinin seçilməsi çox vacibdir. Bu, ölkənin ayrı-ayrı əraziləri arasında əmək bölgüsünü adekvat əks etdirməli və ərazi aspektində iqtisadiyyatın tənzimlənməsini asanlaşdıran, iqtisadi cəhətdən bütöv rüçeym olmalıdır.

2. Regional aspektlərlə bağlı digər istiqamətlər də inkişaf edir. Məsələn, ayrı-ayrı rayonların inkişafının proqnozlaşdırılması. Bu işdə əsas məqsəd ayrı-ayrı rayonların inkişaf potensialının lokal sosial problemlərinin həlli, təbiətin mühafizəsi və ondan istifadənin yaxşılaşdırılması yollarını aşkara çıxarmaqdır.

3. Regional tədqiqatlarda iqtisadi-riyazi modellərin tətbiqi. Regional modellərlə məşğul olan mütəxəssislər üçün ən əsas məsələ yerləşmə şəraitini və s. düzgün əks etdirən rayonlar sistemini hazırlamaqdır.

Bütün bu amillər bir çox tədqiqatçıları məcbur etmişdir ki, rayon və rayonlaşdırmanın klassik nəzəriyyəsinə yenidən baxsınlar. Köhnə nəzəriyyənin əsas defekti o idi ki, bu təlim yeni tələbatlara cavab vermirdi.

Xarici ədəbiyyatda «rayon» anlayışının 40-a yaxın şərhə var idi. Lakin hind coğrafiyaşünası P.Varmanın dediyi kimi «onların əsasında heç bir tutarlı tərif formalaşdırmaq mümkün deyildir».

Son illərdə xarici ölkələrdə «rayon» anlayışına yanaşma sahəsində xeyli təkamül edilmişdir. Bu zaman rayon anlayışının şərhində əsas yer subyektivizmə verilir. Regional planlaşdırma ideyası və praktikasının yayılması ilə rayon və rayonlaşma öz «qeyri-müəyyənliyini» itirir və tədqiqatların əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Rayon nəzəriyyəsində daha çox diqqət rayonun iqtisadi-coğrafi nüvəsi kimi aşağıdakı obyektiv başlanğıca verilir: müəyyən bir ərazi üçün iqtisadi cazibə mərkəzi olan şəhər, aqlomerasiya və s.

Qərbdə ən geniş yayılmış ideyalardan biri ondan ibarətdir ki, rayon nəzəriyyəsi qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu baxımdan rayon regional təhlilə xidmət edən alətdir. Regional planlaşdırmaya isə rayona idarəetmə aləti kimi baxılır.

Regional təhlilin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olaraq aparılan təd-

qiyatlarla rayonun əməyin ərazi üzrə bölgüsündəki yerinin axtarılması xarakterikdir. Rayonun hətta «funksional vilayət», yəni struktur elementləri qarşılıqlı bağlı olan ərazi kimi müəyyənliyi formalaşmışdır. David Qriq yazırdı ki, funksional rayon son illərdə xeyli maraq doğurur və məhz belə rayon tədqiqatların ən yüksək formasıdır.

Rayonun kompleksliyinin tədqiqi istiqamətində regional təhlil rayonu təşkil edən şəbəkə ierarxi əlaqələrinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşır. Regional planlaşdırma üçün ağırlıq mərkəzi rayonun iqtisadiyyatının idarə edilməsi üzərindədir. Daha ekstremal nəzər nöqtəsi fransız regionalistlərinə məxsusdur: «əgər rayon üzrə bütün qərarlar Parisdə qəbul olunarsa, o, rayonun inkişafını tormuzlayar».

Təcrübə göstərir ki, əksər dövlətlərdə rayonlaşma ölkənin ərazisini iki, bir-birinə əks, inkar edən rayonlara bölgüsü ilə eyniləşdirilir: inkişaf problemləri olan və olmayan. Belə ki, İngiltərədə daha çox işsiz olan rayonlar «depressiv»¹, Almaniyada ən aşağı iqtisadi artım templəri və çox işsiz olan rayonlar «fəlakət» rayonları adlandırılır. Bu rayonlarda məhsuldar qüvvələrin nizamsız yerləşdirilməsi nəticəsində ölkənin quruluşu üçün təhlükə yaradan sosial-iqtisadi ziddiyyətlər meydana gəlir. Alman iqtisadçısı E.Ditrix yeni termin daxil etmişdir – problem rayon. Bu termin Qərb ölkələrinin rayonlaşmaya münasibətini açıq göstərir: əvvəlcə ərazi problemləri yaranır, sonra bu rayonlar daha ciddi vəziyyətə düşür.

BMT-nin terminologiyasına görə belə nəzəriyyə selektiv rayonlaşma adlanır.

Bu nəzəriyyə təkcə depressiv rayonlara münasibətdə tətbiq olunmur. Selektiv rayonlaşmadan məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində daha kəskin disproporsiyaları olan ölkələrdə geniş istifadə olunur. Xüsusən gənc ölkələrdə bir və ya iki inkişaf etmiş rayon olur, qalanları isə xüsusi inkişaf proqramlarının hazırlanmasını tələb edir. İri sənaye layihələrinin cazibə zonalarını əhatə edən unikal rayonlar başqa xarakterlidir. Məsələn, MƏR-də Alyan bəndi. Hər halda selektiv rayonlaşma nəzəriyyəsi tam qanunauyğundur. O, məhsuldar qüvvələrin mövcud obyektiv yerləşməsini əks etdirir və regional planlaşdırma üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu konsepsiya məhduddur və tam iqtisadi rayonlaşma olmadıqda səmərəsi aşağıdır.

Baş rayonlaşma, yəni ölkə ərazisini tam əhatə edən rayonlaşmanı regional planlaşdırmanın inkişafı ilə bağlayırlar. Belə ki, baş rayonlaşma o ölkələrdə inkişaf edir ki, dövlət məhsuldar qüvvələrin

¹ Bu anlayış 1929-cu il böhranı zamanı İngiltərə mətbuatında işlənməyə başlanmışdır.

yerləşməsinə fəal təsir göstərir. Məsələn, Almaniya, Fransa, İtaliya.

Regional inkişafı planlaşdırmaq və tənzimləmək üçün baş iqtisadi rayonlaşma sahəsində dörd rayonlaşma növü fərqləndirilir:

1. İnzibati – indiyə kimi regional planlaşdırma üçün ərazisinin parçalanmasının ən geniş yayılmış növüdür. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, heç bir yeni rayon yaradılmır, mövcud inzibati – ərazi bölgüsündən istifadə edilir. Bir çox ölkələrdə regionlaşma hələ də bu mərhələdədir. Buna səbəb – bir çox inzibati ərazi vahidləri daxili iqtisadi vahidliyin elementlərini daşıyır: inzibati mərkəz – bu, adətən əyalətin iri şəhəri, nəqliyyat qovşağı və ya infrastrukturun nüvəsidir. Bundan başqa inzibati ərazi bölgüsü dövlət mexanizminin bir hissəsidir ki, onun vasitəsilə bir çox dövlət tədbirləri və xidmətləri həyata keçirilir. Məsələn, idarəetmə, vergi yığılması, təhsil, səhiyyənin, statistika xidmətinin maliyyələşdirilməsi və s. Ona görə də regional inkişafı öz funksiyası hesab edən istənilən dövlət, mövcud ərazi taksonomik vahidləri şəbəkəsindən başlamalıdır. Bu baxımdan inzibati ərazi bölgüsü regionlaşmanın daha ixtisaslı növünə keçmək üçün aralıq və zəruri mərhələdir.

Plan (proqram) rayonlaşma, yəni regional planlaşdırma üçün inzibati ərazi bölgüsünü dəyişdirmədən yeni rayonlar yaradılır. Çox vaxt bir neçə inzibati rayon bir plan rayonunda birləşdirilir. Belə növ rayonlar İngiltərədə, Fransada, ABŞ-da (9 statistik rayon) mövcuddur. Plan rayonlara bir neçə inzibati rayounun daxil edilməsi rayonlaşmanın ikitərəfli xarakterindən doğan ziddiyyətləri aradan qaldırmağa imkan verir.

İqtisadi rayonlaşma – şərti olaraq köhnə inzibati ərazi bölgüsünün ləğvi və onun regional inkişaf tələblərinə cavab verən yeni rayonlar şəbəkəsi ilə əvəz olunmasıdır. Bu proses keçmiş sosialist ölkələrində geniş yayılmışdı.

İndikativ rayonlaşma – rayonlaşmanın müəyyən bir növü kimi nə iqtisadi, nə də sosial-siyasi şərait yetişməyən ölkələrdə tətbiq olunur. Belə ölkələrdə regional planlaşdırma hələ ilk addımlarını atır və rayonlar yox, onların potensial nüvələri və ya ehtimal edilən inkişaf zonaları seçilir. Məsələn, Efiopiya.

Çox zaman ətraf rayonlarla birlikdə şəhər və ya ayrı-ayrı sənaye, irriqasiya layihələrinin həyata keçirildiyi zonalar götürülür, indikativ rayonlaşmaya inkişaf etmiş ölkələrdə də təsadüf edilir. Bu, əsasən yeni mənimlənilən rayonların inkişaf zonaları kimi təzahür edir.

Böyük Britaniya 4 tarixi-coğrafi vilayətdən ibarətdir. Bu inzibati ərazi vahidlərin yerli idarə orqanları vardır. Bu orqan seçkili

Şura hesab olunur. İrlandiyaya məhdud muxtariyyət verilmişdir.

Böyük Britaniyada müxtəlif təşkilatlar tərəfindən xüsusi təyinatı olan rayon şəbəkələri yaradılmışdır – aqronomik xidmət orqanları, kömür, elektrik enerjisi sənayesini idarə etmək üçün rayonlar və s. Bəzi coğrafiyaşünaslar tərəfindən təklif olunan rayonlar toru da mövcuddur. Onlardan ən məşhuru S.Fauset tərəfindən hazırlanmışdır. Bu rayonlaşmanın əsasında ölkə ərazisinin əyalətlərə bölgüsü dururdu ki, onların sərhədləri iri şəhərlərin təsir sferaları ilə müəyyən olunur.

E.Teylor və Qilbertin təklif etdiyi rayonlaşmada isə rayonların sərhədləri ölkənin qraflıqlara bölgüsü nəzərə alınmadan müəyyənləşdirilirdi. Qilbert standart rayonlar torunu təklif etmişdir. Onun rayonlarının sərhədləri standartlarla üst-üstə düşmədikdə, onlar qraflıqların sərhədlərilə keçirilirdi.

Bütövlükdə elmi əsaslandırılmış iqtisadi rayonlaşmaya Britaniyada az yer ayrılmışdır, mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti onların mövcudluğunun obyektivliyini inkar edir.

Müasir dövrdə Böyük Britaniya ərazisində 11 iqtisadi rayon fərqləndirilir: Yels, Şotlandiya, Şimali İrlandiya, Cənub-Qərb və Cənub-Şərq, Qərbi və Şərqi Midlend, Lankəşir, Yorkşir, Şimal-Şərq və Şimal-Qərb iqtisadi rayonları.

Bu iqtisadi rayonları istehsal və ərazi strukturuna, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə görə 3 qrupda birləşdirmək olar:

- Daha sürətlə inkişaf edən iqtisadi rayonlar;
- Depressiv iqtisadi rayonlar;
- İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə aralıq mövqe tutan rayonlar.

Belçikanın vahid iqtisadi rayonlara bölgüsü mövcud deyildi. Kiçik və özünəməxsus landsaft Belçikanın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Ona görə coğrafi ədəbiyyatda kiçik ərazi vahidlərinə dair işlər üstünlük təşkil edir. İnzibati cəhətdən Belçika 9 əyalətdən ibarətdir. Hər əyalətin əhalisi əyalət şurasını seçir. İcraedici orqan qubernatorun başçılıq etdiyi daimi deputatlar heyətidir. Əyalətlərdə kommunalar fəaliyyət göstərir. Kommunalarda Kommuna Şurası seçilir. İcraedici orqan qallar Kollegiyasıdır.

Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması, əhalinin urbanizasiyası və sıxlığı, təbii şərait, tarixi inkişafın xüsusiyyətləri də amil kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan ölkənin ərazisini 6 iqtisadi rayona ayırmaq olar:

1. Brussel –Antverpen;
2. Mərkəzi Belçika;
3. Şimal-Qərbi Belçika;
4. Şimal-Şərqi Belçika;

5. Sambri və Maasa çayları vadisi;

6. Cənubi Belçika.

Fransa ciddi təzadlar ölkəsidir. Bu iqtisadiyyatda da özünü büruzə verir. Ölkənin ayrı-ayrı rayonları inkişaf səviyyələrinə görə kəskin fərqlənir. İqtisadçıların bir qismi rayonların aşağı inkişaf səviyyəsini təbii ehtiyatların azlığı, digər qismi əhalinin psixikası ilə bağlayırlar. Lakin buna səbəb təsərrüfatın nizamsız inkişafıdır. Nəticədə rayonların bir qismi məcmu ictimai, tarixi və sosial iqtisadi şərait əsasında xeyli inkişaf etmişdir.

Ölkənin regional inkişafının tələbləri üçün 21 «proqram rayon» yaradılıb: bu rayonlar 8 «inkişaf zonasında» birləşdirilib ki, onlar da 3 «makroregion» əmələ gətirir – Qərb, Şərq və Paris rayonu. Bundan başqa 1 «unikal» rayon vardır – ölkənin cənubunda tikilən Fos sənaye kompleksi.

Tədqiqat göstərir ki, ərazisi 83,6 km² və əhalisi 665 min nəfərdən artıq olan dövlətlərdən tutmuş daha iri dövlətlərə qədər qeyd etdiyimiz amillərə görə ərazi bölgüsü və müvafiq idarəetmə sistemi vardır. ABŞ və Kanadada rayonlaşmanın uzun tarixi vardır. Eyni zamanda bu dövlətlərdə rayonlaşma aparən zaman ştatların sərhədləri düz xətlə müəyyənləşdirilmişdir. Bu siyasət regionlarda yarana biləcək münaqişələrin qarşısını almaq məqsədini güdürdü. Hər iki dövlətdə ştatın qanunvericilik və icraedicilik səlahiyyətləri vardır. Qanunvericilik səlahiyyəti məclisə, icraedicilik isə nazirlik, idarə və təşkilatlara verilmişdir. Hər bir ştatda Qraflıq Şurası və icraedici orqan vardır.

Bu orqanlar vergi vəsaitinin toplanması, sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə məşğuldur.

Şəhərlərdə bələdiyyələr yerli qanunverici və icraedici funksiyalara malikdir. Onlar yerli vergilər (əsasən bina və tikintilər üzrə) toplayır, xüsusilə büdcə vəsaitinin xərclənməsi, şəhər təsərrüfatının inkişafına nəzarət işlərini həyata keçirirlər. Kənd rayonlarında Taunlar fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda bu dövlətlərdə Məktəb dairələri də fəaliyyət göstərir. Onlar ştat və ya qraflıq üzrə təşkil olunur və xüsusi əmlak vergisini toplamaq, ümumtəhsil məktəb şəbəkəsinin təşkilini maliyyələşdirməklə məşğuldurlar.

ABŞ-da və Kanadada yerli özünüidarəyə əsasən xüsusi dairələr də fəaliyyət göstərir ki, onlar ətraf mühitin mühafizəsi, yol tikintisi, kommunal təsərrüfatı və s. işlərlə məşğul olurlar. Dairələr ştat daxilində qraflıqların və bələdiyyələrin ərazilərini əhatə edir. Hər bir region üzrə kompleks proqram tərtib edilir.

Avstraliya İttifaqı da 6 ştatdan ibarət olub, ərazisi ABŞ və Ka-

nadada olduğu kimi düz xətlə bölünmüşdür. Burada da ştatların öz konstitusiyaları, hakimiyyət və idarə orqanları vardır. Onlar dominion (İngiltərə imperiyasına daxil olan və ondan asılı olan dövlət) hüququnda Millətlər Birliyinin tərkibinə daxildirlər.

Avstriya 9 federal əraziyə bölünmüşdür. Hər ərazinin öz konstitusiyası və parlamenti (landtaq) vardır. Hər ərazidə seçkili orqanları olan yerli və vilayət icmaları mövcuddur.

Almaniya Federativ Respublikası 16 federal əyalətdən ibarətdir. Almaniya landtaqlara bölünmüş, hər birinin müstəqil konstitusiyası və hökuməti vardır. Landtaqlar mahallara bölünmüş, onların prezidentləri ərazi hökumətlərini təyin edir və onlar mahalda bütün bələdiyyə orqanlarına nəzarət edirlər. Yerli özünüidarə orqanlarını – qəza və icma şuralarını əhali seçir.

Birləşmiş Ərəb Respublikası 7 əmirlikdən ibarətdir. Ali qanunverici orqan əmirliyin Ali Şurasıdır. Yerli özünüidarənin səlahiyyət və hüquqları qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir.

İsveçdə 60-cı illərdə güclü regional siyasət yeridilməyə başlandı. Bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatında və meşə təsərrüfatında məşğulluğun sürətlə azalması olmuşdur. 60-cı illər ərzində İsveçin şimalındakı 7 qəzadan (len) 1,7 mln. nəfər, daha doğrusu, ildə orta hesabla 10000 nəfərdən artıq əhali sənayesi inkişaf etmiş cənub qəzalara (len) köçmüşdür. Buna görə də 1965-ci ildə regional yardım siyasəti həyata keçirilməyə başladı. 70-ci illərdə ölkənin mərkəz və cənub hissələrində sənayenin işçi qüvvəsinə tələbatının tamamilə azalması regional demografiyanı sabitləşdirdi. Şimal regionlarının sənayeləşdirilməsində də irəliləyişlər oldu, 7 qəzada sənayedə məşğul olanların xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 17 faizdən 1980-ci ildə 21 faizə çatdı. Bundan əlavə mərkəzi hökumət bölməsinin 10 min iş yeri Stokholmdan əyalətlərə köçürüldü.

Lakin bu tədbirlərə baxmayaraq şimal qəzalarda işsizlərin sayı xeyli yüksək idi.

İsveçdə bir sıra kiçik şəhərlər bir kompaniyanın fəaliyyətindən xeyli asılıdır. Onların əhalisi başqa iş yerlərinə gedə bilmirlər. Yaşayış yerləri ilə iş yerləri arasındakı məsafənin uzunluğu buna imkan vermir. Bəzi firmaların bağlanması belə rayonlarda yaşayan əhəlinin vəziyyətinə də pis təsir etmişdir. Keçən əsrin 80-ci illərindən regional siyasətin həyata keçirilməsi vəziyyəti dəyişdirdi. Dövlət bölməsinin genişləndirilməsi prosesi dayandırıldı. Məşğulluğun artırılmasının əsas sferaları sənayenin bir hissəsi və xidmət sferasını əhatə edən informasiya bölməsidir.

İsveçdə mürəkkəb uzunmüddətli problemlərə malik regionlar ən

uzaq şimalda 7 qəzadır. Struktur probleminin həllinə ciddi ehtiyac olan İsveçin mərkəz hissəsidir ki, burada dağ-mədən və metallurgiya sənayesi inkişaf etmiş zonadır. Bu zona, həm də Hotland adası da qeyd etdiyimiz qəzaların vəziyyətindədir. Qeyd olunan zonalardan kənarında yerləşən, sənayedə struktur dəyişiklikləri aparmağa ehtiyac olan regionların inkişafı üçün dövlət bəzi kommunalara məhdud dövr üzrə yardım ayırır («müvəqqəti inkişaf zonaları»).

Qəzaların idarə heyətləri və Dövlət Sənaye İdarələri regional inkişafa yardım göstərməklə məşğul olurlar. Yalnız xüsusi hallarda dövlət bəzi firmalara yardım üçün qərar qəbul edir.

İsveçdə yerli hakimiyyət orqanları iki səviyyədədir: 24 qəza (len) və 284 kommun (aşağı inzibati-ərazi vahid) hər qəzada (lendə) yerli regional seçkili orqan-lantedinq fəaliyyət göstərir. Onun funksiyalarına – yerli vergilərə cəlb etmə, səhiyyənin təşkili, təhsilin bəzi növləri və başqa məsələlərin həlli daxildir. Hər bir kommunda seçkili yerli özünüidarə orqanı-kommunların şuraları fəaliyyət göstərir. Kommun Şurası da yerli vergiyə cəlb edir, habelə əhaliyə hərtərəfli xidmət göstərir (məktəblər, məktəbəqədər idarələr, kommunal xidmətlər, yol və mənzil tikintisi, mədəni xidmət, pensiyaçılara xidmət kimi funksiyaları yerinə yetirir).

İspaniya inzibati cəhətdən 17 muxtar vilayətə, 50 əyalətə bölünür. Bunlarda da seçkili yerli özünüidarə orqanları vardır.

Yaponiya inzibati cəhətdən 47 perifekturaya bölünür. Perifekturalarda yerli idarəçiliyi seçkili perfektura məclisi həyata keçirir.

Norveç inzibati cəhətdən 20 fülkəyə bölünür. Onların hər birinin seçkili yerli özünüidarə orqanı vardır.

İtaliya 20 vilayətə bölünür, 5 vilayət xüsusi statusa malikdir. Bunların məhdud qanunvericilik səlahiyyətlərə malik parlamentləri, vilayət şuraları və hökumətləri (cuntalar) vardır.

Türkiyə Respublikası inzibati-coğrafi cəhətdən 7 bələdiyyə və 81 ilə (vilayətə) bölünür. Respublika Konstitusiyası əsasında müəyyən olunmuş hüquq və səlahiyyətləri vardır.

Müxtəlif ölkələrin regional idarəetmə sistemlərinin təhlili və eyni zamanda keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş, hazırda müstəqil dövlətlər kimi fəaliyyət göstərən ölkələrin yeni şəraitdə idarəetmənin təşkilinin tədqiqi göstərir ki, ərazi tənzimləmə zəruridir və hər bir ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamaq və hər bir dövlətin konstitusiyasını əsas götürməklə, yerli səlahiyyətlərə malik ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Rusiyada müxtəlif pillələrdə bu proses həyata keçir. Eyni vəziyyət Qazaxıstanda, Belarusda, Ukraynada da müşahidə olunur.

Bu dövlətlərin inzibati-idarə vəziyyətini xarakterizə etmək zərur-

riyyəti onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar və qanunvericilik aktları Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasına (№ 122, Strasburq, 15.10.1985) və bu barədə digər parlamentlərarası hüquqi aktlara, Avropa Şurasının üzvü olan bir çox ölkələrin yerli özünüidarəetməyə dair qanunvericilik aktlarına və təcrübəsinə, MDB iştirakçısı olan dövlətlərin parlamentlərarası Assambleyasının «Dövlət quruculuğu və yerli özünüidarəetmə təcrübəsinin öyrənilməsi» üzrə daimi komissiyasında qəbul olunmuş «Yerli özünüidarəetmənin ümumi prinsipləri haqqında» model qanunvericiliyi aktına (11.02.97) və s. əsaslanmışdır.

1.5. Azərbaycanda rayonlaşmanın inkişafı

Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf perspektivlərini dərindən tədqiq etmək üçün onun ərazilərinin (regionlarının) faktiki vəziyyətini müxtəlif dövrlər üzrə araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Belə ki, tarixən Azərbaycanda bir-birindən kəskin fərqlənən idarəetmə formaları, istehsal sahələrinin inkişaf istiqamətləri olmuşdur (feodal pərakəndəlik, xanlıqlar, Rusiyanın tərkibində olanda, SSRİ-nin tərkibində olanda və s.). Bu dövrlərdə ərazilərin inkişafında olan müsbət cəhətlər bilavasitə Azərbaycan xalqının işgüzarlığı, əməksevərliyi, vətəninə bağlılığı, habelə yerli torpaq iqlim şəraitinin yaxşı bilmələri ilə əlaqədar olmuşdur. Bunlarla yanaşı respublikanın ərazisində 9 təbii-iqlim zonasının olması da tədqiqatın belə aparılmasını zəruri edir. SSRİ-nin tərkibinə daxil olana qədər, SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə və müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərdiyi indiki mərhələdə Azərbaycanın ərazisində regionların vəziyyətini qısa şəkildə şərh edək.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Vahid iqtisadi və siyasi mərkəz yox idi. İqtisadi əlaqələri zəif ölkənin iqtisadiyyatında natural təsərrüfat inkişaf etmişdi. Ayrı-ayrı xan, sultan, məlik və bəylər öz müstəqilliyini qorumağa çalışır və məhdud mənafeyini güdərək ölkənin pərakəndə vəziyyətdə saxlamaq istəyirdilər.

XVIII əsrin ortalarında İranda feodal ara müharibələri genişlənir, Azərbaycanda isə hər bir şəhər ətrafında müstəqil feodal münasibətləri – xanlıqlar meydana gəlirdi. Araz və Kür çayları arasında

Qarabağ, Zəngəzur sıra dağlarından Araz vadisinə kimi uzanmış ərazidə Naxçıvan, Murovdağ silsiləsindən Kür çayınadək Gəncə-Şirvan düzənliyində – Şamaxı, Azərbaycanın şimal-qərbində Şəki xanlığı yaranmışdı. Abşeron yarımadasında Bakı, Azərbaycanın şimal-şərqində – Quba, Dərbənd xanlıqları, Bakı xanlığından cənubda Salyan, Kür və Araz qovuşuğunda – Cavad, Xəzərin cənub qərb sahillərində Talış xanlıqları yaranmışdı. Qutqaşen, Qəbələ, Ərət, Qazax, Şəmsəddin sultanlıqları kimi kiçik dövlət birləşmələri meydana gəlmişdi. Dağlıq Qarabağda mülüklər hakim idilər. Sonradan Salyan, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Şəki, Cavad xanlıqları Quba xanlığına birləşdirildi.

XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici siyasi vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Əvvəl Şəki, sonra Quba xanlıqları tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının öz tərəfdarlarında birləşdirmək, vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhətləri baş tutmadı. Buna bir tərəfdən ölkənin sosial-iqtisadi geriliyi, digər tərəfdən xarici istilalar, İran və Rusiyanın bu yerlərə yürüşləri mane olurdu. Ayrı-ayrı xanlıqların hakimlərinin yalnız öz xanlığını qoruyub saxlamaq cəhdləri və bir-birlərinə güzəştə getməmələri də buna mane olurdu. Nəticədə 1801-ci ildən başlayaraq Rusiya Azərbaycanın Şimal torpaqlarını ələ keçirdi. Birinci və ikinci Rusiya-İran müharibələri 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülistan, 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay müqaviləsi ilə nəticələndi. Beləliklə, Talış, Quba, Şirvan, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi.

İşğaldan sonra müqavimət göstərdikləri üçün Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Bakı və Quba xanlıqlarında xan üsul-idarəsi ləğv edildi. Azərbaycanda mərkəzi Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri rəisliyi» yaradıldı. Keçmiş xanlıqlar və sultanlıqlar əyalət və dairələrə çevrildi, altı əyalət – Bakı, Quba, Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış, iki dairə – Yelizavetpol və Ucar-Balakən, iki distansiya bürosu – Qazax və Şəmsəddin təşkil edilmişdi. Əyalət dairələrin başında çar zabıtləri dururdu ki, onları Qafqazın baş komendantı təyin edirdi. Əyalətlər xanlıqlar dövründə olduğu kimi mahallara bölünürdü. Onları yerli bəylər-mahal naibləri idarə edirdi.

Komendant üsul idarəsi rus imperasiyanın bu vasitə ilə yerlərdə müstəmləkə hakimiyyətini möhkəmləndirmək ümidlərini doğrultmadı. Əsas səbəb isə komendantların özbaşınalığı idi. Nəticədə 1840-cı ildə çar ön Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun verərək komendant idarə üsulunu ləğv etmiş, quberniyalar və onların nəzdində mahallar əvəzinə qəzalar yaratmışdır. Ön Qafqaz mərkəz şəhəri olan Tiflis Gürcüstan-İmperiya quberniyasına və baş şəhəri Şamaxı olan

Kaspi vilayətinə bölünmüşdür. Yelizavetpol, Balakən və Ordubad da daxil olan Naxçıvan qəzalarından başqa Şimali Azərbaycan torpaqları Kaspi vilayətinin təkibinə daxil edilmişdir.

1844-cü ildə Qafqaz əyalətləri bir inzibati-idarədə Qafqaz canişinliyində birləşdirildi, M.Vorontsov canişin təyin olundu. Ön Qafqaz regionu Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd quberniyalarına bölünmüş, Azərbaycan ərazisi əsasən Şamaxı quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bu quberniya Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Bakı və Lənkəran qəzalarından ibarət idi. Quba qəzası, Dərbənd, Yelizavetpol isə Tiflis sultanlığı, sonralar Zaqatala dairəsi adlandırılaraq xüsusi Car-Balakən dairəsini təşkil etmişdi, ardınca İrəvan quberniyası yaradılmış və Naxçıvan Ordubad qəzaları quberniyanın tərkibinə qatılmışdı.

1859-cu ildə zəlzələdən sonra Şamaxı quberniyasının mərkəzi Bakıya köçürüldü. Bakı quberniyası yaradıldı, Quba qəzası da onun tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Bakı quberniyasının tərkibinə Şamaxı, Şuşa, Şəki, Bakı, Lənkəran qəzaları daxil edildi.

1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edilib Quba qəzasına, Dağıstan vilayəti yaradıldıqdan sonra isə Quba qəzası Bakı quberniyasına birləşdirildi.

1867-ci ildə Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyaları hesabına Yelizavetpol quberniyası yaradıldı, Şuşa, Yelizavetpol, Zəngəzur qəzaları onun tabeliyinə verildi. Bakı quberniyası Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran qəzalarından təşkil olunmuşdu. Sonralar Cavad və Göyçay quberniyasının tərkibində daha 2 qəza – Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları yaradıldı. Qafqaz canişinliyi ləğv edildi və Qafqazın idarəsi baş hərbi rəisə tapşırıldı.

Bu dövrdə nə istehsal, nə də bölgü ilə əlaqədar tutarlı uçot aparılmamış, yalnız XIX əsrin əvvərindən rus və Azərbaycan alimləri sənətkarlıq tədqiqat əsərləri, Zaqafqaziyada pambıqçılıq, tütünçülük, bağçılıq, Qafqazın ağacları və kolları, Zaqafqaziyada heyvandarlıq və başqa elmi işlər yazmışlar. Bunların arasında görkəmli iqtisadçı alim Məmməd həsən Vəlilinin (Baharlı) tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, 1910-cu ilə qədər və sonra Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş vilayətlər üzrə tədqiqat apararaq ilk növbədə onları dairələrə bölmüş, həmin ərazilərdə müxtəlif məhsullar istehsalının vəziyyətini araşdırmışdır. Fikrimizcə, bu materiallar gələcəkdə regionların inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Xanlıqlar dövründən 1910-1914-cü illərə qədər əkinçiliyin inkişafına dair məlumatların tədqiqi göstərir ki, bu dövrdə təbii-coğrafi nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın ərazisini üç dairəyə bölmək olar:

Birinci – düzəngah dairəsidir. Ən məhsuldar yerlərdir və Kür, Araz və onlara tökülən xırda çaylar boyu Xəzər dənizi sahilinə qədərki ərazini əhatə edir, ümumi sahəsi 1.638000 hektar olub.

İkinci – dağ ətəkləridir. Bu dairə 762,5-1525 m. dəniz səviyyəsindən yüksəkdədir. Burada pambıq, kətan və kəndir kimi texniki bitkilər əkilirdi.

Üçüncüsü – dağlıq hissədir, təsərrüfat nöqtəyi-nəzərdən yoxsuldur. Burada uzun müddət soyuq, şaxta, şiddətli yağış olur. Vegetasiya dövrü qısa olan bitkilər çovdar, arpa, kartof, kətan, kəndir və s. əkilirdi.

Əlbəttə, bu dairələrdə təkə adlarını qeyd etdiyimiz bitkilər yox, həmçinin də başqa məhsullar da yetişdirilir. Adları çəkilən məhsullar isə həmin təbii-coğrafi ərazilərə daha çox uyğun olanlardır.

1910-1914-cü illərdə Azərbaycanın vilayətlərində orta illik taxıl və çoxillik əkinlərin miqdarı cədvəl 1.2-də verilmişdir (hektarla).

Cədvəl 1.2

Vilayətlər	Taxıl	Üzümlüklər	Meyvə bağları	Tut planta-siyaları	Bostan	Yekunu
Bakı vilayəti	825133	12776	20271	2212	-	860392
Gəncə vilayəti	872211	21058	7435	15228	1813	917745
Zaqatala vilayəti	65825	849	9025	-	-	75700
Naxçıvan vilayəti	150861	5460	2760	311	101	159499
Cəmi	1.914.029	40144	39492	17746	1914	2013331

Cədvəldən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların çox hissəsi, yəni 95,0%-i taxıl altında olmuşdur, bunun da 58,0%-i, ya da 1101939 hektarı dəmyə idi.

Bu dövrdə əhalinin heç də hamısında mükəmməl kənd təsərrüfatı alətləri yox idi. Münbit torpaqlardan istifadə edən rus, ukraynalı və alman kolonistlərində belə alətlər var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kolonistləri (almanlar müstəsna olmaqla) çar Rusiyası təmin edirdi, onların vəziyyəti ilə daim maraqlanırdı, çox vaxt onlara faizsiz, yaxud da geri alınmadan maddi müavinət verilirdi.

Əkinçilikdə taxılçılıqdan sonra pambıqçılıq ikinci yer tuturdu. Pambıq üçün ayrılan torpaq orta hesabla ildə 10920 hektar təşkil edirdi, hər hektardan 16,0 sentner pambıq yığılırdı. Sonralar pambıqçılığın faydalandığını görüb onun sahəsi artırılaraq 103 min hektara çatdırılır. Çiyidsiz pambığın miqdarı da 2400 tondan 21168 tona

çatmışdı. Bundan əlavə pambığın növü də dəyişilmiş və əkin yerlərinin 90%-ə qədərini Amerika növü təşkil edirdi. Bu dövrdə pambıq əsasən üç dairədə: Qarabağ, yəni Kür çayının orta axarında, Şirvan, yəni Kür çayının aşağı axarında, Naxçıvan, yəni Araz çayının çəmənliklərində əkilirdi. Cavad (Muğan), Göyçay, Gəncə, Ağdaş, Cavanşir, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Naxçıvan vilayətinin Vedibasarı nahiyəsi ən yaxşı pambıq istehsal edən ərazilər idi.

Həmin illərdə orta hesabla ildə 75600 ton, o cümlədən 21168 ton təmiz pambıq və 45360 ton çiyid əldə edilirdi. İstehsal olunan pambıq Rusiyaya (İvanovo-Voznesensk, Moskva və Şuya) və Polşaya (Lodz, Kolomiya və Pabyanitsə) aparılırdı. Pambığın çiyidi isə məhəlli yağçıxaran zavodlara göndərilirdi. Ölkənin yağ zavodlarına 19 ton, Batumi-Ukrayna (Odessa) vasitəsilə Qərbi Avropaya 8800 ton, bundan əlavə Batumi vasitəsilə Hamburq, London və Marselə 6400 ton və Volqa çayı və dəmiryolu ilə Rusiyaya (Nijni-Novqoroda) 4800 ton göndərilirdi. Eyni zamanda, təqribən 1360 ton yerli mal-qaranın ehtiyacı üçün saxlanılırdı.

Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, pambıq həm o dövrdə, həm də indiki dövrdə ölkənin iqtisadi durumunu yüksəltmək üçün çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunu Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olduğu bəzi dövrlər də təsdiq edir, arxada təfəsilatı ilə şərh edəcəyik.

Azərbaycanın qədim xalq təsərrüfatı sahələrindən biri də üzümçülük və şarabçılıqdır. 1882-ci ildə Bakıdan Tiflisə dəmiryolu xətti çəkildikdən sonra üzümçülük sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Rəsmi məlumatlara görə Birinci Dünya müharibəsinə qədər ölkədə (36762 desyatin) 40144 hektar üzüm plantasiyaları var idi ki, bu da vilayətlər arasında aşağıdakı kimi bölünmüşdü: Bakı vilayəti – 12776 ha, Gəncə vilayəti – 21058 ha, Zaqatala vilayəti – 850 ha və Naxçıvan vilayəti - 5460 ha.

Həmin dövrdə, ümumən orta hesabla ildə 23528 ton üzüm istehsal olunurdu ki, bunun 7200 tonu sirkə, doşab, kişmiş, desert, abqora və s. istehsalına gedirdi. İstehsal olunan üzümün 11200 tonundan şarab, 5200 tonundan spirt, 7200 tonundan kişmiş, sirkə və doşab istehsal edilirdi. Eyni zamanda, Bakı və Gəncə vilayətlərində konyak da istehsal olunurdu. Dörd zonada 521.662 dekalitr konyak istehsal edilirdi.

Spiritin təmizlənməsi ilə beş zavod məşğul olmuşdu, onlar 1.140.000 dekalitr təmizlənmiş spirt istehsal edirdi.

Vilayətlər	Zavodların sayı	Təmizlənmiş spirtin miqdarı	Yerləşdiyi məkan
Bakı vilayəti	3	1.059.900	Bakı şəhəri, Göyçay qəzasının Ucar və Kürdəmir stansiyası, Gəncə şəhəri və Georgiyevsk kəndi
Gəncə vilayəti	2	80500	
Cəmi	5	1140.400	

Azərbaycanda üzümçülük Ağstafaçay, Şamaxorçay, Gəncəçay, Tərtərçay, Qaraçay, Bazarçay, Əlincəçay, Türyançay, Girdimançay, Bolqarçay hövzələrində, həmçinin Ağsu ilə Pirsaat çaylarının yuxarı tərəflərində, Xəzər dənizinin qumlu sahillərində və nəhayət Bakı və Quba qəzalarında inkişaf etmişdi.

İstehsal olunan şərabın ən yaxşı növləri – Mədrəsə (Şamaxı qəzasında), Gəncə və Zəngəzur şərabları sayılırdı. İstehsal olunan şərabın çox hissəsi Rusiyaya aparılmış, Azərbaycanın ehtiyacı üçün isə az hissəsi qalır. Konyak spirtini isə Gürcüstanın Qara dəniz sahillərindən Qərbi Avropaya (İtaliya və başqa ölkələrə) aparılırdı.

Azərbaycanın torpaq-iqlim şəraitinin əlverişliliyi burada meyvəçiliyin inkişafını təmin etmişdir. Müqayisə etdiyimiz dövrdə tut sahələri çıxılmaqla meyvə bağları 39492 hektar təşkil etmişdir. Vilayətlər üzrə bölgüsündə kəskin fərqlər var idi. Belə ki, meyvə bağlarının 53,3%-i Bakı vilayətinin, 18%-i Gəncə vilayətinin, 20,9%-i Zaqatala vilayətinin, 7,0%-i Naxçıvan vilayətinin payına düşürdü.

Meyvəçilik Gəncə, Nuxa, Ağdaş, Göyçay, Quba, Zaqatala və Naxçıvan qəzalarında çay vadilərində inkişaf tapmışdır. Bu dairələrdə alma, armud, gilə, albalı, zoğal, şaftalı, heyvə, gavalı, nar, əncir, şabalıd, qoz, fındıq və başqa meyvələr yetişdirilirdi.

Birinci Dünya müharibəsinə qədər Azərbaycandan Rusiyaya (Moskvaya, Peterburqa və Rostova), Ukraynaya (Xarkova), Polşaya (Varşavaya) və hətta İngiltərəyə meyvə konservləri aparılırdı. O dövrün hesablamalarına görə Azərbaycanın iqlim-torpaq şəraiti əlverişli olan və hələlik istifadə olunmayan əraziləri mənimsəməklə meyvə bağlarını 110.000 hektara, məhsuldarlığı 80 sentnerə çatdırmaqla 800.000 ton meyvə əldə etmək olardı. Bu M.Vəlilinin (Baharlı) qənaətidir.

Azərbaycanın gəlirli sahələrindən biri də tütünçülük idi. Tənbəkiçilik iki dairədə inkişaf etdirilirdi. Zaqatala dairəsində Qovagöl və Balakən kəndlərində Osmanlı tənbəkisinin Trabzon növü yetişdirilirdi.

İkinci dairə Quba qəzasında (Atuc və Qonaqkənd kəndlərində), Göyçay, Şamaxı, Nuxa qəzalarında (Vartaşen), həmçinin Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında xüsusi maxorka daha çox yetişdirilirdi. Maxorkanın bir hissəsi Ağdaş (1), Gəncə (1), Nuxa (4) və Şuşa (1) fabriklərində emal olunurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı zeytun ağacı, probka ağacı, çuğundur, indiçə, kövəz, rami, kətan, kəndir, keçibuynuzu, raps, küncüt, xaşxaş, zəfəran, boyaq, naz, narıncəğac (sarağan), gənəgərçək, qızılgül və digər çiçəklər, həmçinin kambaro və başqa bitkilər də əkilirdi. Bu məhsullar sənaye xarakterli olduğundan cürbəcür məhsullar əldə edilirdi.

Azərbaycanın təbii-coğrafi vəziyyəti heyvandarlığı inkişaf etdirməyə imkan verir. Araşdırdığımız dövrdə Azərbaycanda 5,49 milyon baş mal-qara, o cümlədən 2,52 milyon baş qoyun, 1,21 milyon baş qaramal və 113,1 min donuz olmuş və vilayətlər üzrə aşağıdakı kimi yerləşmişdir.

Vilayətlər	Qoyunlar	Qaramal	Keçilər	Atlar	Eşşək və qatırlar	Dəvələr	Donuzlar	Yekunu
Bakı əmirliyi	20	5	2	10	1	0,5	1	39,5
Bakı vilayəti	914,2	441,7	45	645	12	10	80,5	1495,9
Gəncə vilayəti	1284,1	643,1	100	71,3	30	2,5	31,6	2126,4
Zaqatala vilayəti	90	46	18	601	-	-	-	760,1
Naxçıvan vilayəti	220	75	50	10	7	7	-	365,0
Cəmi	2522,3	1210,8	215	1337	50	43	113,1	5491,2

Azərbaycanda kənd əhalisi əkinçilikdən azad olanda, həmçinin **ipəkçilik, arıçılıq, biyan kökü çıxarmaq, qırmız yığmaq** və s. işlərlə məşğul olurdu. İpəkçilik ta qədimdən inkişaf etmiş, Şirvanın ipəyi və ipək əmtəəsi hətta xaricə çıxarılırdı. Bölgələr üzrə Azərbaycanda 3168 ton xam və ya 950,4 ton quru barama istehsal olunurdu.

Əldə edilmiş baramanın yarısı xam şəkildə Fransaya (Marselə), İtaliyaya (Milana) aparılır, yerdə qalan isə ölkə daxilində Nuxa, Şuşa, Cəbrayıl, Zaqatala və Naxçıvan zavodlarına göndərilirdi. Zavodlarda təmizlənmiş və əyrilmiş olan ipin müəyyən hissəsi ölkə da-

xilində istifadə olunur, qalanı isə Rusiyaya (Moskvaya), Polşaya (Lodza və Varşavaya), bir qədər də Fransa və İtaliyaya aparılırdı.

Şamaxı qəzasında (Basqal və Müçü kəndlərində) qadınlara məxsus çeşidbəçəsid ipək parçalar: tafta, darayı, qonovuz, tur, ipək yorğanüzləri və s. istehsal olunurdu. Qarabağ, xüsusilə Şuşa qəzası (Lənbəran kəndi) ipək xalçalar və cecimlərilə, Gəncə isə gözəl və şərif kəlağayları ilə məşhur idi. Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl ölkəmizdə 50-yə qədər xırda ipək parça toxuyan fabriklər var idi, onların illik gəliri 20,5 min qızıl manata qədər olurdu.

İpəkçiliklə yanaşı inkişaf etmiş sahələrdən biri də arıçılıq idi. Arıçılıq Lənkəran qəzasında (Nikolayevka, Prişib, Privolnaya və Astraxanka kəndləri), Qazax qəzasında (Mixayilovka kəndi), Şamaxı qəzasında (Altağac və Astraxanka kəndlərində), Nuxa qəzasında (Nuxa şəhərində), həmçinin Şuşa, Cəbrayıl, Quba, Zaqatala və Şərur-Dərələyəz qəzalarında inkişaf etmişdi. Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl Azərbaycanda 37.500 arı sərbəti olmuş və 152.000 kq bal, 29.600 kq mum istehsal olunmuşdur.

Azərbaycanın bölgələrində qeyd olunan sahələrlə yanaşı balıqçılıq da özünəməxsus yer tuturdu. 1914-cü ildə Azərbaycanda 71004,6 ton balıq tutulmuşdur ki, bu da qızıl pulla 17.135.000 manat təşkil edirdi. Bunun az hissəsi daxili ehtiyaclara sərf olunur, çox hissəsi isə əsasən Qərbi Avropaya, xüsusilə də Fransaya aparılırdı.

XIX əsrdən başlayaraq dünyanın ilkin neft istehsalçılarından biri kimi tanınan Azərbaycanda neft sənayesinin formalaşması uzun və dinamik inkişaf dövrü keçmişdir. Bu dinamizmin təminatı əhəmiyyətli dərəcədə neft-qaz resurslarının bolluğu, əlverişli iqtisadi-siyasi mühit və digər bu kimi amillərlə əlaqədar olmuşdur.

Respublikamızda neftin sürətli inkişafı əsasən 1872-ci ildən başlamışdır. Həmin ildə Çar hökuməti o vaxta qədər neft sənayesində hökm sürmüş təhkimçilik sistemini ləğv etməklə 70-90-cı illərdə Azərbaycanda neft sənayesinin intensiv inkişaf və şəxsi sahibkarlıq erası başlanmışdır.¹

Bununla da 1872-ci il Azərbaycan neft tarixində sənaye üsulla hasilatı dövrünün başlanğıcı hesab edilmişdir.

Neftverən torpaqların icarəyə verildiyi vaxt və ondan bir neçə il sonra neft sənayesinə aparıcı qüvvə yerli kapital nümayəndələri idi. Lakin tezliklə neft sənayesində xarici kapital axını başlanmışdır. Belə ki, Azərbaycanın neft sənayesində 1873-cü ildə 12, 1899-cu ildə 61, 1905-ci ildə 158, 1913-cü ildə isə artıq 182 neft hasil edən şirkət iştirak

¹ Z.M.Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərneşr, 1994.- S.605.

edirdi.¹ 1879-cu ildə Norveç sahibkarları Nobellər «Nobel qardaşları birliyi»nin əsasını qoymuş, 80-ci illərdə Rotşildin simasında fransız kapitalı, 90-cı illərdə isə ingilis kapitalı Bakıya nüfuz etmişdir. Daha sonralar digər xarici ölkələrin nümayəndələri də Bakı neft sənayesində müəyyən mövqeyə malik olmuşdular.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft sənayesinə kapital axını neftin hasilatı, emalı texnikasının yaxşılaşdırılmasında, neft məhsullarının daşınması vasitələrinin təkmilləşdirilməsində müsbət rol oynamışdır. Bunun nəticəsi idi ki, artıq 1890-cı ildə Bakıda 150-yə qədər neft emalı zavodları fəaliyyət göstərirdi. Bununla yanaşı olaraq hal-hazırda Azərbaycan neftmaşınqayırmasının ən böyük müəssisələrindən olan Səttarxan adına maşınqayırma zavodunun (1894-cü il), Keşlə maşınqayırma zavodunun (1887-ci il), Bakı maşınqayırma zavodunun (1887-ci il), Bakı-neft-mədən maşınqayırma zavodunun (1880-ci il), Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodunun (1900-cü il) və neft sənayesində spesifik xüsusi çəkiyə malik olan digər neft müəssisələrinin əsası məhz həmin dövrdə qoyulmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında faydalı qazıntılar, hasilat və emal sənayesi də mühüm yer tutmuşdur. Burada neft, mis, dəmir, zağ, duz kimi zəngin mədənlər var idi ki, hasilata görə dünyada birinci yer tuturdu. 1907-1914-cü illərdə orta hesabla ildə 7,52 milyon ton neft çıxarılmışdır ki, bu da dünyada çıxarılan neftin 15%-ni təşkil edirdi.

Neft hasilatına görə Azərbaycan ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Lakin Azərbaycanda 1901-ci ildə ən çox 650 milyon pud, yaxud 10,4 milyon ton neft hasil olunmuşdur ki, həmin il ölkə dünyada birinci yeri tutmuş və dünyada hasil olunan neftin 50,7%-ni təşkil etmişdir.

Birinci Dünya müharibəsindən əvvəlki illərdə hər il orta hesabla aşağıdakı miqdarda neft məhsulları hasil olunurdu:

- Ağ neft – 1.280 min ton
- Maşın yağı – 288 min ton
- Salyar yağı – 165,5 min ton
- Benzin – 19,2 min ton
- Qalıq – 2.656 min ton
- Parafin – 0,5 min ton
- Digər məhsullar – 544 min ton
- Cəmi – 4.653 min ton

¹ E.M.Hacızadə. Neftçixarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı: Elm, 2002.- S.21.

Hasil olunan neftin çox hissəsi Rusiyaya və Ukraynanın Qara dəniz limanlarına aparılırdı. Rusiyaya – 4643 min ton, Gürcüstana və Ermənistana 320 min ton, Qara dəniz sahillərinə 32,0 min ton, Qərbi Avropaya, Türkiyəyə, Afrikaya və digər dövlətlərə 608 min ton.

Neft istehlakçıları arasında Rusiyadan sonra Avropa və Asiya ölkələri ikinci yeri tuturdu. Aşağıdakı cədvəldə 1912-ci ildə müxtəlif ölkələrə göndərilən neft məhsulunun miqdarı verilmişdir.¹

Cədvəl 1.3

Ölkələr	Neft ixracı	
	pudla	tonla
Misir	7.100.000	113600
Türkiyə	6.535.000	104500
Belçika	4.835.000	77360
Fransa	4.613.000	73808
İngiltərə	4.435.300	70965
Almaniya	3.907.000	62512
İtaliya	1.642.000	26272
Bolqarıstan	1.050000	16800
Hollandiya	1.017.000	16.242
Digər ölkələr	2.865.000	45840
Cəmi	37.999.300	6.079.888

Qeyd etdiyimiz tədqiqat və mülahizələr keçid dövrünü yaşayan respublikanın son 15 illik vəziyyətinə oxşayır, digər tərəfdən də ayrı-ayrı ərazilərin təbii sərvətlərini, torpaqlardan səmərəli istifadənin zəruriliyini, əhalinin vərdişlərinin tarixən mövcudluğunu və bundan istifadənin indi də vacibliyini göstərir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının işlənib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ərazilərimizin ermənilərə güzəştə gedilməsi meyilləri gücləndi. Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi ermənilər tərəfindən işğal edildi. Nəticədə Azərbaycanın Şimal-Qərb əraziləri, Zəngəzurun bir hissəsi itirildi. Bu prosesdə İrəvan xanlığının yerində və qonşu ərazilərdən Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz qəzaları, Göyçə mahalı bütünlüklə, Qazax qəzasının yarısından çoxu Ermənistanla verilməklə Ermənistan dövləti yaradıldı. 1920-ci ildə Rusiya Ermənistanla müqavilə

¹ Hesablamalar: Məmməd həsən Vəlili (Baharlı). Azərbaycan coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. Bakı: Azərneşr 1993, kitabına əsasən aparılmışdır.

bağladı, həmin müqaviləyə görə Naxçıvan ərazisi Azərbaycandan aralandı. 1922-ci il martın 22-də Zaqafqaziya Sovet Sosialist Respublikaları Federativ İttifaqı, dekabrın 13-də (I Zaqafqaziya Sovetlər qurultayında) ZSFSR-in tərkibində Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə daxil oldu. 1923-cü ildə Azərbaycanın ərazisində DQMB, 1924-cü ildə isə Naxçıvan MSSR yarandı.

Köhnə quberniya, qəza və nahiyə inzibati ərazi bölgüsü ləğv edildi. Yeni bölgünün əsasında iqtisadi rayonlaşma dururdu. Bu prinsipin tələbatına görə iqtisadi cəhətdən müəyyən bir tamlıq təşkil edən, ətrafdakı kəndləri özünə cəlb edən, az-çox iri mərkəzi olan yığcam bir ərazi inzibati kənd rayonu kimi götürülə bilər. 20-ci illərin ortalarında rayonlaşma komissiyasının tədqiqatlarına görə rayonlaşma üç mərhələli inzibati-ərazi sistemi ilə aparılmışdır: dairə, rayon, kənd sovetliyi.

Məlumdur ki, iqtisadi rayonlaşdırmanın əsasını inzibati-ərazi bölgüsü təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, inqilaba qədər Rusiyanın ərazisində (Azərbaycan da onun tərkibində idi) iqtisadi rayonlaşdırma aparmaq üçün cəhdlər göstərilmişdir, ilk nəşrlər ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində təsərrüfat fərqlərini aşkara çıxarmağa kömək etmişdi. Bu dövrdə ölkənin əsasını başlıca olaraq kənd təsərrüfatı təşkil etdiyinə görə rayonlaşdırma da iqlim və başqa zonal təbii fərqlərə əsaslanmışdı. Rusiyada kapitalizmin inkişafı dövründə əməyin ərazi bölgüsünün güclənməsilə əlaqədar sənaye ilə kənd təsərrüfatı, nəqliyyat statistikasına məlumatları əsasında işləri dərinləşdirmək tələb olunurdu. Bu məlumatlar əsasında məşhur statistik və coğrafiyaçı P.P.Semenov-Tyan-Şanskiyin apardığı iqtisadi rayonlaşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Sonralar A.N.Çelinsev və A.İ.Skvorsov da bu istiqamətdə xeyli iş gördülər. 1920-ci ildə ölkənin elektriklişdirilməsinə dair QOELRO planı tərtib edilərkən iqtisadi rayonlaşdırma aparılan zaman P.P.Semenov-Tyan-Şanskiyin, A.N.Çelinsevin və A.İ.Skvorsovun tədqiqatlarından geniş istifadə olunmuşdu. Bu, sovet iqtisadi rayonlaşdırmanın ilk addımı idi.

1921-ci ildə SSRİ Dövlət Plan Komitəsi rayonlaşdırma layihəsini işləyib hazırladı. Həmin layihəyə müvafiq olaraq Azərbaycanda da bu istiqamətdə iş aparılmağa başlandı, görkəmli alimlərdən ibarət xüsusi komissiya yaradıldı.

Azərbaycan Respublikasının planlı rayonlaşdırılması prosesi 20-ci illərin ortalarından başlanmışdı.

1926-cı ildə prof. İ.F.Fiqurovski, prof. A.A.Qrossheymin, prof. S.A.Zaxarov, prof. V.V.Boqaçovun rəhbərliyi və iştirakı ilə yaradılmış rayonlaşdırma komissiyası geniş siyasi, böyük həcmli elmi-tədqiqi

qat işi apararaq respublikanın iqtisadi-coğrafi təhlili əsasında onun ərazisini 59 dairəyə bölmüşdü.

1927-1928-ci illərdə prof. M.N.Avdəyevin rəhbərliyi və iştirakı ilə yaradılmış komissiya əvvəlki rayonlaşdırma işini davam etdirərək bu dairələri 15 iri dairədə birləşdirdi.

1928-ci ildə Qəzənfər Musabəyovun iştirakı ilə Azərbaycanın rayonlaşdırılması müşavirəsi keçirildi. Müşavirə həmin komissiyanın rəyinə əsasən bu dairələri müvafiq elementlərə görə birləşdirərək 9 iri dairə yaradılmasını tövsiyə etdi.

1930-cu ildə bu regionlar ləğv edildi və inzibati-rayonlar təşkil olunmağa başlandı.

Azərbaycanda sosializm quruculuğunun başa çatması, Konstitusiyanın qəbul edilməsi, yeni təsərrüfat formalarının yaranması hesabına məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsində əmələ gələn və gözlənilən dəyişikliklər, İkinci Dünya müharibəsindən sonra respublika iqtisadiyyatının sürətlə inkişafı, yeni şəhərlərin salınması və başqa amillər regionlaşdırma zəruriyyətini meydana çıxartdı.

Respublikanın iqtisadi, sosial və mədəni həyatında baş vermiş dəyişiklikləri, sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, təbii varlığın, rayonlararası və rayonlardaxili iqtisadi əlaqələrin inkişafı və həmçinin demoqrafik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Dövlət Universiteti alimləri 1950-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisini 10 iqtisadi rayona: Abşeron-Qobustan, Kirovabad-Dəşkəsən, Kür-Araz, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan MR, DQMB, Kəlbəcər-Laçın, Şirvan regionlarına bölməyi təklif etdi, hökumət bunu bəyəndi.

Bakı şəhərində sənaye müəssisələrinin bərpası (müharibə illərində profil dəyişilmişdi), Sumqayıt şəhərinin sənaye müəssisələrinin tikintisinin başlanması ilə əlaqədar Abşeron regionunun sənaye rayonu kimi seçilməsi, Daşkəsən filizinin mənimsənilməsi və Rustaviyə (Gürcüstan) istiqamətləndirilməsi və başqa amilləri, ayrı-ayrı ərazilərin inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq 1954-cü ildə prof. H.B.Əliyevin təklifi ilə Azərbaycan ərazisi 10 iqtisadi rayona bölündü: Abşeron, Şamaxı, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Kür-Araz, Şəki-Zaqatala, Kirovabad-Qazax, Kəlbəcər-Qubatl, Naxçıvan MR və DQMB.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində respublikada məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsində əmələ gəlmiş dəyişikliklər (Mingəçevir hidroelektrik kompleksinin, yeni neft-kimya, metallurjiya, maşınqayırma və başqa sahələr) rayonlaşdırma probleminə yenidən baxıl-

ması zərurətini meydana çıxartdı. 1957-ci ildə rayonların yeni variantı təklif olundu. Burada Kür-Araz iqtisadi rayonunun tərkibində Mingəçevir-Yevlax, Mil-Muğan, Aşağı Şirvan, Araz boyu rayonları olmaqla 10 iqtisadi rayonun yaradılması təklif olundu. Bunlara Abşeron, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Kür-Araz, Kirovabad-Daşkəsən, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Kəlbəcər-Laçın, Naxçıvan MR və DQMB daxil idi. Bu bölgədə Kür-Araz iqtisadi rayonunun 4 rayona bölünməsi gələcək istehsal ixtisaslaşma və kompleks inkişafını nəzərdə tutur.

1957-1969-cu illərdə respublikada məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsində (Gəncə alüminium zavodunun, Sumqayıt sənaye müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması və bununla əlaqədar yeni emal müəssisələrinin yaranması və respublikada ictimai-ərazi əmək bölgüsündə rayonun yeri və rolunu, əhalinin və əmək ehtiyatlarının yerləşməsi xüsusiyyətlərini, əhalinin vərdişlərini, rayonlarda iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün təbii şəraiti və təbii resursların iqtisadi qiymətləndirilməsi, ixtisaslaşmış sənaye sahələrinin inkişafı və yerləşməsi mövcud və gözlənilən dəyişiklikləri tədqiq edərək Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi, onun Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu maraqlanan təşkilatlarla birlikdə 1971-ci ildə yeni rayonlaşdırma planını tərtib etdi. Həmin plana müvafiq olaraq respublika ərazisi 13 iqtisadi rayona bölündü: Abşeron, Kirovabad, Qazax, Şirvan, Mil-Qaradağ, Muğan-Salyan, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Şəki-Zaqatala, Kəlbəcər-laçın, Dağlıq Şirvan, Naxçıvan, DQMB.

Bu bölgü SSRİ dağılanadək davam etdi və respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf planları həmin rayonlar üzrə və bütövlükdə Azərbaycan SSR üzrə işlənib hazırlandı. Onların hər biri inzibati ərazi vahidləri, yəni inzibati rayonları və şəhərləri əhatə edirdi. Həmin bölgü həm də rayonların qarşılıqlı əlaqələrini təmin edirdi.

SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə respublikalarının iqtisadi və sosial durumunu nəzərdən keçirəndə belə qənaətə gəlmək olar ki, 1950-ci ilə qədər müxtəlif səbəblərdən – sosializmin quruculuğu (1936-cı ilə qədər), müharibə dövrü (1941-1945-ci illər), bərpa dövrü (1946-1950-ci illər) müttəfiq respublikaların inkişafında gözəçarpacaq müsbət dəyişikliklər olmamışdır. 50-ci illərdən hər yerdə nisbi artım hiss olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın ərazisində müharibə getməyib, artım sürəti burada daha yüksək olmalı idi. Lakin bu əksinə idi. Eyni zamanda, 60-cı illərin əvvəllərində ölkənin başqa respublikalarına nisbətən mərkəzin Azərbaycana münasibətində soyuqluq hiss olunurdu. Bu, hər şeydən əvvəl, respublikada sənaye və kənd

təsərrüfatının vəziyyəti ilə bağlı idi. O vaxt Azərbaycan keçmiş İttifaqda ən aşağı yerlərdən birini tuturdu. Bunun səbəblərindən biri də və ən ümdəsi respublikaya rəhbərlik edən şəxslərin səriştəsizliyi, daxili ehtiyatları arasıdırıb mərkəzdən tələb edə bilməmələri, həm də sadəcə olaraq vəzifəpərəstliyi olmuşdur. Bunu H.Əliyevin təcrübəsi sübut edir. Respublikanın iqtisadi, sosial, ictimai durumunu, kadr potensialını, onların yerləşməsini, fəaliyyətini və s. yaxşı bilən ulu öndərimiz H.Ə.Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə birinci katib seçildi, ölkənin həyatında canlanma başladı.

Bu məsələlərin həlli respublikadan asılı deyildi. Məsələnin qoyuluşunun ətraflı hazırlanması sahəsində Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında gərgin iş aparıldı. Azərbaycan KP MK və Respublika hökumətinin təklifləri Sov. İKP MK-ya və SSRİ Nazirlər Sovetinə təqdim edildi. Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı və müntəzəm nəzarəti altında respublikaya əsaslı vəsait qoyuluşunun meyllərinin dəyişdirilməsi yeni sənaye sahələrinə, onların tikintisinə əsaslı vəsait qoyuluşunun qat-qat artırılmasına nail olundu. 70-ci illərdə Azərbaycan SSR-də sənayenin strukturunun dəyişdirilməsi və yeni sənaye sahələrinin sürətlə inkişafının təmin edilməsinə dair Sov.İKR MK və SSRİ Nazirlər Soveti iki dəfə milyard manatları əhatə edən böyük qərarlar verdi.

Bu qərarlar əsasında respublikada yeni və ən yeni sənaye sahələri: elektromaşınqayırma, elektronika, yeni maşınqayırma, kimya sənayesi sahələri və bir çox digər sənaye obyektləri yaradıldı. Respublika sənayesinin tərkib quruluşu kökündən dəyişdirildi. İqtisadi göstəricilər sürətlə artdı və artıq 70-ci illərin axırında bu göstəricilər üzrə respublika qabaqcıllar sırasına çıxdı.

Cədvəl 1.4

Azərbaycanda ümumi ictimai məhsul və milli gəlir istehsalı (faktiki qiymətlərlə, milyon manatla)

	1969	1975	1980	1982	1982-ci ildə 1969-cu ilə nisbətən %-lə
Ümumi ictimai məhsul	749,1	1220,9	1912,0	2292,7	3,0 d
O cümlədən					
Sənaye	476,5	779,4	1216,7	1466,7	3,1 d
Kənd təsərrüfatı, ov- çuluq və meşəçilik	97,8	180,8	325,0	384,1	3,9 d
Tikinti	96,4	138,0	169,1	200,6	2,1 d
Nəqliyyat və rabitə	30,4	46,5	52,9	62,1	2,1
O cümlədən					
Rabitə	0,7	1,1	1,8	2,0	2,8

Ticarət və digər sahələr	48,0	76,2	148,3	179,2	3,7
Milli gəlir	329,2	528,6	906,5	1045,8	3,2 d
O cümlədən					
Sənaye	154,3	237,7	406,0	449,7	2,9
Kənd təsərrüfatı, ov- çuluq və meşəçilik	69,2	132,9	254,2	302,8	4,4
Tikinti	43,3	62,7	82,5	96,9	2,2
Nəqliyyat və rabitə	19,9	28,0	27,7	30,9	1,6
O cümlədən					
Rabitə	0,5	0,8	1,3	1,5	3,0
Ticarət və digər sahələr	42,2	67,3	136,1	165,5	3,9

1969-1982-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində istehsalın sürətlə artması nəticəsində onun iqtisadi və sosial inkişafının ümumiləşdirici göstəricisi olan milli gəlir bu dövr ərzində faktiki qiymətlərlə 716,6 milyon manat (2,5 dəfə) artmış və 1982-ci ildə onun həcmi 1,1 mlrd. manata çatmışdır.

1969-1982-ci illəri əhatə edən iyirmi illik dövr üzrə milli gəlir göstəricisinin təhlili göstərir ki, bu dövrün ikinci yarısında milli gəlirin həcmi daha sürətlə artmış və 1970-ci ildən başlayaraq hər il orta hesabla 7,2 faiz artım əldə edilmişdir.

Bu dövrdə respublikanın ərazisi üzrə məhsuldar qüvvələrin inkişafında və yerləşdirilməsində böyük irəliləyişlər baş vermişdir. Əgər 1969-cu ildə bütün sənaye məhsulunun 57 faizi Bakı şəhərində yerləşən müəssisələr tərəfindən istehsal olunurdusa, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Əli-Bayramlı, Naxçıvan, Xankəndi, Yevlax, Şəki, Lənkəran şəhərlərinin sənayesinin inkişaf etdirilməsi nəticəsində onların payı ilbəil artaraq 1982-ci ildə 51 faizə çatmışdır. Bakı şəhərinin sənaye məhsulunun xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq 1970-ci illə müqayisədə istehsalının həcmi iki dəfə artmışdır.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində 165 yeni sənaye müəssisəsi istifadəyə verildi. Bu müəssisələrin 30-u Abşeron regionunda, 22-si Aranda, 5-i Quba-Xaçmazda, 7-si Şəki-Zaqatalada, 13-ü Gəncə-Qazaxda, 6-sı Lənkəranda, 3-ü Dağlıq Şirvanda, 11-i DQMV-də, 11-i Naxçıvan Muxtar Respublikasında və s. Şəhərlərdə yerləşdirilmişdir. Onlardan Bakıda radioquraşdırma zavodunu, maşınqayırma zavodunu, Bakı Məişət Kondisionerləri zavodunu, ayaqqabı fabrikinə, dəyirmanı (Dərnəgül qəsəbəsi), xəz məmulatı fabrikinə (Xırdalan qəsəbəsi), şampan şrabları istehsalı zavodunu, Gəncədə çini-saxsı qablar zavodunu, qənnadı fabrikinə, Zaqatala rayonunda tütün-fermentasiya zavodunu, Salyan rayonunda plast-

mas emalı zavodunu, Xaçmaz rayonunda konserv zavodunu (Xudat qəsəbəsi) və s. kimi iri müəssisələri qeyd etmək olar.

Bu müəssisələrin arasında keçmiş İttifaqda ən iri Bakı Məişət Kondisionerləri, «Azon», Elektron Hesablama Maşınları, Bakı radio-quraşdırma, Sumqayıt kompressorlar, Əli-Bayramlı cihazqayırma, süni gön-dəri və Dulus boruları zavodları, Bakıda və Mingəçevirdə iri panelli evtikmə kombinatları, Salyanda plastik kütlənin emalı, Mingəçevirdə rezin texniki məmulatları, Masallıda keramzit çınqıl zavodları, Ələtdə ağac emalı kombinatı, Sumqayıtda üst trikotaj və xovlu iplik, Yevlaxda yunun ilkin emalı fabrikləri, Bakıda 1№-li tikiş, Bakıda və Xankəndidə ayaqqabı fabrikləri, Gəncədə qənnadı fabriki və ət kombinatı, Lənkəranda və Xaçmazda konserv, Şəkidə tütün fermentləşdirmə, Bakıda şampan şərəbləri, Xırdalanda ət emalı, 40 ilkin şərab zavodları, çoxlu sayda çörəkbişirmə müəssisələri olmuşdur. Göstərilən dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində 13, ölkənin iri sənaye şəhərlərindən biri olan Bakıda 28, Gəncədə 7, Sumqayıtda 6, Mingəçevirdə 5 və Əli-Bayramlıda 3 mühüm əhəmiyyətli yeni sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bunlara Sumqayıt Xovlu ipək fabriki, Bərdə, Ağdam, Zaqatala, Şəki, Qazax xalçaçılıq fabrik və emalatxanalarını əlavə etmək olar. 1982-ci ildə tikilib istifadəyə verilmiş Bərdə Pambıqtəmizləmə zavodunun da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. 1969-1982-ci illərdə respublikada pambıq mahlıcı istehsalı 2,3 dəfə artaraq 128,6 min tondan 298,8 min tona, xalça və xalça məmulatları 5,1 dəfə artaraq 771 min m²-dan 3951 min m²-a çatmışdır.

Bu dövrdə xalq təsərrüfatının mühüm sahəsi olan kənd təsərrüfatında da ciddi irəliləyişlər olmuşdur. Bütün təsərrüfat sahələri üzrə 1963-cü ilin müqayisəli qiymətləri ilə kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun həcmi 1969-cu ildəki 1.494,8 mln.rubl əvəzinə, 1982-ci ildə 3.728,9 mln. rubla çatmışdır.

Taleyüklü üç kənd təsərrüfatı məhsulu (taxıl, pambıq, üzüm) istehsalının nəticələrinə baxsaq görürük ki, 1969-1982-ci illərdə taxılın əkin sahəsi azalmış, məhsuldarlıq isə 637,4 mln. ton çoxalmışdır. Deməli, istehsal olunan məhsulun bu qədər artımı ilə yanaşı, həm də 92,2 min hektar torpaqdan başqa məqsədlər üçün istifadə etmək imkanı yaradılmışdır ki, bu da çox müsbət hal idi. Xəzinəyə valyuta gətirən pambığın əkin sahəsinin 107,6 hektar artırılması 335,3 min ton əlavə məhsul istehsalına gətirib çıxardı.

Xalq təsərrüfatının bu mühüm sahəsində 1970-1982-ci illərdə misli görünməmiş böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. 1982-ci ildə

kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 1969-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə, inqilabdan əvvəlki dövrə nisbətən isə 9 dəfə artmışdır.

Məhz Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyətinin nəticəsidir ki, respublikada güclü quşçuluq sənayesi yaradıldı. Qaraqaşlı, Goradil, Puşkin, Gəncə, Siyəzən, Binə quşçuluq fabrikləri, Xırdalan quşçuluq kompleksi və onlarla digər sahələr fəaliyyətə başladı. Nəticədə respublika quşçuluq sənayesi ildə 32-35 min ton quş əti, 100 milyonlarla yumurta istehsal edə bildi. Siyəzəndə Macarıstan Xalq Respublikasından gətirilmiş avtomatlaşdırılmış quşçuluq kompleksi məhz H.Ə.Əliyev əməyinin bəhrəsi idi. Bu fabrikin SSRİ-nin başqa yerlərində yox, məhz Azərbaycanda tikilməsi onun böyük nüfuzu sayəsində mümkün oldu.

Bu dövrdə nəinki dövlət mülkiyyəti sahəsində, hətta istehlak kooperasiyası sistemində də xeyli dəyişikliklər baş verdi. Xarici ölkələrin, həmçinin bəzi müttəfiq respublikaların təcrübəsi və yerli kadrların təşəbbüsünü nəzərə alaraq bu sahədə istehsal müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi fikir verilir.

«İstehlak kooperasiyası» sistemində ət istehsalı sahələrinin inkişafı haqqında 1978-ci il iyun ayının 9-da Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı qəbul olurdu. Qısa müddətlə istehlak kooperasiyasının yüzdən çox mal-qara, qoyun, quşçuluq, arıçılıq, balıqçılıq təsərrüfatı, xəz-dəri istehsal edən təsərrüfatları fəaliyyətə başladı. Respublikada olan bütün yardımçı təsərrüfatların istehsal etdiyi ətin 85%-ni Azərıtifaqın təsərrüfatları verirdi.

Azərıtifaq respublikada böyük tədarük təşkilatı idi və dövlətin yun, yumurta, gön-dəri, kartof, tərəvəz, meyvə tədarükü planlarının yerinə yetirilməsi ilə məşğul olurdu. Bu təşkilat dərman bitkisi, cır meyvə tədarükü ilə məşğul olur və onların böyük əksəriyyətini xaricə satırdı. İldə 400-450 ton itburnu, 300-400 ton kəklikotu, 100-200 ton yemişan gülü, meyvəsi və s. ixrac olunur, əvəzində respublikaya xarici mallar gətirilirdi.

Üzümçülüyn sürətlə inkişafı ilə əlaqədar respublikanın Şamaxı, Şəki, Ağdam, Ağsu, Füzuli, Şəmkir, Kürdəmir, Ağdərə, Xaçmaz, Tovuz, Xanlar, Ağcabədi, Beyləqan, Cəlilabad, Qazax rayonlarında, Naxçıvan MR-da və başqa regionlarda 30-a yaxın ilkin şərab zavodu istifadəyə verilmişdi.

Bu müəssisələrdə 44,8 min nəfərdən artıq fəhlə və qulluqçu işləmiş, araq istehsalı 35,7%, üzüm şərabi istehsalı 3,6 dəfə, şampan şərabi istehsalı isə 11,2 dəfə artmışdı.

Gəncə unüyütmə kombinatının (1973), Salyan unüyütmə kombinatının (1976), Naxçıvan MR dəyirman kombinatının (1979), Bakı

dəyirman kombinatının (1980) istifadəyə verilməsi taxılçılığın, habelə bunlarla yanaşı Xaçmaz qarışıq yem zavodu (1972), Abşeron qarışıq yem zavodunun (1975) istifadəyə verilməsi heyvandarlığın və quşçuluğun inkişafını sürətləndirmişdi.

1969-1982-ci illərin inkişaf istiqamətlərinin tədqiqi göstərir ki, dövrün yüksək artım sürəti bilavasitə regionların iqtisadi və sosial inkişafına yönəldilmiş çoxsaylı, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və məharətlə həyata keçirilmiş kompleks tədbirlərlə əlaqədardır. Bu dövrə dair aparılan dərin tədqiqatlar gələcəkdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının yeni Dövlət Proqramlarının işlənilib hazırlanması üçün baza ola bilər.

SSRİ dağılandan sonra ölkəmizə səriştəsiz, bacarıqsız adamların rəhbərlik etməsi bir sıra problemlərin, münaqişələrin, ixtişaşların baş verməsi, torpağın yaddan çıxması ilə müşahidə olundu. İstehsal yenə sürətlə geriləməyə başladı, müəssisələr fəaliyyətini dondurdu, işsizlik sürətlə artdı, əhalinin, xüsusilə də əməkqabiliyyətli əhalinin respublikadan iş dalınca başqa ölkələrə getmələri sürətləndi və s.

Bu dövrdə xalqın tələbi ilə həmin səriştəsiz adamlar məcbur olub H.Ə.Əliyevə müraciət etdilər və onu yenidən hakimiyyətə qaytardılar. Bu, ölkədə sabitliyi təmin etdi, öz təsərrüfatçılıq qabiliyyəti və təcrübəsinə söykənərək H.Əliyev «mən bütün həyatımı Azərbaycana, xalqıma həsr etmişəm... Mən ömrümün qalan hissəsini də xalqıma bağışlayacam», deyərək fəaliyyətə başladı, torpağı öz sahibinə, yəni becərüb məhsul ala bilənlərə qaytardı.

1995-1996-cı illərdən başlayaraq istehsalda yenidən artım başlanmışdı. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə həyata keçirilən islahatların ləng getməsinə ulu öndərimiz H.Əliyev respublikada regionların yaddan çıxmasında görmüş, dəfələrlə regionlaşma və regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının zəruriliyini qeyd etmiş və əlaqədar təşkilatlara tapşırıqlar vermişdi. Heydər Əliyev respublikamızın təsərrüfatçılıq ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini, sosial-iqtisadi gerçəkliyini əhatə edən iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelini yaratmışdı. Bu dünya ölkələrinin əksəriyyətinin keçdiyi bazar iqtisadiyyatı yoludur. O, çoxformalı mülkiyyətçilik və təsərrüfatçılıq, azad sahibkarlıq, sərbəst rəqabətə meydan açan, liberal inkişaf modelidir. Regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək Heydər Əliyevin formalaşdırdığı bu strateji xəttin tərkib hissəsini təşkil edir.

Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətləri İlham Əliyev cənablarına gərək oldu. O, bu strateji xəttin mahiyyətini mənimsədi, onu yeni keyfiyyət halına yüksəltmək, onun

reallaşmasına dinamizm gətirmək, sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək yolları və üsullarını müəyyən etməli oldu.

Ölkə Prezidenti regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirməyi, Bakı zonası ilə respublikanın digər regionlarının inkişafındakı fərqləri aradan qaldırmağı dövlətin prioritet vəzifələrindən biri hesab etdi. Əlbəttə, bu fərqlər tarixən yaranmış və onların bir çoxu indi də qalmaqdadır.

Lakin Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başlayandan 2003-cü ilin sonuna qədər regional inkişaf probleminə fikir verilməmişdir. Bəzi dövlət və hökumət sənədlərində «region» adı işlənsə də rayonlaşma aparılmamışdır. İqtisadi islahatların ləng gətməsinin əsas səbəbi də budur, ona görə də iqtisadi sistemi dəyişdirmək lazım idi.

Vəziyyəti nəzərə alaraq 2003-cü ilin axırlarında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev regionların sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının hazırlanması haqqında Sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq Respublika Nazirlər Kabineti 2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramının layihəsini işləyib hazırladı və 2004-cü ilin fevral ayında Prezident onu təsdiq etdi.

Bu proqramda Azərbaycan Respublikası ərazisinin 10 iqtisadi rayona bölünməsi və Bakı şəhərinin respublikanın paytaxtı olaraq müstəqil inzibati vahid kimi saxlanması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu proqram bir neçə variantda işlənilib hazırlanmışdır. Bir variantda 6 rayon, digərində 9 rayon və iki variantda müxtəlif rayon birləşmələri şəklində 10 rayondan ibarət region bölgüləri təklif olunmuşdu. Onlardan biri Prezidentə təqdim olundu və beş ildir ki, həmin proqram həyata keçirilir. Həmin bölgü aşağıdakı rayonları birləşdirir:

1. Abşeron iqtisadi rayonu: Abşeron və Xızı rayonları, Sumqayıt şəhəri;
2. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu: Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Goranboy, Göy-Göl (keçmiş Xanlar), Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz rayonları, Gəncə və Naftalan şəhərləri;
3. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu: Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki rayonları;
4. Lənkəran iqtisadi rayonu: Astara, Cəlilabad, Lerik, Yardımlı, Lənkəran rayonları;
5. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu: Dəvəçi, Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən rayonları;
6. Aran iqtisadi rayonu: Ağcabədi, Ağdaş, Beyləqan, Bərdə,

Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, İmişli, Kürdəmir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zərdab rayonları, Şirvan (keçmiş Əli Bayramlı), Mingəçevir, Yevlax şəhərləri.

7. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu: Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Fizuli rayonları, Xankəndi şəhəri.

8. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu: Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı rayonları.

9. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu: Ağsu, İsmayilli, Qobustan, Şamaxı rayonları.

10. Naxçıvan iqtisadi rayonu: Naxçıvan şəhəri, Babək, Cülfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur rayonları.

1.6. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının xarakteristikası

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı»nın təsdiqinə dair 11 fevral 2004-cü il sərəncamı ilə əlaqədar respublikanın ərazisi 10 iqtisadi rayona bölünmüşdür. Həmin regionların sosial-iqtisadi xarakteristikasını qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə şəhr etmək olar.

Abşeron iqtisadi rayonu. İqtisadi rayon Abşeron və Xızı inzibati rayonları və Sumqayıt şəhərindən ibarət olub, ümumi sahəsi 3,34 min kv.km olmaqla ölkə ərazinin 3,9%-ni əhatə edir. Əhalinin ümumi sayı 387,9 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 4,8 faizini təşkil edir. Abşeron iqtisadi rayonu əhalisinin 20%-i kəndlərdə yaşayır. Regionda əhalinin orta sıxlığı hər kv. km-ə 116 nəfərə bərabərdir. Bu rayon ölkənin faydalı qazıntılarla zəngin regionlarından biridir. İqtisadi rayonda mişar daşı, əhəng daşı, sement xammalı, kvars və tikinti qumları ehtiyatları vardır. Regionda zəngin balneoloji sərvətlər mövcuddur. Abşeron yeganə regiondur ki, yerli içməli suyu yoxdur. İqtisadi rayon içməli su ilə Samur və Kür çaylarından çəkilmiş su kəmərləri vasitəsilə təmin edilir.

Region sosial-iqtisadi göstəricilərinə görə demək olar ki, digər rayonlarla eynidir, yəni mövcud normativlərdən aşağıdır. Məsələn, əhalinin hər 10000 nəfərinə həkimlərin, orta tibb işçilərinin, xəstəxana çarpayılarının sayı, ümumtəhsil məktəblərdə sinif otaqları və onların texniki təchizatı, əhalinin hər nəfərinə düşən pərakəndə mal dövriyyə-

sinin həcmi və s. Bəzi mənbələrdə Abşeron regionunda qeyd olunan göstəriciləri xeyli yüksək səviyyədə verilir. Onlar Bakı şəhərini də regiona daxil edirlər. Halbuki yeni bölgədə Bakı şəhəri respublikanın paytaxtı, ayrıca inzibati vahid kimi verilmişdir.

Abşeron iqtisadi rayonunda əhalinin yaşayışı üçütn tam zəruri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunsa da istehlak normalarından xeyli aşağıdır. Məsələn, əhalinin hər nəfərinə görə istehsal olunan tə-

rəvəz normadan – 82,0%, ət (kəsilmiş çəkiddə) – 80,0%, süd – 88%, yumurta – 62,7% azdır.

İqtisadi rayonun sənaye strukturunda kimya və neft-kimya sənayesi mühüm yer tutur. Sumqayıt sintetik kauçuk zavodu, Sumqayıt kimya sənayesi birliyi zavodları, Sumqayıt boruyayma və alüminium zavodları, tikinti materialları, evtikmə kombinatları və s. müəssisələr bu regionda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu müəssisələrdə sintetik spirt və kauçuk, plastik kütlələr, sintetik qatranlar, polietilen və polistrol, superfosfat gübrələri, bitkiləri kimyəvi mühafizə vasitələri, kimyəvi yuyucu tozlar, qurum, avtomobil şinləri, yod, brom, qara və əlvan metallurgiya məhsulları, şüşə, polimer tikinti materialları, dəmir-beton konstrusiyalar və başqa məhsul və məmulatlar istehsal olunur.

Regionun Abşeron və Xızı rayonları əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur. Bu rayonlarda kartof, taxıl, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə, üzüm, bostan bitkiləri yetişdirilir. Burada südlük-ətlik istiqamətində maldarlıq, sənaye quşçuluğu, qoyunçuluq, tərəvəzçilik istiqamətli kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdir.

Regionun xüsusi aqroiqlim ehtiyatları qiymətli cənub bitkiləri olan zəfəran, badam, püstə, əncir, zeytun yetişdirməyə, məşhur ağ və qara şanı üzüm sortlarını, zirə qarpızını becərməyə imkan verir.

Abşeron iqtisadi rayonunda (Xızı rayonunun dağlıq və dağətəyi əraziləri müstəsna olmaqla) respublikada ən ağır ekoloji vəziyyət mövcuddur. Abşeron yarımadasında neft məhsulları ilə çirklənən torpaqlar da geniş yer tutur. Burada onlarca neft, mazut gölməçələri əmələ gəlmişdir. Abşeronda atmosfer havası da son dərəcə çirklənmişdir. Bu çirklənmənin əsas mənbələri avtomobil nəqliyyatı, neft və neft-kimya müəssisələridir.

Abşeron iqtisadi rayonunun əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi vardır. Respublikanın ən mühüm dəmir yolları, avtomobil, su və hava yolları buradan başlanır. Rusiya Federasiyasını Bakı və Sumqayıt şəhərləri və habelə İran İslam Respublikası, Gürcüstan Respublikası ilə birləşdirən dəmir və avtomobil yolları tamamilə bu əra-

zidən keçir. Gələcək baxımından böyük «İpək yolu» da bu regionları keçəcəkdir. 1995-2004-cü illərdə regionda avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımaları həcmi 4,6 dəfə, yük dövriyyəsinin həcmi isə 12,1 dəfə, sərnişin daşımaları da xeyli artmışdır, daşınan sərnişinlər 2,3 dəfə çox olmuşdur.

Perspektivdə regionun ərazisində Sumqayıt şəhərindən şimalda yeni şəhərin salınması layihələşdirilmişdir. Bu da regionun sosial-iqtisadi göstəricilərinə xeyli təsir göstərəcəkdir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair göstəricilər cədvəl 1.5-də verilmişdir.

Gəncə-Qazax regionu. Gəncə-Qazax regionu Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy, Göranboy, Xanlar, Qazax, Samux, Şəmkir, Tovuz rayonlarını və Gəncə şəhərini birləşdirir. Regionun əhalisi 1103,3 min nəfərdən artıq olub, respublika əhalisinin 13,6%-ni təşkil edir. İqtisadi əhəmiyyətinə görə region Abşerondan sonra respublikada ikinci yer tutur. Azərbaycanın sənaye məhsulunun 13-14%-i burada istehsal olunur.

SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən istehsal ixtisaslaşması siyasəti Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun təsərrüfatının elmi cəhətdən əsaslandırılmış ixtisaslaşmanı həyata keçirməyə imkan verməmişdi. Regionda istehsal olunan məhsullar ilkin emal mərhələsindən sonra başqa respublikalara və rayonlara göndərilirdi (dəmir filizi, bentomit gili, şərab və şərab məmulatları, pambıq, yun və s.).

Gəncə-Daşkəsən ərazisində qara və əlvan metallurgiya sahələrinin ilkin mərhələləri, digər yerlərdə isə yüngül və yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir. Daşkəsən dəmir filizi saflaşdırıldıqdan sonra emal üçün Gürcüstana – Rustavi metallurgiya zavoduna göndərilirdi. Zəylikdən çıxarılan alunit xammalı əsasında Gəncə gil-torpaq zavodu fəaliyyət göstərir. Zavodun istehsal etdiyi alüminium oksidindən Sumqayıtda alüminium metalı və müxtəlif məmulatlar hazırlanır. Burada həmçinin sulfat turşusu, sulfat duzu, kalium gübrələri də istehsal olunur.

İqtisadi rayonda həmçinin maşınqayırma, cihazqayırma, avtomobil təmiri, rabitə avadanlığı, mexaniki zavod, kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri, texniki avadanlıq təcrübə zavodu və s. müəssisələr də vardır.

**Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi göstəriciləri
01.01.2004-cü ilə**

Göstəricilər	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkəran	Quba-Xaçmaz	Aran	Yuxarı Qarabağ	Kəlbəcər-Laçın	Dağlıq Şirvan	Naxçıvan	Azərbaycan Respublikası üzrə
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ərazisi, min km ²	3,34	12,48	8,96	6,02	6,96	21,43	7,24	6,40	6,06	5,50	86,6
Əhalinin sayı, min nəfər	387,9	1103,1	539,7	753,7	453,1	1773,1	611,1	209,7	262,7	369,8	8264,7
Təsərrüfat subyektləri: a) hüquqi b) fiziki	3249 6877	4601 15124	2608 12412	3624 12275	2050 9768	8685 3723	1332 1100	724 ---	1241 3511	1991 8269	61136 157986
Orta hesabla işləyənlərin sayı, min nəfər	67,8	143,6	69,9	83,6	46,6	190,8	38,1	17,6	25,4	46,3	1226,6
Orta aylıq əməkhaqqı, manat	213702,6	175091,8	152565,3	166794,0	199493,0	214293,3	189756,4	202437,1	73556,9	194635,6	386074,2
Ümumi məhsul istehsalı, mlrd. man.	1078,3	2457,8	957,5	1273,7	1171,4	4970,4	416,5	33,9	493,0	980,0	52452
Sənaye məhsulu, min manat	635546,9	424447,9	48097,6	54260,6	104433,5	16358718,4	14434,4	---	13268,9	88001,5	24672659
Kənd təsərrüfatı məhsulu, min manat	117624	1298627	603545	780882	767182	2280605	220303	32748	339447	358983	6832604

Əmtəə dövriyyəsi, mln. manat	645892,6	1510181,3	690116,7	1000645,3	576309,2	2171155,2	397413,5	---	311809,9	499350,9	15310016,3
İnvestisiya qoyuluşları, mln. manat	119208,3	130732,1	47234,2	60614,5	77265,7	209921,6	61076,7	---	11739,5	316051,6	18895377
Tədris müəssisələrində oxuyanlar, nəfər	105956	282728	129609	193182	114849	409188			65343	95387	
Əhalinin hər 10000 nəfərinə:											
Həkimlər	20,9	19,5	19,5	13,5	13,6	17,4			12	18,7	36,6
Orta tibb işçiləri	120,0	62,7	70,2	39,0	45,1	60,0			46,6	77,8	72,6
Xəstəxana çarpayıları	62,7	81,5	85,1	51,2	53,6	81,5			56,8	97,1	83,1
Məktəbəqədər uşaq müəssisələri	87	56	33	54	38	65			18	23	1761
Onlarda uşaqların sayı, nəfər	8566	20536	12130	17433	7314	24111			3360	3160	110100
Ümumtəhsil müəssisələri	86	538	369	568	429	831			263	234	4542
Onlarda şagirdlərin sayı, nəfər	82092	205360	117567	167842	98518	358901			52215	74046	1676000
Cinsi ifadədə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı											
Kartof, ton	475	365057	2292,2	112680	34601	41515			8353	15182	930400
Tərəvəz, ton	3101	163499	53499	218144	191631	184757			10661	47814	1076200
Taxıl, ton	3243	236260	278060	171589	162621	798221			178253	63067	2158200

Üzüm, ton	280	13982	2662	1090	5551	16714		10535	10535	13835	54900
Meyvə və giləmeyvə, ton	1995	79253	49146	39157	143704	133435		13138	13138	28649	424600
Ət (kəsilmiş çəkiddə), ton	3138	44043	14092	10784	8911	42658		6624	6624	6350	143738
Süd, ton	16748	130090	122360	135892	101911	396233		64550	64550	55268	1213703
Yumurta, min ədəd	53006	66120	50991	76112	41533	175751		22020	22020	42156	829435
Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşıma, min ton	2086	6890	3705	3689	2305	8655			1616	4130	12984
Yük dövriyyəsi, mln ton km.	142	1034,8	469,9	290	154,5	1417,6			179,2	222,7	281
Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşıma, min nəfər	59482	96578	33912	38373	39076	109270			19494	33540	258376
Sərnişin dövriyyəsi, mln sərnişin km.	944,4	710,7	165,2	289	239,4	598,3			57,6	130,8	2569

Regionda həmçinin pambıq və yun parça, xalça, tikiş və toxuculuq məmulatları istehsal olunur (Gəncə toxuculuq və xalça kombinatları, Qazax «Zili» xalça fabriki, pambıqtəmizləmə zavodları və s.).

Gəncə çini-saxsı qablar zavodu, Gəncə və Xanlar şərab zavodları öz məhsulları ilə nəinki respublikada, hətta xarici bazarlarda da yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malikdir.

Regionda yüngül və yeyinti sənayesi sahələri, meyvə-tərəvəz konservləri, ət, şərab, yağ-piy, süd, un-yarma, çörək məmulatları, qənnadı məmulatları və s. əhatə edilir.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu həm də respublikanın mühüm kənd təsərrüfatı regionudur. Respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 14-16%-i, o cümlədən kartofun 55,0%-dən çoxu, üzümün 18,0%-dən çoxu, kəsilmiş çəkiddə ətin 33,0%-dən çoxu, südün 12%-dən çoxu bu regionun payına düşür.

İqtisadi rayonun digər regionlardan fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, burada adambaşına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xeyli yüksəkdir. Məsələn, kartof – 344 kq, tərəvəz – 149 kq, ət – 43 kq, süd 118 l və s. (regionun sosial-iqtisadi göstəriciləri cədvəl 1-də verilmişdir).

Regionun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də burada güclü elmi-texniki potensialın mövcudluğudur. Orada 3 ali məktəb (Kənd Təsərrüfatı Akademiyası, Pedaqoji və Texnoloji universitetlər), 8 orta ixtisas məktəbi, xüsusi təhsil ocaqları ilə yanaşı Milli Elmlər Akademiyasının filialı, elmi-tədqiqat müəssisələri, Qazaxda Gəncə Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının filialı və başqa təhsil müəssisələri mövcuddur.

Regionun nəqliyyat sistemi Gürcüstan, Türkiyə və İran vasitəsilə xaricə çıxmağa imkan verir. Regionun bütün rayonlarının respublikanın digər rayonları ilə də nəqliyyat və rabitə əlaqələri mövcuddur. Gəncə şəhərindən müxtəlif istiqamələrə hava nəqliyyatı da inkişaf etmişdir.

1995-2003-cü illərdə bu regionda avtomobil nəqliyyatı ilə yükdaşımaları həcmi 3,0 dəfədən çox, yük dövriyyəsinin həcmi isə 30,0 dəfəyə qədər artmışdır. Həmin dövrdə sərnişin dövriyyəsinin həcmi isə 3,0 dəfəyə qədər çoxalmışdır. Son illərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətlə inkişafı yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı bu göstəricilərin daha da yüksəlməsinə səbəb olur.

Abşeron iqtisadi rayonundan fərqli olaraq Gəncə-Qazax regionu ekoloji cəhətdən demək olar problemsiz rayondur. Lakin buna baxmayaraq regionun ərazisində «problem» və «ekstremal» şəraitli ərazilər vardır.

Regionda ümumdünya əhəmiyyətli Naftalan istirahət-müalicə kompleksi perspektivli müalicə mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Burada, həmçinin turizmi inkişaf etdirmək üçün də geniş imkanlar vardır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu. Bu region Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşir, Gürcüstan, Rusiya Federasiyası və Quba-Xaçmaz regionu ilə həmsərhəddir. Quba-Xaçmaz regionunda olduğu kimi bu regionun da Rusiya Federasiyası ilə sərhədləri hələlik dəqiqləşdirilməmişdir. Respublika ərazisinin 10%-i, əhalisinin isə 6%-i bu regionun payına düşür və mühüm aqrar-sənaye rayonu sayılır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu bir sıra başqa regionlardan fərqli olaraq kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri məhdud, işçi qüvvəsi bol, inzibati ərazisi vahiddir. Nəzərə alsaq ki, qonşu respublikaların hesabına taxıl, kartof, tərəvəz və başqa məhsullara tələbatı ödəmək mümkün deyil, Rusiya Federasiyasından daşınan məhsullar 750-800 km yolu respublikanın şimalından Aran iqtisadi rayonu vasitəsilə bu regiona çatdırılır ki, nəticədə onların pərakəndə satış qiymətləri artır.

Ölkəmizdə olan qaramalın 13%-dən çoxu, qoyun və keçilərin 10%-dən çoxu, camışların 22%-dən çoxu bu regionun payına düşür. Lakin buna baxmayaraq əhalinin hər nəfərinə görə ət istehsalı (kəsilmiş çəkiddə) istehlak normalarından – 21,5 kq az (yəni 26,5 kq), süd istehsalı demək olar normaya yaxın, yumurta istehsalı isə 269 ədəd azdır.

İqtisadi rayon kimi tütünçülük, baramaçılıq, meyvəçilik, xüsusən çəyirdəkli meyvələr – qoz, fındıq, şabalıd, taxılçılıq, ət-süd, ət-yun təmayüllü qoyunçuluq sahələrinin inkişafına görə respublikada seçilir. Belə ki, respublikada istehsal olunan tütünün – 75%-dən çoxu, fındığın və şabalıdın 90, taxılın 16-17 və baramanın 35-37%-i bu regionda istehsal olunur. Müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməyə başlayan respublikanın bu regionunda da ənənəvi çəltikçiliyin inkişafına xüsusi fikir verilir.

İqtisadi rayon olan Şəki-Zaqatala yerüstü və yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Respublikanın mis ehtiyatının hamısı, kükürd kolçedanının 90%-i, qurğuşun və sinkin 97-99%-i bu regionda yerləşir. Unikal Filizçay polimetal yataqları bu regiondadır. Dağlıq və dağətəyi yerlərdə, əsasən də çayların gətirmə konuslarında bol çınqıl, qum, gil və başqa tikinti materialları xammalı vardır.

Şəki-Zaqatala regionunun sənayesi zəifdir və əsasən yerli xammal əsasında yeyinti və yüngül sənaye sahələrini əhatə edir ki, bu da respublika sənayesinin ümumi məhsulunun 1%-dən bir qədər artıqdır. Şəki yeyinti kombinatı və şərab zavodları, Nij, Balakən, Qəbələ, Qax meyvə-tərəvəz konserv zavodları, Zaqatala fındıq za-

vodu və çay fabriki, Şəki ət kombinatı yeyinti sənayesinin əsas müəssisələridir.

Yüngül sənayenin əsasını ipəkçilik təşkil edir. Şəki ipək kombinatı iri müəssisədir, bütün rayon mərkəzlərində tikəş sənayesi müəssisələri, istehsal kombinatları, tütün-fermentləmə zavodları (Şəki, Qəbələ, Balakən və Zaqatala), Zaqatala mebel fabriki, Balakən tara kombinata regionun iri müəssisələridir. Azərbaycanda yeganə qızılgül yağı istehsal edən Zaqatala parfümeriya-kosmetika fabriki mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Regionun sənayesində Zaqatala və Şəki kərpic zavodları da mühüm rol oynayır və regionu tikinti materialları ilə təchiz edir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu respublikanın mühüm meşə sərvəti regionlarındanndır. Ərazinin 27%-ni tutan meşələr qiymətli ağaclar – palıd, vələs, qarağad, qoz, şabalıd, müxtəlif meyvə ağacları, dərman bitkiləri ilə zəngindir. Eyni zamanda, bu meşələrdə qonur ayı, dağ keçisi, qaban, müxtəlif quşlar yaşayır. Bu zənginliyi qorumaq, habelə sərvətləri artırmaq məqsədilə Zaqatala, İlisu və Qəbələ dövlət qoruqları yaradılmışdı.

Regionun inkişaf etmiş avtomobil, dəmiryol nəqliyyatı vardır. Eyni zamanda, Zaqatala-Bakı hava nəqliyyatı da fəaliyyət göstərir. 1995-2003-cü illərdə regionla avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımaları həcmi 4,1 dəfə, yük dövriyyəsi 15 dəfə və sərnişin daşımaları 45% artmışdı. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, Filizçay polimetalları yataqlarının istifadəyə verilməsi yük dövriyyəsinin sürətlə inkişafını təmin edəcəkdir.

Şəki-Zaqatala regionunun gözəl təbiəti, iqlimi, meşəli dağ yamacları, dağları, bulaqları, tarixi memarlıq abidələri onu respublikanın mühüm istirahət-turizm regionuna çevirmişdi. Regionun ərazisindən qonşu Gürcüstana beynəlxalq əhəmiyyətli turist marşrutu keçir, Qəbələdə, Şəkiddə və Zaqatalada istirahət-turizm müəssisələri fəaliyyət göstərir. Regionun sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri cədvəl 1.5-də verilmişdi.

Lənkəran iqtisadi rayonu. Bu region respublikanın cənub-şərqində İran İslam Respublikası ilə sərhəddə yerləşir, şərqdə Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Ərazisi 6,08 min kv. km olmaqla respublikanın 7,0%-ni, əhalisi isə 753,7 min nəfər olub, respublika əhalisinin 9,3%-ni təşkil edir.

Region Azərbaycanın ən yüksək demoqrafik potensialı olan bölgədir, lakin işçi qüvvəsinin artımı ilə iş yerlərinin uyğun gəlməməsi əhalinin (xüsusilə gənclərin) kənara axınını sürətləndirir.

Lənkəran regionunda faydalı qazıntılar azdır, tikinti qumu, gil, çay daşı, gips və s. iqtisadi rayonun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Lənkəran iqtisadi rayonunun sənayesi yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalı əsasında inkişaf etmiş, bitkiçilik və balıqçılıq məhsulları emalına əsaslanır. Sənaye məhsulunun 90%-ə qədəri yeyinti sənayesinin payına düşür. Yeyinti sənayesində balıq emalı (Nərimanabad balıq kombinatı, Lənkəran balıq emalı konservi zavodu), çay, meyvə-tərəvəz konservi, şərab istehsalı və tütün emalı mühüm yer tutur. Burada, həmçinin quşçuluq sənayesi də inkişaf etmişdir.

İqtisadi rayonun iqtisadiyyatının əsasını aqrar-sənaye kompleksi təşkil edir. Kənd təsərrüfatının strukturunda fəraş tərəvəzçilik, çayçılıq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir. Respublikada istehsal olunan çayın 99,0%-i, tərəvəzin 27%-i, taxılın 15%-i, kartofun 24%-i, üzümün 13%-i, meyvənin 10%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Lənkəran regionu əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına görə də respublikada seçilir. Regionda respublika üzrə orta səviyyəyə nisbətən əhalinin hər nəfərinə görə 58 kq kartof, 170 kq tərəvəz, 7 kq taxıl, 21 kq süd, 23 ədəd yumurta istehsal olunur.

İqtisadi rayon respublikanın mühüm sitrus meyvəçiliyi rayonuudur. Burada düzən və qismən dağətəyi hissədə limon, naringi, feyxoa, dəfnə yarpağı yetişdirilir, gülçülük təsərrüfatları mövcuddur.

Rayon termal mineral sularla zəngindir. Lənkəran (Meşəsu), Masallı (Ərkivan) bulaqları, narın qumlu dəniz çimərlikləri, isti və soyuq mineral sular və inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi rayonda kurtort-turizm bazaları yaratmaq üçün əlverişlidir. Hazırda Lənkəran turist bazası, Meşəsu müalicəxanası fəaliyyət göstərir. İstisu bulaqlarından yerli əhali istifadə edir və sahibkarlıq əsasında istirahət zonaları yaradılmışdır.

Lənkəran rayonu təbii şəraitinə görə respublikanın başqa regionlarından fərqlənir. Rayonda əsasən, rütubətli subtropik iqlim, münbit torpaqlar, geniş meşələr mövcuddur. Meşələrdə qiymətli nadir ağac növləri – şümşad, dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd və başqa ağaclar bitir. Bu ağacları qoruyub mühafizə etmək üçün Hirkan dövlət qoruğu və su quşlarının mühafizəsi üçün Qızılağac qoruğu yaradılmışdır.

Lənkəran iqtisadi rayonunun təsərrüfatının kompleks inkişafında və iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında nəqliyyat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bakı-Astara dəmiryolu və ona paralel şosse yolu yük və sərnişinlərin daşınmasında, habelə yüklərin İran İslam Respublikasına göndərilməsində mühüm rol oynayır. Lənkəran şəhərin-

dəki aeroportdan da yük və sərnişin daşımalarında istifadə olunur. Regionda dəniz gəmiçiliyini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar vardır. Regionun inkişafına dair göstəricilər cədvəl 1.5-də verilmişdir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu. Region Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində yerləşir, Rusiya Federasiyası, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Abşeron iqtisadi rayonları ilə həmsərhəddir. Təqribən, 200 km-ə qədər ərazi Xəzər dəniz sahilidir. Regionun ümumi sahəsi 6,96 kv km olmaqla ölkə ərazisinin 8,8%-ni, əhalisi isə 453,1 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 5,6%-ni təşkil edir. Bunun 32%-i şəhərlərdə, 68%-i isə kənd yaşayış məntəqələrində yaşayır.

Regionun digər rayonlardan fərqli cəhətlərindən biri də onun ərazisinin bir-birindən kəskin fərqlənən dörd hündürlük zonasına bölünməsidir: düzənlik, dağətəyi, orta dağlıq və yüksək dağlıq. Onun fərqli xüsusiyyətlərindən biri də Böyük Qafqazın qar və buzlaq sularından əmələ gələn sıx çay şəbəkəsinə və bol su ehtiyatlarına malik olmasıdır.

Quba-Xaçmaz regionunun əsas təbii sərvətləri təbii qaz-neft, yanar şist, qum, çinqil və gildir. Bu sərvətlərdən istifadə etməklə fəaliyyət göstərən ağır sənaye sahəsinə Siyəzənin neft-qaz hasilatı, Quba elektrotexnika zavodu, Xaçmaz qara metal qırıntıları emalı sexi daxildir.

Regionda sənayenin əsasını yüngül və yeyinti sənayesi təşkil edir. Buraya meyvə-tərəvəz emalı, şərab və süd məhsulları istehsalı müəssisələri, iri taxıl məhsulları kombinatları (Xaçmaz, Dəvəçi) və balıq emalı zavodları respublika əhəmiyyətli müəssisələrdir. Yüngül sənayenin əsasını tarixən dünya bazarında istehlakçılar tapmış, şöhrət qazanmış Pirəbədil, Quba, Qonaqkənd, Xaçmaz və Qusar xalça fabrikləri təşkil edir. Burada, həmçinin kiçik tikij müəssisələri də fəaliyyət göstərir.

Quba-Xaçmaz regionun sənaye obyektləri sırasında tikinti materialları obyektləri – Qılqılçay qum-gil karxanası, Quba və Xaçmaz kərpic zavodları və başqa tikinti məmulatları müəssisələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatında aqrar-sənaye kompleksi, xüsusən kənd təsərrüfatı aparıcı yer tutur. Regionun kənd təsərrüfatında əsas yeri tərəvəz və meyvə istehsalı tutur. Respublikada istehsal olunan meyvə və giləmeyvənin 27%-dən çoxu, tərəvəzin 20%-ə qədəri, taxılın 9%-ə qədəri, üzümün 10%-ə qədəri bu regionda istehsal olunur. Heyvandarlığın inkişafına görə də seçilir. Belə ki, respublikada istehsal olunan ətin 7%-dən çoxu, südün 10%-ə qədəri, yumurtanın 7%-ə qədəri bu regionda istehsal olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlak bazarının olmaması, infrastrukturun həddindən artıq zəif inkişaf etməsi (Quba, Qusar, Dəvəçi və Siyəzən rayonlarının dağlıq ərazilərində onlarla kəndin rayon mərkəzi ilə nəqliyyat əlaqəsi yoxdur) sahibkarlığın inkişafına da mənfi təsir göstərir. Quba və Qusar rayonlarında 35-50 min başa qədər qoyun saxlayan təsərrüfatlar mövcud olmuş və istehsal etdikləri qoyun pendiri yüksək alıcılıq qabiliyyətinə malik olmuşdur.

Regionda torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün torpaq bazarının yaradılması da vacib şərtlərdəndir. Əhalinin zəif maariflənməsi ilə əlaqədar, habelə Rusiya Federasiyası ilə sərhəd məsələlərinin tam həll olunmaması bələdiyyələrin torpaqlarının da istifadəsiz qalmasına səbəb olmuşdur. Torpaq bazarının yaradılması, habelə əvvəllər həmin kəndlərdə yaşamış əhalini ata-baba yurdlarına qaytarmaq üçün onlara torpaq paylarının verilməsi də istifadəsiz qalmış torpaqları təsərrüfat dövriyyəsinə qaytarmağa imkan verir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun sərvətlərinə kurort-rekreasiya ehtiyatları da daxildir. Quba rayonunun Xaltan və Çimi kəndləri ətrafındakı isti mineral bulaqlar, Qalaaltı müalicə suyu və onun ərazisində yerləşmiş, il boyu istifadə olunan müalicəvi sanatoriya, Xəzər dənizisahili boyu 35-45 km məsafədə uzanan Nabran-Yalama kurort zonası regionu respublikadan kənarlarda belə tanıdan və böyük inkişaf perspektivlərə malik obyektlərdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı Quba «Cənnət bağı, «Olimpiya» kompleksi, «Qəçrəş» istirahət zonası, ticarət, elm, maarif, səhiyyə və mədəni-məişət obyektləri də regionun sərvətlərindəndir. Regionda müxtəlif hündürlüklərdə dağ zirvələri (məsələn, Bazardüzü dağında 4466 m), şlalələr və başqa maraqlı tarixi abidələrin mövcudluğu turizmin (həmçinin də beynəlxalq turizmin) inkişaf imkanlarını göstərir. Burada, həmçinin beynəlxalq ovçuluq üçün də geniş imkanlar vardır (Sovet hökuməti dövründə belə ovçuluq mövcud olub və külli miqdarda gəlir gətirib).

Regionun əvəzsiz sərvətlərindən biri də giləmeyvə və dərman bitkiləridir. Burada külli miqdarda dağ çiçəkləri, turşəng, kəklikotu və başqa dərman bitkiləri, əzgil, zoğal, cır alma-armud və başqa meyvələrlə zəngin meşələr vardır. Bu meşələrdə (ərazisinin 10-11%-i) təsərrüfat və sənaye əhəmiyyətli palıd, fisdıq, qovaq ağacları üstünlük təşkil edir.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu çox əlverişli nəqliyyat mövqeyinə malikdir. Onun ərazisindən Bakı-Rostov dəmiryolu və avtomobil yolu, magistral neft, qaz və su kəmərləri, telekommunikasiya xətləri

keçir ki, bunlar respublikanın və regionun xarici nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, regionun Xəzər dənizinə çıxış və su nəqliyyatının inkişaf imkanları genişdir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair göstəricilər cədvəl 1.5-də verilmişdir.

Aran iqtisadi rayonu. Bu region həm ərazisinə, həm də əhalinin sayına görə respublikada ən iri rayondur. İqtisadi rayonun ümumi ərazisi 21,43 min kv. km olmaqla respublika ərazisinin 24,7%-ni, əhalisi isə 1773,1 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 20,5%-ni təşkil edir. Bu region Abşeron, Dağlıq Şirvan, Şəki-Zaqatala, Yuxarı Qarabağ və Lənkəran iqtisadi rayonları ilə, şərqdən isə Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir.

İqtisadi rayonun əsas təbii sərvətləri günəş enerjisindən, Kür və Araz saylarından ibarətdir.

Aran iqtisadi rayonunda sənaye nisbətən inkişaf etmişdir. Onun sənayesi əsasən Şirvan, Salyan, Mingəçevir, Yevlax və Neftçala ərazilərində yerləşmişdir. Elektroenergetika regionun inkişaf etmiş və ixtisaslaşmış sahələrindən biridir. Yeraltı sərvətlərə əsasən neft, qaz ehtiyatları daxildir. «Muradxanlı», «Şirvanneft», «Salyanneft», «Neftçalanəft» mədənləri keçən əsrin sonlarında Azərbaycanda istehsal edilən neftin 16%-ni, təbii qazın 15%-ni, quruda çıxarılan neftin isə 40%-ni verirdi. Respublikada istehsal olunan elektrik enerjisinin 60%-ə qədəri Mingəçevir və Şirvan elektrik stansiyalarında istehsal olunur.

Aran regionunda kimya, maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi, tikinti materialları istehsalı sənayesi müəssisələri mövcuddur. Kimya sənayesi müəssisələri Mingəçevir, Salyan, Neftçala şəhərlərində fəaliyyət göstərir. Salyanda plastik kütlə zavodu, qaynaq avadanlığı zavodu, Neftçalada yod-brom zavodu, Şirvan relslərin qaynaq edilməsi, avtomat cihazqayırma, mayesiz transformator, kənd təsərrüfatı maşınlarının təmiri və səyyar suvarma nasos zavodları, Mingəçevir, Salyan və Neftçala şəhərlərində maşınqayırma müəssisələri mövcuddur. Bunlarla yanaşı regionda pambıqtəmizləmə (Bərdə, Yevlax, Sabirabad, Salyan, Əli-Bayramlı, Ucar), pambıq-parça toxuculuğu (Mingəçevir), yunun ilkin emalı (Yevlax), süni gön-dəri istehsalı (Əli-Bayramlı), xalçaçılıq (Qazı Məmməd) kimi yüngül sənaye müəssisələri inkişaf etmişdi. Regionun yeyinti sənayesi meyvə-tərəvəz (Sabirabad), balıq konservləri (kilkə), ət-süd və heyvandarlıq məhsulları emalına əsaslanır.

Regionda həmçinin şərab (Kürdəmir, Göyçay), konyak (Göyçay) respublika sənaye məhsulunun 20%-ə qədər Arın regionun payına düşür.

İnkişaf etmiş sənayesi ilə yanaşı, region mühüm kənd təsərrüfatı rayonudur və suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Pambıqçılıq, taxılçılıq, üzümçülük, quru subtropik meyvəçilik, bostançılıq kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələridir. Respublikada istehsal olunan pambığın 90%-dən çoxu, taxılın 39,8%-i, bostan məhsullarının 60%-dən çoxu, üzümün 25%-dən çoxu bu regionun payına düşür. Arın regionunda həmçinin kartof, şəkər çuğunduru da əkilir.

Arın iqtisadi rayonu heyvandarlıq məhsulları istehsalına görə də respublikada müvafiq xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, Azərbaycanda istehsal olunan ətin (kəsilmiş çəkiddə) 32%-ə qədər, südün 35%-ə qədər, yumurtanın 30%-ə qədər regionda istehsal olunur.

Arın regionu respublikanın şimal şərq rayonlarını, Bakı şəhərini digər iqtisadi rayonlarla, Gürcüstan Respublikası, İran və Türkiyə ilə birləşdirən nəqliyyat yolları (dəmir və şosse yolları) şəbəkəsini əhatə edir. Regionun dəniz nəqliyyatından, çay (Kür) nəqliyyatından istifadə imkanları da mövcuddur.

Regionun mühüm problemlərindən biri torpaqların şorlaşmasıdır. Keçmişdə buna qarşı tədbirlər görülürdü. Lakin özəlləşdirmə, sahibkarlıq fəaliyyəti və kənd təsərrüfatında yeni mülkiyyət və təsərrüfat formalarının yaranması ilə yanaşı qeyd olunan istiqamətli servis xidmətinin təşkil edilməməsi şoran və şorakətli torpaqların artmasına səbəb olur.

Mühüm problemlərdən biri də mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsi ilə əlaqədar Şirvan, Qarabağ, Mil, Muğan düzlərindən qış otlaqları kimi çox zəif istifadə olunmasıdır. Keçmişdə Kür-Araz düzənliyi qışlaqlarında nəinki Azərbaycanın, həmçinin qonşu Dağıstanın, Gürcüstanın yüzlərlə qoyun sürüləri saxlanılırdı. Arın regionun sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri cədvəl 1.5-də verilmişdir.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Xankəndi, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonların ərazisi tamamilə, habelə Tərtər rayonunun bir hissəsi erməni işğalı altındadır. Sahəsi 13,65 min kv. km olub respublika ərazisinin 16%-ə qədərini, əhalisi isə 831,6 min nəfər, yəni 10,1%-ni təşkil edir. Bu ərazilər azad edildikdən sonra onların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı xüsusi proqram hazırlanaraq həyata keçiriləcəkdir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 6,06 min kv. km olmaqla ölkə ərazisinin 7%-ni təşkil edir və Arın,

Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz və Abşeron regionları ilə həmsərhəddir. Regionun əhalisinin ümumi sayı 258,5 min nəfər olmaqla respublika əhalisinin 3,2%-ni təşkil edir. Başqa regionlarla müqayisədə Dağlıq Şirvanın əhalisi az olmaqla sıxlığı hər kv. km 43 nəfər təşkil edir. Aran iqtisadi rayonundan fərqli olaraq bu regionun ərazisi dağlıq və düzənlik ərazilərə bölünür.

Dağlıq Şirvan rayonu faydalı qazıntılarla zəngin deyildir. Burada əsasən daş, çınqıl, qum, əhəng və başqa tikinti materialları mövcuddur.

Regionun sənayesinin əsasını yerli kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən yeyinti və yüngül sənaye sahələri təşkil edir. Yeyinti sənayesi əsasən şərabçılıq və meyvə məhsullarının emalı, yüngül sənaye isə tikij və xalçaçılıqdan ibarətdir. Bundan əlavə regionun iqtisadiyyatında meşə və ağac emalı, mişar daşı və kərpic istehsalı da mövcuddur. Rayon ərazisində neft-qaz, tikinti materialları yataqları, müalicə əhəmiyyətli mineral sular aşkar edilmişdir. Tərkibi əsasən kükürlü, hidrokarbonatlarla zəngin olan bulaqların suyundan müalicə və içmək məqsədilə istifadə edilir.

Şirvan tarixən sənətkarlıq və toxuculuq mərkəzi olmuşdur. Lahi qəsəbəsində misgərlik, Basqalda kələğayı, Şamaxı şəhərində kələğayı emalatxanası fəaliyyət göstərir. Əksər kəndlərdə xalçaçılıq ənənəvi xarakter daşıyır.

İqtisadi rayon əsasən əkinçilik, üzümçülük, şərabçılıq və heyvandarlıq üzrə ixtisaslaşmışdır.

Dağlıq Şirvan respublikanın mühüm üzümçülük, şərabçılıq, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonudur. Əkinçilik və üzümçülük dəmyə xarakter daşıyır.

Taxılçılıq regionun iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Son illərdə üzümlüklərin azalması hesabına taxıl əkini xeyli genişlənməmişdi. Respublikada istehsal olunan taxılın 10,0%-ə qədəri bu regionun payına düşür. Regionda orta hesabla ildə 200 min tona qədər taxıl istehsal olunur ki, bu da əhalinin hər nəfərinə 750 kq təşkil edir.

Regionun iqtisadiyyatında üzümçülük və şərabçılıq da aparıcı rol oynayır. Respublikada istehsal olunan üzümün 15,0%-ə qədərini bu rayon verir, onun emalından məşhur «Mədrəsə» və «Kaqor» şərabları əldə edilir ki, bunlar da respublikadan çox uzaqlarda da məşhurdu.

İkinci sahə heyvandarlıqdır. Yay və qış otlaqlarına əsaslanan qoyunçuluq və əkinçiliklə əlaqədar maldarlığın böyük əhəmiyyəti vardır. Respublikada istehsal olunan ətin 5%-dən çoxu, südün isə 7,0%-ə qədəri bu regionun payına düşür. Dağlıq ərazilərdə yerli is-

tehlak xarakterli kartof, aran hissəsində isə tərəvəz-bostan yetişdirilir. Ağsu rayonunun düzənlik hissəsində pambıq əkilir.

Regionun sosial-iqtisadi həyatında respublikanın paytaxtın qərb rayonları ilə birləşdirən Bakı-Qazax şose yolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Regionda Respublika Pedaqoji və «Odlar Yurdu» universitetlərinin filialları, bir neçə texniki-peşə məktəb, orta-ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərir. Burada Çuxuryurd, Mədrəsə, Dədgünəş və başqa ənənəvi istirahət yerləri, Pirqulu astrofizika rəsətxanası, Lahıç qəsəbəsinin memarlıq ansambli turizmi inkişaf etdirmək üçün də geniş imkanlar açır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun sosial-iqtisadi göstəriciləri cədvəl 1.5-də verilmişdir.

Naxçıvan iqtisadi rayonu. Naxçıvan Muxtar Respublikası şəklində fəaliyyət göstərən bu region şimaldan və şərqdən Ermənistanla, cənubdan İranla (163 km) və Türkiyə ilə (11 km) həmsərhəddir. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 5,5 min kv. km olmaqla ölkə ərazisinin 6,3%-ni, əhalisinin ümumi sayı 369,8 min nəfər olmaqla respublika əhalisinin 4,5%-ni təşkil edir.

Naxçıvan iqtisadi rayonunun zəngin təbii ehtiyatları – molibden, polimetall filizlər, daşduz, dolomit, mərmər, tikinti materialları yataqları vardır. Eyni zamanda, region Badamlı, Sirab, Vayxır və s. kimi 200-dən çox qiymətli mineral su bulaqlarına malikdir. Azərbaycan Respublikasının molibden və dolomit ehtiyatlarının hamısı, mineral su ehtiyatlarının 60%-i Naxçıvan iqtisadi rayonunun payına düşür.

Naxçıvan iqtisadi rayonu inkişaf etməkdə olan sənaye və çoxsahəli kənd təsərrüfatına malikdir. Azərbaycan Respublikası sənayesinin 2,6%-i, kənd təsərrüfatı məhsulunun 3,6%-i bu regionun payına düşür. Elektroenergetika (Araz SES), elektrotexnika (Naxçıvan), alüminium qablar, mebel (Naxçıvan), avtomobil təmiri (Şahbuz) müəssisələri sənayenin aparıcı sahələridir. Tikinti materialları sənayesi üzrə dəmirbeton konstruksiyaları (Naxçıvan, Şərur), üzlük materialları zavodları, qum-çınqıl karxanası fəaliyyət göstərir.

Regionun yüngül sənayesi tikiş (Naxçıvan, Culfa), ipək əyirmə (Ordubad), xalçaçılıq, trikotaj (Naxçıvan) müəssisələri, yeyinti sənayesi konserv (Ordubad, Şərur), tütün fermentasiya, mineral su doldurulması, ət emalı, balıq zavodu (Naxçıvan, Şahbuz, Şərur) müəssisələri ilə təmsil olunmuşdur.

İqtisadi rayonda süni suvarma sisteminə əsaslanan əkinçilik fəaliyyət göstərir. Əkinçiliyin əsas sahələrinə üzümçülük, tütünçülük,

meyvəçilik və taxılçılıqdır. Regionda, həmçinin şəkər çuğunduru, həna, tərəvəz, gül becərilir.

Naxçıvan regionunda 6,5 min tondan artıq taxıl istehsal olunur ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricinin 3,5%-ni təşkil edir. Burada adambaşına 190 kq-dan artıq taxıl istehsal olunur. Respublikada istehsal olunan meyvənin 5,0%-dən çoxu, ətin (kəsilmiş çəkiddə) 5%-ə qədəri, südün 5%-dən çoxu bu regionun payına düşür. Üzüm kənd təsərrüfatı istehsalında mühüm yer tutur. Burada ildə 15000 tondan artıq məhsul əldə edilir ki, bu da respublika üzrə orta göstəricisindən 22% artıqdır. Naxçıvan regionu respublikada ikinci tütüncülük rayonudur. Ölkədə təqribən 5000 tona qədər tütün istehsal olunur ki, bunun da 2600 tonunu Naxçıvan iqtisadi rayonu verir.

Nəqliyyat sisteminin inkişafına görə Naxçıvan regionu çox ağır vəziyyətdədir. Belə ki, onun Azərbaycan Respublikası və onun regionları ilə birbaşa nə dəmiryol, nə də şosse yolu əlaqəsi yoxdur. Yeganə əlaqə vasitəsi hava yolu və İran ərazisi vasitəsilə avtomobil yoludur. Naxçıvan regionunun sosial-iqtisadi göstəriciləri cədvəl 1.5-də verilmişdir.

1995-ci ildən başlayaraq respublikada və onun regionlarında aparılmış məqsədyönlü iqtisadi islahatlar nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti sürətlə inkişaf etmiş, kiçik və orta sahibkarlıq regionların iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. 2004-cü ildə Naxçıvanda 300-dən (ölkə üzrə kiçik müəssisələrin 1,5%-ni), Abşeronda 900-dən çox (5%), Gəncə-Qazaxda 1200-ə yaxın (6,3%), Şəki-Zaqatalada 400-dən çox (5%), Lənkəranda 800-ə yaxın (4,2%), Quba-Xaçmazda 350-ə yaxın (1,9%), Aranda 2000-dən çox kiçik müəssisə fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda istehsalyönümlü sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi xeyli aşağıdır. Mövcud kiçik müəssisələrin Naxçıvanda 8,6%-i, Abşeronda 8%-i, Gəncə-Qazaxda 8,9%-i, Şəki-Zaqatalada 12,5%-i, Lənkəranda 5,5%-i, Quba-Xaçmazda 13,4%-i, Aranda 6,5%-i sənaye sahəsində fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hal-hazırda sahibkarlığın inkişafı regionların sənaye potensialına uyğun gəlmir. Bazar infrastrukturunun zəif inkişafı istehsalçıların səmərəli fəaliyyət imkanlarını azaldır. Kənd təsərrüfatında servis xidmətinin tam formalaşmaması da buna güclü təsir edir. Regionların inkişafı iri həcmdə investisiyalar tələb edir ki, onların cəlb edilməsi sisteminin yaradılması aktual olaraq qalır.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda 2004-2008-ci illərdə yuxarıda göstərilən problemlərin müəyyən hissəsinin aradan qaldırılması yolları və tədbirləri göstərilmişdir.

Fikrimizcə, perspektivdə Azərbaycan Respublikasının regional siyasətini işləyib hazırlayan zaman respublikada neft-qaz hasilatının müəyyən müddətə sürətlə artımı və maliyyə imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

1. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində aşkarlanmış faydalı qazıntıların mənimsənilməsində (Balakən, Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz və başqaları) dövlət əhəmiyyətini nəzərə almaqla səmərəliliyə üstünlük verməklə mənimsəmək;

2. Respublikanın «problem» rayonlarının və ekstremal şəraitdə olan ərazilərin təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmək, həmin ərazilərdə yaşayan əhalinin əmək vərdişlərini, tarixi və etnik adət-ənənələrini nəzərə alaraq əvvəllər mövcud olmuş istehsal sahələrini bərpa etmək, istehsalı stimullaşdırmaq (pendir, xalça, gəbə, kilim, gil qablar, misgərlik və s.), işsizlik və yol-nəqliyyat şəraitinə görə bu əraziləri tərk etmiş əməkqabiliyyətli əhalinin yurd-yuvalarına qayıtmasına şərait yaratmaq (Quba, Qusar, Dəvəçi, Siyəzən, Gədəbəy, Daşkəsən, Qəbələ, İsmayıllı, Oğuz, Şamaxı) və başqa rayonlarda belə şərait var və Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu cür rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında sərəncam da imzalayıb. Lakin bu sərəncam yalnız 2004-2008-ci illəri əhatə edən dövlət proqramının yerinə yetirilməsinə aiddir;

3. Ən mühüm və vacib məsələlərdən biri dağlıq və dağətəyi regionların hamısına aid olan, əsasən dövlətin müdaxiləsi ilə həyata keçirilməsi mümkün olan infrastrukturun, xüsusilə yol-nəqliyyat sisteminin inkişaf etdirilməsidir;

4. Azərbaycanın regionlarında tarixən sürətlə inkişaf etmiş və regionların kompleks inkişafını təmin etmiş pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, çayçılıq və çəltikçiliyi inkişaf etdirmək, ərazilərin istehsal ixtisaslaşması və kompleks inkişafını təmin edən tədbirlər kompleksini hazırlayıb həyata keçirmək.

5. Son illərdə neft sektorunun sürətlə inkişafı haqqında Azərbaycan Respublikasının maliyyə imkanları xeyli artmışdır. Bunu nəzərə alaraq regionların gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edərkən onları üç qrupa bölmək lazımdır:

- a) sürətlə inkişaf edən iqtisadi rayonlar;
- b) depressiv iqtisadi rayonlar;
- c) iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə aralıq mövqe tutan rayonlar.

6. Tədqiqatlar göstərir ki, respublikanın regionlarında əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinə görə kəskin fərqləri mövcuddur. Əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirləri və əmtəə dövriyyəsinin həcmi, əhalinin hər 10.000 nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının, həkimlə-

rin və orta tibb işçilərinin sayı, ümumtəhsil məktəblərinin ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin olunması və başqa göstəricilər bunu təsdiq edir. Yeni proqramlarda bu fərqlərin mərhələ-mərhələ aradan qaldırılması nəzərdə tutulmalıdır.

7. Regional siyasətin dünya təcrübəsinə əsaslanaraq ölkənin bütün əhalisinin mənafe birliyini əsas götürməklə istehsalın ixtisaslaşması əsasında region təsərrüfatının kompleks inkişafına üstünlük vermək. Azərbaycanda onilliklər ərzində sınaqdan çıxarılmış və üstünlükləri həyat təcrübəsində müşahidə olunmuş istehsal kompleksləri olmuşdur. İndiki şəraitdə onları bərpa etmək və sürətlə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu həm regionların hər cür resurslarından tam və səmərəli istifadə etməyə, həm tullantısız istehsalı yaratmağa, həm də məşğulluğu təmin etməyə imkan verir.

8. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin, yəni regional inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasında nəzərə alınmalı problemlərdən biri də infrastrukturun inkişafıdır. Bazar infrastrukturunun inkişafında xeyli irəliləyişlər mövcuddur. Lakin demək olar ki, respublikanın bütün regionlarında istehsal və sosial infrastrukturun inkişafında gerilik müşahidə olunur. Bakı şəhəri, Abşeron, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları mütəsna olmaqla (kommunikasiya və bir sıra xidmət sahələrində burada da mövcuddur) bütün regionlarda yol-nəqliyyat, rabitə, enerji təchizatı, su təchizatı və başqa istiqamətlərdə tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır. (Dövlət qurumlarının hesablamalarına görə respublikanın 165-dən artıq dağ kəndlərində bu sahədə gərgin vəziyyət mövcuddur).

9. Dağlıq və dağətəyi rayonların ən mühüm və həllini gözləyən problemlərdən biri məşğulluqdur. Tarixən bu ərazilərdə heyvandarlıq sürətlə inkişaf etmiş, əhalinin əsas hissəsi heyvandarlıqda və yemçilikdə məşğul olmuşdur. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu ərazilərdə mal-qaranın, xüsusilə qoyunların sayı xeyli azalmış, əməkqabiliyyətli əhalinin isə 50,0%-dən çoxu iş yerləri olmadığına görə başqa ölkələrə və ya respublikanın şəhərlərinə getmişdir.

10. Əhalinin sanatoriya-kurort müalicəsi və sağlamlığını təmin etmək üçün Xaçmaz, Qusar, Xızı, Lənkəran, Masallı, Ağstafa, Şəki, Zaqatala, İsmayıllı, Balakən, Şamaxı rayonlarında, Naftalan şəhərində və Abşeron yarımadasında mövcud olmuş sanatoriya-kurort müəssisələrini yenidən qurmaq, genişləndirmək, yeni müalicə müəssisələrini və istirahət komplekslərinin yaradılması kompleks proqramda öz əksini tapmalıdır. Bu, həm də qeyd olunan rayonlarda məşğulluğa təsir göstərə bilər.

11. Regionlarda kənd təsərrüfatı istehsalını sürətlə inkişaf etdirmək üçün onların ixtisaslaşma istiqamətlərini nəzərə alaraq müxtəlif serviz xidmətlərini təşkil etmək, həm də fermerlərdən və bu qəbildən olan digər kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarların gücü çatmayan, lakin vacib tədbir kimi meliorasiya-irriqasiya işlərini həyata keçirmək, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarını yaratmaq lazımdır. Son illərdə taxıl, tütün, barama, pambıq, meyvə və üzüm istehsalının azalmasının əsas səbəbi bu bazarın olmamasıdır.

II FƏSİL. REGIONUN STRUKTUR-FUNKSIONAL TƏŞKİLİ

2.1. Region təsərrüfatının strukturu və sahələrarası komplekslərin formalaşması mərhələləri

İstehsalın ixtisaslaşması, kooperativləşməsi, təmərküzləşməsi və kombinəlaşmasının təsiri altında əməyin «üfüqi» (ərazi) və «şaqli» (sahələr üzrə) aspektlər üzrə inteqrasiyası güclənir. Birinci ƏİS-lərin arasında, ikinci təsərrüfat sahələri arasında əlaqələrin dərinləşməsinə, inkişafına aparır. Bu əlaqələrin uyğunlaşması sahələrarası komplekslərin formalaşmasına gətirir.

Ölkənin təsərrüfat kompleksi səviyyəsində sahələrarası kompleks (SAK) istehsalın ümumi məqsədlərində birləşmiş sahələr, istehsalat və onlarla bağlı təşkilatların, birliklərin inteqrasiyası sistemlərini özündə birləşdirir. Onlar obyektiv meyarlar üzrə sistem yaradılmasına təsir göstərən müxtəlif funksional, inkişaf və idarəetmə əlaqələrinin yaradılması əsasında qurulmuşdur.

Regional SAK bu ölkə səviyyəsində eyni vaxtda sahələrarası əlaqələr sisteminə və regionun inteqral sisteminə daxil olaraq bir-biri ilə daha sıx birləşən elementlərin birliyidir. Belə «simbioz» əməyin ərazi üzrə müvəffəqiyyətlə bölgüsü ixtisaslaşma, təmərküzləşmə, kombinəlaşması hesabına əlavə səmərə alınmasını təmin edir.

Regional SAK-ın avtonom və möhkəm (bütün mümkün daxil və xarici dəyişkənliyə münasibətdə) bölünməsi kompleks daxili əlaqələrin sıxlığına əsaslanır. Bu, istehsalda son nəticələrin əldə olunmasında payına görə eyni və ya bir-birini qarşılıqlı əvəz edən resurslardan kompleks istifadə dərəcəsinə görə texnoloji proseslərin mərhələlərinin ardıcılılığına görə infrastrukturdan və ərazidən istifadə olunmasına görə müəyyən edilir. Qeyd olunan əlaqə tiplərinin hər biri eyni miqdarda olmasa da SAK-ın inkişafı və formalaşmasına çoxplanlı təsir göstərir.

Hər bir səviyyədə təsərrüfat sistemində iki qrup SAK-lar seçilir: sonməqsədli və təminədi. Birinci qrupa: aqrar-sənaye, mənzil-kommunal və məişət təsərrüfatı, səhiyyə, mədəniyyət, müdafiə, ətraf mühitin mühafizəsi daxildir. İkinci qrupa: yanacaq, enerji, metallurgiya, meşə-kimya, maşınqayırma, tikinti-sənaye, nəqliyyat, rabitə, elmi-tədqiqat kompleksləri, həmçinin də bələdiyyə idarələri kompleksi daxildir.

Xammalın emalı ilə əlaqədar SAK-ın təhlilinin əsasında EİD (enerji istehsalının dövriliyi) konsepsiyası qoyulur ki, bu barədə N.N.Kolosovskinin sözlərini qeyd edək. O yazırdı ki, EİD-i istehsalı xammal mənbələrinə yaxınlaşdırmaq və eyni tipdə xammal və enerji resursları komponentlərinin hamısından istifadə tələblərindən irəli gələn xammalın hasilatı və cinsini yaxşılaşdırmaq kimi ilkin formallardan yerində əldə etmək mümkün olan bütün növlərdə hazır məhsul istehsalına qədər həmin növdə enerji və xammalın əlaqələndirilməsi əsasında iqtisadi rayonda inkişaf edən istehsal proseslərinin bütün «məcmuu» başa düşülməlidir. Bundan əlavə, rayonun konkret şəraitinə uyğun olaraq hər bir dövrə tam (bitmiş) və natamam (bitməmiş) ola bilər.

Ən ümumi növdə EİD-lər üç kateqoriyaya bölünür: abstrakt (müərrəd), ümumiləşdirilmiş və real dövrlər. Birinci kateqoriya istehsal proseslərinin inkişafı imkanlarının məntiqi modelidir. İkinci hər hansı tipini bütün konkret dövrlərin ümumiləşdirilmiş modelidir, üçüncüsü isə təşkil olunmuş (təşkil olunan) idarə olunan istehsal prosesləridir. EİD bu və ya digər ƏİS daxilində tam formalaşa bilər, lakin onun hüdudlarından kənarında, hətta xeyli uzaq regionlarda da formalaşa bilər. Müvafiq olaraq dövrlər tam və yaxud natamam adlandırılır.

EİD və SAK-ın qarşılıqlı əlaqələrinin təhlilinə keçərkən, hər şeydən öncə, görürük ki, EİD haqqında anlayış artıq SAK anlayışıdır. Eyni zamanda, bu anlayışların həcmələri də üst-üstə düşür: məsələn, bu aqrar-sənaye kompleksində və aqrar sənaye dövrədə, meşə sənayesi kompleksində və meşə enerjisi sənaye dövrəsində ola bilər.

SAK və EİD-in bir-birindən fərqi ondan ibarətdir ki, birinci məqsədlərə çatmaqla iştirak edən, daha doğrusu, son nəticələrə bütün sahələri özündə birləşdirir, ikincisi isə hazır məhsul alana kimi bütün istehsal proseslərinin məcmuunu özündə birləşdirir.

Regionlarda SAK-ın elementləri səviyyəsində konkret müəssisələr, EİD-lərdə isə bir müəssisədə olan bir neçə istehsal prosesləri çıxış edir. Məsələn, metallurgiya kombinatının tərkibində SAK-ın elementi kimi poladəridən, çuqunəridən və başqa proseslər qara metalların metallorji dövrlərinin elementləri aiddir.

SAK və EİD-də ümumi odur ki, onlar regional proseslərin məzmununu anlamaqdan ötrü antoloji və qneseoloji funksiyaları yerinə yetirir. Məqsəd funksiyasının ətrafında SAK formalaşır və son məhsul əldə etmək üçün bütün ehtiyat və vasitələri özündə birləşdirir və onları hərəkətə gətirir. EİD ehtiyatlarının ərazi üzrə paylanmasına daha çox meyillidir, hərçənd ki, onlar da son məqsədlərə səmərəli

çatmasına yönəldilmişdir, qarşılıqlı əlaqəli sahələrin, vasitələrin (müəssisələrin) köməylə hazır məhsul istehsalını təmin etmək. Görünür EİD-in fəaliyyəti prosesində toplanmış bütün yararlı amilləri götürmək və SAK-ın formalaşması təcrübəsini, nəzəri-metodoloji və təcrübə cəhətdən zənginləşdirmək lazımdır.

SAK-ın inkişafının tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirmək məqsədilə onların daxili strukturunu müəyyən etmək lazımdır. İstehsal SAK-ların müasir strukturunu belə təsəvvür etmək olar:

- aşağıdakı alt-komplekslərlə birlirdə yanacaq-enerji kompleksi:
a) kömürənerji; b) neftənerji; c) qazənerji; ç) torfənerji; d) hidroenerji;

- aşağıdakı alt komplekslərlə birlikdə metallurqiya: a) qara metallurqiya; b) əlvan metallurqiya; c) az tapılan metallar;

- komplekslərlə birlikdə maşınqayırma: a) ağır maşınqayırma; b) nəqliyyat maşınqayırma; c) elektrotexnika sənayesi; ç) kimya və neft maşınqayırması; d) dəzgahqayırma; e) cihazqayırma; ə) avtomobil maşınqayırma; f) traktorqayırma; g) yol və kommunal maşınqayırma;

- aşağıdakı alt komplekslərlə birlikdə kimyəvi: a) dağkimya; b) kimya əczaçılıq; c) neftqazkimya;

- aşağıdakı alt komplekslərlə meşəkimya: a) ağac emalı; b) sel-lüloz kağız; c) meşə-kimya;

- aşağıdakı alt komplekslərlə birlikdə tikinti sənaye kompleksləri: a) sement; b) dəmirbeton; c) kərpic;

- aşağıdakı alt komplekslərlə birlikdə aqrar-sənaye kompleksləri: a) şəkər çuğunduru; b) süd-yağ; c) ət emalı; ç) yağ-piy; d) taxıl emalı (çörək); e) meyvə-tərəvəz konservi; ə) kartof emalı; f) lifli toxuculuq; g) dəri ayaqqabı; ğ) balıq sənayesi.

Qeyri-istehsal sferasının SAK-ı əhalinin maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Bunların arasında aşağıdakılar seçilir:

- əhalinin maddi-məişət ehtiyatlarının ödənilməsi üzrə kompleks hansı ki, aşağıdakı alt komplekslərində birləşdirilir: a) mənzil-kommunal təsərrüfatı; b) məişət xidməti; c) ticarət; ç) ictimai-iaşə; d) rabitə; e) sosial təminat və s.

- maddi və mənəvi mədəniyyət kompleksi aşağıdakı alt komplekslərlə: a) təhsil; b) elm; c) incəsənət;

- fiziki təkmilləşmə kompleksi aşağıdakı alt komplekslərlə: a) bədən-tərbiyəsi və idman; b) səhiyyə; c) kurort-istirahət (əyləncə) və s.

Qeyri-istehsal sferasının komplekslərinin əsas xüsusiyyətləri məqsədli təyinatın konkretliyi, xüsusilə əhalinin tələbatının ödənilməsi və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, həmçinin də elementlərin və

komponentlərin tərkibinə daxil olan qarşılıqlı tamamlayıcı əlavələr. Onların hər biri ilə əvəz oluna bilməz, onların təsiri yalnız qarşılıqlı olur. SAK sistemi cəmiyyətin inkişafı və ərazi təşkilinin iqtisadi və sosial əsasını təşkil edir. Onların fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün özlərinin bütün daxili imkan və ehtiyatlarını cəlb etmək, habelə mühit və vaxta görə onların element və komponentlərini daha ciddi intensivləşdirmək və cəlb etmək lazımdır.

SAK-ın inkişafının proqnozlaşdırılması və ayrılması prosesi müəyyən ardıcılıqla aparılır və bir neçə mərhələni əhatə edir.

Birinci mərhələ SİD metodu əsasında xammal hasilatı, yarım-fabrikatın, istehsal və istehlak əşyalarının hazırlanmasından son məhsul yaradılmasına qədər texnoloji ardıcılıqları əks etdirən əhəmiyyətinə görə sahə qrupları üzrə ilkin bölgüsüdür.

İkinci mərhələdə SAK-ın sahə tərkibi müəyyən edilir. Bunun üçün birincisi son məhsulun yaradılması prosesində sahələrin texnoloji ardıcılığı, ikincisi, bir tərəfdən istehsal prosesində istifadə olunan material resurslarının qarşılıqlı əvəz etməsi, digər tərəfdən isə istehsal olunan son məhsulun qarşılıqlı əvəz edilməsi, üçüncü, təkraristehsal əlaqələri və material axını əlaqələri nəzərə alınır. Sahə strukturu cari istehsal istehlakı və məhsulun bölüşdürülməsi üzrə material axınlarının intensivliyini əks etdirən əlaqələr sıxlığı əmsallarını hesablamaq yolu ilə müəyyən edilir. Bunun üçün lazım olan informasiyanı regionda məhsul istehsalı və bölgüsünə dair sahələrarası balansdan götürmək olar. Əmsalın hesablanması komplekslərinin əsas özəyini təşkil edən ixtisaslaşan sahələrin üzərində aparılır. Əgər sahənin sıxlıq əlaqələri başqa komplekslərlə sıxlıq əlaqəsindən 50%-dən çoxdursa, sahə kompleksi tərkibinə daxil edilir.

Üçüncü mərhələ kompleksinin tərkibində kompleksləşdirici və xidmətedici sahələrin seçilməsidir: birincilər ixtisaslaşan sahələrin fəaliyyətinin təmin edilməsinə, ikincilər, əhalinin yardımçı istehsal və istehlak ehtiyatlarının ödənilməsinə yönəldilmişdir.

SAK-ın tərkibində sahələrin funksiyalarını müəyyən etmək, onların qarşılıqlı təbəçiliyi regionda istehsalın strukturunun təkmilləşməsi yollarına keçməyə imkan verir.

Dördüncü mərhələdə perspektiv dövrdə SAK-ın inkişafının əsas göstəriciləri hesablanır. Əvvəlcə inkişafın meyilləri təhlil edilir, sonra isə əsas göstəricilərin dinamik sıraları qurulur. Müəssisələrin miqdarı, işləyənlərin sayı, istehsalın həcmi, rentabelli, mənfəət müəssisələrin tipik qruplarında daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verən amillər üzə çıxarılır, digər istehsalatların anoloji nəticələrə nailolma imkanları təhlil edilir. SAK-ın məqsədli funksiyalarının formalaşdırıl-

ması bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal edilən məhsullara regionda olan tələbata və regional ilkin şərtlərə müvafiq müəyyən edilir. Məqsədli funksiyaların kəmiyyətə müəyyən edilməsi regional SAK-ların formalaşdırılmasının məqsədli kompleks proqramlarının işlənilib hazırlanmasının əsasını qoyur.

2.2. Regionda əhalinin məskunlaşması və müəssisələrin yerləşdirilməsi

Müəssisənin yerləşdirilməsinin optimal variantının seçilməsi istehsalı təmin edən şərtlərin təmin edilməsinə təsir göstərən amillərin sistemli təhlilinə əsaslanır. Həm də bütün hesablamalar bir-birilə bağlı xərcləri nəzərə almaqla həyata keçirilir. Hesablamalar aparmaq üçün istehsalın yerləşdirilməsinin bütün alternativ informasiyaları olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası regionlarında emalyönümlü kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunduğuna görə ilk növbədə emaledici sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi məsələsini araşdıraq. Hasiledici sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsinə iki cür yanaşma mövcuddur, bu yanaşma bütün amillərin maksimum nəzərə alınmasını tələb edir. İkinci yanaşmada isə müəssisənin yerləşdiriləcəyi yerin seçilməsinə daha çox təsir göstərən müəyyən amillər nəzərdə tutulur. Bunların arasındakı fərq hesablamalardakı əməltutumluluqdur. Buna görə də adətən ekspert yolu ilə əsas amillər seçilir. Hər şeydən əvvəl bunlara daxildir: ərazinin mənimsənilməsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi – enerji və su təchizatı, tikinti-quraşdırma işləri, yanacaqın daşınması, xammalın daşınması, hazır məhsulun satılması və s. İkinci qrup göstəricilərə yük dövryyəsinin həcmi, məşğul olan əhalinin sayı, sosial inkişafın təmin edilməsinə xərclər daxildir.

Ərazinin mənimsənilməsi xərcləri bir hektar ərazinin mənimsənilməsi xərclərinin xüsusi çəkisini, tikintinin altına düşən bütün sahəyə vurulmaqla tapılır. Torpaqtökmə və torpağın yuyulması xərcləri ayrıca hesablanır. Digər xərclər də müvafiq norma və normativlərə əsasən müəyyən edilir.

Məskunlaşma regional analitik tədqiqatlar proqnozu sistemində daxil olan mühüm məsələlərdən biri olub istehsalın ərazi strukturunun (təşkilinin) tərkib hissəsi, yaşayış məntəqələri sistemində əhalinin lokallaşdırılmasıdır. Məskunlaşma sisteminin formalaşması ilə əlaqə-

dar problemlərin həlli əhalinin həyat tərzinin yaxşılaşdırılması və səviyyəsinin yüksəldilməsinin təsirli vasitəsi, mühüm sosial vəzifədir.

Məskunlaşmanın ən mühüm qanunauyğunluğu onun istehsalla qarşılıqlı əlaqəsidir. Məskunlaşma ətalətli bir sistemdir. O, məhsuldar qüvvələrin inkişafından və əhalinin sosial tələbatlarından geri qala bilər. Bu halda o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi mənafeələrinə, həmin mərhələdə istehsalın obyektiv şərtləri və tələblərinə ziddiyyətdə çıxış edir. Məskunlaşma həmişə obyektiv olaraq həm təbii, həm də sosial iqtisadi yerli şəraitə meyillidir. Sosial-iqtisadi şəraitin tərkibində məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsi xüsusiyyətləri, məskunlaşmanın əvvəllər yaranmış maddi-texniki bazası başlıca rol oynayır.

Praktiki olaraq «keçmiş ənənələrə malik olmayan və cəmiyyətdə onun təsirini nəzərə almayan yeni rayonların mənimsənilməsini istisna hal kimi qəbul etmək olar».

Yeni mənimsənilən rayonlarda istehsal birinci, məskunlaşma isə ikinci komponentdir. Belə rayonlarda məskunlaşmanın idarə edilməsi istehsal və istehlak məqsədləri vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Köhnədən mənimsənilmiş rayonlarda həm istehsal, həm də məskunlaşma mövcud olduğuna görə ciddi sistem xarakteri almışdır. Onların ərazi dinamizmi məhduddur. Müstəsna hallarda cəmiyyət yaranmış sistemi məcburi dağıtmağa gedə bilər. Məsələn, təbii resurs ehtiyatları tükənən hallarda hasiledici sənaye rayonlarında belə vəziyyət yarana bilər. Geosiyasi amillərin təsiri altında məskunlaşma sisteminin yenidən təşkil edilməsi tez-tez baş verir.

Məskunlaşma sistemi dedikdə əhalinin müxtəlif formalarda səyyar və köçəri daimi yaşayış yerlərini dəyişməsi ilə əlaqədar mədəni-məişət və başqa təyinatlı qarşılıqlı əlaqələr əsasında dövrü və təsadüfi əhali axınlarını özündə əks etdirən şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin ərazi birləşməsi başa düşülür. Sakinləşmə sisteminin öz mərkəzi vardır ki, bütün əlaqələr ona istiqamətlənir.

Məskunlaşma sisteminin formalaşmasının üç mərhələsi fərqlənir.

Birincisi, orta və iri şəhərlərin ətrafına qruplarla sakinləşmə formasıdır. Bu mərhələdə şəhərlər yalnız öz əhalisinə yox, həm də orada sakinləşən əhali qruplarına da xidmət funksiyasını öz üzərinə götürür və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir.

İkinci mərhələdə bir-birilə qarşılıqlı fəaliyyətə girərək qrup halında məskunlaşma sistemi genişlənir. Burada da yaşayış yerləri ilə iş yerləri aralanır, kütləvi nəqliyyata yaxınlaşma imkanları məhduddlaşır. Çox halda sakinləşmələrarası nəqliyyat daşımalarına ehtiyac artır, bu da əhalinin şəhərdaxili daşımalarının məbləğini artırır.

Üçüncü mərhələdə vilayətlərarası məskunlaşma sisteminin formalaşması xarakterikdir. Onlar güclü təsərrüfat, habelə elmi və mədəni-məişət potensialı inkişaf etmiş ən iri şəhərlər ətrafında toplanır. Şəhərin inzibati dərəcəsiindən asılı olaraq inzibati idarə əlaqələri həyata keçirilir.

Beləliklə, ərazi miqyasından və əhaliyə xidmətin dolğunluğundan asılı olaraq lokal, regional və regionlararası məskunlaşma sistemlərini ayırmaq və məqsədyönlü inkişaf etdirmək olar.

Lokal məskunlaşma sistemləri sakinləşmə sisteminin ümumi iyerarxiyasında aşağı pillədir. Onlar bir-iki-üç inzibati rayonun ərazisini əhatə edirlər. Bu sistemlərdə əsasən mədəni-məişət və vətəndaş-hüquqi gedişlər həyata keçirilir. İstehsal xarakterli əlaqələr həm sistemin mərkəzinə, həm də əks istiqamətdə mərkəzdən periferiyaya istiqamətlənir. Kiçik və orta şəhərlər belə sistemlərin təşkilədiçi mərkəzləri kimi çıxış edir.

Regional məskunlaşma sistemləri MR və vilayətlərin inzibati mərkəzləri olan iri sahələrin ətrafındakı əraziləri əhatə edir, onlarda istehsal və informasiya əlaqələri üstünlük təşkil edir. Lokal məskunlaşma sistemlərinə nisbətən mədəni-məişət gedişlərin xüsusi çəkisi az olmasına baxmayaraq, ümumi həcmi çoxdur. Sistemin mərkəzi ilə sərnişin əlaqələri hava nəqliyyatı da daxil olmaqla bütün nəqliyyat növləri ilə təmin edilir. Dəmir yollarda yerli hərəkət təşkil olunur.

Regionlararası məskunlaşma sistemləri iki və daha çox regionların, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin ərazilərində yaranır. Bu sistemlərdə mədəni-məişət və sosial-mədəni gedişlər təsadüfi xarakter daşıyır, lakin mənalıdır. Sistemin mərkəzi ilə başqa məskunlaşma sistemlərinin mərkəzləri arasında əlaqələr magistral və yerli əhəmiyyətli dəmiryol, şose yolları və hava xətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Hər bir məskunlaşma sisteminə iki mövqedən baxmaq olar: vahid məskunlaşma sisteminin ərazi hissəsi kimi və həm də müvafiq səviyyədə ərazi ictimai sisteminin alt sistemi kimi. Məskunlaşma sisteminin daxili vəhdəti istehsal, təşkilati, ekistik, demoqrafik, sosial-mədəni və s. müttəfiq əlaqələrin mürəkkəbləşməsi və möhkəmlənməsi prosesində formalaşır. Ümumən sistemin daxili əlaqələri xarici əlaqələrə nisbətən möhkəm və davamlıdır.

Müəssisələrin yerləşməsinin optimal variantının seçilməsi istehsal şəraitinin təmin edilməsinə təsir göstərən amillərin sistemli təhlilinə əsaslanır. Bu zaman bütün hesablamalar əlaqədar xərcləri nəzərə almaqla aparılmalıdır. Hesablamalar aparmaq üçün istehsalın yerləş-

dirilməsinə dair bütün alternativ təkliflər üzrə hərtərəfli məlumatlar lazımdır.

Emaledici sənaye müəssisələrini yerləşdirmək üçün iki yanaşma mümkündür. Bir yanaşma maksimum miqdarda amillərin nəzərə alınmasıdır. Digər yanaşmada isə müəssisənin yerləşdirilməsi yerlərinin seçilməsində daha çox təsir göstərən, sayca az miqdarda amillər nəzərə alınır. Onların arasında fərqlər hesablamaların əmək tutumundadır. Buna görə də, adətən ekspert yolu ilə əsas amillər seçilir. Bunlara çox zaman: ərazinin mənimsənilməsi, enerji və su təchizatına, tikinti-quraşdırma işlərinə, yanacaq, xammalın gətirilməsinə, hazır məhsulun satılmasına xərclərin xüsusi çəkisi daxildir. İkinci qrupa aid göstəricilər yük dövriyyəsinin həcmi, məşğul olanların sayı, sosial inkişafı təmin etmək üçün xərclərdir.

Ərazinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar xərclər bir hektar ərazini mənimsəmək üçün xərclərin xüsusi çəki məbləğini tikilinin ümumi sahəsinə vurmaq yolu ilə hesablanır. Ərazinin yuyulması, yarıqların doldurulması və başqa zəruriyyətlə əlaqədar xərclər ayrıca hesablanır. Su təminatı üçün lazım olan xərc normativlər əsasında müəyyən edilir. Hər bir yaşayış məntəqəsində bunlar müxtəlifdir. Kanallar, su anbarları, artezianlar, su ayırıcılar və s.

Elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi xərci həmin işlərin təşkili ilə əlaqədar işlərin dəyəri ilə, istilik təchizatının təşkili yanacaq alınması, elektrik enerjisi sərfi ilə müəyyən edilir.

Yük dövriyyəsinin təmin edilməsi ola bilsin ki, fəaliyyət göstərən və yeni yaradılan nəqliyyat obyektlərinin, magistrala çıxan yolların yükləmə meydançalarını və s. modernləşdirilməsini tələb etsin. Magistral yolların, limanların, minik meydançalarının və s. tikilməsinə yeni obyektlərin tikilməsi kimi baxılır.

Obyekti qruplaşdırmaq üçün tikinti bazasının inkişafına xərcləri obyektin qurulmasına lazım olan tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi ilə müəyyən edilir.

İstehsalın işçi qüvvəsi ilə təmin edilməsi xərcləri istehsalla əlaqədar əhalinin əmək, məişət və istirahət şəraitinin yaradılmasına çəkilən məcmuu xərclərlə əlaqədar müəyyən edilir. Bu, mənzillə, sosial-mədəni və mədəni məişət təyinatlı obyektlərə abadlıq işlərinə, şəhər nəqliyyatına və s. çəkilən xərclərdən ibarətdir.

Müəssisənin yerləşdiriləcək yerinin seçilməsi (ilkin ekoloji məhdudluqlar şərti ilə) prosesində mühüm meyarlar məcmuu kimi investisiyaların ümumi və müqayisəli səmərəliliyi, istehsalın rentabelliği, istehlakçıda məhsulun dəyəri göstəriciləri nəzərə alınır.

Yeni obyektin yerləşməsinin çoxvariantlı hallarda hesablamalar çoxlu miqdarda məlumatları araşdırmaq qabiliyyətinə malik avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə aparılır.

Məlumdur ki, nəqliyyatın inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, yeni müəssisələrin tikilməsi, təbii sərvətlərin mənimsənilməsi, bütün növlərdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı da bir o qədər yüksək olar. Eyni zamanda, nəqliyyatın özü də istehsalın inkişaf səviyyəsindən, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi xarakterindən asılıdır. Buna görə də nəqliyyatın tədqiqini istehsalın tədqiqindən ayrı aparmaq mümkün deyildir.

Nəqliyyatın istehsalla qarşılıqlı əlaqədar inkişafı məsələsinin həll edilməsi istehsal vasitələrinin və istehsal şeylərinin bölüşdürülməsi və dövriyyəsinin, müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və onların arasında yük və sərnişin daşınmalarının bölüşdürülməsinin öyrənilməsini tələb edir.

Mühüm nəzəri və metodoloji ilkin şərtlərin vəhdətində regionun səmərəli nəqliyyat iqtisadi əlaqələrinin formalaşdırılmasının vacib, ilkin şərti təbii və sosial-iqtisadi xüsusiyyətinin nəzərə alınmasıdır. Belə ki, yeni ərazinin mənimsənilməsində xərclərin tez ödənilməsinə istiqamətləndirmək heç də həmişə düzgün nəticə vermir. Nəqliyyat infrastrukturunun belə obyektləri pioner xarakter daşıyır. Gələcək sahibkarların əməliyyatı üçün belə obyektlərin əhəmiyyəti vardır; onların inşasına xərclər kompleks məcmuu xarakter daşıyır, sözsüz ki, onlar tezliklə yox, uzunmüddətli dövrdə ödənilir. Buna görə də «pioner» yolların tikilməsində dövlətin rolu həmişə böyükdür.

Nəqliyyat-iqtisadi əlaqələrin səmərəliləşdirilməsinin mühüm metodlarından biri də məhsulların daşınması və istehlakının razılaşdırılması, daha doğrusu baza (məhsulların istehsalı) və ərazinin ona təmayülündən ibarət səmərəli satış zonalarının müəyyən edilməsi metodudur. Material balansları ilə əlaqədə bu metod rayonlararası və rayondaxili əlaqələrin yeni qarşılıqlı əlaqələr sisteminin formalaşdırılmasının, beləliklə də, əsaslı vəsaitin düzgün bölüşdürülməsinin təməli kimi çıxış edir.

İki istehsal məntəqəsi arasında yüklərin iqtisadi cəhətdən məqsəduyğun bölüşdürülməsi aşağıdakı tənliklə müəyyən edilir:

$$P_1 + S L_1 = P_2 + S L_2 \quad (2.1)$$

Burada P_1 və P_2 – istehsal məntəqələrində məhsulun maya dəyəri; S – daşımaların maya dəyəri; L_1 və L_2 – istehsal və istehlak məntəqələri arasındakı məsafə.

Nəqliyyat–iqtisadi əlaqələr son dərəcə dinamikdir. Hər hansı inkişaf səviyyəsində və istehsalın yerləşməsi xarakterinə görə gələcəyə səmərəli olmasına baxmayaraq, onlar bazarın konyunkturunun dəyişməsi, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində irəliləyişlərdən asılı olmayaraq səmərəli olmaya bilər. Belə ki, yeni rayonlarda neft ehtiyatlarının mənimsənilməsi neftin dəmiryolu və boru kəməri vasitəsilə göndərilməsi istiqamətlərini 180° dəyişdirir. Deməli, nəqliyyat–iqtisadi əlaqələrin sxemləri həmişəlik qurula bilməz. Yalnız daşınmaların ardıcıl olaraq səmərələşdirilməsi ilə nəqliyyat xərclərinin azaldılmasına nail olmaq mümkündür.

Regionun nəqliyyat iqtisadi əlaqələrinin səmərələşdirilməsi məsələlərinin həddində, yeni nəqliyyat tikintisinin zəruriliyini aşkara çıxaran zaman regionun təbii resurs və regionun sənaye potensialını, əhalinin sıxlığını, tranzit daşınmaların xüsusi çəkisini nəzərə almaq lazımdır.

Regionların xarakteristikasında daha çox yayılmış metod orta kəmiyyətin hesablanması metodudur. Bu metodla, məsələn, nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı belə hesablanır:

$$\frac{L}{S} \cdot \frac{L}{\sqrt{S \cdot P}} \quad \text{və} \quad \frac{L}{\sqrt[3]{S \cdot P \cdot Q}} \quad (2.2)$$

Burada, P – əhalinin sayı, S – sahə; L – nəqliyyat xətlərinin uzunluğu; Q – daşınan yükün həcmi.

Magistral yol şəbəkəsinin sıxlıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$K_r = L_{inzr} / L_{iqtr} \quad (2.3)$$

Burada, K_r – magistral yolların sıxlıq əmsali; L_{inzr} – inzibati rayonun ərazisində yol şəbəkəsinin sıxlığı; L_{iqtr} – iqtisadi rayonun ərazisində yol şəbəkəsinin sıxlığı. Yolların sıxlığının indeksli müqayisəsi ərazinin nəqliyyat yolları ilə təmin olunmasını kifayət qədər dolğun göstərir. Lakin məhsul istehsalı və istehlakı mərkəzlərinin inkişafı xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması yaşayış məntəqələrinin miqdarının, yolların buraxılış qabiliyyətinin burada öz əksini tapması ilə əlaqədar bu indekslərin əsasında regionun nəqliyyat yollarına əlavə tələbatları haqqında nəticə çıxartmaq olmaz. Buna görə də əlavə olaraq yük kütləsinin sıxlığı (K_{2m}) göstəricisi lazımdır:

$$K_{2m} = (Q_{gönc} + Q_{gəl}) / S \quad (2.4)$$

Burada, $Q_{gönd}$ – yüklərin göndərilən həcmi; $Q_{gəl}$ - yükün gəlmə həcmi; S – regionun sahəsidir.

Analoji yolla sərnişin daşıma üzrə nəqliyyat yollarına tələbatı da hesablamaq olar.

2.3. Məntiqi-terminal komplekslərin və situasiya mərkəzlərinin yaradılması

Dünya təcrübəsi göstərir ki, etibarlı əlaqə sistemlərinə və analitik informasiya təminatına malik məntiqi-terminal yük kompleksləri regionların inkişafında böyük rol oynayır. Onlar topdansatış və pərakəndə satış ticarətində qiymətlərin səviyyəsinə, ümumi iş aktivliyinə, ən başlıcası isə müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinə təsir göstərir.

Azərbaycanda məntiqi-terminal komplekslərin inkişaf səviyyəsi yüksək inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə olduqca aşağı idi. Lakin son illərdə gömrük orqanlarının fəaliyyətinin dünya standartlarına uyğunlaşması müasir texnologiyalara cavab verən terminalların yaranmasına səbəb olmuşdur. Adətən hər bir nəqliyyat növünün özünün köhnəlmiş texnologiyaya əsaslanmış zəif texnika təminatlı anbar binaları vardır. Bunun nəticəsi olaraq nəqliyyat vasitələri uzun müddət yüklənmə və boşalma altında dayanırlar. Bundan asılı olaraq malların qiyməti yüksəlir, regionun ümumi iqtisadi və sosial situasiyası pisləşir. Bu sahədə də irəliləyiş vardır.

Məntiqi-terminal komplekslər, adətən bir neçə nəqliyyat növünün qovuşduğu şəhərlərin giriş və çıxışlarında, nəqliyyat magistrallarının bilavasitə yaxınlığında yaradılır. Onların müasir yükləmə-boşaltma vasitələri olmalı, onları rəqiblərlə idarə etmək imkanı olmalı, birtərəfli kompüter texnikasından məlumatları qəbul etməlidirlər. Onların vəzifələrinə tələb və təklifin öyrənilməsi, yük axınının işlənməsi, onların bir nəqliyyat növündən digərinə verilməsi, həmçinin marketing, informasiya, kredit, maliyyə və sığorta fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi daxildir.

Məntiqi terminal komplekslərin yaradılması aşağıdakılara imkan verir:

- regionda yük dövriyyəsinin cəlbədiciliyini yüksəltmək, giriş-çixışı və nəqliyyat axınını artırmaq;

- yüklərlə əlaqədar olan əməliyyatlardan əldə olunan vəsait hesabına region büdcəsinin gəlir hissəsini doldurmaq;
- şəhər magistrallarında avtonəqliyyat vasitəsilə əmtəə axınının hərəkətini düşünülmüş şəkildə təşkil etmək;
- yükdaşımalarını səmərəliləşdirmək, onların rentabelliğini yüksəltmək, material-maliyyə xərclərini azaltmaq;
- regionda, xüsusilə də iri şəhərlərdə ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırmaq.

Regionlarda situasiya mərkəzlərinin yaradılması aşağıdakı məsələləri nəzərdə tutur.

- yük axınlarını vaxta və mühitə görə (yük axınlarının həcmi və istiqamətləri, terminalların yüklənmə dərəcəsi, yüklərin vəziyyəti və s.) qruplaşdırmaq;
- tranzit daşımalar həcmi, lazım olan nəqliyyat vasitələri və avadanlıqlarını, terminallara tələbatı proqnozlaşdırmaq;
- nəqliyyatın ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək;
- nəqliyyat sifarişlərini əməli təhlil etmək, yüklərin hərəkətinin, yükboşaltma məntəqələrinin və saxlanması üçün optimal operativ cədvəllərini tərtib etmək;
- nəqliyyatda böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün optimal yollar axtarmaq;
- fəvqəladə halları aradan qaldırmaq üzrə işlərə rəhbərlik etmək.

Azərbaycan Respublikası regionlarında məntiqi-terminal komplekslərinin və situasiya mərkəzlərinin formalaşmasının başlangıç mərhələsi olduğunu nəzərə alaraq müvafiq məqsədli kompleks proqramların işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir. Birinci növbəli proqramlara aşağıdakıları daxil etmək olar:

- daşımaların və nəqliyyat ardıcılığının (səmərəli monitoring qruplaşdırma sisteminin işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək) informasiya təminatı, regional məntiqi nəqliyyat xidmətləri bazarının təhlili və tənzimlənməsi, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə daşımaların təmin edilməsinin informasiya sistemləri;
- sahil xətti və yerüstü naviqasiya və uçuşlar da daxil olmaqla texnoloji əlaqələr, nəzarət, xəbərdarlıq, təhlükəsizlik (dəniz və çay limanları, aeroportlar, dəmiryol qovşaqları və stansiyaları, avtomobil yolları və avtomobil nəqliyyatına texniki xidmət stansiyaları və başqa nəqliyyat qovşaqlarının işlərini təmin etməyə dair layihələri işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək);

- ümumi istifadəli rabitə şəbəkəsi (nəqliyyat-texnoloji komplekslərin fəaliyyətini təmin etmək üçün mövcud rabitə vasitələrinin yeniləşdirilməsi və yenilərinin yaradılması).

İntegrasiya meyillərinin güclənməsi tranzit daşımalarının hüquqi və maliyyə tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi ilə müşahidə olunmalıdır. Hər şeydən əvvəl beynəlxalq nəqliyyat və rabitə vasitələrinin həyata keçirilməsi təcrübəsinə cavab verən (sözsüz milli daşımaların mənafeələrinə üstünlük verməyi təmin edən) respublikamızın qanunlarını beynəlxalq qaydalara və standartlara maksimum yaxınlaşdırmaq, normativ bazanı qaydaya salmaq lazımdır. İdxal-ixrac və tranzit daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat-texnoloji komplekslərin yaradılması və istismarı layihələrinin maliyyələşdirmə mexanizmi onun hüquqi əsasını təşkil etməlidir. Bu baxımdan layihələrin investisiyalaşdırılması və mənfəətin bölüşdürülməsində mərkəzlə regionlar arasında qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən qanunlar lazımdır.

III FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAFIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

3.1. Regional inkişaf – dövlət tənzimlənməsinin predmeti kimi

Hal-hazırda həyata keçirilən islahatların məzmunu və mahiyyətinə dair diskussiyalar mövcuddur ki, bu da hər şeydən əvvəl bazar (qarışıq) iqtisadiyyatında dövlətin yeri və rolu haqqında fikirlərin müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir. Aydınır ki, dövlətin iqtisadi proseslərinin gedişinə təsir dərəcəsi – xüsusi indikator və dövlət idarə tipidir, şəxsi hüquq və azadlıqlarını reallaşdırma imkanlarıdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlətin iqtisadi nəzəriyyəsinin banisi kimi tez-tez C.M.Keynsin adı çəkilir, onun ideyalarının sistemli şəkildə həyata keçirməyə ilk dəfə cəhd göstərən F.D.Ruzveltdir. O, dövlət tənzimlənməsini «yeni istiqamət» adlandırmışdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında neokeynsçi tərəfdarların və neoliberal məktəb nümayəndələrinin də rolu az olmamışdır.

Xalq təsərrüfatının dövlət idarə edilməsinin marksist iqtisadi fikirləri Q.V.Plexanov, V.İ.Lenin işləyib hazırlamışlar. Dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində L.Erxard, Ş.de.Qol, İ.V.Stalin, M.Tetçer, V.Brant, Mao-Tze-dun kimi dahilərin böyük rolu olmuşdur. Rusiyada dövlətin iqtisadi siyasətinin nəzəri və praktiki məsələlərinin həyata keçirilməsində P.A.Stolipinin, S.Y.Vittenin böyük xidmətləri olmuşdur. İkinci Dünya müharibəsi illərində ölkənin iqtisadiyyatının idarə edilməsinin yenidən qurulmasında N.A.Voznesenskinin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. 60-70-ci illərdə N.S.Xruşov və A.N.Kosıqin də, həmçinin yuxarıdan və inzibati vasitələrlə sosializmin bürokratik iqtisadi sistemini liberallaşdırmağa cəhd göstərmişlər.

Uzun müddət «dövlət-iqtisadiyyat» diadasına olan maraq müasir dövrdə daha aktual və vacib «dövlət-region» problemini ön plana çəkmiş, köhnə sistemin dağılması ilə əlaqədar regionlararası və regiondaxili əlaqələrin, habelə dövlətlə onun subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin demək olar ki, pozulduğu, yeni əlaqələrin yaradılmadığı indiki şəraitdə Azərbaycan Respublikası üçün bu çox

səciyyəvidir. Belə ki, dövlətin ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri qarşısındakı öhdəliklərə nisbətən, ərazi vahidləri qarşısındakı öhdəlikləri daha vacibdir. Artıq, dövlətlərin böyük bir qismi bazar subyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa müdaxiləyə yox, dolay tənzimləmə metodlarına üstünlük verirlər. Dünya dövlətləri öz ərazi vahidlərinin müstəqilliyini təmin və elan etmələrinə baxmayaraq, heç bir hökumət ölkənin ərazi bütövlüyü, ekoloji, etnik, iqtisadi problemlər və başqa regional represiyalarla bağlı məsuliyyəti öz üzərindən ata bilməz.

Bütün bunlar nisbi sakit fazada hər bir dövlətin davranış normasıdır. Lakin bu norma böhran və müharibələr, köhnənin kökündən qırılması və yeni ictimai təməlin formalaşdırılması cəhdləri dövründə əsas dövlət funksiyasına çevrilir. Tarix göstərir ki, məhz bu dövrdə ölkə ən güclü ərazi sarsıntıları keçirir və idarə olunmayan ərazi dezintegrasiya prosesi xalqa baha başa gəlir.

İndiki keçid dövründə bizim daxili siyasətimizin problemləri və metodları arasında, düşünülmüş nəzəriyyə və konyunktura siyasəti arasında, ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi məsələsində olduğu kimi prinsipial ziddiyyətlər yoxdur. Çünki dövlət və regionlar arasındakı münasibətlərin əvvəlki bir sıra nöqtəyi-nəzərlər daha radikal şəkildə aradan çıxdı. Əgər iqtisadiyyatda bazar əsaslarına keçid prosesi hansısa ölçüdə dünya təcrübəsi və nəzəriyyəsi ilə istiqamətlənmirsə, regional münasibətlər sferasında vəziyyət daha mürəkkəbdir.

Vəziyyətin qeyri-sabitliyi uzunmüddətli regional strategiyanı reallaşdırmağa imkan vermir. Ona görə hökumət fəvqəladə vəziyyət rejimində fəaliyyət göstərməyə məcbur olur. Məhz bu, başqa sözlə, daxili və regionlararası problemləri müvəqqəti olaraq susdurur və istər-istəməz onların yenidən meydana gəlməsinə şərait yaradır. Nəticədə özünəməxsus bir vəziyyətdə «tilsimlənmiş dairə» əmələ gəlir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün güclü siyasi iradə lazımdır ki, regional inkişafın tənzimlənməsini qaydaya salsın. Bunun nəticəsi kimi dövlət tənzimlənməsinin predmeti, məzmunu və mahiyyəti anlayışlarına xəllət gətirməyən, ölkənin regionlarına və əhalisinin mənafeələrinə uyğun, ərazi inkişafına real təsir edə bilən təşkilat-hüquqi mexanizmlər sistemi olmalıdır.

Dövlət qayğısının predmeti kimi «regional inkişaf» nə deməkdir? Sistemli inkişaf ideyasının iqtisadi və fizioloji paradigmanın «yardım» rejiminin fəaliyyət göstərdiyi indiki dövrdə bu predmet varmı?

İnkişaf etmiş ölkələrin və qonşu Rusiya Federasiyasının mətbuat yazılarında «dövlət-subyekt», «dövlət-region» ətrafında, habelə dövlətin ayrı-ayrı müəssisələrə köməyi, regionlara dövlət yardımı

kimi çıxış etməsi qeyd olunur.

Bu köməyin «yardım» kimi adlandırılmasının öz mənası vardır. Əgər, hər hansı bir zavodda dövlət yardımı hesabına müəyyən qədər iş yerlərini saxlaya biləcəksə, konkret regionda bu cür qərarı həqiqətən də «yardım» kimi qiymətləndirmək olar. Bunun hesabına regionda yaşayanlar işsizliyə görə müavinət yox, əməkhaqqı alar, həmin insanlar vergi və qismən sosial xidmətlərin dəyərini ödəyə bilərlər.

İnkişaf siyasətinə keçidin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün belə bir suala cavab tapmaq tələb olunur. Nə üçün biz «Regionlara yardım» yox, «regional inkişafa» xüsusi fikir verməliyik?

Müasir regional siyasət obyektiv səbəblər üzündən regionların yoxsul vəziyyətdən tam və təcili çıxmağını təmin etmir. Bunun səbəblərindən biri respublikamızda nəinki cəmiyyətin və iqtisadi bazanın inkişaf qanunları, hətta ərazi inkişaf qanunlarının pozulmasıdır.

Bu istiqamətdə müəyyən məqsədləri nəzərə almaqla «yardıma» üstünlük vermək meyilli müəyyən işlər görülmüş və bu proses indi də davam edir, özü də o, regional inkişafa maneçilik törədir. Ona görə də «yardım» siyasətindən imtina etməyərək regional inkişafa təkan verən siyasət hazırlanmalı və mövcud siyasi, təşkilatı, material, maliyyə imkanlarına uyğun reallaşdırılmalıdır.

Hazırda respublikada yoxsulluğun azaldılması və 2003-2005-ci illərdə iqtisadi inkişaf proqramı və onun əsasında işlənib hazırlanmış və həyata keçirilən məşğulluğun milli strategiyası Proqramı və başqa əməli tədbirlər həm ölkə, həm də regionlar səviyyəsində həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nda iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması, tarazlı artımın təmin edilməsi, sahələr üzrə iqtisadi artımın təmin edilməsi, Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar və s. istiqamətlərdə göstəricilər nəzərdə tutulmuşdu. Keçən müddətdə bu göstəricilərin müəyyən hissəsi yerinə yetirilmişdir.

70-ci illərdən etibarən sosial prioritetlər, dayanaqlıq və tarazlıq anlayışlarından ifadə olunan qlobal və regional inkişaf ideyası möhkəmlənməyə başladı. 80-ci illərdən başlayaraq bu problemə üstünlük verildi. BƏT-in 1962-ci il 117-ci konvensiyasında qeyd olunur ki, «Hər bir siyasət ilk növbədə əhalinin inkişafı və layiqli həyat səviyyəsinin əldə olunmasına, əhalinin sosial inkişafının həvəsləndirilməsinə yönəlməlidir. Bu, bizə imkan verir ki, regional inkişafı belə müəyyən edək:

Qeyd etmək lazımdır ki, «dayanaqlılıq», «balanslılıq» və «sosial «yönüm» abstrakt kateqoriyalar deyil, keyfiyyətə tam hiss olunan, regional sistemlərin qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət xarakteristikasını ifadə

edən kateqoriyalardır.

«Dayanıqlılıq» regionun inkişafının mühüm əlamətidir. Bunun mahiyyəti tarazlıq və sosial meyil rejimində ərazi potensialının (onun sosial, təbii resurs, ekoloji, təsərrüfat və başqa tərkib elementləri) təkrar istehsalı şərtlərinin uzun müddət saxlanmasıdır. Ona görə də təbii ehtiyatların (hətta ərazinin birdəfəlik güclü zənginləşdirilməsinə ümid verən) həddindən artıq çıxarılması, ərazi inkişaf konsepsiyasına uyğun deyildir. Əlbəttə, ərazi inkişaf sadə və ya düzxətli deyil: burada tənəzzül və artım, yığım və onun reallaşdırılması dövrləri labüddür.

Təbii ki, hər cür başqa mürəkkəb proses kimi təbii resursların həddindən artıq çıxarılması ciddi nizami formada baş verə bilməz: burada yığımın toplanması və reallaşdırılmasının artması və azalması labüddür. Bununla əlaqədar olaraq pozitiv dinamika kimi (müvəqqəti kənarlaşmalar şəraitində inkişafın ümumi istiqamətlərini saxlamaq şərti ilə) regional sistemin faktiki və proqnozlaşdırılan müvafiq uzunmüddətli dinamik sıralarda öz əksini tapır.

Balanslılıq hər bir regionun potensialının tərkib elementlərinin müəyyən nisbətində saxlanmasıdır ki, bu da sistemin inkişafının dayanıqlılığını və sosial meyilini təmin edir. Müasir şəraitdə ərazi inkişafının potensialının ekoloji, təbii resurs və bir çox regionlarda isə ərazi inkişaf potensialının sosial tərkib sistemləri daha çox əlaqələndirilir. Eyni zamanda, o, artıq mövcud olan nisbətlərin qorunub saxlanması deyil, əksinə, onların inkişafına düzəliş vermək imkanlarını nəzərdə tutur.

SSRİ dağılandıqdan sonra əvvəllər mövcud olmuş sahələrarası və sahələrdaxili, regionlararası və regiondaxili nisbətlər pozulmuş, müstəqil respublikamızda bunları bərpa etmək üçün heç bir cəhd göstərilməmişdir. Əksinə, istehsalın geriləməsi, islahatların ləng getməsi istehlakda xaricə meyilini daha da artırmış, bu isə öz növbəsində yerli istehsala mənfi təsir göstərmişdir.

Əhalinin orta sıxlığı, sənaye məhsulunun xüsusi çəkisi, kiçik müəssisələrin sayı, istehsalıönümlü sahibkarlığın inkişafı, əhalinin hər nəfərinə düşən torpaq sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı və əkinə yararlı sahələrin həcmi və başqa göstəricilərə görə regionlar bir-birindən fərqlənirlər. Burada bəzi obyektiv səbəblər də mövcuddur. Məsələn, Lənkəran regionunda əhalinin orta sıxlığı bütün regionlardan çoxdur, torpaq sahəsi isə əksinə azdır. Əhalinin sıxlığı respublika üzrə orta səviyyə ilə müqayisədə Abşeronda – 22,0%, Lənkəranda – 30,4% çox olduğu halda, bu göstərici Quba-Xaçmaz və Şəki-Zaqatalada – 38,0%, Dağlıq Şirvanda – 54,8%, Naxçıvanda – 30,0% az olmuşdur. Belə fərqlər hər 100 ha kənd təsərrü-

fatına yararlı torpağa düşən mal-qara və qoyunların sayında, 100 ha taxıl əkin sahəsinə düşən quşların sayı və yumurta istehsalında, əhalinin hər nəfərinə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalında da vardır. Hər bir kəndli-fermer təsərrüfatına düşən ümumi torpaq sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların və əkin yerinin miqdarına görə də regionlar fərqlənir. Məsələn, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda – 28,2 ha, Şəki-Zaqatalada – 27,4 ha, Gəncə-Qazaxda – 9,0 ha və Lənkəran regionunda 3,8 ha kənd təsərrüfatına yararlı torpaq düşmüşdür.

Deməli, regional inkişafı müəyyən edən hər bir ayrıca götürülmüş əməliyyat, sistemli prosesin bir halqasıdır. Ona görə də hətta xüsusi hallarda belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz ərazi inkişaf pas-tulatlarına əhəmiyyət verilməməsi regional sistemin müəyyən inkişaf rejimində fəaliyyət imkanlarını kəskin azaldır.

Qeyd etdiyimiz kimi 2004-cü ilin fevral ayının 11-də təsdiq edilib həyata keçirilən Dövlət Proqramı bu çatışmamazlıqları yavaş-yavaş aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir.

Regional inkişafın indiyə qədər daha az nəzərə alınan əlaməti sosial oriyentasiyadır, daha doğrusu, regional situasiyaların vektoruna və kəmiyyət parametrlərinə, hər şeydən əvvəl, əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Hər şeyi təsərrüfat irəliləyişlərinə tabe olan insanların özünün istismarı (özlərinə ayrılmış torpaq sahələrini becərməklə özlərini təmin edən fermerlər və ya şəhər əhalisi) normaya çevrilən indiki şəraitdə bu problem daha önəmlidir.

Sosial nemətlər istehsalının real səviyyəsinin dinamikası, uzun-ömürlülük, fiziki və mənəvi sağlamlıq parametrləri və s. ərazi inkişafın başlıca göstəricilərini formalaşdırır.

Təhlil göstərir ki, təhsil və səhiyyənin inkişafı göstəricilərinə görə də regionlar kəskin fərqlənir. Belə ki, cəmi əhalidə ali təhsillilərin xüsusi çəkisi Abşeronda 7,37%, Qaxda 7,50% olduğu halda, Balakəndə 4,10%, Biləsuvarada 4,0%, Xaçmazda 3,55%-dir. Buna bənzər vəziyyət orta ixtisas təhsildə də mövcuddur. Hər 1000 nəfər doğum üzrə uşaq ölümü Dəvəçidə 19,5, Ağcabədidə 14,4, Xaçmazda 17,9, Biləsuvarada 6,0 olmuşdur. Əhalinin hər 10000 nəfərinə həkimlərin sayı Qax, Bərdə, Abşeron rayonlarında müvafiq olaraq 26,6, 22,7, 21,9, əhalinin hər 10000 nəfərinə orta tibb işçiləri 97,5, 72,8 və 42,8, xəstəxana çarpayılarının miqdarı 121,4, 70,7 və 22,1 təşkil etdiyi halda Gədəbəydə müvafiq olaraq 11,3, 41,2, 46%-ə bərabər olmuşdur. Ümumən respublikanın regionları ana və uşaq ölümü, həkim və orta tibb işçilərinin sayı xəstəxana çarpayılarının miqdarına görə kəs-

kin fərqlənir. Təbiidir ki, onun sosial qayəsi regionun təbii, iqtisadi və başqa resursları ilə balanslaşdırılmalıdır, çünki atom poliçonu tikmək, meşələrdən, faydalı qazıntı mədənlərindən vəhşicəsinə istifadə etmək hesabına müvəqqəti firavanlıq əldə etmək olar.

Regional sistemin vəziyyətinin kəmiyyət və keyfiyyətə qarşılıqlı əlaqəli xarakteristikasını verən istiqamətlərdən biri də ərazi və təsərrüfat inkişafıdır. Bazar münasibətlərinə keçid dövrünə qədər, daha doğrusu, müharibədən sonrakı illərdə «ərazi inkişafı»nın şərhli təsərrüfatçılıqla və ya «regional məhsuldar qüvvələrin inkişafı» ilə eyniləşdirilirdi.

Mübahisəsiz demək olar ki, ərazi potensialının iqtisadi artımı, onun struktur dəyişiklikləri və başqa təsərrüfat nailiyyətləri regional inkişafın mühüm və çox hallarda həlledici (məsələn, regionun iqtisadi depressiyadan çıxması üçün) amildir. Bununla belə, ərazi inkişafın yuxarıda açıqlanan kateqoriyaların (sosial oriyentasiya, balanslılıq, dayanıqlılıq) tələblərinin nəzərə alınmaması bəzi regionlarda istehsalın artımı, sosial-demoqrafik, təbii resurs, ekoloji, etnik, mədəni və başqa regional sistem komponentlərinin tənəzzülü ilə müşayiət olunur.

Təəssüf ki, rəsmi proqram və proqnozlarda regional vəziyyətin iqtisadi xarakteristikası indiyə qədər açıq-aydın mövqe tutmuşdur. «Depressiv regionlar» hələ də istehsalı qeyri-adi şəkildə kəskin azalan ərazilər kimi başa düşülür.

Ancaq Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarında «regionların iqtisadi-sosial inkişafı göstəricilərinin kompleks qiymətləndirilməsi» prosesində iqtisadi göstəricilərin səviyyəsi sosial göstəricilərin səviyyəsindən 2-4 dəfə artıq müəyyən edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə regional inkişafın iqtisadi qiymətləndirilməsi müəyyən dərəcədə üstünlük təşkil edir və özünü doğruldur. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı yerli büdcələrin yüksək gəlirlərinə, xeyli şəxsi gəlirlərə, nəhayət əhalinin sərbəst şəkildə sosial xidmətləri əldə etməsinə təminat verir, ekoloji, təbii resurs, torpaq hüquqları öz növbəsində iqtisadiyyatın mənafeyinə məskunlaşma mühitinin saxlanması ilə uyğunlaşmağa imkan verir. Lakin Azərbaycanda hələ uzun müddət ərzində ərazinin sosial problemləri iqtisadi potensialla əlaqələndirmək mümkün olmayacaqdır.

Beləliklə, hər bir dövlətin regional siyasəti kəskin ərazi disproporsiyalara yol verməməli və onları azaltmağa imkan verməlidir. Burada mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə, hökmranlıq və müxtəriyyət, təbii fərqlər və labüd tarazlıq arasında həssas balans əlaqələri zəruridir.

3.2. Regional inkişafın disproporsiyaları və bərabərləşdirmə siyasəti

Hər bir dövlətin vacib vəzifəsi normal fəaliyyət göstərən, heç bir dövlətə arzulanmayan, ölkənin müxtəlif regionlarında qeyri-adi yüksək ərazi fərqlərin meydana gəlməsinə səbəb kimi regionlarda sosial, iqtisadi, ekoloji və başqa gərgin böhranların aradan qaldırılması və ya meydana gəlməsinə yol verilməməsindən ibarətdir. Burada söhbət qeyri-adilikdən gedir, ona görə ki, ərazi fərqləri adi və yayılmış haldır. Hər bir dövlətdə nisbətən çiçəklənən, yaxud geri qalan regionlar mövcuddur. Demək olar ki, hər bir şəhərdə varlı və kasıb məhəllələr, «yaxşı» və «pis» rayonlar vardır. Bəzi dövlətlərdə və hətta bir neçə qonşu dövlətlərin ərazisində kasıb zonalar meydana gələ bilər.

Ərazi fərqlərin norma və anomaliyasını (qeyri-adiliyini) nəinki yalnız hökumət, alimlər, həm də daha çox həmin regionda yaşayan insanlar müəyyən edirlər. Onlar regional fərqlərə fəal reaksiya verərək iş və yaşayış yerlərini dəyişməyə səy göstərir, siyasi çıxışlar edirlər. Tamamilə aydındır ki, yalnız ərazi depressiyasının sosial indikatorları, doğumun azalması, ömrün qısalması, demoqrafik strukturun təhrifi, cinayətlərin artması və s. olur.

Azərbaycan Respublikası regionlarında doğulan uşaqların hər 1000 nəfərinə ölümün xeyli azalmasına baxmayaraq əhalinin təbii artımı da azalmışdır. 1995-2002-ci illərdə uşaq ölümü Naxçıvanda 44,7%, Biləsuvarada 41,6%, Ağdaşda 65% azalmasına baxmayaraq təbii artım müvafiq olaraq 8,0%, 9,6% və 8,2% təşkil etmişdir. Belə vəziyyət əksər regionlarda müşahidə olunur, bir sıra regionlarda anaların ölümünün sürətlə artması halları da vardır. Xüsusilə dağlıq regionlarda infrastrukturun çox zəif inkişaf etməsi, rayon mərkəzi ilə nəqliyyat əlaqələrinin pis olması (kənd yaşayış məntəqələrində xəstəxana və doğum evləri olmadığına görə) da ana və uşaq ölümünün artmasına səbəb olur. Quba, Qusar, Gədəbəy, Yardımlı, Siyəzən, Xızı, Daşkəsən və başqa rayonlarda vəziyyət çox ağırdır.

Daha ciddi ərazi fərqlər əvvəlki firavan həyatın ümitsiz dərin tənəzzüllə əvəz olunduğu, insanların işə yaşayış yerini və ya iş yerini dəyişdirmək, daha əlverişli rayona köçmək imkanları olmadıqları zaman hiss olunur (istehsal böhranı, ekoloji fəlakət və s.). Məhz bu zaman depressiv rayonlardan və dövlətin selektiv yardımından söz açılır.

Regionların iqtisadi, təbii-iqlim, resurs və infrastruktur xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən əhalinin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətindəki anomal ərazi fərqlərin məzmunu bir sıra dövlətlərin məntiqi istifadə etdikləri iqtisadi və sosial inkişafın bərabərləşdirilməsi siyasəti ilə üzə çıxarılır. Ən pis regionlarda əhalinin həyat səviyyəsi iqtisadi və sosial inkişafın vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciləri ardıcıl olaraq azı orta səviyyəyə yaxınlaşdırmaq bu siyasətin nəticəsi sayılır.

Ayrı-ayrı regionların fəaliyyətinə dövlətin təsiri ideologiyası kimi bu siyasət müxtəlif miqyaslarda və müxtəlif parametrik qruplara uyğun olaraq (o cümlədən, ərazi inkişafını tam xarakterizə etməyən) istifadə olunur. Geniş miqyaslı «bərabərləşdirmə» siyasəti Almaniyada (keçmiş ADR torpaqlarında), İtaliyada, Çində, Yaponiyada və bir sıra başqa dövlətlərdə həyata keçirilir. Azərbaycanda belə siyasət hələ keçmiş SSRİ məkanında olanda həyata keçirilməyə başlanmışdı. Bu məqsədlə Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsinə dair baş planlar tərtib olunub həyata keçirilirdi. Müstəqil respublikada hələlik bu problemin həllinə bir o qədər fikir verilmir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi bu problemlərin həllində mühüm rol oynayacaqdır.

Məlumdur ki, indiki şəraitdə, hətta yaxın gələcəkdə belə, ərazi fərqləri aradan qaldırmaq «bərabərləşdirmə» problemini həll etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində regional «bərabərləşdirmə»ni həyata keçirməyin müxtəlif yolları mövcuddur. Bunların arasında əhali və büdcə «bərabərləşdirilməsi» də mühüm rol oynayır. Birincidə sosial xidmətlərin ödənilməsi müəyyən qədər əhalinin üzərinə qoyulursa, ikincidə büdcə bərabərləşdirilməsinə, yəni regionların büdcələrinin qanunauyğun şəkildə bərabərləşdirilməsi yolu ilə əhalinin gəlirlərinin müəyyən hissəsi büdcə hesabına həyata keçirilir və bununla da sosial inkişafın ərazi fərqlərini nisbətən aradan qaldırmaq olur. Lakin hələlik Azərbaycan Respublikasında bunların heç birini həyata keçirmək mümkün deyildir. Dağlıq rayonların və ekstremal ərazilərdəki kəndlərdə müəllim, həkim, orta tibb işçilərinin çatışmazlığı problemini həll etmək üçün bu stimullaşdırıcı vasitə ola bilər.

Bununla belə respublikanın regionlarında adambaşına düşən pul gəlirləri, pərakəndə mal dövriyyəsi, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi və s. göstəricilər kəskin fərqlənir. Sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar görülən işlər nəticəsində ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 30 faizdən 2003-cü ildə 73-% çatmışdır.

Əməkhaqlarının, pensiyaların və müavinətlərin artırılması, əhəlinin sosial müdafiəsi istiqamətində aparılan ardıcıl siyasət son illər ölkədə həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin etmişdir. 1995-2003-cü illərdə orta aylıq əməkhaqqı və pensiyanın məbləği 6 dəfədən çox artmışdır.

Şübhəsiz ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz vəziyyət respublikada yaxın gələcəkdə ərazi cəhətdən inkişafda «bərabərləşmə» probleminin həllinin qeyri-mümkünlüyünü sübut edir.

Məlumdur ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, yolların sıxlığı, rabitə sisteminin inkişafı, yanacaq və enerji təchizatı və ərazi inkişafın digər şərtlərinə görə regionlar bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Bura, eyni zamanda əhalinin sosial infrastrukturunu obyektləri ilə təminatı və sosial xidmətlərin istehlakı da aiddir.

Son illərdə aparılmış islahatlar sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirməyə imkanlar yaratmışdır. Lakin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlak bazarı və infrastrukturun çox zəif inkişafı bundan istifadə etməyə imkan vermir. Belə vəziyyət Azərbaycan Respublikasının rayonlarının əksəriyyətində mövcuddur.

Ayrı-ayrı regionların vəziyyətini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin müxtəlifliyi icmal qiymətləndirməni və ümumiləşdirmələri çətinləşdirir. Bu isə çoxtərəfli fərdi göstəriciləri qruplaşdırmalarla əvəz etməyi stimullaşdırır.

Belə qruplaşdırmaları regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrini proqnozlaşdırıb proqramlaşdırarkən qəbul etmək olar. Məsələn, «nisbətən yüksək inkişaf səviyyəli», «orta səviyyədən yüksək», «orta səviyyədən aşağı», «aşağı səviyyədə», «ən aşağı inkişaf səviyyəsində» regionlar. Bu halda qruplaşdırmanın əsasında «regionların sosial-iqtisadi inkişafının kompleks qiymətləndirilməsi» durur (ballarla) və faktiki göstəricilərə: orta hesabla adambaşına regional ümumi məhsul istehsalı; yaşayış minimumundan az gəliri olan əhalinin xüsusi çəkisi; istehsal indeksi; işsizlik səviyyəsi; mənzillə təmin olunma; məktəbəqədər uşaq idarələri ilə təmin olunma; ümumtəhsil məktəblərlə; stasionar və qeyri-stasionar müalicə idarələri ilə təmin olunma və s. əsaslanaraq hesablamalar aparılır. Bu müxtəlif keyfiyyətli göstəriciləri vahid «kompleks qiymət»ə gətirmək üçün əmsallardan istifadə olunur: adambaşına istehsal, yaşayış minimumundan az gəliri olan əhali 4 bal; istehsalın dinamikası 3 bal, işsizlik, xəstəxanalarla təmin olunma 2 bal, məktəbəqədər uşaq idarələri və ambulatoriya-poliklinika idarələri ilə təmin olunma 1 bal. Regionu bu və ya digər qrupa daxil etmək üçün orta bal qiymətləri hesablanır (region üzrə göstərici ilə orta hesabla ölkə üzrə göstəricinin fərqi orta he-

sabla ölkə üzrə orta göstəriciyə bölməklə). Regionun vəziyyətinin (o cümlədən, regionun inkişaf səviyyəsi) qiymətləndirilməsi üçün seçilmiş metodun düzgünlüyü yalnız bu qiymətləndirmənin tələbindən asılıdır.

Hal-hazırda regionların inkişafının dövlət tənzimlənməsində istifadə etməyə yönəldilmiş durumun vəziyyətinin sistemli qiymətləndirilməsi praktiki olaraq həyata keçirilmir. Belə qiymətləndirmənin olmaması, nə qəbul olunan qərarların obyektini düzgün müəyyənləşdirməyə, nə daha çox defisit vasitələrin aparıcı istiqamətlərini ölçüb-müəyyən etməyə, nə də alınan nəticələri dəqiq qiymətləndirməyə imkan vermir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, regional vəziyyətin qiymətləndirilməsinə qənaət, «yardım» resurslarından qeyri-səmərəli istifadə etməyə kömək edəcəkdir.

Regionların vəziyyətinin özünəməxsus qiymətini almaq üçün daha tipik sistem, qiymətləndirmə məcmuu tələb olunur; bütün əhali qruplarının həyat səviyyəsi və onun keyfiyyəti, ərazinin iqtisadi potensialının bütün tərkib elementləri; onun təbii resurs potensialı (o cümlədən, dəyər ifadəsində); ərazinin maliyyə vəziyyəti, böhran, fəvqəladə və başqa oxşar vəziyyətlər və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu «sistemli qiymətləndirmələrin» hər birinə yuxarıda qeyd etdiyimiz ərazi inkişafın mahiyyət parametrləri daxil olmalıdır. Məsələn, həyat səviyyəsini və onun keyfiyyətini qiymətləndirən zaman mütləq doğumu və uşaq ölümünü, yaşama müddətini, əhalinin iqtisadi aktiv və sosial qəyyumluğun xüsusi çəkisini, daimi əhalinin xüsusi çəkisini və miqyasiyanın göstəricilərini, əhalinin öz sosial xidmətlərinin dəyərini ödənilməsi nisbətlerini, əhalinin müxtəlif mallara (xüsusilə ərzaq) və xidmətlərə tələbatının öz hesabına ödənilməsinin xüsusi çəkisi və s. nəzərə almaq lazımdır.

«Bərabərləşdirmə» siyasəti öz nəticələrinə təminat vermir, bir qayda olaraq o, uzun müddətdən sonra özünü göstərir. Keçid dövrünün və o dövrün «bərabərləşdirmə» siyasətinin bütün illəri ərazi fərqlərinin güclənməsi illəri olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı yüzillikdə nəinki azalacaq, əksinə, iki dəfə artacaqdır.

Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi bu və ya digər formalarda ilk dövlətlərin yarandığı vaxtdan başlanır. Lakin XIX əsrin sonuna kimi bu tənzimlənmənin bir qismi daha çox, müəyyən qədər yardımı və ya səhlənkarlığı ilə əlaqədar əhalinin özü tərəfindən həyata keçirilirdi.

Bu «özünü tənzimlənmənin» birinci və başlıca hərəkətverici qüvvəsi əhalinin sosial birliyidir: insanlar özləri daha yazşı yerlərə köçərək «pis» ərazilərdə sosial yükü azaldırlar.

Buna klassik misal ABŞ sayılır ki, onun özünəməxsus özünüin-kişaf simvolu qaçqınlar olmuşdur. Bu ənənə indiyə qədər öz mahiyyətini itirməmişdir, ABŞ əhalisinin Siyahıyaalma Bürosunun XIX əsrin 80-ci illərindəki məlumatlarına görə orta hesabla bir amerikalı ömrü boyu iki dəfə bir yerdən başqa yerə köçmüş, əhalinin 17 faizi isə hər il yeni evlərdə məskunlaşmışdır.

Ərazi uyğunsuzluqların özünü tənzimlənməsinin digər vacib tərkib elementi hökumət tərəfindən depressiv ərazilərə kapital axınına yaratmaqdır.

Nisbətən ucuz işçi qüvvəsini cəlb etmək və müxtəlif güzəştlər tətbiq etmək yolu ilə bəzən xüsusi kapital pis əraziləri və ya onların iqtisadiyyatını yenidən qurmağa müvəffəq olmuşdur.

Müasir dövrdə sosial mobillik amili öz əhəmiyyətini itirib. Əhəlinin xeyli hissəsi depressiv rayonlardan köçmək üçün maliyyə imkanına malik deyil, bundan başqa heç bir rayonda onları zəruri işçi qüvvəsi kimi gözləmir. Depressiv ərazilərə investisiya axını da az ehtimal olunur. Bu ərazilərdə tənəzzül təsadüf deyil, investor öz kapitalının tez dövr edəcəyi sfera tapmasa, o da müəyyən problemlərlə üzləşəcəkdir.

Deməli, belə qənaətə gəlmək olar ki, yalnız dövlətin birbaşa və ya ardıcıl tənzimləmə siyasəti ilə ərazi bərabərləşdirməsini səmərəli həyata keçirmək olar. Bunun üçün dövlətin birbaşa qoyuluşları vacib deyildir, lakin dəqiq təşkilati- hüquqi sistem kimi fəaliyyət göstərən və müvafiq prinsiplərə uyğun hərəkət edən tənzimləmə mütləq lazımdır. Bu tənzimləmənin məzmunu, onun modeli və baza prinsipləri aşağıda şərh edilir.

3.3. Regionun inkişafının dövlət tənzimlənməsi

Ərazi inkişafın tənzimlənməsi dedikdə, başlıca məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması olan regional sistemlərin dayanaqlı və tarazlı fəaliyyətini təmin etməyə yönəldilmiş, xüsusi təşkil edilmiş sistemli hərəkət başa düşülür. Belə tədbirlər həm özünü idarəetmə formasında lokal, həm də regional və ümumdövlət səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Buna uyğun olaraq tənzimlənmənin obyekt və subyektə dəyişilir, ideoloji dominantlar (əlamət) isə bütün səviyyələrdə eyni qalır; sosiallaşma, dayanaqlılıq, tarazlıq.

Əgər ərazi inkişafının məzmununu və onun tənzimlənməsinin mahiyyəti haqqında ciddi nəzəri əsaslandırmalar yoxdursa, onda həmin tənzimlənmə nə yararlı, nə də nəticəli olmaz. Eyni zamanda, onun mahiyyət tərəfini yalnız siyasi, hüquqi, təşkilati, maliyyə, iqtisadi və başqa xarakterli konkret hərəkətlər təşkil edir. Buna oxşar formada başa düşülən ərazi inkişafının tənzimlənməsini konstruktiv məzmunlu dövlətin regional siyasəti hesab etmək olar.

Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi – mürəkkəb sistemlərin fəaliyyətinin korreksiyasının paradoksal fenomenidir.

Dövlət formal olaraq tamamilə başqa vəzifələri həyata keçirdikdə belə, bu tənzimlənməni də real şəkildə həyata keçirir.

Məsələn, «idarə» sektorunun sosial infrastrukturunun ölkənin əraziləri üzrə qeyri-bərabər bölünməklə bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi özəlləşdirmə siyasətinin özünün nəticəsi kimi daha çox iqtisadi prosesdir, yəni mülkiyyət formasını dəyişdirdikdə də dövlət öz tənzimlənmə funksiyasını yerinə yetirir. Bununla belə praktiki olaraq bütün ərazilərin fəaliyyəti, onların inkişaf sürəti və vektoru müxtəlif formalarda yönəldilir.

Lokal həyata keçirilən hər cür tənzimlənmə tədbirləri bir sıra digər ərazilərin, hətta dövlət tənzimlənməsi obyektləri ilə birbaşa qonşuluq etməyən regionların inkişafı istiqamətlərini və potensialını əlaqələndirir.

Məsələn, hamıya yaxşı məlumdur ki, Çinin cənub-şərq sahillərində azad iqtisadi zonaların yaradılması siyasəti, şimal, mərkəz və sahilboyu rayonlarda ərazi fərqlərin güclənməsi ilə nəticələnmiş və bu da öz növbəsində qeyri-ixtiyari olaraq, süni surətdə yaradılmış nisbətsizlikləri bərabərləşdirmək üçün yeni tənzimləyici vasitələrin tətbiqini tələb etmişdir. Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi həmişə və hər yerdə həyata keçirilir. Ərazi inkişafının məqsədyönlü tənzimlənməsi praktiki olaraq dünyanın bütün dövlətlərinin məcburi funksiyasıdır. Əgər dövlətlər onu həyata keçirmirsə onda, ya belə tənzimlənmə problemi sadəcə olaraq yoxdur, ya dövlət özünün indiki və gələcək vəziyyəti ilə maraqlanmır, yaxud da onun gücü çatmır.

Ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi strukturunu əmələ gətirən konkret tədbirlər aşkar və qapalı, birbaşa və dolay, ümumi və selektiv ola bilər. Bu tədbirlərin dəqiq kəmiyyət nisbətlərinin müəyyən edilməsi çox çətindir. Lakin hərdən «ərazi inkişafının qapalı siyasətinə üstünlük verilməsi» və ya deyək ki, «ərazi inkişafının selektiv köməyinə üstünlük verilməsi»nə dair ifadələr səslənir. Əsas odur ki, aşkar və qapalı, birbaşa və dolay, ümumi və selektiv tənzimləyici tədbirlərin eyni istiqamətli olması məcburi deyildir, düşünülməmiş

istifadə etdikdə onlar biri digərinin səmərəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq qabiliyyətinə malikdirlər.

Ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi prosesində meydana gələn münasibətlərin subyektləri də orta səviyyəli deyildir. Zahirən müəmmasız şəkildə «mərkəz» və «subyektlər» (aşağı inzibati ərazi vahidləri)» simvolikdir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, real «mərkəz» baxdığımız münasibətlərin minimum üç subyekti kimi göstərmək olar.

«Mərkəz» hər şeydən əvvəl, subyektlərinin məcmuu kimi Azərbaycan Respublikasıdır. Aydındır ki, bütün subyektlər öz mənafeələrini yuxarı qanunvericilik orqanlarının (Milli Məclis) və onların regional inkişafa dövlətin köməyinin məzmunu və mexanizmini müəyyən edən fəaliyyətinin nəticələri vasitəsilə reallaşdırılır. Məsələn, Dövlət büdcəsi, büdcə prosesi haqqında, vergilər haqqında və başqa qanunlar.

İkinci «mərkəz» Azərbaycan Respublikası Prezidentidir. O, regional və milli siyasətin başlıca istiqamətlərini, iqtisadi islahatların əsas yollarını təsdiq edən fərmanları imzalayır. Nəhayət, üçüncü «mərkəz» Azərbaycan Respublikası Hökuməti və nazirliklərdir (xüsusilə Maliyyə Nazirliyi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi). Onlar müvafiq qərarlar qəbul edir və başlıcası, bu qərarları maliyyə resursları ilə möhkəmləndirirlər. Bu «mərkəz» Milli Məclisin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi normativ aktları və fərmanları reallaşdırır. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin obyektləri çoxsaylı və keyfiyyətə müxtəlifdir. Onun son obyektləri həmişə ayrı-ayrı insan qrupları, bütün mülkiyyət formalarına, təsərrüfat istiqamətlərinə (kommersiya və qeyri-kommersiya) və fəaliyyət profilinə (istehsal, sosial, idarəetmə və s.) aid müəssisələr və təşkilatlardır.

Bununla yanaşı onlar bilavasitə müxtəlif səviyyələrdə (respublika, region) hakimiyyət orqanları, həm də aralıq halqa – yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə dövlət tənzimlənməsi obyektləri ola bilər, bu tənzimlənmənin maliyyə komponentləri, öz növbəsində, dövlət büdcəsindən müxtəlif səviyyələrdə büdcələr vasitəsilə son alıcılara çata bilər.

Çox zaman dövlət səviyyəsində ərazi inkişafının tənzimlənməsi ayrı-ayrı regionlara dövlətin selektiv yardımı formasında həyata keçirilir. Bu yardım xüsusi təşkil edilən siyasi, hüquqi, sosial, maliyyə, iqtisadi və s. xarakterli tədbirlərin məcmuu kimi aşağıdakı vəzifələri həyata keçirməlidir:

1. Obyektiv səbəblər üzündən inkişaf rejimində fəaliyyət göstərə bilməyən ərazilərin inkişafına stimül vermək (o cümlədən, resurs);

2. Ayrı-ayrı regionların əhalisinin sosial mobilliyini fəallaşdırmaq və resursla təmin etmək;

3. Dövlət əhəmiyyəti olan potensial «artım nöqtələrinin» yaranması və fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratmaq (məsələn, azad iqtisadi zonalar, texnoparklar və s.);

4. Ayrı-ayrı regionlar tərəfindən ümumdövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək. Məsələn, ərazidə dövlət əhəmiyyətli obyektlərin və sahələrin saxlanması, qapalı inzibati ərazi vahidlərin (qurumların) maliyyələşdirilməsi, dövlət əhəmiyyətli kurort və başqa sağlamlıq ocaqlarının saxlanması və s.;

5. Mühüm siyasi və geosiyasi ərazilərdə xüsusi təşkilati-hüquqi rejimi yaratmaq (məsələn, gediş-gəlişi bilavasitə Dağıstan Muxtar Respublikası ərazisindən təmin olunmuş Qusar rayonunun əraziləri. Əraziləri Ermənistanla iç-içə olan Gədəbəy, Naxçıvan MR və bu qəbildən odan başqa rayonların müəyyən sahələri);

6. Fəlakət zonalarının yaranmasına operativ reaksiya vermək (təbii, texnogen və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət yalnız konkret regionlara selektiv yardımdan gedir. Deməli, burada yardıma daha çox ehtiyacı olan ərazilərin obyektiv seçilməsi kimi mürəkkəb məsələlər meydana çıxır ki, onlara az da olsa dövlət resurslarını xərcləmək olar.

Əgər «dövlət» anlayışı ilə bağlı olan daha mühüm üç məsələ dəqiqləşdirilməyə, ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsinə və regionlara dövlət selektiv yardımına dair təklif olunan şərh (traktovka) natamam olar:

➤ Əvvəla, bu şərh Konsultasiya ilə Azərbaycan dövlət quruluşunun yalnız bir səviyyəsinə (həmin statusda regionlar respublikada yoxdur) həvalə edilmişdir. Ona görə də, əvvəlcə region statusunu müəyyən etmək, sonra isə sadəcə olaraq «ümumdövlət» və «region» formalarında dövlət tənzimlənməsi və dövlət yardımı demək düzgün olardı.

➤ İkincisi, ərazi inkişafına dair əvvəllər qeyd olunan yalnız bütövlükdə respublika subyektlərinə yox, həm də hər cür daha xırda inzibati-ərazi bölgələrə (kənd rayonları, yaşayış məntəqələri və s.) də aiddir. Ona görə də dövlət tənzimlənməsi və yardımı obyektinə geniş mənada qurumlar da ola bilər və olmalıdır. Fikrimizcə, qeyd olunan qurumlar da öz təşkilati-hüquqi modelini eynilə Azərbaycan Respublikası ilə onun subyektlərinin münasibətləri şəklində qurmalıdır.

➤ Üçüncüsü, ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi ölkə daxilində siyasi, sosial, iqtisadi (təsərrüfat), maliyyə-kredit, büdcə, vergi, təbii-resurs, milli, etnik və başqa münasibətlər sistemi miqyasında həyata keçirilir. Bu ərazi vahidlərin birinin xeyrinə həmin münasi-

bətlərin strukturunu və proporsiyalarını dəyişdirən hər bir hərəkət, avtomatik olaraq başqalarını da dəyişdirir (təmiz pis istiqamətə). Uzunmüddətli perspektivdə bir subyektin böhran vəziyyətindən çıxması həmişə sonrakılar üçün də əlverişlidir.

Bunun üçün vaxt tələb olunur. Ərazi birliyinin bir elementinə yardım edilməsinə dair konkret qərarlar qəbul edilən zaman qalanların haqqı var ki, bu yardımın əsasən onların hesabına aparıldığını hesab etsin.

Lakin bu fikirlərin əsaslılığından asılı olmayaraq, sözsüz regional inkişafa dövlət yardımı yalnız tək «Mərkəzin» yox, onun subyektlərinin qərarlarının nəticəsi olmalıdır. Sözsüz ki, belə qərarlar, yəni dövlət yardımının göstərilməsi konkret regiondaxili qurumlar (rayonlar, şəhərlər və s.) üçün də nəzərə alınmalıdır.

Ərazi inkişafın dövlət tənzimlənməsi kimi mürəkkəb problem əlavə olaraq bir-birinə qeyri-dəqiq Konstitusiyaya normaları, inzibati və vətəndaş hüquqları qoymaqla da çətinləşir. Belə ki, konstitusiyaya hüquqları dövlətlə onun subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir və eyni zamanda, formal şəkildə yuxarılardan olmayan subyektlərin dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrini yaradır. Burada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarına üstünlük verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyada müvafiq səviyyələrdə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında «təbəçilik və səlahiyyətlərin həddləri» müəyyən edilmişdir.

Hələlik mövcud olan qanunlar və qanunvericilik aktları, sərəncamlar və bunlara əsasən qəbul olunmuş qərarların ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsi problemlərini həll edə bilmir. Beləliklə, fikrimizcə, belə bir aktual və məsul vəzifə qarşıya çıxır ki, ya konstitusiyaya inzibati, vətəndaşlıq və başqa hüquq normalarını əhatə etməli və yaxud da, ərazi inkişafının dövlət tənzimlənməsinin əsaslarına dair xüsusi qanunlar işləyib hazırlanmalı və qəbul edilməlidir. Fikrimizcə, müasir dövrdə sonuncu daha realdır.

3.4. Müəssisə və region, onların qarşılıqlı fəaliyyət sistemi

«Müəssisə» anlayışı «nəyəsə təşəbbüs etmək, iş aparmaq» deməkdir. Doğrudan da, ümumi şəkildə müəssisənin daxili və xarici fəaliyyətini, onun mikro və makro aləmini ayırmaq olar. Müəssisənin

mikroaləmi onun əsas iqtisadi agentləri (iştirakçıları) tərəfindən yaradılır. Müəssisənin makroaləmi mal göndərənlərlə, istehlakçılarla, rəqiblərlə, səhmdarlarla, dövlət orqanları ilə və ictimai təşkilatlarla əlaqədə özünü büruzə verir. Müəssisəni ətraf mühətdən kənarında, izolə edilmiş tərzdə nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür.

Ötən əsrin 20-ci illərinin görkəmli sovet alimlərindən biri olan A.N.Qinzburq müəssisəni «Təsərrüfat və kommərsiya hesablaşmaları əsasında ictimai istehlakı təmin etmək üçün istehsalla məşğul olan ictimailəşmiş, təşkilati əsaslara malik sosial-təsərrüfat vahidi» kimi müəyyən etmişdir.

«Müəssisə haqqında» 1 iyul 1994-cü il və sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında 1994-cü il Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında müəssisə ictimai istehlakın təmin edilməsi və gəlir əldə edilməsi məqsədilə məhsul istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmət göstərilməsi üçün təsdiq olunmuş mövcud qanunda göstərilən qaydada yaradılmış müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Müəssisə öz fəaliyyətini mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirir. O, bir qayda olaraq, rəsmi hüquqi formada sənədləşdirilir, yəni müəyyən təşkilati-hüquqi forma alır. Yuxarıda deyilən Qanunda Azərbaycan müəssisələri üçün aşağıdakı təşkilati-hüquqi formalar müəyyən edilmişdir: xüsusi (fərdi), ailə müəssisəsi, məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq, tam yoldaşlıq, qarışıq, açıq tipli səhmdar cəmiyyəti, dövlət müəssisəsi, bələdiyyə müəssisəsi.

1999-cu ilin axırına qeydiyyatdan keçən yeni təsərrüfat formalarının sayı 54067-yə çatmışdır. Onların 13839-u dövlət, 37677-i xüsusi (fərdi) müəssisə, 1671-i xarici, 880-i qarışıq mülkiyyətli müəssisələr olmuşdur. İlin axırına bu strukturlarda işləyənlərin sayı 540670 nəfərə çatmışdır.

Baxmayaraq ki, Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarının seçilməsində müəyyən şərait yaradılmışdır və dövlət müəssisələrində institusional dəyişikliklər başlanmışdır, bu proseslər hələ ki, gözlənilən nəticəni verməmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının sənaye müəssisələrində aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, 1992-ci ilin əvvəlindən 1994-cü ilin sonuna qədər aşağıdakı meyllər nəzərə çarpmışdır:

- istehsal güclərinin sürətlə azalması;
- məhsul buraxılışının xeyli azalması (güclərin yüklənməsindən az intensiv);
- sənaye müəssisələri məhsuluna tələbin aşağı düşməsi;
- sənayedə məşğul olanların sayının yüksək sürətlə ixtisar edilməsi;

- müəssisələrin xüsusi maliyyə resursları ilə təmin olunmasının səviyyəsinin azalması;
- reallaşdırılmış məhsul, xammal və materialın qiymətlərinin artması;

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin çoxuna müəssisələr arasında daha dərin institusional-hüquqi fərqlərin nəzərə çapması xarakterikdir.

İlk növbədə, bütün müəssisələr mənsubiyyətinə görə xüsusi və ictimai (dövlət, ümumi) sektorlara ayrılır. Dövlət müəssisələri hüquqi müstəqillik dərəcəsinə görə qruplaşdırılır. Bu meyarə görə onlar aşağıdakılara ayrılırlar:

1. Müstəqil olmayan dövlət müəssisələri;
2. İşçi hüquqlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən müstəqil dövlət müəssisələri;
3. Xüsusi hüquqlar əsasında fəaliyyət göstərən müstəqil dövlət müəssisələri.

Dövlət müəssisələri, adətən açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin təşkilati-hüquqi formasında mövcud olur. Mülkiyyət forması nöqtəy-nəzərindən belə müəssisələri 2 qrupa ayırmaq olar. Birincisi, bütün kapital bilavasitə dövlətə məxsus olan, ikincisi, kapital qarışıq qismən dövlətə məxsus olan müəssisələr, bununla da dövlət özünün iştirak payını qoruyub saxlayır. Dövlət müəssisələrini maliyyələşdirmə metodlarına görə, dövlət aparatından və dövlət maliyyəsindən mülkiyyət dərəcəsinə görə qruplaşdırıla bilər.

Müəssisə mürəkkəb təşkilati-iqtisadi qurum kimi nəzərdən keçirilərkən çoxlu sayda meyarlardan istifadə etmək olar ki, bu da mütləq qruplaşdırmanın çoxobrazlılığına aparıb çıxarır.

Təqdim olunan materialları nəzərə alaraq konkret regionun ərazisində yerləşən müəssisələrin təsnifləşdirilməsi tərtib olunur. Ona uyğun olaraq müəssisələr aşağıdakı əlamətlərə görə qruplaşdırılır:

- xalq təsərrüfatının sahələrinə görə;
- mülkiyyət formasına görə;
- müəssisənin təşkilati-hüquqi formasına görə;
- fəaliyyət növünə görə (istehsal, sığorta, birja, informasiya xidməti və s.).

Verilmiş təsnifat ayrı-ayrı müəssisələrin xüsusiyyətlərini tam, müfəssəl şərh etmir. Söhbət yalnız onların təsnifləşdirilməsinə vahid yanaşmadan gedir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin qiymətləndirilməsində onların arasındakı əlaqə formaları müəyyənəddici əhəmiyyətə malik olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəssisə müxtəlif qəbildən təsərrüfat əlaqələrini quraraq qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir. Regionlarda müəssisələrin təsərrüfat əlaqələrini sistemə salmaq üçün aşağıdakı təsnifatdan istifadə oluna bilər.

Regionda müəssisələrin təsərrüfat əlaqələri	Məkan sferasında:
	- yerli
	- regional
	- regionlararası
	- respublikalararası (muxtar)
	- dövlətlərarası
	Qarşılıqlı münasibət xarakterinə görə:
	- birbaşa
	- vasitəli
	Hüquqi rəsmiləşdirilməsinə görə:
	- müqavilə
	- müqaviləsiz
	Əlaqələrin xarakterinə görə:
	- sabit
	- birdəfəlik
Əlaqələrin müddətinə görə:	
- uzunmüddətli	
- qısamüddətli	
Məqsədli funksiyalarına görə:	
- birməqsədli	
- çoxməqsədli	
Regional dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimlənməsindən asılılığına görə:	
- asılı	
- asılı olmayan	

Təsərrüfat əlaqələrinin ən çox təsadüf edilən tiplərini qeyd etmək lazımdır:

1. Qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələrin müqavilə xarakterli fəaliyyəti. Təsərrüfat əlaqələri maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığa dair müqavilə əsasında həyata keçirilir.

2. Əlaqələrin sürəkliliyi və sabitliyi. Birdəfəlik xarakterə malik əlaqələrin vətəndaş-hüquqi münasibətləri istehsal fəaliyyətinin əsasını yaratmır. Lakin xalq təsərrüfatı sahələrindən və təsərrüfatçılığın digər spesifik şərtlərindən asılı olaraq qısamüddətli müqavilə əlaqələri də səmərəli ola bilər.

3. Yalnız verilən regionun ərazisi ilə məhdudlaşmayan, onun hüdudlarından da kənar dövlət sərhədləri kəsişənə qədər uzanan və dünya bazarına çıxan vahid iqtisadi məkanda fəaliyyət.

4. Konkret məqsədin müəyyənliyi. Qarşılıqlı təsirin dəqiq müəyyən edilmiş konkret məqsədi müqavilədə qeyd alınmalıdır.

5. Təsərrüfat əlaqələrinin əksəriyyətinin regional dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən tənzimləyici təsirinə həssaslığı.

Əgər iri iqtisadi sistemlərin qurulması nəzəriyyəsi mövqeyindən regionun iqtisadiyyatında müəssisənin yerini nəzərdən keçirsək görərik ki, daha aşağı səviyyə sistemində aid müəssisənin məqsədi kimi daha yüksək səviyyədə sistemə aid olan regionların inkişaf tələblərinə tabe olmalıdır, müəssisə özünüidarə ilə yanaşı xarici təsirlərə məruz qalır. Burada hər iki sistem uyğun dəyişikliklərə uğrayır. Müəssisənin əsas funksiyasını müəyyən ictimai tələbatın təmin edilməsi kimi nəzərə alaraq regionda müəssisələrin istənilən konkret qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakıları özündə birləşdirən elementlər sistemi kimi nəzərdən keçirilə bilər:

- məhsul, iş, xidmət xarakterli istehsalçının müəssisəsi (həm istehsal, həm də qeyri-istehsal);
- məhsul, iş, xidmət istehlakçısının müəssisəsi;
- istehsalçı-müəssisə və istehlakçı-müəssisə arasında iqtisadi maraqlarla şərtlənən təsərrüfat əlaqəsi;
- müəssisəyə xarici təsir göstərən regionun daxili və xarici mühit elementləri;
- region, ümumilikdə təşkilati-iqtisadi vahid kimi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə regionun daxili və xarici mühit elementlərinin təsiri ilə fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyətinə tənzimləyici təsir həm region səviyyəsində, həm də Azərbaycan Respublikası səviyyəsində ola bilər, lakin tənzimlənmənin nəticələri ilk növbədə regionun iqtisadiyyatına təsir göstərir.

Müəssisənin təşkilati-hüquqi formalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların vahidliyi (tamlığı) təşkilati-iqtisadi modelinə uyğun şəkildə formalaşan daxili mühitlə müəyyən edilir.

Təşkilati-hüquqi modelin məzmununu 3 blok əhatə edir:

1. Müəssisə iştirakçılarını, mülkiyyət formalarını, müəssisənin təşkilati-hüquqi formasını, əmlakın idarə edilməsi formasını özündə birləşdirən təşkilati-hüquqi blok;

2. Müəssisənin ixtisaslaşmasını, onun strukturunu və istehsalın investisiyalaşdırılmasını özündə birləşdirən təşkilat-istehsalat bloku;

3. Kəmiyyəti kumulyativ sosial-iqtisadi səmərə ilə müəyyən edilən göstəricilər bloku.

Model özünün ümumi formasında, müəyyən mənada elementləri bir-birinə qarşılıqlı təsir edən təşkilati-hüquqi vahid kimi nəzərdə tutulur. Hər bir element digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olaraq müstəqil əhəmiyyətə malikdir.

Modelin fəaliyyət göstərməsi əsasında müəssisənin iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının formalaşdırılması və reallaşdırılması durur.

Müəssisənin daxili strukturunu onun 2 əsas iştirakçısı: əmək kollektivi və istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisi (əmlak sahibi) formalaşdırır.

Müəssisənin əmək kollektivini əmək müqaviləsinə əsasən öz əməyi ilə müəssisənin fəaliyyətində iştirak edən işçilər təşkil edir.

Müəssisənin mülkiyyətçiləri əmək kollektivinin üzvləri, fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən, xarici şəxslər və həmçinin dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları ola bilərlər.

Ayrı-ayrı funksiyaları həyata keçirən mülkiyyətçilər arasında müəssisə kapitalının müəyyən hissəsinə malik olan, sadəcə mülkiyyətçiləri (səhmdarları) və müəssisənin yaranmasının təşəbbüskarlarını, yəni təsisçiləri ayırmaq lazımdır. Bu və ya digəri həm müəssisənin əmək kollektivinin üzvü, həm də fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən ola bilər. Bundan əlavə, əmək kollektivinin üzvləri arasında mülkiyyətçi olmayan və muzzla işləyən qrupları fərqləndirmək lazımdır.

Beləliklə, müəssisə işçiləri mülkiyyətə münasibət sistemində tutduğu yerinə görə aşağıdakı qruplara bölünürlər:

1. Müəssisə mülkiyyətçisi olmayan və muzzla işləyən əmək kollektivinin üzvləri;
2. Müəssisənin əmək kollektivinin üzvləri;
3. Müəssisənin əmək kollektivinin üzvü olmayan təsisçilər;
4. Mülkiyyətçi olub, lakin müəssisənin təsisçisi olmayan əmək kollektivinin üzvləri;
5. Müəssisənin əmək kollektivinin üzvü və təsisçisi olmayan mülkiyyətçi (sahibkar).

Müəssisə iştirakçılarının iqtisadi maraqları bu və ya digər ixtisaslaşmış qrupa mənsubiyyətindən asılı olaraq fərqləndirilir.

İşçinin iqtisadi marağı onun əməyinin ödənilməsi həddinin artırılması ilə, mülkiyyətçinin iqtisadi marağı isə onun mülkiyyətinin istifadə olunmasında xərclərin həcmünün azaldırması ilə bağlıdır. Bunların arasında qaçılmaz ziddiyyətlər vardır ki, istehsalın qeyd olunmuş şəraitində işçilərin xərclərinin artırılması mülkiyyətçilərin gəlirinin azalmasına gətirib çıxarır və s.

Muzzlu əmək sisteminə xas olan ziddiyyətin aradan qaldırılması dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə nəticəsində mümkündür. Bu halda əmək kollektivinin üzvü həm müəssisənin işçisi, həm də mülkiyyətçisi olaraq, eyni zamanda, həm əməkhaqqının artırılmasında, həm də mülkiyyətdən gələn gəlirin artırılmasında maraqlıdır. Beləliklə, əmək kollektivi üzvlərinin mülkiyyətindən gələn gəlir onların əməyinin sə-

mərəhliliyinin yaxşılaşdırılmasında əlavə iqtisadi stimula yaradır.

Müəssisə iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının reallaşdırılması (həyata keçirilməsi) mənbəyi və formaları onun mülkiyyət formasından və müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılı olan gəlirlərinin formalaşdırılmasını (yaradılması) nəzərdə tutur.

Təşkilati-iqtisadi model həm müəssisənin daxili təşkilati xüsusiyyəti kimi, həm də regionun daxili və xarici aləminə mümkün təsiri baxımından xarakterizə olunması üçün xidmət göstərə bilər, o, nümunəvi quruluşa malikdir, lakin onun konkret məzmunu hər bir müəssisə üçün fərdi olacaqdır.

Müəssisə fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, ümumilikdə regionun inkişafının məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində müstəqil və xüsusişəkillənmiş təsərrüfat subyektlərinin cəlb olunması üçün həvəsləndirici vasitə kimi çıxış edir.

İstənilən müəssisə (həm fəaliyyət göstərən, həm də yeni yaradılan) müəyyən iqtisadi hüquqi forma daxilində fəaliyyət göstərir. O, yerləşdiyi ərazi üzrə, yəni konkret region ərazisində məcburi şəkildə qeydiyyatdan keçməlidir. Buna görə də institusional-hüquqi quruluş regionda bazar münasibətlərinin formalaşmasının mühüm göstəricilərindən hesab olunur. Onun təkmilləşdirilməsi və istənilən istiqamətə dəyişdirilməsi üçün xüsusi region proqramları işlənib hazırlanır: özəlləşdirmə, kiçik biznesin inkişafı, yeni təşkilati strukturlara və sahibkarlığa kömək (müdafiə olunması) və s. Bundan əlavə, dövlətin təsiri, dövlət və müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılıdır.

Belə ki, dövlət müəssisələrinin xüsusi kapitalının tamamilə olmadığı şəraitdə idarəetmə bilavasitə inzibati orqanların əlində cəmləşir. Belə müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti regionların büdcələri çərçivəsində həyata keçirilir, onlar müəssisələrin və ya onları idarə edən orqanların normal fəaliyyətini təmin edir, ya da ictimai tələbatı ödəmək üçün mühüm xidmətlər istehsalı ilə məşğul olurlar. Praktiki cəhətdən bütün ölkələrdə bu kateqoriyaya dövlət və bələdiyyə məktəbləri, uşaq bağçaları, xəstəxanalar, mədəniyyət idarələri və s. aid edilir.

Müəssisənin hər bir təşkilati-hüquqi formasına mülkiyyətin müəyyən forması uyğun gəldiyindən dövlət idarəetmə orqanları institusional islahatlar həyata keçirərkən mülkiyyət münasibətlərini də tənzimləyirlər.

Dövlət və müəssisənin qarşılıqlı münasibətlərinin əsas formalarını nəzərdən keçirək.

Dövlət və idarəetmə orqanları müəssisə iştirakçısı ola bilərlər. Onların səlahiyyətinə aşağıdakılar aiddir: əgər dövlətin, bələdiyyənin xidmət və məhsul istehlakçılarının tələbatı artırsa, yeni dövlət (bələ-

diyyə) müəssisələri təsis etmək; «Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (29 avqust 1995-ci ildə dəyişikliklər edilib) əsasən açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərin təsisçiləri kimi çıxış etmək; təsis edilmiş səhmdar cəmiyyətlərinin Direktorlar Şurasında özünün nümayəndəliyinə malik olmaq; xüsusi hallarda səhmdarların yığıncaqlarında səsvermə prosesində üstün hüquqlar verən səhmlərin nəzarət paketini və ya «qızıl» səhmləri əldə etmək; qeyri-dövlət müəssisələrinin, o cümlədən iştirakçı payın hüquqları əsasında xarici partnyorlarla birgə yaradılmış müəssisələrdə həmtəsisçi kimi çıxış etmək.

Dövlət idarəetmə orqanları yalnız hər hansı bir müəssisənin mülkiyyətinin bir hissəsinə malik olduğu halda onun iştirakçısına çevrilirlər. Dövlət (bələdiyyə) müəssisəni təsis edərək müvafiq inzibati orqan onun bütün əmlakının mülkiyyətçisinə çevrilir. Başqa təşkilati-hüquqi formalarda olan müəssisələrin əmlakında dövlətin payı təsis müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyən olunur. Səhmləşdirmə yolu ilə özəlləşdirilən müəssisələrdə dövlətin payı qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Dövlət (bələdiyyə) mülkiyyətinin, həmçinin müəssisə kapitalında dövlətin payının (səhmlərinin) idarə edilməsi üçün əsas dörd forma tətbiq olunur:

1. *Konsensiya edilməsi (imtiyaz)*. Söhbət bazarda rəqabətin mümkün olmadığı şəraitdə bazar xaricində (arxasında) rəqabətin təşkil olunması haqqında gedir: dövlət orqanları qarşılıqlı mənfəət şəraitində dövlət mülkiyyəti əsasında məhsul və xidmətləri istehsal etməyə hazır olan konsensiyalar seçir. Burada mülkiyyətin hüquqi statusu dəyişir. Hazırkı dövrdə Azərbaycanda «Konsensiyalar haqqında» Qanun işlənib hazırlanmışdır.

2. *Srst*. Burada dövlət mülkiyyətində qalan müəssisənin qiymətli kağızları və pul vasitələrinin xüsusi, hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə və ya etibarlı idarə olunmasına verilməsi nəzərdə tutulur. Bunların arasında müxtəlif səviyyəli dövlət fondlarının səhmlərinin yuxarıda qeyd olunan qanuna müvafiq olaraq yerləşdirilməsi üçün yaradılan tam məsuliyyətli srst kompaniyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

3. Dövlət və bələdiyyə əmlakının müəssisənin əmək kollektivinə, fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilməsi. İcarə haqqında qanunvericiliklə tənzim olunur.

4. Dövlət və bələdiyyə müəssisələri əmlakının əmək kollektivlərinin təsərrüfatına tamamilə və operativ idarə olunmasına verilməsi. Bu, Azərbaycan Respublikasının «Müəssisə haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və «Mülkiyyət haqqında» qanunlarında nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlətin qarşılıqlı təsir formasının ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

- region və dövlət ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə məhsulun tədarükünə dair müəssisələrlə müqavilələrin bağlanması;
- uyğun büdcələrə keçirilən məbləğ həddində fəaliyyətin ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə vergi növləri nəzərə alınmaqla müəssisələrə vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi;
- gömrük tariflərinin tənzimlənməsi və s.

Regionların maliyyə müstəqilliyinin artması ilə investisiya resurslarının region bazarlarının formalaşması baş verir. Büdcə daxilində formalaşan investisiya fondlarının hesabına investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizmi yaradılır. Burada ictimai istehsalın investisiyalaşdırılmasında ağırlıq dövlətin makrosəviyyəsindən region səviyyəsinə yerini dəyişdirir.

Dövlət tənzimlənməsinin perspektiv metodlarına bir və ya bir neçə sahənin kompleks tədbirlərini özündə birləşdirən targetləşdirmə siyasəti adlandırılan siyasət aid edilir.

Özəlləşdirmə, səhmləşdirmə, təsərrüfat inteqrasiyası (birləşmə) proseslərinin inkişafı regionda bağlı müəssisələr şəklində ictimai istehsalın və idarəetmənin yeni strukturunun formalaşdırılmasına gətirib çıxarır. Belə struktur inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin əksəriyyətinə xasdır.

Bağlı dedikdə, hüquqi baxımdan müstəqil müəssisələr başa düşülür ki, bunlar da aşağıdakı kimi bir-birilə əlaqədə olurlar:

- böyük pay iştirakçılarının nəzdində (idarəsində) yerləşən və əksəriyyət səsə iştirak edən (səhmdar cəmiyyət) müəssisələr;
- konsern tərkibinə daxil olan asılı və hakim müəssisələr;
- başqa müəssisənin payının ən azı dördüdə birinə malik olan qarşılıqlı iştirakçı müəssisələr;
- sahibkarlıq müqaviləsində tərəflər.

Müəssisə iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının əsaslandırılmasına istiqamətlənmiş tənzimləyici təsir əlavə kumulyativ səmərənin meydana çıxmasına gətirib çıxarır və bu həm müəssisənin, eləcə də regionun inkişafının sosial-iqtisadi səviyyəsinin artmasına imkan yaradır.

Kumulyativ effekt-modelin ayrı-ayrı elementlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar əldə edilmiş nəticələrin toplanmasında və artırılmasında ifadə olunmuş və müəssisənin şərait və göstəricilərin yaxşılaşmasına yönəlmiş səmərədir.

Keyfiyyətli kumulyativ effekt müəssisənin fəaliyyət şəraitinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi ilə əlaqədardır. Hər bir müəssisənin fəaliyyət şəraitinin məcmuu bütövlükdə regionun həyat fəaliyyətini

xarakterizə edir.

Müəssisə üçün xarici tənzimləmə vasitəsilə keyfiyyətli kumulyativ effekt bu misallarla ifadə oluna bilər: müəssisədə istehsal faktorlarının iqtisadi nisbətindən dəyişməsi və əmək kollektivinin iqtisadi maraqlarının daha tam həyata keçirilməsi, təsərrüfat və əmək motivasiyasının gücləndirilməsi, təsərrüfatçılığın, yeni texnika və texnologiyanın progressiv metodlarının tətbiqi üçün imkanların yaranması, məhsulun yenilənməsi və rəqabətqabiliyyəti səviyyəsinin artırılması baş verir.

Keyfiyyət effekti son nəticədə müəssisə fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşması ilə bağlı olan kəmiyyət effektinin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da regionun inkişaf səviyyəsinin yaxşılaşması üçün imkan yaradır.

Kəmiyyət effekti müvafiq göstəricilərin köməyi ilə ölçülür. Müəssisə səviyyəsində kumulyativ kəmiyyət effektini ölçən göstəricilər nomenklaturası ya Azərbaycan Respublikasında və onun regionlarında islahatların gedişini qiymətləndirmək üçün qəbul edilən göstəricilərə uyğun gəlməlidir, ya da vahid metodika əsasında onların hesablanmasına imkan yaradılmalıdır. Bunlara aşağıdakı göstəriciləri aid etmək olar: məhsulun (iş, xidmət, o cümlədən, dövlət sifarişinə müvafiq) istehsal həcmi; istehsal olunan məhsulun (iş, xidmət) maya dəyəri və reallaşdırılması; məhsulun (iş, xidmət) reallaşdırılmasından gələn gəlir; istehlak və yığım fonduna ayrılan gəlir; xalq istehlakı mallarının buraxılışı və reallaşdırılması həcmi; müəssisədə işləyənlərin sayı; əmək məhsuldarlığı; müxtəlif səviyyəli büdcələrə keçirilən vergilərin növlərinə görə ödənişlərin kəmiyyəti (həcmi); investisiyaların (o cümlədən, xarici) həcmi; büdcədən kənar fondlardan ayrılan dotasiyaların ölçüsü; məhsulun (iş, xidmət) növlərinə görə qiymətlər indeksi; idxal və ixracın həcmi (müddətə və növlərə görə); müəssisədə işləyənlərin əməyinin ödənilməsi fondu; əsas fondların dəyəri; azad edilmiş işçilərin sayı və s.

Müstəqil təsərrüfat subyekti olan müəssisə və regionun qarşılıqlı təsir sistemi regionun inkişafının strateji məsələləri ilə və onun həyata keçirilməsində konkret mexanizmin seçilməsi ilə müəyyən edilir. Onlar büdcə-maliyyə, pul-kredit və vergi siyasətini özündə birləşdirən dövlət və regional iqtisadi siyasətinə uyğun olmalıdırlar.

IV FƏSİL. REGIONLARIN İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODLARI

4.1. Regional proqramların mahiyyəti, növləri və ərazi tənzimləmədə yeri

İqtisadi ədəbiyyatda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin metodları geniş şərh olunur, ümumi şəkildə onlar birbaşa (inzibati) və dolayı (iqtisadi) metodlara bölünür.

Birbaşa metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: qanunvericilik aktlarının, normativ sənədlərin, əsasnamələrin qəbul edilməsi; dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi, o cümlədən: dövlət sektoru müəssisələrinin idarə edilməsi; istehsalın və əməyin təşkili; dövlət sifariş; dövlət investisiyaları; dövlət kreditləri; maliyyə yardımı (subsiya); lisenziyalaşdırma və normalaşdırma (hədqoyma); sanksiyaların tətbiqi; ətraf mühitin mühafizəsi.

Dolayı metodlar isə planlaşdırma, büdcənin formalaşması və istifadə edilməsi və sosial siyasət istiqamətli göstəriciləri birləşdirir. Birincidə indikativ planlaşdırma, məqsədli proqramlaşdırma, vergi sisteminin tənzimlənməsi, pul-kredit alətləri (pul kütləsinin tənzimlənməsi, antiinflasiya tədbirləri), Mərkəzi Bankın əməliyyatları üzrə stavka faizlərinin tənzimlənməsi (kommersiya banklarının məcburi normativlərinin tənzimlənməsi, qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar) valyuta vasitələri (milli valyutanın sabitliyi, açıq valyuta bazarında əməliyyatlar, milli valyutanın devalvasiyası (kağız pullarının təzələnməsinin aşağı düşməsi, qiymətdən düşmüş kağız pulları tədaviyən çıxartmaqla sabit kağız pullarla əvəz etmək), xarici kapitalın cəlb edilməsi, birgə müəssisələrin yaradılması) məsələlərini əhatə edir. Büdcənin formalaşdırılması və istifadə edilməsi – vergi siyasətinin formalaşması, amortizasiya siyasətinin formalaşması, bank ehtiyatı normalarının müəyyən edilməsi, minimum əməkhaqqının müəyyən edilməsi, bəzi mal və xidmət növlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsi, antiinhisar siyasəti, rəqabətin qorunması kimi problemlər həll edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm və vacib məsələlərdən biri sosial siyasətdir. Bu sahədə sosial proqramlar, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, gəlirlərin tənzimlənməsi, qiymət və əməkhaqqının dinamikasına nəzarət, vergilər, transfert (pulun bir bankdan başqa banka, bir ölkədən başqa ölkəyə

köçürülməsi, qiymətli kağızların bir hesabdən başqa hesaba köçürülməsi), ödənişlər, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sferasında fəaliyyət, xarici-iqtisadi təsir formaları, xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, gömrük tarifləri, valyuta tənzimlənmələri, subsidiyalar (maliyyə yardımları) kimi mühüm əhəmiyyətli məsələlər və onların həlli yolları göstərilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz forma və metodların çoxu müxtəlif səpkidə bir çox iqtisad fənlərində, xüsusilə də «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi» kursunda ətraflı öyrənilir, eyni zamanda, əksəriyyəti bilavasitə region çərçivəsində həll olunmur. Odur ki, biz bu mövzuda tənzimləmə ilə bağlı regiona dair bir sıra məsələləri özündə əks etdirən sosial-iqtisadi inkişafın proqramlaşdırılması və strateji planlaşdırılması məsələlərini açıqlamağa xüsusi fikir vermişik.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, sahələr və regionlar arasında əlaqələrin mürəkkəbləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafında tənəzzül və bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar dövlət və kooperativ mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin azalması yeni problemlər yaradır. Bunları dəqiq araşdırmaq və məqsədyönlü həll etmək üçün proqram məqsədli metoddan istifadə edilir.

Keçmiş Sovetlər İttifaqında 50-ci illərdə müttəfiq respublikaların iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi problemi ortaya atılmışdı. Həmin dövrdə akademik T.Vəliyevin bu problemə dair böyük həcmli monoqrafiyası da çapdan çıxmışdı. İqtisadçı alimlər problemin həllini əsasən regionların kompleks inkişafı planlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində görürdülər. Bu məqsədlə də istehsalın ixtisaslaşdırılmasının həyata keçirilməsi əsasında istehsal, ərazi-istehsal və aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılmasını zəruri hesab edirdilər. 60-cı illərdə isə bu problemin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş elmi praktiki işlər görülməyə başlandı. Əvvəlcə təşkilati-iqtisadi istiqamətdə, sonralar isə kompleks inkişaf istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Vətən və xarici ölkələrin təcrübələrini və iqtisadçı alimlərin təkliflərini nəzərə alaraq istehsalın ixtisaslaşdırılması proqramları hazırlandı, müxtəlif formalarda və tiplərdə komplekslərin yaradılması qərara alındı. Həmin plana müvafiq olaraq Azərbaycanda Abşeron ərazi-istehsal kompleksi, Qaradağ ərazi-istehsal kompleksi, heyvandarlıq kompleksləri və nəhayət, aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması prosesi başlandı.

Məlumdur ki, belə problemlərin həlli daha çox sahəvi əhəmiyyətli olub çoxməqsədli təbii ehtiyatlardan xalq təsərrüfatı mənafeyini

nəzərə almaqla istifadə olunmasını tələb edir. Təbii ehtiyatların çoxlu təşkilatlar arasında bölüşdürülməklə öyrənilməsi eyni problemlərin təkrarlanmasına, işlərin bahalaşmasına səbəb olmaqla yanaşı sahələrarası əlaqələrin də pozulmasına gətirib çıxarır.

Buna görə də belə problemlərin həllinə kompleks yanaşmaq tələb olunur. Burada həmçinin təkcə sahələrarası əlaqələr yox, həm də regionlararası və regiondaxili məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Belə problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli və həyata keçirilməsi ərazi proqramlarının işlənilib hazırlanmasını tələb etdi.

Regionların problemlərinin həlli ilə əlaqədar proqramlar, daha doğrusu, ayrı-ayrı regionların, ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşması və inkişafı proqramları ərazi proqramlara aiddir. Bu proqramlar dövlətin sosial inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi işlənilib hazırlanır. Proqramların hər biri ciddi məqsədli xarakter daşımalıdır.

Qarşıda qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq ərazi proqramları üç səviyyədə olur: xalq təsərrüfatı, region və yerli.

Xalq təsərrüfatı problemləri, adətən regionlararası olur. Belə proqramlar ümumdövlət əhəmiyyətinə malik ən mühüm problemləri həll etmək üçün işlənilib hazırlanır. Burada mütərəqqi ərazi proqramlarının formalaşmasına, rayonlararası iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir.

Xalq təsərrüfatı səviyyəli proqramlara Abşeron ərazi istehsal kompleksinin, Qaradağ ərazi istehsal kompleksinin yaradılması və Balakən filiz yatağının mənimsənilməsi üçün VIII beşillik plana hazırlanmış proqramları daxil etmək olar.

Regional proqramlar inzibati və ərazi bölgələr üzrə – Naxçıvan MR və iqtisadi rayonları üzrə işlənilib hazırlanır. Belə proqramların işlənilib hazırlanması prosesində dövlətin və regionun regional siyasəti, respublikanın, onun regionlarının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyalarının istiqamətləri əsas götürülür. Bu problemlərin həm region daxilində, həm də onun ətrafında həlli yolları nəzərdə tutulur. Sənaye müəssisələrinin işləmədiyi, təbii resurslardan demək olar ki, minimum səviyyədə istifadə olunduğu, işsizliyin artdığı indiki şəraitdə belə proqramların işlənilib hazırlanması zəruridir.

Yerli əhəmiyyətli proqramlarda inzibati rayonların daxili və xarici, yəni qonşu rayonlarla qarşılıqlı istehsal-istehlak, sosial və ekoloji məsələlər əks olunur.

Beləliklə, ərazi proqramlar yalnız iqtisadi və sosial inkişafın xalq təsərrüfatı əhəmiyyətini yox, həm də onun reallaşması mühitinin sərhədlərini də əks etdirir.

Bütün səviyyələrdə regional proqramların dəqiq reallaşması müddəti və sərhədləri olmalıdır.

Müxtəlif dövrlərə və səviyyələrə aid bütün proqramlar, yerinə yetirdiyi vəzifələrdən asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölünür:

- Yeni ərazilərin mənimsənilməsi proqramları;
- Mövcud rayonların iqtisadiyyatının yenidən qurulması proqramları;
- Ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşması və inkişafı proqramları;
- Sosial regional proqramlar.

Yeni ərazilərin mənimsənilməsi proqramları xalq təsərrüfatı səviyyəli olub ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında ciddi dəyişikliklərə nail olmaq məqsədini daşıyır. Balakən filiz yatağının mənimsənilməsi proqramı belələrinəndir. Hesablamalara görə onun mənimsənilməsi ilə əlaqədar üç filiz saflaşdırma kombinatı tikiləcək, dəmiryol, şosse yolu, nəqliyyat vasitələri, sosial sferası sahələri inkişaf edəcək, 30 min nəfərdən artıq fəhlə və qulluqçu üçün iş yeri açılacaqdır. Əlbətdə, bu qonşu Zaqatala, Şəki rayonlarının da ərazilərinə (filiz saflaşdırma kombinatları) sirayış edəcək, həmin bölgələrin də iqtisadi-sosial inkişafına təsir göstərəcəkdir. Belə proqramlar, adətən uzunmüddətli olur.

Mövcud rayonların iqtisadiyyatının dəyişdirilməsi proqramları da respublika səviyyəli olub uzun və ortamüddətli. Belə proqramların işlənilib hazırlanması zəruriyyəti iki halda meydana gəlir:

➤ Rayonun istehsal və qeyri-istehsal fondları fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlir, dövrün tələbatına cavab verən dəyişikliklər aparılmasına yönəldilmiş proqramların işlənilib hazırlanması zəruriyyəti meydana gəlir. İndiki dövrdə Abşeron, Siyəzən, Əli Bayramlı, Gəncə, Mingəçevir, Daşkəsən rayonları üçün belə proqramların işlənilib hazırlanması zəruridir.

➤ Yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olub ehtiyatları tükənməkdə olan rayonlar meydana gəlir. İndiki dövrdə Abşeron, Siyəzən, Daşkəsən və başqa rayonları, Naxçıvan MR-ni belə bölgələrə daxil etmək olar. Belə ki, Yeni Bakı Neft Emalı zavodunun tikilməsi mövcud elmi-texniki layihələrə əsaslanmışdır ki, həmin sənədlərə görə neft hasilatı ildə 24 mln. tona çatmalı idi. Siyəzən Qaz-benzin zavodu da hasilatın gözlənilən artımına və neftlə birlikdə çıxan qazın həcminə görə inşa edilmişdi. Lakin ehtimal olunan neft-qaz hasilatına nail olmaq əvəzinə onun azalması meyili başladı. Yeni Bakı Neft-ayırma zavodu Şimali Qafqazdan və Türkmənistandan gələn xammal emal etdi. SSRİ dağılandıqdan sonra əlaqələr pozuldu. İndiki dövr-

də həm hasilatı artırmaq, həm də mövcud müəssisələri işə salmaq üçün proqramlar işləyib hazırlamaq zəruridir.

Ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşması və inkişafı proqramları regionlarda işlənilib hazırlanır, orta və uzunmüddətli olur. Belə proqramlar birinci qrup proqramlara, yəni yeni ərazilərin mənimlənməsi proqramlarına müvafiq, yeni resurslar mənimlənilən rayonlar üzrə, zəif inkişaf etmiş rayonlarda ehtiyatları aşkara çıxarıb mənimlənməklə onların iqtisadiyyatını dirçəltmək məqsədilə, həm də mövcud ixtisaslaşma şəraitində yeni istehsalatı yaratmaq zəruriyyəti ilə əlaqədar işlənilib hazırlanır. Sosial regional proqramlar qısamüddətli olur, regionların sosial problemlərinin həllini – əhalinin sayı, təbii artımı, əmək ehtiyatlarının artımı və ya azalmasını, xidmət sahələrinin inkişafı, əhalinin gəlirləri, sağlamlığı, təhsil səviyyəsi, mədəniyyətin inkişafı və s. problemlərin həlli yollarını nəzərdə tutur.

Beləliklə, respublika və onun regionları üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən regional siyasəti və bütövlükdə konsepsiyayı tərtib etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz proqramların işlənilib hazırlanması vacib və zəruridir.

4.2. Ərazi kompleks proqramlarının strukturu və işlənilib hazırlanması qaydası

Ərazi proqramlarının strukturu onların məqsədlərinə müvafiq müəyyən edilir. Eyni zamanda, o, müasir şəraitə, mövcud vəziyyətə uyğun olmalıdır. Proqramların tapşırıqları və göstəriciləri də respublikanın və regionların inkişafı konsepsiyasının göstəricilər sistemində uyğun olmalıdır. Regional problemlərin həllinə yönəldilən ərazi kompleks proqramlar aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur: məqsəd bölməsi; icmal bölməsi; sahə bölməsi; ərazi bölmə və təşkilati bölmə.

Məqsəd bölməsi bütün səviyyələrdə, növlərdə və müddətlərdə işlənilib hazırlanan proqramlarda əks olunan tədbirlərin və prinsiplərin vəhdətini xarakterizə edir və proqramın həll edəcəyi problemləri əhatə edir. Məqsəd bölməsində mərhələlər üzrə vəzifələri və onların həyata keçirilməsi müddətləri müəyyən edilir.

Məqsəd bölməsinin tədbirləri müvafiq kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əhatə edir. Bunlara daxildir:

- ✓ mərhələnin sonuncu ilinin axırına istehsalın həcmi;
- ✓ mühüm yataqlar üzrə ümumekoloji və sənaye ehtiyatlarının artımı;

- ✓ mühüm heyvandarlıq və bitkiçilik məhsulları istehsalı həcmi;
- ✓ istehsalçıları və istehlakçıları əlaqələndirməklə mühüm yüklərin daşınması həcmi;
- ✓ istehsal, qeyri-istehsal obyektlərinin, müəssisələrin və istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi.

Bu göstəricilər məcburi deyil, proqramın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əlaqədar dəyişilə bilər.

İcmal bölmə məqsəd bölməsinin davamıdır. Məqsəd bölməsində müəyyən edilmiş icmal son göstəricilər burada genişlənilir, göstəricilər sistemə çevrilir; proqramın əsas göstəriciləri, resursların həcmi və xarakteristikası, proqramın səmərəliliyi göstəriciləri və s.

Proqramın əsas göstəriciləri konsepsiyanın bölmələrinə müvafiq formalaşmalıdır, onlar bir-birini tamamlamalıdır.

Proqramın məqsəd bölməsində müəyyən edilmiş şərtləri və amilləri nəzərə alaraq icmal bölmənin göstəriciləri bir neçə variantda işlənilib hazırlanır və ən səmərəlisi seçilir. Bunun üçün icmal bölmədə proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanmasına xüsusi yer ayrılır. Proqram göstəricilərinin hesablanmasında iqtisadi təhlil, balans, normativ, iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə olunur.

Ərazi kompleks proqramların sahə bölməsində məqsəd və icmal bölmələrində nəzərdə tutulmuş tədbirlər və göstəricilərə əsasən proqramın reallaşmasında iştirak edən sahə nazirlikləri və idarələr, komitələr, şirkətlər və s. üzrə tapşırıqlar konkretləşdirilir, regionların və yerli özünüidarələrin sahə bölmələrinə qədər xırdalanır.

Proqramın məqsəd, icmal və sahə bölmələrinin tapşırıqları və göstəricilərinə əsasən ərazi bölmə işlənilib hazırlanır, kompleks proqrama daxil olan ərazilər üzrə tapşırıq və göstəricilər müəyyən edilir.

Ərazi bölməsində sahələrarası xarakterə malik göstəricilərə xüsusi fikir verilir:

- ✓ yerli ehtiyatlardan (torpaq, su, yanacaq – enerji, əmək və s.) səmərəli istifadə edilməsi. Bu ehtiyatlar üzrə xüsusi balanslar tərtib edilir;
- ✓ təcəlliyindən asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatların iştirakı ilə istehsal və sosial infrastrukturun inkişafı;
- ✓ məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ əhalinin məskunlaşmasının təkmilləşdirilməsi.

Ərazi proqramların təşkilat bölməsində proqramın reallaşdırılması prosesinin təşkili formaları, metodları və qaydaları əks olunur. Bu sistemi Respublika Nazirlər Kabineti və İqtisad İnkişaf Nazirliyi müəyyən edir.

Regional kompleks proqramlar mərhələlər üzrə işlənib hazırlanır. Ümumdövlət əhəmiyyətli proqramların işlənib hazırlanması prosesi 4 mərhələdən keçir:

1. Proqram həllini tələb edən mühüm ərazi problemlərin seçilməsi.

Bura əsasən ərazini müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək üçün aparılan regional coğrafi, geoloji, demoqrafik və başqa tədqiqatlar daxildir. Belə ki, regional coğrafi tədqiqatlar vasitəsilə regionların inkişafının təbii-iqlim amilləri təhlil edilir. Regional geoloji tədqiqatlar müvafiq ərazinin resurs potensialını müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da regionun ixtisaslaşmasının formalaşmasında həlledici amil ola bilər. Ərazi proqramların işlənib hazırlanması prosesində ayrı-ayrı sahələrin, istehsalın inkişafına, müxtəlif müəssisələrin, magistral nəqliyyat yollarının tikilməsi və yenidən qurulmasına dair informasiyaları əks etdirən texniki-iqtisadi əsaslandırılmalardan geniş istifadə edilir. Bu sənədlər regionun ixtisaslaşdırılması istiqamətlərini, onun iqtisadiyyatının artım sürətlərini, müxtəlif sahələrin müəssisələrinin yerləşdirilməsini əsaslandırmaq şəklində müəyyən etməyə imkan verir.

Proqramqabağı elmi-tədqiqatlarda mühüm sahələrin inkişafının əsas parametrlərinin işləmə variantlarından: əsas istehsal obyektlərinin siyahısı və yerləşdirilməsi, sosial-mədəni tikintilərin tərkibi və həcmi, ehtimal olunan əsaslı vəsaitin həcmi, əmək ehtiyatlarına tələbat və s. geniş istifadə olunur.

Sifarişçiləri və icraçıları müəyyən etməklə bu mərhələni Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti həyata keçirir. İcraçılara, adətən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və onun elmi-tədqiqat institutları, layihə institutları və s. aiddir.

2. Proqramların işlənib hazırlanmasında ilkin tapşırıqların müəyyən edilməsi və icraçılara çatdırılması. İlkin tapşırıqlar aşağıdakıları əhatə edir: başlıca məqsədin, proqramın vəzifələrinin geniş şərh; proqramın təqribi regional tərkibi; proqramın reallaşmasında iştirak edən sahələrin və istehsalın təqribi tərkibi; maliyyələşmə mənbələrini və qaydasını göstərməklə proqramın işlənib hazırlanmasına çəkiləcək xərclərin həcmi; proqramın işlənib hazırlanması və baxılması üzrə göstəricilər.

3. Proqramın layihəsinin işlənib hazırlanması. Bu işə bilavasitə iş icraçıları rəhbərlik edir və əlaqələndirir. O, müxtəlif proqramların və mərhələlərin hazırlanmasına cavabdeh olan bütün icraçıların fəaliyyətinə təşkilati və elmi-metodiki rəhbərliyi həyata keçirir. Baş iş icraçısı ərazi proqramının icmal layihəsini hazırlayır və sifarişçiyə təqdim edir.

4. Proqramların təsdiqi və icraçılara çatdırılması. Proqramda nəzərdə tutulan tapşırıqlar respublikanın və regionların iqtisadi və sosial inkişafı konsepsiyalarına daxil edilir. Konsepsiyanın işlənilib hazırlanması prosesində məqsədli proqramların regionun tələbatları və resursları ilə tam əlaqələndirilməsi prosesi həyata keçirilir. Ərazi kompleks proqramların konsepsiyaya daxil edilməsi bir tərəfdən onun göstəricilərinin əksəriyyətinin proqram bölgüdə formalaşmasını, digər tərəfdən isə hər bir proqram üzrə müxtəlif təkliflərin hazırlanmasını göstərir.

4.3. Regionların inkişafının strateji planlaşdırılması

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində regional inkişafın konseptual əsaslarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Konsepsiyanın məzmunu bu və ya digər hadisələrə baxış sistemi və ya nəzəriyyədən təcrübəyə keçid metodologiyası kimi baxılır.

Son illər Azərbaycan Respublikasında gedən proseslər, iqtisadi, siyasi və sosial sferalarda dəyişikliklər, habelə davam etməkdə olan böhranlı vəziyyət respublikanı və onun regionlarını dirçəltmək üçün təcili olaraq yeni şəraitə və yeni təsərrüfatçılıq formalarına keçmə yollarının axtarılmasını tələb edir. Bu mənada ərazi problemlərinin həlli çox aktualdır.

Regional konsepsiyanın işlənilib hazırlanması prosesində radikal iqtisadi islahatların reallaşdırılması kontekstində regional inkişafın yerini və rolunu müəyyən etmək, regionların özlərinə məxsus sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini, regional inkişaf amillərini və əsaslı istiqamətlərini, regional siyasətin mühüm problemlərini öyrənmək lazımdır.

Bazara keçid şəraitində regional inkişafın və ya digər məsələlərin həlli böyük elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir. Regional inkişafın kompleks proqramlarının işlənilib hazırlanması, respublikanın bir-birindən köklü surətdə fərqlənən regionlarının layihələşdirilməsi, proqnozlaşdırılması, proqramlaşdırılması işində bu məsələlərin həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, region müxtəlif növlərdə və formalarda coğrafi, iqtisadi, sosial və təbii obyektlərin məcmuuna malik məkan kimi çıxış edir:

✓ İnsan fəaliyyətinin bütün sahələri: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak;

✓ Xalq təsərrüfatı kompleksinin ərazi birliyi: kompleksli idarə olunma, iqtisadi-məkan sisteminin vəhdəti, xalq təsərrüfatının idarə edilməsinin ərazi-təşkilat özəyi və s.

İndi iqtisadi ədəbiyyatda «regional inkişaf konsepsiya» adlanan elmi nəzəriyyə keçmişdə regional inkişaf (ərazi planlaşdırma) məşğul olan plan orqanlarının işləmələri ilə eynidir. Onlar uzunmüddətli – perspektiv «məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsinin baş sxemləri»nin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olmuşdur ki, bu sxemlər ideoloji, iqtisadi, siyasi və fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əks idi. Buna görə də yeni problemlərin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar regional inkişaf problemlərinə yenidən baxılması zəruriyyəti meydana çıxır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyi iqtisadi və siyasi müstəqilliyi əldə etməklə demokratik yeniləşmə yoluna qədəm qoyması ilə regional aspektə yeni məzmununda yanaşması zəruriyyəti yarandı. Respublikanın güclü iqtisadi böhranı və inflyasiya ilə üzləşdiyi indiki dövrdə bazar münasibətlərinə keçmək, yeni təsərrüfatçılıq formalarını yaratmaq üçün bu daha vacibdir, regional inkişaf prinsiplərini və istiqamətlərini tezliklə müəyyən etmək lazımdır. Bu işdə regionun sosial-iqtisadi inkişafın strateji planları önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Regionun inkişafının strateji planı idarəetmə sənədi olub regionun inkişafına dair qarşılıqlı əlaqəli aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərinin xarakteristikasını əks etdirir:

- regionun inkişafının məqsədləri;
- qarşıya qoyulan məqsədlərə çatma yolları;
- reallaşdırılması yüksək nailiyyətlərə imkan verən potensial ehtiyatlar;
- seçilmiş istiqamətlər üzrə hərəkətin təşkili metodları;
- qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün zəruri resurslar;
- resurslardan istifadə üsulları.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planı onun müdiriyyətinə və bütün regional cəmiyyətinə birgə fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Strateji plan sırf inzibati sənəd deyildir, o, daha çox iqtisadi agentlər və siyasi prosesin iştirakçıları da daxil olmaqla regional inkişaf prosesinin bütün iştirakçılarını əhatə edir. Bu yuxarıdan regional idarəetmə orqanının sahibkarlara və region əhalisinə göndərilən direktiv deyildir. Əksinə, belə plan mövcud problemləri əlaqələndirilmiş və ölçülüb-biçilmiş formada biznesdən və əhalidən idarəetmə orqanına ünvanlanır. Beləliklə, o, region həyatının bütün sferalarında

səmərəli strategiyaların müəyyən edilməsi mexanizmi və səmərəli həyata keçirilməsini, strateji əməkdaşlığı özündə birləşdirən alətdir.

Strateji planlaşdırma prosesinə bütün maraqlanan iştirakçıları, yəni sahibkarları, siyasətçiləri və əhalini cəlb etmək məqsədəuyğundur. Region sakinlərinin və ekspertlərin iştirakı ilə konfranslar, seminarlar və işçi qruplarında tərtib edilən planın meyarlarına və üstünlüklərinə dair təklifləri işləyib hazırlamaq olar. Regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair strateji planı işləyib hazırlamaq üçün xüsusi işçi qrupu yaratmaq məqsədəuyğundur.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının strateji planının mühüm xarakteristikalarına daxildir:

- plan regionun güclü və zəif tərəflərini ayırır və insanların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq və biznesi inkişaf etdirməklə regionun rəqabət üstünlüklərini aşkara çıxararaq onu inkişaf etdirməyə və gücləndirməyə cəhd edir;

- plan gələcəyi görməyə əsaslanaraq nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirməyə kömək etməklə malların və xidmətlərin istehsalçılarını, investorları, idarəetmə orqanlarını və əhalini istiqamətləndirən qısa ideyaları və prinsipləri özündə əks etdirir;

- plan bütün regional qüvvələrin birgə səyi nəticəsində, qarşılıqlı partnyorluq fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Plan strateji tədbirlərin özünəməxsus əlaqələndirilməsidir ki, bu da həm istehsal, həm də regionun əhalisi üçün vacibdir;

- plan bu günlük və uzunmüddətli dövrə qabağı görmə kombinasiyasıdır. Bu təkcə uzunmüddətli məqsədlər deyil, eyni zamanda fəaliyyət planıdır.

Regional inkişafın strateji planı başlıca olaraq əhalinin həyat səviyyəsini necə artırmaq və gələcəkdə daha da yüksəltmək üçün hansı bazanı yaratmaq tələb olunur suallarına cavab verməlidir. Regionun sosial inkişaf səviyyəsi bilavasitə istehsalın inkişafından asılıdır. Ona görə də planda regionun iqtisadi inkişafının aşağıdakı başlıca istiqamətləri müəyyən edilir;

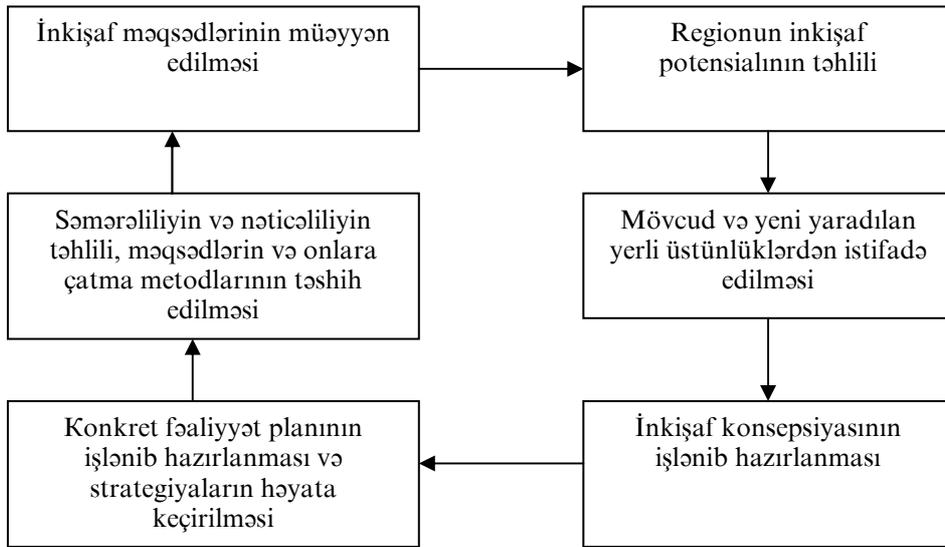
- yeni yüksəkmaaşlı iş yerlərinin yaradılması;
- regiona yeni istehsalın cəlb edilməsi;
- mövcud istehsalı inkişaf etdirmək;
- istehsalın strukturunu yeniləşdirmək;
- regional məhsulun daşınması və satışı metodlarını inkişaf etdirmək.

Region iqtisadiyyatının inkişafının strateji planlaşdırılması prosesini aşağıdakı mərhələlərdə təsəvvür etmək olar:

1. İnkişafın məqsədlərini müəyyən etmək;

2. Regionun inkişafının xarici mühitini təhlil etmək;
3. Regionun (potensialının) güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək;
4. Mövcud üstünlüklərdən istifadə etmək və yeni yerli üstünlükləri yaratmaq;
5. İnkişaf konsepsiyasını və strategiyasını işləyib hazırlamaq;
6. Konkret fəaliyyət və strategiyanın həyata keçirilməsi planını işləyib hazırlamaq;
7. Səmərəliliyi və nəticəliliyi təhlil etmək, onların məqsədlərini və həmin məqsədlərə nail olma metodlarını araşdırmaq.

Regionun inkişafının strateji planının işlənilib hazırlanması ardıcılığı sxem 5.1-də verilmişdir.

Sxem 1.5. Planın işlənilib hazırlanması.

Məqsədlərin müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində dövlətin mühüm funksiyası olduğu kimi strateji planın da əsasıdır. Adətən iqtisadi və sosial inkişafın ümumi məqsədləri, daha doğrusu, vəzifələri onlardan irəli gələn konkret məqsəd və vəzifələrdən fərqlənir.

Ümumi məqsədlər gələcəyin müəyyən anlarında regionun zəruri vəziyyətini xarakterizə etməli; dəqiq və nisbətən qısa olmalıdır. Bu məqsədlərin işlənilib hazırlanması işinə onlara nail olmağa marağı olanların hamısını: inzibati idarə işçilərini, sahibkarları, əhalini cəlb etmək lazımdır. İnkişaf məqsədlərini qısa və dürüst ifadə etmək üçün

iqtisadi məsləhətçiləri, yerli ali təhsil müəssisələrinin işçilərini, yerli bankların qulluqçularını cəlb etmək faydalı olar.

Regional inkişafın ümumi məqsədləri bir qayda olaraq həmin regionda yaşayış mühitinin arzu olunan keyfiyyət səviyyəsini xarakterizə edir. Onların formalaşdırılmasının əsasını cəmiyyət haqqında kəmiyyət və keyfiyyət məlumatları təşkil edir. Ümumi məqsədlər kifayət qədər konkret olmalıdır. Ancaq «artımı stimullaşdırmaq» kimi ifadələrlə məqsədləri müəyyən etmək kifayət deyildir. Belə ki, burada hansı artımdan söhbət getməsi: əhalinin artımı, müəssisələrin sayının artımı, məşğul olanların sayının və ya satışın həcmində artımı, bütün hüquqi şəxslərin gəlirlərinin artımından, yaxud yerli sənaye, ticarət və ya başqa sahələrin artımından danışılması aydın deyildir. Daha çox ümumiləşdirilmiş şəkildə hazırlanmış məqsədlərin başqa neqativ hallarına aşağıdakı ifadələri də daxil etmək olar:

- biznes üçün iqlimi yaxşılaşdırmaq;
- işsizliyi azaltmaq;
- əhalinin iqtisadi rifahını yüksəltmək.

Belə çağırışlar regionun iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasına heç nə verə bilməz. Məqsədləri konkret ifadə etmək vacibdir. Buna nümunə olaraq aşağıdakılar təklif olunur:

- kənd təsərrüfatında və ASK sahələrində məşğul olanların xüsusi çəkisini iki dəfə artırmaq;
- ticarətdə məşğul olanların xüsusi çəkisini artırmaqla, onu sənayedə məşğul olanlara çatdırmaq;
- kiçik müəssisələrin miqdarını 50% artırmaq;
- regionda 50 yeni maliyyə infrastruktur müəssisəsini yaratmaq və s.

Hər bir regionun inkişafının başlıca məqsədi əhalinin bütün kateqoriyaları üçün yaşayışın keyfiyyətini yaxşılaşdırmağı təmin etməkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı altməqsədləri müəyyən etmək olar:

- iqtisadi inkişafın nəticəsi kimi gəlirlərin və məşğulluğun artırılması;
- resursların və büdcə xərclərinin qaytarılmasının (ödənilməsi) səmərəliliyinin nəticəsi kimi ümumi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması.

Strateji plan aşağıdakı 3 strateji məqsədə nail olmağa da istiqamətləndirilə bilər:

1. Biznes üçün əlverişli iqlimin yaradılması;
2. Dünya iqtisadiyyatına birləşdirilməsi;
3. Sosial mühitin yaxşılaşdırılması.

Bu strateji məqsədləri də, öz növbəsində, məzmun etibarilə aşağıdakı formada konkretləşdirmək olar:

- 1.1. Biznes üçün artıq məhdudiyətlərin götürülməsi.

- 1.2. Vergi manevələri (basqıların) azaldılması.
- 1.3. Daşınmaz əmlak bazarının yaradılması.
- 1.4. İşçi qüvvəsi bazarının yaradılması.
- 1.5. Maliyyə resurslarının real sektorun maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi.
- 1.6. Dinamik regional inkişaf zonalarının yaradılması.
- 2.1. İxrac yönümlü istehsalın inkişafı.
- 2.2. Rəqabətqabiliyyətli istehsalçıların birləşdirilməsi.
- 2.3. Elm, təhsil, innovasiya fəaliyyətinin inkişafı.
- 2.4. Qlobal informasiya mühiti ilə birləşmə.
- 3.1. Regionun təhsil, mədəni və intellektual potensialının inkişafı.
- 3.2. Mənzil probleminin sürətli həlli; MKT-da islahatlar.
- 3.3. İnfrastrukturun inkişafı – istilik, su, qaz, elektrik enerjisi ilə təchizatı və kanalizasiya.
- 3.4. Regionun inzibati idarə edilməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi.
- 3.5. İctimai təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsi.
- 3.6. Ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması.

Qeyd etdiyimiz hər bir maddə üzrə təqribi müddətlər, mexanizmlər, nəzarət formaları və maliyyələşdirmə mənbələrinə dair fəaliyyət proqramı tərtib olunur.

Planın işlənilib hazırlanmasının ikinci mərhələsində xarici mühitin (ÜDM-in dinamikası, investisiya iqlimi, müxtəlif risklər, inflyasiya, iqtisadi artımın perspektivləri) sosial-iqtisadi parametrləri təhlil edilir, regionun çıxış səviyyəsini, start vəziyyətini nəzərə almaqla oxşar regionların iqtisadi inkişafı ilə müqayisəli təhlili aparılır və beləliklə, regional inkişafın xarici amilləri üzrə çıxarılır.

Xarici və daxili amillərin təhlili regionun səmərəli inkişafını təmin edən sahələrini və fəaliyyət növlərini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Təhlil regionun mühitinin müqayisəli xarakteristikasını aşkarlamağa imkan verir.

Xarici mühit coğrafi vəziyyət və iqlim, Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyəti, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatında üstün məqamlar, demografik meyillər və s. əhatə edir.

Daxili mühit isə resurslar və onların əlverişliyi (vərdiş və təhsil də daxil olmaqla insan resursları, texnologiyalar, əsas fondlar, daşınmaz əmlak, maliyyə resursları), sahibkarlıq və investisiya mühiti, infrastruktur və kommunal xidmətləri özündə birləşdirir.

Güclü və zəif tərəflərin (potensialın) inkişafının təhlili mərhələsində iqtisadi, sosial, ekoloji və institusional xarici mühitin kəmiyyət

və keyfiyyətinin köməyilə regionun iqtisadi inkişafı üçün cəlb etmək mümkün olan xarici resurslar (maliyyə, insan, təbii, institusional) dəqiqləşdirilir və qiymətləndirilir.

Strateji planlaşdırmanın mövcud və yaradılan yeni yerlərin üstünlüklərindən istifadə mərhələsində aşağıdakı məsələlərə baxılır:

- regionun mövcud üstünlüklərindən (yerləşmə vəziyyəti, əsas bazarlara yaxınlıq, demoqrafik xüsusiyyətlər, infrastrukturun inkişafı) istifadə imkanları nəzərdən keçirilir;

- regionun sosial-iqtisadi inkişafının əvvəlki proqramların yerinə yetirilməsinin nəticələri müəyyən edilir;

- regional iqtisadi inkişafın idarə edilməsi həyata keçirilmiş tədbirlərin nailiyyətləri və müvəffəqiyyətsizliklərin səbəbləri aşkara çıxarılır;

- regional inkişafın daxili amilləri, əsas və əlavə sahələri dəqiqləşdirilir, regionun hansı mərhələdə – sənaye, sənayeləşməyə qədərki mərhələdə olması dəqiqləşdirilir;

- hansı sferalarda və əsasən hansı amillər hesabına əlavə dəyər yaranır və yaradıla biləcəyi müəyyən edilir və bunun əsasında regionun iqtisadi inkişafının məqsədləri bir daha dəqiqləşdirilir.

İndiki şəraitdə bir sıra regionlarda sənayenin infrastrukturun zəif inkişaf etməsi, habelə həmin regionlarda xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını nəzərə alaraq regional üstünlükləri yalnız istehsalda yox, həm də xidmət sferasında axtarmaq lazımdır.

Regionun inkişafının müasir mühüm amili keyfiyyətli rabitə infrastrukturunun olmasıdır. Müasir kommunikasiya xətləri, regional kompyuter şəbəkələrinin inkişafı, İnternetə sərbəst qoşulma imkanları XX əsrin əvvəllərində regional inkişafda dəmir yollarının əhəmiyyətinə bənzəyir. Eyni zamanda, müasir mərhələdə regionların inkişafında vacib və yüksək əhəmiyyətli amillərdən biri yüksək səviyyədə ixtisaslı regional kadrların hazırlanması və saxlanmasıdır.

Strateji planlaşdırmanın bu mərhələsində regionun güclü tərəflərindən istifadə və zəif cəhətlərin neytrallaşdırılması imkanlarına baxılır.

Regionun inkişaf konsepsiyası və strategiyasının işlənilib hazırlanması mərhələsində regionun sosial-iqtisadi inkişafının məqsədlərinə, amillərinə və bu inkişafın mexanizminə, habelə bu inkişafın idarə edilməsi metodlarına dair son nəticələr qısa və dürüst ifadə olunur. Nəticələr, regionların sosial-iqtisadi inkişafının yeni meyillərini, yerli xüsusiyyətləri və müasir mərhələdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanır. Konsepsiya regionun inkişafı üzrə üstünlüklərin aşkara çıxarılması, inkişaf resurslarının

təhlili, habelə həmin regionun aşkara çıxarılmış üstünlüklərini əhatə edir.

Konkret fəaliyyət planının işlənilib hazırlanması və strategiyasının həyata keçirilməsi mərhələsində tərkib edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası və strategiyasına əsasən konkret fəaliyyət planı hazırlanır. Regionun inkişafının strateji planının aşağıdakı nisbətən müstəqil bölmələri ola bilər: regional mülkiyyətin idarə edilməsi; əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin yaradılması; kiçik sahibkarlığa yardım üzrə tədbirlər; mənzil-kommunal təsərrüfatında islahatların həyata keçirilməsi; regional marketing və regionun irəli çəkmə planı və s.

Səmərəlilik və nəticəliliyin təhlili, məqsədlərin və onlara çatma metodlarının təshih edilməsi mərhələsində aşağıdakı suallara cavablar verilir: resurslar strategiyası ilə ətraf mühitə dair məlumatları eyniləşdirmək olarmı; strategiya regionun ağır problemlərinin həllinə kömək edə bilərmi; strategiyayı əhali müdafiə edirmi?

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılması fasiləsiz prosesdir. Həmin plana əsasən bütün qərarlar, o cümlədən taktiki tədbirlər həyata keçirilir. İqtisadi inkişafın uzunmüddətli planının mövcud olması elmi cəhətdən əsaslandırılmış formada cari tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir.

4.4. İndikativ planlaşdırmanın mahiyyəti və zəruriliyi

Sosialist tipli iqtisadiyyatın dağılması ilə əlaqədar müvafiq dövlətlərin hamısının iqtisadi həyatında planlaşdırma institutunun rolu xeyli zəiflədi. Hal-hazırda o, həmin ölkələrin təsərrüfat mexanizmində bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. İqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş – direktiv planlaşdırma ilə bazar özünütənzimlənmənin bir araya sığmaması Azərbaycan da daxil olmaqla bütün keçmiş sosialist ölkələrinin hökumətlərini ənənəvi planlaşdırmadan əl çəkməyə məcbur etdi. Halbuki, sənayecə inkişaf etmiş korporativ-kapitalist ölkələrinin iqtisadiyyatında bazar, özünütənzimlənmə mexanizmləri və tənzimləmə ilə yanaşı planlaşdırma indi də fəaliyyət göstərir. Bu, hər şeydən əvvəl kontrakt sistemi və indikativ planlaşdırmaadır.

İndikativ planlaşdırmanın məntiqinin məzmununu onun aşağıdakı struktur elementləri müəyyən edir:

1. İndikativ planlaşdırma subyektlərinin bütün planlaşdırma dövrünün məqsədlərinin və məqsədlər sisteminin formalaşdırılmasının və müəyyən edilməsi;

2. Planlaşdırılan dövrdən əvvəlki dövrdə indikativ planlaşdırma subyektinin inkişafının ilkin vəziyyətinin təhlili və əldə edilmiş səviyyənin parametrlərinin və onun strukturunun dəqiqləşdirilməsi;

3. Planlaşdırılan dövrdə müvafiq indikativ planlaşdırma obyektlərinin fəaliyyətinin nəticələrində cəmiyyətin tələbatlarının həcmi və strukturunun müəyyən edilməsi.

4. Planlaşdırılan dövrün əvvəlinə mövcud olan və planlaşdırılan dövrdə yeni yaradılan resursların həcmi və strukturunun aşkara çıxarılması;

5. Şkalalaşdırma əsasında müxtəlif səviyyəli sosial-iqtisadi alt-sistemlərin resursları və tələbatlarının müvəqqəti əkslikləri, uyğunsuzluqları araşdırmaqla əlaqələndirilmək, balanslaşdırılmaq və indikativ proqnozlar, proqramlar və planlar şəklində idarəetmə qərarlarının hazırlanması.

İndikativ planlaşdırmanın yuxarıda sadalanan hər bir elementinin mahiyyətini açıqlayaq.

İndikativ planlaşdırmanın məntiqinin mahiyyəti və məzmununun tədqiqindən aydın olur ki, burada məqsədlərin formalaşdırılması prosesi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu məqsədlər planlaşdırma dövründə müvafiq sosial-iqtisadi sistemlərin qarşısında qoyulur.

İndikativ planlaşdırmanın məqsədləri dedikdə müvafiq planlaşdırma obyektinin gələcəkdə fəaliyyət nəticələri və arzuolunan vəziyyəti başa düşülür. İndikativ planlaşdırma dövrü çərçivəsində müəyyən anda nail olmalı məqsədlər – vəzifələrdir.

Hər bir indikativ planlaşdırma subyektinin məqsəd və vəzifələri dürüst müəyyənləşdirilmə mərhələsində aşağıdakıları yerinə yetirməlidir:

- planlaşdırılan sistemin məqsədlərini müəyyən etməli və onları vəzifələrin dilinə gətirməlidir ki, bu da sonrakıların həyata keçirilməsinin özünəməxsus qrafikini əldə etməyə imkan verir;

- bütün vəzifələrin dəqiqliyini təmin etmək və onların hər birinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi meyarlarını işləyib hazırlamaq.

Makrosəviyyədə həyata keçirilən strateji planlaşdırmada məqsəd və vəzifələr aparıcı partiyanın proqram göstərişlərinə əsasən müəyyən edilirsə mərkəzləşdirilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası hökumətinin işçi orqanı tərəfindən hazırlanan ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapır. Konsepsiya planlaşdırılan dövrdə sosial-iqtisadi sistemin üstünlükləri və qlobal məqsədlərini dəqiq şəkildə əks etdirən və həmin məqsədlərə nail olmaq yolla-

rını, forma və metodlarını müəyyən edən proqnozların, indikativ proqram və planların ümumi məzmunudur.

Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf Konsepsiyasının işlənilib hazırlanması prosesində müvafiq idarəetmə subyektlərinin proqram göstərişləri ilə yanaşı aşağıdakı proqnoz işləmələrin materiallarından da istifadə olunur: a) elmi-texniki tərəqqi və onun sosial-iqtisadi nəticələri; b) iqtisadi artım və struktur dəyişiklikləri; c) təbiətdən istifadə miqyasının və yaşayış mühitinin (ekologiyanın) keyfiyyətinin dəyişilməsi; ç) xarici iqtisadi şəraitin dəyişilməsi. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasını daha konkret səviyyəyə gətirmək, daha çox aşkarlığı (qətilyi) təmin etmək üçün onun daxilində Konsepsiyanın sosial-iqtisadi vəzifələri seçilir, detallaşdırılır və dəqiqləşdirilir.

Planlaşdırılan dövrdən əvvələ indikativ planlaşdırma obyektinin vəziyyətinin ilkin səviyyəsini təhlil etmək planlaşdırma məntiqinin ikinci mühüm üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti planlaşdırılan dövrdən əvvəl toplanmış istehsal güclərinin, əmək ehtiyatlarının və başqa təkraristehsal amillərinin mövcudluğuna uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın, korporasiyaların, firmaların inkişafına dair sənədlərlə müəyyən edilir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin təhlili hər bir sahənin daxilində inkişaf sürətlərinin və strukturunun, sahələrarası, regionlardan kənar, regionlararası və dövlətlərarası proporsiyaları özündə birləşdirir. Təhlil milli iqtisadiyyatın planlaşdırılan dövrdən əvvəlki illərə onun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin ümumi qiymətləndirilməsi ilə tamamlanır. Eyni zamanda, bu səviyyənin iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş dünya ölkələrinin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisəsi həyata keçirilir.

Mikrosəviyyədə daxili və xarici mühitin təhlili həyata keçirilir, bu prosesdə: təşkilatın potensialından istifadə, onun güclü və zəif cəhətləri; gözlənilən rəqiblər və onların güman etdikləri hərəkətlər; hərəkətverici qüvvələr; makroəhatənin tərkibi; onun tərkib elementləri və onların təşkilata təsiri araşdırılır.

İndikativ planlaşdırma məntiqinin üçüncü struktur elementi cəmiyyətin tələbatının ümumi həcmi və strukturunun, planlaşdırılan dövrdə onun ayrı-ayrı altsistemlərinin hərtərəfli öyrənilməsidir. Müxtəlif əmtəələrə və xidmətlərə cəmiyyətin tələbatının aşkara çıxarılması indikativ planlaşdırma məntiqinin mühüm üsuludur.

İndikativ planlaşdırma, onun məntiqi planlaşdırmanın prinsipləri adını almış müəyyən qanunauyğunluqlara söykənir. Planlaşdırmanın prinsipi dedikdə həm planlaşdırma obyektinin, həm də plan-

laşdırma təcrübəsinin özünün inkişafının bir sıra qanunlarının birgə fəaliyyətini əks etdirən, başlıca çıxış anlayışı kimi özünü göstərən və planın vəzifələrini, istiqamətlərini və tərtib edilməsi xarakterini, plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi imkanlarını, habelə onların yerinə yetirilməsinin yoxlanılmasını planlaşdırma elminin obyektiv kateqoriyası başa düşülür.

İndikativ planlaşdırma cəmiyyətin, firmanın idarə edilməsi sisteminin mərkəzi elementi olduğuna görə, idarəetmənin hamı üçün ümumi olan dörd prinsipi zəruridir. Bunlara daxildir:

1. Siyasətə üstünlük verilməklə iqtisadiyyatla siyasətin vəhdəti prinsipi.
2. Mərkəzləşmənin və müstəqilliyin vəhdəti prinsipi.
3. İdarəetmə qərarlarının elmi əsaslandırılması və səmərəliliyi prinsipi.
4. Daha yüksək dərəcənin mənafeələrinə üstünlük verilməklə ümumi və lokal mənafeələrin əlaqələndirilməsi və idarəetmə qərarlarının yerinə yetirilməsində şəxsi və kollektiv maraqların stimullaşdırılması prinsipi.

İdarəetmənin ümumi prinsiplərindən başqa indikativ planlaşdırma üç xüsusi və ya lokal prinsipə də əsaslanır. İndikativ planlaşdırmanın bu qrup prinsiplərinin tərkibinə daxildir:

1. Aparıcı halqaları ayırmaq əsasında optimal proporsionallığı təmin etmək.

2. Proqnozların, indikativ proqramların və planların vəhdəti və kompleksliliyi prinsipi.

3. Proqramların və planların işlənilib hazırlanması, yerinə yetirilməsi imkanlarının və yerinə yetirilməsinin yoxlanılmasının təmin edilməsinin vəhdəti prinsipi.

Aparıcı halqaları ayırmaq əsasında optimal proporsionallığın təmin edilməsinin mahiyyəti odur ki, müvafiq idarəetmə strukturları planlı şəkildə, düşünülərək idarəetmə altsisteminin müəyyən optimal meyarından irəli gələn struktur elementləri arasında proporsiyaları, uyğunluqları təmin etməlidir.

Optimallıq meyarı kimi aşağıdakılar çıxış edə bilərlər:

a) indikativ planlaşdırmanın bu və ya digər problemini həll etmək üçün tələb olunan vaxt; b) plan qərarlarını reallaşdırmaq üçün tələb olunan kapital qoyuluşlarının həcmi və ya bütün növmüxtəlifliyi üzrə material resurslarının həcmi; c) plan tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı.

Bütövlükdə cəmiyyət üçün belə halqa onun həyat fəaliyyətinin müəyyən sferaları, daha doğrusu, ölkənin sahələri və regionları da bi-

lər ki, onların müvəffəqiyyətlə inkişafından həm bütün iqtisadiyyatın, onun sahələrinin, həm də əsas sosial məsələlərin həlli asılıdır.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafına dair indikativ plan aşağıdakı bölmələri əhatə etməlidir:

Birinci bölmə: «Ümumiləşdirilmiş makroiqtisadi göstəricilər». Burada məhdud göstəricilər (məcmu ictimai məhsul, ümumi milli məhsul, ümumi daxili məhsul, xalis məhsul və bir sıra başqa göstəricilər, o cümlədən sahələr, mülkiyyət formaları və regionlar üzrə onların strukturu) üzrə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının ümumi xarakteristikası verilir. Burada həmçinin nəzərdə tutulan xalq təsərrüfatının struktur irəliləyişləri, məhsuldar qüvvələrin, komplekslərin, iqtisadiyyatın real sahələrinin inkişafını əks etdirən göstəricilər də əks olunur.

İkinci bölmə «Sosial inkişaf» bölməsi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ticarətin, ictimai iaşənin, məişət xidmətinin, mənzil tikintisinin, mənzil-kommunal təsərrüfatının, səhiyyənin, təhsilin, mədəniyyətin və başqa sosial sferası sahələrinin inkişafı göstəricilərini birləşdirir.

İndikativ planın üçüncü bölməsində sahələrin, sahələrarası komplekslərin və real sektorun iri müəssisələrinin, habelə xidmət sferasının mühüm oriyentiri əks olunur.

Planın «İstehlak bazası» bölməsində xarici iqtisadi əlaqələrin və məhsulun regionlararası mübadilənin inkişaf perspektivlərini nəzərə almaqla əmtəələrin və xidmətlərin istehsalı və əhaliyə satışını əks etdirən göstəricilər öz əksini tapır.

İndikativ planın beşinci «Əmək ehtiyatları» bölməsində göstəriciləri verilir. Burada əmək potensialının formalaşması və istifadəsinin mərhələləri (əmək resurslarının hazırlanması, məşğulluğu, bölüşdürülməsi, istifadəsi, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması) öz əksini tapır.

Planın altıncı bölməsində «Elm və elmi xidmət» ölkənin elmi potensialı, onun inkişafı, ondan istifadə dərəcəsi və səmərəliliyi öz əksini tapır. Bu istiqamətdə statistik hesabatların təhlili göstərir ki, son illərdə, xüsusilə 1990-1998-ci illərdə respublikadan beyin məhsullarının sürətli axını baş verdi, həm də elmlər namizədləri və elmlər doktorlarının da sayı artmağa başladı. Lakin beyin məhsullarının keyfiyyətinin əvvəlki səviyyəsi hələ də bərpa olunmayıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi-tədqiqat institutlarının, ali təhsil müəssisələrinin, sahə elmi-tədqiqat institutlarının elmi təklifləri respublika iqtisadiyyatının sürətlə inkişafında mühüm rol oynamışdı. Hal-hazırda elmi-tədqiqat işlərinin sifarişçiləri yoxdur, maliyyələşdi-

rən təşkilatlar yoxdur, eyni zamanda, dövlətin ayırdığı vəsait də elmi işləri aparmaq üçün kifayət etmir. Fikrimizcə, bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində fəaliyyəti sürətləndirmək üçün planın bu bölməsinin dövlət səviyyəsində işlənilib hazırlanması vaxtı çatmışdır.

İndikativ planın mühüm bölmələrindən biri kimi həm dövlət, həm də qeyri-dövlət bölmələrində ictimai istehsalın inkişafına çəkilən bütün xərclər planın yeddinci «İnvestisiyalar» bölməsinə daxil edilir. Son on ildə respublikada həm bütün mənbələrdən investisiya qoyuluşları, həm də xarici investisiyalar sürətlə artmışdır.

İndikativ planın mühüm bölmələrindən biri də «Xarici iqtisadi əlaqələr»dir. Müstəqil dövlət kimi fəaliyyətə başlayandan indiyə qədər respublikanın xarici-iqtisadi fəaliyyətində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir.

Bütün perspektiv, cari, strateji planlarda olduğu kimi «Maliyyə planı» indikativ planın mühüm bölməsidir ki, burada gəlirlərin mənbələri və dövlət vəsaitinin xərclənməsi istiqamətləri əks olunur.

İndikativ plan konkret göstəricilər şəklində: sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərini, onlara nail olmaq üçün tədbirləri və reallaşdırma vasitələrini, lazım olan material və maliyyə resurslarını əks etdirən kompleks sənəddir.

İndikativ planlaşdırmanın xüsusiyyətlərinə daxildir:

İndikativ planın tövsiyə xarakteri. Bazar bölməsinin müəssisə və təşkilatları üçün indikativ planın göstəricilərinin məcburi mənası yoxdur, ona görə də bütün səviyyələrdə dövlət orqanları bazar strukturlarını indikativ planın göstəricilərini izləməyə təhrik etmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirməlidir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər görülür:

- hüquqi tədbirlər (müvafiq mexanizmləri həyata keçirmək imkanlarını verən müxtəlif qanunların, fərmanların, qərarların qəbul edilməsi);

- idarəetmə orqanları tərəfindən dəqiq və sözsüz yerinə yetirilməsinə nəzarət;

- iqtisadi tədbirlər (pul subsidiyaları, qiymətlərin tənzimlənməsi, əlavə vergilərin və vergi güzəştlərinin tətbiqi, güzəştli kreditlərin verilməsi, «sürətli amortizasiya» siyasətinin həyata keçirilməsi və s.).

İndikativ planın işlənilib hazırlanmasında variantlılıq. Sosial-iqtisadi inkişafın məqsədli göstərişləri, planqabağı hesablamaların göstəriciləri (proqnoz məlumatlar, üstün istiqamətlər və inkişaf yolları) istehsal və sosial sferası sahələrinin inkişafını daha ətraflı xarakterizə edən konkret göstəricilərdə və balanslarda əks etdirilir. İndikativ planın işlənilib hazırlanmasında variantlılıq planlaşdırılan dövrdə yaranmış (toplanmış) vəziyyətə müvafiq işləyib hazırlamağa və tədbirləri həyata keçirməyə imkan verir.

V FƏSİL. DÖVLƏTİN REGIONAL SİYASƏTİ VƏ ONUN İSTİQAMƏTLƏRİ

5.1. Dövlətin regional siyasətinin mahiyəti və məqsədləri

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişafının regional konsepsiyasının əsas müddəaları dövlətin regional siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır.

Dövlətin regional (sosial-iqtisadi) siyasəti dedikdə, həm dövlətin regional səviyyədə, həm də regionların özlərinin işləyib hazırlayaraq həyata keçirdikləri tədbirlər kompleksi, eyni zamanda dövlət və regionlar arasında, həm də regionların öz aralarında qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən və məkan, region nöqtəyi-nəzərindən ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafının idarə olunması üzrə fəaliyyət sahəsi başa düşülür. Onun məzmunu mərkəzlə regional dövlət hakimiyyəti orqanları arasında hakimiyyət bölgüsü hədləri və tabeçilik səlahiyyətləri ilə müəyyən edilir. Hər bir region öz siyasətini həyata keçirir. Bu siyasət ona verilmiş hakimiyyət səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq öz regional məqsədlərinə nail olmağa yönəldilir. Bununla belə yetkin dövlətlərarası birləşən ittifaqları, xüsusilə də Qərbi Avropa Ümumi bazarı (AS) şəraitində müxtəlif dövlətdaxili regionlar mövcud milli dövlətlər qarşısında özlərinin hüquqi üstünlüklərini nümayiş etdirirlərsə, «regional siyasət» anlayışı artıq «üst milli» mənası alır.

Ədəbiyyatda «regional siyasət» və «regional iqtisadi siyasət» anlayışları qeyd – şərtsiz, sinonim kimi işlədilir, baxmayaraq ki, onların eyniləşdirilməsinin yanlışlığı tam aydındır: iqtisadiyyat insan fəaliyyətinin (maddi və mənəvi, ictimai istehsal, mübadilə, bölgü və istehlak və s. prosesləri daxil etməklə) yalnız bir sferası olduğu kimi, regional iqtisadi siyasət də dövlətin idarəetmə fəaliyyətinin bütün spektrini əhatə etmir. Bununla belə «sosial-iqtisadi regional siyasət» terminindən istifadə edilməsi işin mahiyyətini dəyişdirir, o, ölkənin idarəetmə diapozonunu maksimum «açır», təcrübədə «regional siyasət» termini ilə «qovuşur». Bu vəziyyəti nəzərə alaraq biz qısa şəkildə qarşılıqlı, bir-birini əvəz edən hər üç anlayışı açıqlamaq və mənə çalarlarını yaddan çıxarmamaq şərtilə ən yığcamına üstünlük verməklə şərh etməyə çalışacağıq.

Regional siyasət, adətən sosial-iqtisadi inkişafın milli strategiyanın tərkib hissəsi olub, tamamilə hakimiyyətin fəlsəfi konsepsiyasına əsaslanır. Lakin bununla belə müxtəlif dövlətlər çərçivəsində onların subyektiv şərhinə müvafiq çox vaxt universal ümumiqtisadi kateqoriyalar və qanunlara (məsələn, dəyər qanunu) istinad edilir, amma milli regional siyasətin hər cür özünəməxsus xüsusiyyəti ölkənin tipindən asılı olmayaraq bəzi ümumi qanunauyğunluqların reallaşmasını ləğv etməyə qadir deyildir. (Həmçinin başa düşmək lazımdır ki, regional siyasət «dərək edilən», «az dərək edilən» və «dərək edilməyən» olur).

Regional siyasət regionların siyasi, iqtisadi və sosial inkişafının idarə edilməsi üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının məqsəd və vəzifələri sistemi, həmçinin onların həyata keçirilməsi mexanizmi kimi anlaşılır.

Son illərdə həm rəsmi sənədlərdə, həm də elmi nəşrlərdə regional siyasətin təkmilləşdirilməsi çağırışlarının səslənməsinə baxmayaraq, respublikamızda hələlik bu siyasət formalaşır.

Regional siyasətin əsasları müəyyən olunarkən yalnız regionların spesifik xüsusiyyətlərini deyil, həm də iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərinin regional səviyyədə aparılmasının zəruriliyini, yerli özünüidarəetmənin təkmilləşdirilməsi və inkişaf məsələlərini, sosial sahələrin, təbiətdən səmərəli istifadənin problemlərini nəzərə almaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq regionların mərkəzlə iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi məsələsi meydana çıxır. Bu isə öz növbəsində gözəgörünən dövrdə regional siyasətin məqsəd və vəzifələrinin düzəldilməsi zəruriliyinə səbəb olur.

Məlumdur ki, siyasət dedikdə, ümumiyyətlə, insanların konkret maraqları ilə əlaqədar olaraq izlədikləri və həll etdikləri məqsədlər və vəzifələr başa düşülür, bundan başqa metodlar, vasitələr və institutların köməyi ilə maraqlar dürüst ifadə olunur və qorunur. Regional siyasət isə dövlətin regional maraqları (yəni regionlarla münasibətlərdə dövlətin maraqları) və regionların öz maraqları arasında xüsusi razılaşmadır (kompromisdir).

«Regional iqtisadiyyat», «regional inkişaf», «regional planlaşdırma», «regional modelləşdirmə», «regionlaşma» kimi anlayışlar regional siyasətlə sıx əlaqədə olur. Regional iqtisadiyyat konkret region dairəsində sosial proseslərin və məhsuldar qüvvələrin formalaşması və inkişafını şərtləndirən məcmu iqtisadi və sosial amilləri və hadisələri öyrənir. Regional inkişaf regionun daxili sosial-iqtisadi strukturlarının mütərəqqi yöndə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Adətən re-

gional proqramlaşdırma ilə əlaqələndirilən regional planlaşdırma kəskin regional təzadların və sosial ziddiyyətlərin yumşaldılması məqsədilə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin formalarından biridir. Söhbət ayrı-ayrı rayonların xüsusi inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsindən gedir (plan iqtisadiyyatının elementləri olan ölkələrdə tez-tez xüsusi milli planlar: beşillik, yeddiillik planlar kontekstində). Regional modelləşdirmə dedikdə, regionun mövcud və ya perspektiv iqtisadi və sosial strukturlarının optimallaşdırılması (regionometrika) məqsədilə onların ekonometrik (iqtisadi-riyazi) qurulması başa düşülür. Nəhayət, regionlaşma (və ya rayonlaşma) regionların (rayonların) taksonirləşdirilməsindən¹ başqa bir şey deyildir.

Resurs təminatı, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və əhalinin həyat keyfiyyəti, infrastruktur təchizatı, milli və sosial münaqişələrin gərginliyi, ekoloji mühitin vəziyyəti və s. olan məkan (ərazi) fərqləri mövcud ölkələrin vəziyyətindən asılı olmayaraq praktiki olaraq bütün ölkələrə xasdır. (Hətta «Böyük yeddiilər»ə daxil olan ölkələrdə əhalinin hər nəfərinə düşən regional gəlir bəzən ştatlar, əyalətlər üzrə 30-50 faiz arasında fərqlənir). Bu təzadlar daima və hər yerdə iqtisadi və sosial, strateji və taktiki inkişaf məqsədlərindəki uyğunsuzluqlardan doğur. Xüsusən Kanada, ABŞ, Avstraliya, Çin kimi ərazicə böyük ölkələrdə tez-tez ərazilərin mənimsənilməsi problemi yaranır.

Regionun inkişaf strategiyasının hazırlanması və vəzifələrin qoyulması regional inkişaf konsepsiyası əsasında həyata keçirilir. Regional inkişaf konsepsiyası dedikdə, perspektiv dövrdə regionun inkişaf məqsədlərinə və vəzifələrinə nail olunması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli yollarına olan baxışların məcmusu başa düşülür.

İqtisadi artımı təmin etmək gücündə olan və bunun hesabına əhalinin sosial problemlərini həll edən, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin edən regionların iqtisadi, sosial və siyasi inkişaf rıçaqlarından istifadə etmək yolu ilə ümummilli məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Regional siyasətin məqsədləri iqtisadi, sosial və siyasi məqsədlərə ayrılır.

¹ ABŞ, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə «Yerləşdirmə nəzəriyyəsi» və «Regional inkişaf nəzəriyyəsi» terminləri populyarlığı ilə uzun müddət istifadə olunmuşdur. Sonralar «Regional elm» ümumiləşdirici termini tərəfindən «sıxışdırılmışdır». «Məkanın iqtisadiyyatı» və «Məkan iqtisadiyyatı» ifadələrinə ədəbiyyatda rast gəlinməsinə baxmayaraq, onların bir əməli nöqsanı vardır: onlar regional inkişafın qeyri-iqtisadi aspektlərini kənar edir. həmçinin də «Tətbiqi coğrafi» termini işlədirlər. Lakin bu termin regional tədqiqatın sırf coğrafi kateqoriyalardan istifadə edən sahələrinə aid edilir.

İqtisadi siyasətin mahiyyəti kimi baxılan iqtisadi məqsədlər əsasən investisiyaların yerləşdirilməsinin dövlət tənzimlənməsindən ibarət olur. Bununla belə istehsal amillərinin əhəmiyyəti nə qədər çox olarsa, dövlətin rolu da o qədər yüksək olacaqdır.

Sosial məqsədlər birbaşa iqtisadi məqsədlərlə əlaqədardır. Sosial məqsədlərə nail olunmasında dövlətin rolu bilavasitə vətəndaşların hüquq bərabərliyi və sosial ədalət kimi demokratik cəmiyyət prinsiplərindən irəli gəlir. Başqa cür desək, dövlət əhalinin həyat səviyyələrini yaxşılaşdırmaq üçün regional inkişafın tənzimlənməsi məsələsini öz üzərinə götürməyə borcludur. Əhalinin yaşayış yerlərində olan həyat keyfiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən vətəndaşların hüquq bərabərliyinin pozulmasına yol verməyən dövlət zəmanəti sosial sahədə dövlətin regional siyasətinin məğzidir. Bu siyasət əhalinin gəlirlərində, işsizlik səviyyəsində, sosial infrastrukturda, nəqliyyat şəbəkəsində və digər sahələrdə olan regionlararası fərqlərin bərabərləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Dövlətin regional siyasətin siyasi məqsədləri iki istiqamətli - daxili və xarici olur. Digər tərəfdən onları «milli» və «proqmatik» məqsədlərə ayırmaq olar. Bununla bərabər qeyd edilir ki, regional siyasətin «milli» məqsədləri ən çox dövlətin xarici siyasəti, «proqmatik» məqsədlər isə dövlətin daxili siyasəti ilə əlaqədardır.

«Milli» məqsədlər hər bir dövlətin özünün təhlükəsizliyini, ərazi bütövlüyünü təmin etmək arzusunu əks etdirir. «Proqmatik» məqsədlər isə müxtəlif siyasi bloklar (siyasi qüvvələr, partiyalar) arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi vasitəsi kimi dövlətin daxilində regional siyasətdən istifadəni nəzərdə tutur.

Tamamilə aydındır ki, müxtəlif dövlətlərin regional siyasətinin məqsədləri və vəzifələri bir-birlərinə uyğun olmur və son dərəcə geniş hədlərdə dəyişir. Bununla belə praktiki olaraq onu reallaşdıran bütün ölkələrə istisnasız, regional siyasətə aid olan ümumi, baş məqsədlər vardır. Bunlara aid edilir:

1. Vahid iqtisadi mühitin (məkanın) yaradılması və möhkəmləndirilməsi, dövlətçiliyin iqtisadi, sosial, hüquqi və təşkilati əsaslarının təmin edilməsi;
2. Regionların iqtisadi imkanlarından asılı olmayaraq vahid minimum sosial standartların və bərabər sosial müdafiənin təmin edilməsi, vətəndaşların konstitusiyada müəyyən olunmuş sosial hüquqlarının təminatı;
3. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf şərtlərinin nisbi bərabərləşdirilməsi;

4. Dövlət üçün mühüm strateji əhəmiyyəti olan regionların üstün inkişafı;
5. Regionların təbii, o cümlədən, resurs xüsusiyyətlərindən maksimum istifadə edilməsi;
6. Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, regional təbiətdən istifadənin ekologiyalaşdırılması, regionların kompleks ekoloji mühafizəsi və s.

Qərbi Avropa dövlətlərinin regional siyasətinin əsas istiqamətləri, necə deyirlər problem rayonların: depressiv köhnə sənaye, zəif inkişaf etmiş (aqrar-sənaye və ekstremal təbii şəraitə malik), əhalisinin və təsərrüfatın həddindən artıq mərkəzləşdiyi və iri aqlomerasiyalar daxilində böhranlı ərazilərin müqəddəratı ilə əlaqələndirilir.

Ölkənin regional siyasətinin strateji məqsədləri regionların iqtisadi imkanlarından asılı olmayaraq ölkənin hər bir regionunda istehsalın sabitləşdirilməsi, iqtisadi artımın bərpası, vahid minimum sosial standartların və bərabər sosial müdafiənin təmin edilməsi və s. ibarətdir. Bunlarla əlaqədar dövlətin regional siyasətinin aşağıdakı vəzifələri həll edilməlidir:

- dövlətin sabitliyinin və ərazi bütövlüyünün iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi;
- regional və ümumrespublika əmtəə, əmək və kapital bazarlarının, bazar və institusional infrastrukturların təşəkkül tapması;
- sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki dərin fərqlərin azaldılması;
- təsərrüfat strukturlarının səmərəliliyinin və kompleksliliyinin tələb olunan iqtisadi və sosial səviyyəsinə nail olunması, bazar şəraitində onların həyat qabiliyyətinin artırılması;
- regionlararası infrastruktur sisteminin (nəqliyyat, rabitə, infomatika və s.) inkişaf etdirilməsi;
- iri elmi-texniki potensiala malik olan rayon və şəhərlərin inkişafının həvəsləndirilməsi; məhz elmin və yüksək texnologiyanın bu mərkəzləri ölkənin regionlarının «lokomotivləri» və «artım nöqtələri» ola bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə regional siyasət yeni ərazilərin və resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsini, müxtəlif ərazilərin vahid milli bazarda inteqrasiyasını, şəhər və kənd arasındakı ziddiyyətlərin yumşaldılmasını, urbanizasiya prosesinin tənzimlənməsini və s. tələb edir. Burada aydın surətdə regional inkişafda «mərkəz-əyalət» qarşılıqlı münasibətləri («yuxarıdan» inkişaf) ilə və «daxili pereferiya diffuziyası» («aşağıdan» inkişaf) vasitəsilə ifadə olunan iki zidd fikir

öyrənilir. Çox cəhətdən bu nəticə məhz zəif inkişaf etmişdir, çünki regional siyasətin hər iki istiqamətinin: - həm «yuxarıdan», həm də «aşağıdan» - əlaqələndirilməsi daha çox səmərəlidir. Hindistan, Braziliya, Meksika və digər ölkələrin keçmiş təcrübələri bütün aydınlığı ilə buna sübutdur.

Regional siyasət dairəsinə aşağıdakı mühüm anlar daxil edilir:

- regional inkişafın başlıca hərəkətverici qüvvələri olan sosial-iqtisadi ukladların və bölmələrin (dövlət, xüsusi səhmdar, kooperativ, qarışıq və s.) qarşılıqlı təsiri və nisbətləri;
- regional inkişafın daxili və xarici amillərinin və vasitələrinin balansı;
- milli (ümumdövlət) və regional inkişaf aspektlərinin (baxışları), iqtisadiyyatın mərkəzi və regional idarəolunma səviyyələrinin (regional muxtariyyətlərin səviyyəsi, planlaşdırma və idarəetmənin mərkəzləşmə dərəcəsi) nisbəti;
- regional nisbətlərin optimallaşması vəzifələrinə yanaşma, geridə qalmış rayonların iqtisadiyyatının qaldırılması, yeni ərazilərin və təbii resursların mənimsənilməsi və s.

Tamamilə aydındır ki, hətta qeyri-iqtisadi sferadan söhbət getdikdə belə regional siyasətin özəyi kimi dövlət hakimiyyətinin iqtisadi məqsədlərinin və vəzifələrinin reallaşması, vacib sosial və ya ekoloji standartları təmin etmə mexanizmi maliyyə-iqtisadi rıçaqların çatışmamaması ilə üzləşir. Beləliklə, regional siyasətin istiqamətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən aşağıda nəzərdə tutulan strukturlaşması müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır.

Regional iqtisadi disproporsiyaların yumşaldılması, bir sıra hallarda isə regional iqtisadi tarazlığa nail olunması zərurəti bütün ölkələr üçün xarakterikdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi mexanizmi son dərəcə inkişaf edib və ona dövlət maliyyə yardımları, yerli təxisatların (əskinas), o cümlədən də xüsusi kapitalın cəlb edilməsi (investorlara müxtəlif dərəcəli ödəmə möhləti və güzəştlərinin verilməsi yolu ilə), qanunverici tədbirlər, maliyyə məhdudiyyətləri, cərimə tədbirləri və s. daxil olur. Əlbəttə, regional iqtisadi siyasətin tipik, ümumiləşmiş təcrübəsi tənzimləmənin hər hansı bir xüsusi forma və hallarının tətbiqini və yaxud bir sıra tədbirlərdən bir dəfəyə birgə istifadə olunmasını istisna edir.

Regional siyasətin istiqamətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən aşağıda nəzərdə tutulan strukturlaşma müəyyən dərəcədə şərti xarakter daşıyır.

İqtisadi siyasət. Regional iqtisadi disproporsiyaların yumşaldılması, bir sıra hallarda isə regional iqtisadi tarazlığa nail olunması zə-

rurəti bütün ölkələr üçün xarakterikdir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi mexanizmi son dərəcə inkişaf edib və ona dövlət maliyyə yardımları, yerli təhsilatların əhalinin həyatındakı sosial fərqlər bir çox dövlətlərdə həddən artıqdır. Bu səbəbdən məskənlərin tipləri və müxtəlif regionlar (xüsusən kənd və şəhər arasında) arasında həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi yollarının axtarılması, həmçinin sosial mühit keyfiyyətlərinin ümumən yaxşılaşdırılması məsələləri regional sosial siyasətin mahiyyətində durur. Bu siyasətin obyektlərinə insanların müxtəlif ərazi birlikləri (professional, etnik, dini, sinfi və s.), onların daxili strukturu, istehsal və ətraf mühitlə əlaqələri aid edilir.

Bir halda ki, cəmiyyətdə hədlər son dərəcə şərtdir, regional sosial siyasətlə münasibətləri olan obyektlər və proseslər iqtisadi, ekoloji və digər qiymətləri daxil edən inteqral yanaşmanı tələb edir. Bununla əlaqədar iqtisadi və sosial siyasətin tədqiqat obyektinə üzrə deyil, yanaşma və son nəticə üzrə fərqlənməsi təklif edilir.

Demografik siyasət. Əslində demografik siyasət sosial siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq son dərəcə spesifik olduğuna görə, o, ədəbiyyatlarda sərbəst status almışdır. Bu siyasət regionlar üçün spesifik əhəmiyyətli olan məqsədlərə çatmaq üçün əhalinin həm təbii, həm də mexaniki hərəkətlərinə (miqrasiya axınları) dövlətin fəal müdaxiləsini (iqtisadi, inzibati-hüquqi və təbliğat-profilaktik tədbirlərin köməyiylə) ifadə edir.

Bir çox ölkələrdə (xüsusən də federativ və polietnik) demografik siyasət çox vaxt dualistik xarakter daşıyır: belə ki, bir regionda o, əhalinin təbii artımının və doğumunun yüksəlməsinə, digər regionda isə təbii artımın və doğumun məhdudlaşdırılmasına yönəlir. Bəzən çoxmillətli ölkələrdə «müxtəlif vektor» yönü regional demografik siyasətin reallaşmasında etnoslararası və dinlərarası çarpışmalar olur və bu böyük çətinliklərlə əlaqədardır.

Ekistik (məskunlaşma) siyasət. Məlumdur ki, geoplanlaşdırmanın nəzəri hissəsi adlanan ekistika təbii, iqtisadi, arxitektör-tikinti və mühəndis-texniki amilləri və şərtləri nəzərə almaqla istehsalın, rabitənin və məskunlaşma yerlərinin optimal şəkildə bölüşdürülməsi vasitəsilə konkret bir regionun ərazisindən səmərəli istifadə haqqında elmdir. Əksər Qərbi Avropa dövlətlərinin ərazi məhdudluğu onların hökumətlərini və yerli özünüidarəetmə orqanlarını həm şəhər, həm də kənd yerlərində torpaq sahələrindən səmərəli istifadə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyə vadar edir. Maliyyə-iqtisadi rıçaqlardan (diferensiallaşmış torpaq haqları, vergi əmsalları və s.) və inzibati-hüquqi sanksiyalardan geniş istifadə edilir. Ərazisi kiçik olan ölkələrlə müqayisədə, böyük əraziyə malik ölkələrdə fəal ekistik siyasətin hə-

yata keçirilməsinin daha az aktuallığı xülyası yaranmışdır. Halbuki böyük əraziyə malik olan ölkələrdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış məskunlaşma (ekistik) siyasəti böyük vəsaitləri qənaətlə işlətməyə imkan verir.

Ekoloji siyasət. İstehsalın təmərküzləşməsinin, urbanizasiyanın və əhali sıxlığının güclənməsi, sintetik materialların geniş tətbiq edilməsi ətraf mühitin gərginliyinin kəskin şəkildə artmasına səbəb olmuşdur. Biosfera enerji axınlarının və təbii maddələr dövrünün təhlükəli şəkildə pozulması, həmçinin onların bərpa olunma mexanizminin körlənməsi bəşəriyyəti faktiki olaraq global təhlükə qarşısında qoymuşdur. Həmçinin aydın olur ki, əvvəlki «öhdəliklərin yaranması və közənməsi» tipində təbiətin mühafizəsi tədbirləri vəziyyəti bir o qədər də yaxşılaşdırmaq iqtidarında deyildir. Hazırda elm və təcrübənin sıx birliyinə əsaslanaraq prinsipə yeni yanaşmalara ehtiyac var.

Məlumdur ki, deteriorasiya (yəni ətraf mühitin xüsusiyyətlərinin pisləşməsi) açıq şəkildə regional xarakter daşıyır ki, bu da həm ölkənin və regionların ixtisaslaşmalarındakı fərqlərlə, həm də ekoloji mühitin xüsusiyyətlərini dövlətin müxtəlif tənzimləmə imkanları ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar məqsədyönlü regional ekoloji siyasətin həyata keçirilməsi imperativ olur.

Elmi-texniki siyasət. Regional elmi-texniki siyasət sferasında elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yerləşdirilməsi amilləri və şərtləri, ETLKİ (elmi-tədqiqat və layihə konstruktor işlərinin) təmərküzləşmə və məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi sahələrindəki qarşılıqlı əlaqələri, elmin və istehsalın birləşməsinin ərazi formaları (texnopolislər və texnoparklar), elmi kadrların regional yerləşdirilməsi («beyin itkisi») və s. daxil olur.

Ciddi şəkildə qeyd etsək, regional siyasətin strukturlaşdırılmasını başqa cür də həyata keçirirlər: hər şey onun əsasında duran meyarlardan asılıdır. Belə ki, bəzən aşağıdakı növləri fərqləndirilir (L.V.Smirnyaqin, 1995):

1. **Məqsədlər üzrə:** regionların inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi siyasəti, yerli resurslardan səmərəli istifadə və s.;
2. **Mexanizmə görə:** avtomatik (düstura görə bölgü), problemlili (yəni xüsusi proqramlara görə), məqsədli (konkret regionlar üzrə);
3. **Vasitələrə görə:** maliyyə (yardımlar, imtiyazlar, cərimələr və s.), inzibati (icarə və qadağalar), infrastruktur (yol tikintisi və s.);
4. **Obyektlərə görə:** təsərrüfatın həddindən artıq ixtisaslaşmasına qarşı mübarizə; regionların rəqabətinin məhdudlaşdırılması,

«region-ölkə» ziddiyyətlərinin gərginliyinin azaldılması, «kasıb-varlı» regionlar arasındakı təzadların azaldılması.

5. **Ünvana görə:** regional hakimiyyətlər, firma və təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlar;

Hər bir elmi fəndə bir sıra başlanğıc anlayışlar və fikirlər olur. Riyaziyyatda ədədlər haqqında anlayış, fizikada enerji və materiya haqqında anlayışlar, biologiyada «ilkin» canlı maddə olan hüceyrə haqqında təlim, regional iqtisadiyyatda isə sosial-iqtisadi məkanın strukturlaşması haqqında təlim bunlara misaldır.

Abstrakt mühitə görə çoxlu taksokalardan, yəni ərazi (akvatoriyalar, geotoriyal) vahidlərindən – areal, zona, rayon, region və s. istifadə olunur.

Biocoğrafi mənşəyi olan «**Areal**» anlayışı ilk dəfə hər hansı bir bitki və heyvan növləri və cinslərinin yayılma sahələrinə baxmaq üçün istifadə olunmuşdur. Nəticədə areal hər hansı bir hadisənin, o cümlədən də iqtisadi hadisələrin yayılma sahəsi kimi şərh olunmuşdur (xüsusən areal üsulu adlanan kartoqrafiyada konstruktiv (əməli) rol oynayan bu anlayış obyekt və ya hadisələrin yayılma həddlərini göstərmək üçün işlədilir). Areal qonşu geotoriyada (ərazidə) müşahidə olunmayan hadisənin göründüyü dairədə olan geotoriyayı (ərazini) ifadə edir.

İqtisadiyyatda çox işlək anlayış olan «**zona**» intensivliyinə görə eynimənalı göstəricilərin yerləşdiyi dairədə olan geotoriyadır. (Bəzən bu intensivlik müəyyən interval dairəsində dəyişə bilər). Buradan belə nəticə çıxır ki, bu arealın eyniləşdirilməsi üçün müəyyən geotoriya dairəsində olan müvafiq hadisələri (əlamətləri) müəyyən edir, halbuki ayırmaq üçün əlavə olaraq hadisələrin intensivliyinin müəyyən edilməsi tələb olunur.

Bir-birinə yaxın olmasına baxmayaraq, bir-birindən genetik və semantik cəhətdən fərqlənən «**rayon**» və «**region**» anlayışları bizim üçün xüsusi maraq kəsb edir. (Belə ki, «rayon» termininin xarici mənşəli olmasına baxmayaraq, o, praktiki olaraq Qərbi ölkələrinin heç birində işlənmir və onun əvəzinə «region» terminindən istifadə edilir).

Məşhur rus regionşünas alimi E.V.Alayevin tərifinə görə rayon tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyinə, birliyinə, bütövlüyünə malik olan, digər ərazilərdən özünün elementlərinin məcmusuna görə fərqlənən ərazidir (geotoriya). Belə ki, bu bütövlük bu ərazinin inkişafının obyektiv şərti və qanunauyğun nəticəsidir. Rayon termininin mənşəyi dolaşıqdır, belə ki, fransız sözü olan «rayon» terminindən yaranmışdır. Lakin qeyd edilir ki, (E.V.Alayev tərəfindən) fransız di-

linin izahlı lüğətində bu terminin səkkiz mənasından heç biri «ərazi» anlayışına yaxın deyil. Daha doğrusu «ərazi» mənasında bu söz ispan mənşəlidir.

Respublikamızda bu termin ilk dəfə keçən əsrin əvvəllərində hərbi işlərdə (istehlaklaşdırılmış rayon), sonra isə iqtisadi və coğrafi ədəbiyyatda istifadə olunmuşdur. Sonradan «**iqtisadi rayon**», «**inzibati rayon**» və s. terminlər yaranmışdır. Vaxtilə «**rayon**» termini müxtəlif səbəblər üzündən elmi dəqiqliyini itirmişdi.

İngilis dilli termin olan **region** dilimizə bir qədər gec daxil olmuşdur. Bu termin daha elastikdir və ən əsası isə inzibati-ərazi bağlılığından azaddır. Başqa cür desək, rayon termini bütövlükdə daha çox keçmiş SSRİ-nin inzibati-ərazi bölgüsü ilə eyniləşdirilmişdir, halbuki region termini daha az nüfuzdan düşmüşdür və regional siyasətdə, regional iqtisadiyyatda istifadə üçün daha uyğun olmuşdur.

Təəssüflər olsun ki, region termini vaxtilə lüzumsuz olaraq çox mənalılıq almışdır və bu gün də belə şəkildə işlədilir:

1. «**Rayon**» termininin sinonimi kimi; buradan regional, yəni **rayona** aid edilən **rayon** (buna görə də «**regional rayonlaşma**» quruluşu «**yağlı yağ**» kimi mənasızdır).
2. Müxtəlif taksorlaşma sistemlərinə aid edilən müqayisə edilmiş taksorların göstərilməsi üçün (məsələn, paytaxtdan (mərkəzdən) regionlara nümayəndələrin gəlməsi).
3. İstənilən ərazinin artıq qəbul olunmuş ərazi hissələri sistemində «uyğun gəlməyən» öz əlamətlərinə görə göstərilməsi üçün.

Ümumiyyətlə, region dedikdə təbii, sosial-iqtisadi, milli-mədəni və s. şərtlərin birliliyinə malik olan ölkə ərazisinin bir hissəsi başa düşülür.

Həmçinin sosial-iqtisadi məkan vahidlərinin bəzi növləri haqqında danışaq. «Poliqon» onun taksonomik strukturundan asılı olmayan, tədqiqat aparılan ərazidir (sahədir). «Özəklər» məkan təhlilinin ən kiçik, bölünməz obyektləridir və sonradan bunlardan regionlar, zonalar, areallar yaranır.

Geosiyasət, siyasi coğrafiya, regional iqtisadiyyatda «anklav» və «eksklav» terminlərindən istifadə olunur. Əgər hər hansı bir taksonanın ərazi cəhətdən ayrılmış sahəsi (ana taksona münasibətə görə) sərbəst tanınmırsa, o, eksklav, onu əhatə edən ərazilərə olan münasibətlərə görə isə anklav adlanır.

Regional siyasət dövlətin taktikasını əks etdirir. Dövlətin regional siyasətinin mahiyyəti regionların iqtisadi və sosial sahələrdə fəaliyyətinin bərabərləşdirilməsinə, regional ehtiyatlardan optimal isti-

fadə edilməsinə şərait yaradılmasına və regionların iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilmiş dövlətin fəaliyyətidir.

Regionun daxili siyasəti həm daxili, həm də xarici ehtiyatlardan maksimum və səmərəli istifadə edilməsi, regionun şəraiti nəzərə alınmaqla region əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəldilmiş tədbirlərdir. Həmin tədbirlər həm də ictimai istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsini, sosial və bazar infrastrukturunun inkişafını təmin etməli, sahibkarlığın inkişafına və iqtisadi artıma, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə, ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Dövlət regional siyasətini və həmçinin də regionların siyasətini həyata keçirmək üçün onların reallaşdırılması mexanizmi olmalıdır.

Həmin mexanizm dövlətin bütövlüyünün qorunmasını təmin etməli, dövlət siyasətinə üstünlük verilməklə hər bir regionun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Fikrimizcə, belə mexanizmi işləyib hazırlayan zaman aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Mərkəzlə regionlar arasında hakimiyyət bölgüsünə qanuniliyi və sabitliyi təmin etmək;
2. Ümumilli mənafeyə üstünlük vermək;
3. Bütün regionlara bərabər inkişaf şəraitini təmin etmək;
4. Regionların xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrini bərabərləşdirmək;
5. Dövlətin regional siyasətinin proqram təminatı və orada regionların siyasətini nəzərə almaq;
6. Regional idarəetmənin dövlət sistemini yaratmaq;
7. Dövlətin regional siyasətinin aşkarlığı və açıqlığını təmin etmək.

Azərbaycan Respublikası hökuməti indiki dövrdə dövlətin regional siyasətinin istiqamətlərini reallaşdırmaq üçün aşağıdakı vəzifələri əsas götürməlidir.

Sosial sahədə.

1. Bütün regionların həyat şəraitinin minimal səviyyəsini təmin etmək, onlardan daha çox geri qalana yardım göstərmək;
2. Kəndəri və kiçik şəhərləri dirçəltmək, o cümlədən vətən və xarici ölkələrin sahibkarlıq strukturlarını cəlb etmək;
3. İri mərkəzlərdə və sənaye rayonlarında işsizliyi münasib hədlərdə saxlamaq;
4. Əhalinin miqrasiyanın, qaçqınların və hərbi xidmətdən tərxis olunanların səpələnməsini məhdudlaşdırmaq, onları təsərrüfat həyata cəlb etmək üçün iqtisadi güzəştlər tətbiq etmək;

5. Qaçqınlar və məcburi köçkünlərin məskunlaşması, habelə respublikada sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar bir sıra ənənəvi istirahət zonalarının sıradan çıxması, nazirlik, idarə və təşkilatların balansında olmuş istirahət evlərinin bərhad hala düşməsi və s. ilə əlaqədar iri istirahət və əyləncə zonalarının inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar axtarmaq.

İqtisadi sahədə.

1. Azərbaycan Respublikasının vahid iqtisadi mühitində regionların iqtisadiyyatının səmərəli ixtisaslaşdırılmasına nail olmaq. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar respublikamızda mövcud olmuş təsərrüfat strukturlarında müəyyən hissəsi sıradan çıxmış və əvəzində yeni təsərrüfatçılıq formaları yaradılmış, aqrar islahatlarla əlaqədar kənd təsərrüfatında kiçik müəssisələr, kəndli (fermer) təsərrüfatları, birgə müəssisələr, müştərək müəssisələr və s. yaradılmışdır. Belə vəziyyət respublikanın iqtisadiyyatına həlledici əhəmiyyətə malik strateji məhsullar (pambıq, barama, yun və s.) istehsalı görünür. Dövlət müdaxilə hədlərini əsas götürməklə, habelə ümumdövlət nöqteyi-nəzərdən yanaşmaqla həmin regionların ənənəvi ixtisaslaşma formalarını saxlamaq şərtilə, həm də istehsalı kompleks inkişaf etdirmək məqsədilə ixtisaslaşan sahələri müəyyən etmək və ixtisaslaşmanı stimullaşdırma tədbirlərini işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək lazımdır;

2. Təsərrüfatçı subyektlərinin və idarəetmə orqanlarının üfqi və şaquli qarşılıqlı əlaqələr mexanizmini təkmilləşdirmək, regionlarda islahatları həyata keçirmək üçün xüsusi proqramlar işləyib hazırlamaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilmiş və indi də həyata keçirilməkdə olan iqtisadi islahatlara ümumdövlət mənafe nöqteyi-nəzərdən yanaşılmış, bu istiqamətdə qəbul olunmuş qanunlar, qanunvericilik aktları, sərəncamlar, qərarlar və göstərişlər də bütövlükdə respublika səviyyəsindədir.

Nəzərə alsaq ki, ölkəmizin 10 iri iqtisadi rayonu, 55 kənd inzibati rayonu, 11 orta həcmli şəhəri, 11 inzibati rayondan ibarət Bakı şəhəri kimi inzibati qurumların bir-birindən fərqli təbii, iqtisadi, coğrafi, demoqrafik və s. xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərinin sosial-iqtisadi inkişafına bilavasitə təsir göstərir, ona görə də həmin rayonlar üzrə proqramları hazırlayan zaman nəzərə alınmalıdır.

3. Yeni regionların təsərrüfat dövriyyəsinə mənimsənilməsində iştirak etmək, o cümlədən vətən və xarici kapitalın cəlb edilməsi yolu ilə; Məlumdur ki, 1958-ci ildən başlayaraq respublikamızın dağlıq və dağətəyi rayonlarından və ya rayon ərazilərindən külli miqdarda

əhali sənayedə işləmək üçün şəhərlərə köçmüş, keçmiş Qonaqkənd, Xızı rayonlarının, Dəvəçi, Siyəzən, Qusar, Gədəbəy, Şəmkir və başqa rayonların bir sıra kəndləri demək olar boşalmışdır (Qonaqkənd rayonunda 200000 başa qədər qoyun saxlayan kolxozlar mövcud olunmuşdur). Həmin torpaqlar, demək olar ki, istifadəsiz qalmış, islahatlarla əlaqədar mal-qaranın, qoyun və keçilərin əhaliyə paylanması nəticəsində keçmiş yaylaq və qışlaq yerləri boş qalmışdır. Onların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi vacib tədbirlərdəndir.

4. Azad iqtisadi zonaların yaradılması, habelə yeni sərhəd rayonlarının yenidən qurulması və ixtisaslaşdırılması;

5. Regionlararası təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasının qarşısını almaq, regionlararası və dövlətlərarası iqtisadi əlaqələri formalaşdırmaq;

6. Köhnə sənaye regionlarında müvafiq struktur dəyişikliklərinə nail olmaq;

7. Ekstremal təbii şəraitə malik rayonlarda və depressiv regionlarda böhrandan çıxmaq yollarını araşdırmaq və tədbirlər görmək;

8. Regional infrastrukturun inkişafına yardım etmək və formalaşdırmaq;

9. Maliyyə və pul-kredit sistemini sabitləşdirmək, əməyin ümumrespublika ərazi bölgüsünü təkmilləşdirmək və vahid bazar mühitini formalaşdırmaq.

Ekoloji sahədə.

1. Təbii mühitdə həddindən artıq ekoloji yüklənmiş rayonlarda böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq (torpaq sürüşmələri, torpaq eroziyası, şoranlaşma və s.);

2. Ekoloji fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması (Xəzərin çirklənməsi, suyunun qalxması, zəbt olunmuş torpaqlarda yaranmış fəlakət problemləri və s.);

3. Ənənəvi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına təsir (yardım) göstərməklə ekoloji tarazlığı təmin etmək.

Milli münasibətlər sahəsində:

1. Xarici dövlətlərdə yaşayan azərbaycanlıların problemlərinin həllinə yardımçı olmaq;

2. Azsayılı xalqların və etnik qrupların hüquqlarını və özlərinə məxsus mənafeələrini təmin etmək, onlara məxsus təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmaq;

3. Ənənəvi təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına şərait yaratmaq. Bu vəzifələr və prinsiplər dövlətin regional siyasətini formalaşdırır. Lakin onların hər biri təbii, istehsal, ekoloji və başqa amillərlə

əlaqədar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün bu xüsusiyyətləri, həmçinin də hazırkı inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq vacibdir, həm də Naxçıvan MR, DQMV və başqa regionlar, inzibati rayonlar, respublika tabeliyində olan şəhərlər üçün dövlətin regional siyasəti xeyli fərqlənəcəkdir. Eyni zamanda, müxtəlif resurs təminatına malik olub eyni iqlim şəraitində yerləşən rayonlar üzrə dövlətin regional siyasətini işləyib hazırlayan zaman bütün obyektiv və subyektiv amilləri və şəraiti nəzərə almaqla respublikanın regionlarını qruplaşdırmaq lazımdır.

- I qrup-əmək ehtiyatları qıt olan regionlar;
- II qrup-hərbi-sənaye rayonları;
- III qrup-«problem» rayonlar;
- IV qrup-çoxsahəli rayonlar;
- V qrup-depressiv rayonlar.

Birinci qrupa aid olan regionlara şəhər və kəndlərdə xırda əmtəə istehsalını inkişaf etdirmək üçün stimullaşdırma tətbiq edilməlidir.

II və III qrup regionlar üçün daha çox dövlətin yardımı nəzərdə tutulmalıdır, belə rayonlara xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Qalan rayonları müəyyən qədər vergilərdən azad etmək, güzəştlər tətbiq etmək, sürətli amortizasiyalardan və başqa stimullaşdırıcı amillərdən istifadə etmək, azad işçi qüvvəsinin digər regionlara – işlə təmin etmək imkanları olan yararlı təbii amillərə malik rayonlara köçməsinə (köçürülməsinə) şərait yaratmaq lazımdır.

Regionların iqtisadi maraqlarından asılı olaraq onları üç tip üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Hasiledici – Abşeron, Siyəzən, Daşkəsən, Əli Bayramlı, Naxçıvan, Balakən.

2. Elmtutumlu istehsalın inkişafına əsaslanan, hardasa məhsulları bütün ölkədə istehlak etmək məqsədilə formalaşmış, adətən çoxsahəli regionlar Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şərur, Kəlbəcər.

3. Sənaye ilə kənd təsərrüfatının tarazlı əlaqələndirilməsinə əsaslanan, daxili və lokal bazara aqrar-sənaye regionları Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Ağstafa, Şirvan, Dağlıq Qarabağ.

Bununla belə hər bir region strukturunun ictimai istehsalın ərazi təşkili forması vardır. Bu da əhalinin həyat səviyyəsini təzahur edir. Buna görə də əhalinin həyat səviyyəsini proqnozlaşdıran zaman bir neçə qrup regionları yaratmaq tələb olunur:

- həyat səviyyəsi daha çox aşağı düşən regionlar;
- dağlıq regionlar;
- sənaye mərkəzləri kimi mövcud rayonlar.

Dövlətin regional siyasətinin formalaşmasında regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınması bir də ona görə vacibdir ki, müxtəlif tiplərlə regionlar üçün islahatların məzmunu fərqli olacaq, bu amili Azərbaycan Respublikası hökumətinin Proqramında müəyyən edilmiş əsas istiqamətlərdə mütləq nəzərə almaq lazımdır:

- özəlləşdirmə proqramı;
- dövlət müəssisələri üzrə islahatlar proqramı;
- sahibkarlığın və bazar infrastrukturunun inkişafı proqramı;
- iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılması və inhisarçı iqtisadiyyata nəzarət və rəqabət mühitinin formalaşdırılması proqramı;
- maliyyə bazarının inkişafı proqramı;
- qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və hüquq tətbiqi sisteminin möhkəmləndirilməsi proqramı və s.

Axırıncı amilin rolu daha çoxdur. Bu amil yenidənqurma strukturunun məzmununa güclü təsir göstərir ki, o aşağıdakı mühüm və aparıcı sahələri müəyyən etməyə yönəldilmişdir:

- yanacaq-enerji kompleksi, neft emalı və neft-kimya;
- əhalini ərzaq və dərmanlarla təmin etmək;
- hərbi-sənaye kompleksinin konvertasiyası;
- nəqliyyat, rabitə və telekommunikasiya;
- mənzil tikintisi;
- elm.

Qeyd etmək lazımdır ki, regionların inkişafının müasir səviyyəsi və özlərinə məxsus xüsusiyyətləri dövlətin regional siyasətinin formalaşmasının regiondaxili tələblərini yaradır. Bu da dövlətin regional siyasətinin əsas müddələrinin regionların siyasətinin əsas müddələri ilə uzlaşdırılmasını tələb edir.

Regiondaxili siyasətin formalaşdırılması və onun dövlətin regional siyasəti ilə uyğunlaşdırılması yalnız regionların Konstitusiya ilə Azərbaycan Respublikasının bərabər hüquqlu subyektləri kimi təsdiq edilməsi şəraitində mümkündür. Bu onu göstərir ki, regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyi, hüquq və vəzifələri, statusu, səlahiyyət bölgüsü, dövlət hakimiyyətinin qeyri mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsi və s. mövcud olan şəraitdə mümkündür. Bunların mövcudluğu regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin formalaşmasına obyektiv şərait yaradır.

5.2. Regional siyasətin əsas istiqamətləri və həyata keçirilməsi mexanizmi

Dövlətin məhsuldar qüvvələrini daha da balanslaşdırılmış şəkildə yerləşdirilməsinə çalışması Qərb regional siyasətinin ənənəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Bu ideyanın həyata keçirilməsi zamanı başlıca olaraq aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur:

1. Xüsusi investisiyaların yerləşdirilməsi üzərində nəzarət;
2. Xüsusi kapital üçün güzəştli şəraitin yaradılması;
3. Dövlət müəssisələrinin yerləşdirilməsi.

Qeyd edək ki, birbaşa nəzarət daha sərt, bəzən də cəzalandırıcı tədbir kimi çox nadir hallarda tətbiq olunur. Maliyyə stimulları, subsidiyalar, vergilər və s. daha geniş yayılmışdır.

Dövlətin istehsalın yerləşdirilməsinə təsiri ilə yanaşı əmək ehtiyatlarının yerləşdirilməsinə və istifadəsi məsələlərinə müdaxiləsinin güclənməsi də hiss olunur. Qərbi Avropa ölkələrində əhalinin qocalmağa doğru meyilin davam etməsi, Şərqi Avropadan, Yaxın Şərqdən çoxlu mühacirlər axını, işsizlik – bütün bu problemlər hakimiyyəti, adətən regional «çalarlar» adlanan inzibati və iqtisadi tədbirləri qəbul etməyə məcbur edir. Əmək ehtiyatlarına arzuolunan «coğrafiyasını yaratmaqdan» ötrü dövlət çoxlu tədbirlərdən istifadə edir: vergilərin azaldılması, dövlət hesabına sosial infrastruktur obyektlərinin yaradılması, əhaliyə xüsusi «mənzil sudasının» verilməsi, dövlət hesabına kadr hazırlanması və kadrların yenidən hazırlanması, şimal rayonlarında əməkhaqqına əlavələrin təmin edilməsi və s.

Qərbin yüksək səviyyədə sənayeləşmiş ölkələrinin regional siyasətinin özəyini depressiv və zəif inkişaf etmiş ərazilərinin inkişafı, habelə iri sənaye aqlomerasiyaların desentralizasiya edilməsi təşkil edir.

Depressiv köhnə sənaye regionlarının inkişafı. Məlum olduğu kimi depressiv regionlar əvvəllər nisbətən yüksək sürətlə inkişaf etmiş və sonralar isə bir sıra səbəblər üzündən tənəzzülə uğramışdır. Onlar 1929-1933-cü illərdə yüksək dərəcədə işsizliyə düşmüş Böyük Britaniya, Almaniya, Belçika, Fransa, Niderlandın ənənəvi olaraq kömür – metallurgiya mənbələri ilə assosiasiya yaradırlar. XX əsrin sonlarında isə depressivliyin əmanətləri başqa şəkildə ixtisaslaşmış: kimya, ağac emalı və başqa formada regionlar üçün də xarakterik olmağa başladı. Mərkəzdən uzaqda yerləşən ərazilər daha pis vəziyyətə düşdülər.

Qərbi Avropada keçmişdə sənaye regionları olub depressiv vəziyyətə düşmüş (Almaniyada Rur və Saar, Fransada Elzas, Belçikada Vollaniya, Böyük Britaniyada Uels və başqaları) rayonlar aparıcı regional siyasətlə əlaqədar demək olar ki, tam bərpa olunmuş və əvvəlki böhran ərazilərdən əsər-ələmət qalmamışdır.

Depressiv köhnə sənaye regionlarının strukturlaşdırılması təcrübəsi göstərir ki, onların sabitliyinin əsasını bir sıra hallarda özlərində elmtutumlu sahələrin, işgüzar xidmətlərin inkişafı təşkil etmişdir. Eyni zamanda «passiv sağlama» siyasəti aparılmış, yəni azad olmuş işçi qüvvəsinin başqa rayonlara mühacirəti həvəsləndirilmişdir.

Zəif inkişaf etmiş regionların və sahələrin stimullaşdırılması. Zəif inkişaf etmiş regionların depressiv regionlardan fərqi ondan ibarətdir ki, onların heç biri istehsalın təmərküzləşdirilməsi yeri kimi xidmət etməmişdir. Bunlar bir qayda olaraq sosial infrastrukturun, elmin və hətta mədəniyyətin zəif inkişafı ilə xarakterizə olunan, periferik uzaq aqrar, ən yaxşı hallarda isə mineral-xammal regionlarıdır. Belə regionlara Qərbi Avropa daxilində ənənəvi olaraq Avropanın Şimalını (Norveç, İsveç, Finlandiya), Aralıq dənizi hövzəsinin bəzi ölkələri (Portuqaliya, İspaniya, İtaliya, Yunanıstan), İrlandiya və başqaları daxildir. Oxşarlığa görə bu tipə Alyaskanı, Kanadanın şimal ərazilərini, Avstraliyanın böyük bir hissəsini aid etmək olar.

Zəif inkişaf etmiş regionların bəziləri iqtisadi əlaqələr baxımından «neytral» qalırlar (xüsusilə ekstremal təbii şəraitə malik regionlar). Çünki çox nadir hallarda məskunlaşırırlar və bazarla rəqabətə davam gətirmirlər. Başqa belə regionlar, məsələn, iqtisadiyyatın zəif inkişaf etdiyi İtaliyanın cənubu aktiv regional siyasət obyektinə olmuş və öz işlərini nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişlər. Regional siyasətin həyata keçirilməsi külli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb etdiyinə görə bir çox ölkələrdə bu fəaliyyət göstərilir. O ki, qaldı zəif inkişaf etmiş iqtisadiyyat sahələrinin regional siyasət çərçivəsində müxtəlif regional proqramlarda cürbəcür qəbildən subsidiyalar, güzəştlər və nəqliyyat infrastrukturunun, texnologiyaların, xidmət sferalarının və s. inkişafına imtiyazlar tətbiq olunur.

Meqapolislərin, aqlomerasiyaların inkişafının tənzimlənməsi. Bu istiqamət əslində köhnə, həm də ən səmərəlisi deyildir. Təsadüfi deyildir ki, marksist ədəbiyyatında «kapitalizm cəmiyyətin həddindən artıq iri, eybəcər şəhər aqlomerasiyaların artmasının qarşısının alınmasının qeyri-mümkünlüyü» və «şəhərlərin durmadan artmasına haqq qazandıran və onu daxili səbəblərlə bağlayan və idarə olunmaz bir proses hesab edən, ultraurbanizmə dair burjua nəzəriyyələrini müda-

fiə edənlərin» ünvanına acı istehzalara çox rast gəlinir. Əvvəla, nüfuzlu Qərb urbanistlərinin heç biri sənaye aqlomerasiyaların idarə olunmaz şəkildə artımına haqq qazandırmamışdır. (Bu baxımdan sovet regionalistikasının korifeyi A.E.Probetun «bir coğrafi məntəqədə müəssisələrin həddindən artıq təmərküzləşməsi mənfi iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər» fikri diqqətəlayiqdir. İkincisi, Bakının, Moskvanın desentralizasiyası Parisin analoji problemi ilə müqayisədə heç də az kəskin deyildir. Üçüncüsü, bəşəriyyət istehsal güclərinin və əhalinin şəhərlərdə və meqopolislərdə həddindən artıq təmərküzləşməsinə qarşı səmərəli mübarizə tədbirlərini hələlik lazımi səviyyədə tapmamışdır. Məsələn, Fransada belə tədbirlərə Parisdən köçürülən müəssisələrə və idarələrə görə firmalara intişar şamil edilən «desentralizasiya üzrə subsidiyalar», İtaliyada Milanın və Turinin aqlomerasiyasına görə təcrübədə yerləşdirmə nöqtəyi-nəzərdən mənfi nəticələrə malik layihələri satan firmaların vergiyə cəlb edilməsi kimi antistimullar tətbiq edilirdi.

Ümumiyyətlə, bu qaydanın, yəni hər hansı bir bölgədə çoxlu sənaye müəssisələrinin yerləşdirilməsi iqtisadi baxımdan az hiss olunan səmərə versə də, sonrakı dövrdə bu iqtisadiyyata çox mənfi təsir göstərir və bu xüsusiyyət dünyanın bütün ölkələrində ola bilər. Gələcəkdə belə vəziyyət Azərbaycanda da ola bilər, sənayenin yarısından çoxu, əhalinin demək olar ki, yarısına yaxını Abşeron bölgəsində yerləşən bu regionda da müəssisələrin köçürülməsi zəruriyyəti olacaqdır.

Ümumiyyətlə, regional siyasət daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm rol oynayır. Bu onunla izah olunur ki, regional siyasətin həyata keçirilməsi üçün küllü miqdarda vəsait tələb olunur. Lakin onu da demək lazımdır ki, regional siyasət inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kəskin problem şəklində üzə çıxır və onun həyata keçirilməsi çoxlu pul vəsaiti tələb edir, çox vaxt bu vəsait olmadığına görə bu ölkələr bəzən Beynəlxalq Valyuta Fondundan uzunmüddətli kreditlər əldə edirlər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, hansı ölkələrdə ki, regional siyasət düzgün həyata keçirilir orada inkişafa nail olunur və yaxud da əksinə.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə regional siyasət aşağıdakı problemlər dairəsini əhatə edir:

- Ölkənin bütün rayonlarının vahid milli bazara inteqrasiyası;
- Regional uyğunsuzluğun aradan qaldırılması və güclü aqrar rayonlarının iqtisadiyyatının yüksəldilməsi;
- Şəhərlə kənd arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, urbanizasiya prosesinin tənzimlənməsi;

- Təbii və insan resurslarının mümkün qədər tam mənimsənilməsi;
- Sənaye obyektlərinin düzgün yerləşdirilməsi.

Regional siyasətin həyata keçirilməsinin institusional mexanizmi dövlətin qanunverici və icraedici orqanları təşkil edir. Adətən parlament regional siyasətə aid bütün qanunları qəbul edir. Daha doğrusu, regionlara kömək formaları və onun şərtlərini, ağır vəziyyətdə olan regionların «konturlarını», yardımların miqyasını, regional idarəetmə orqanlarını və s. təsdiq və ya rədd edir.

Çox vaxt parlamentin nəzdində regional problemlərlə məşğul olan xüsusi komitələr, komissiyalar və işçi qrupları fəaliyyət göstərir. Lakin regional siyasət sahəsində real hüquq idarəedici hakimiyyətin əlində cəmlənmişdir.

Ədəbiyyatda regional proseslərin idarə edilməsinin iki modeli qeyd edilir (S.S.Artobolevski). Birinci halda söhbət çox və ya az ixtisaslaşdırılmış regional müəssisələrdən (İtaliyada agentlik tipində «Yuga» və ya Fransada – DATAR – Ərazi Qrupu Nümayəndəliyi), ikincidə isə, «əvəzçiliklə» regional problemlərlə məşğul olan bir neçə nazirlikdən və dövlət orqanından gedir. Təcrübədə regional tədbirlərin idarə edilməsi onlarla idarə və təşkilat arasında səpələnmişdir. Belə ki, Parisin aqlomerasiyasının desentralizasiyası məsələləri ilə müxtəlif illərdə yalnız Ərazi Qrupu Nümayəndəliyi (DATAR) yox, həmçinin də Paris rayonunun profekturası, Planlaşdırma üzrə Baş Komissarlığı, Təchizat Nazirliyi, İnkişaf və Elmi Tədqiqatlar Nazirliyi, Parisin Ticarət və Sənaye Palatası, Paris rayonunun Planlaşdırma və Urbanizasiya İnstitutu və başqaları məşğul olurlar.

Almaniya, ABŞ, İsveçrə, Belçika kimi federal dövlətlərdə regional siyasət sahəsində başlıca hüquq federasiya subyektlərinin əlində cəmlənmişdir. Almaniya belə səlahiyyətlər Torpaq Nazirliyinə verilmişdir. Əslində isə hər şey mürəkkəbdir. Əvvəla, rayonların inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi məqsədi daşıyan federal hakimiyyət tərəfindən işlənilən hazırlanan regional proqramlar vardır. İkincisi, regional məqsədlərə ayrılacaq büdcə vəsaitləri milli parlament tərəfindən müəyyənləşdirilir. Üçüncüsü, «İqtisadi strukturun yaxşılaşdırılması» milli proqramını reallaşdıran institusional elementi olan Plan Komitəsində federal hökumətin və Torpaq Nazirliyi eyni miqdarda səs hüququna malikdirlər. Dördüncüsü, Almaniya Federativ Respublikasında bu yaxınlara kimi regional proqramlaşdırma məqsədləri ilə İqtisadiyyat Nazirliyi, Mənzil Tikintisi və Ərazinin Planlaşdırılması Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi və digər təşkilatlar və idarələr məşğul olmuşlar. Bundan əlavə ölkədə regional inkişaf mə-

sələləri ilə iki mindən artıq elmi-tədqiqat idarəsi müxtəlif elmi cəmiyyətlər və assosiasiyalar məşğul olurlar.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlı ölkələrin hamısında dövlət yardımının düzgün bölüşdürülməsi regional hakimiyyət orqanlarının ən məsul vəzifəsidir.

Bununla belə, bir çox regionalistlər hesab edirlər ki, XX əsrin axırlarında Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində nəzərdə tutulan mərkəzi orqanların hüquqlarının xeyli hissəsinin regional və yerli orqanlarına verilməsi ilə əlaqədar desentralizasiya meyili regional proqramların reallaşdırılmasını çətinləşdirə bilər. Belə meyil yalnız potensial investorlardan təkliflər alan və möhkəm yığım mənbələrinə malik regionlara sərfəlidir.

Dövlətin regional proporsiyalarına iqtisadi təsiri əsas iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Desentralizasiyaya ehtiyacı olan regionlarda yeni istehsal obyektlərinin tikilməsinin məhdudlaşması;
2. Zəif inkişaf etmiş, depressiv və yeni mənimənilən regionlarda istehsal güclərinin yaradılmasının stimullaşdırılması.

Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, məhdudlaşdırıcı siyasət stimullaşdırıcı siyasətdən qat-qat az səmərəlidir. İstehsalın və əhalinin həddindən artıq təmərküzləşdiyi regionlarda iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş iqtisadi tədbirlərə əsas fondlara verigilərin və gəlir vergisinin ayrılması; yeni tikintiyə və ya müəssisələrin genişləndirilməsinə kreditlərin verilməsindən imtina etmək və müxtəlif cərimələr tətbiq etmək, «boşaldılması» nəzərə tutulan aqlomerasiyalarla istehsal güclərinin sökülməsinə görə mükafatların müəyyən edilməsi daxildir.

İqtisadi stimullaşdırma ilə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ikili xarakter daşıyır: ya birbaşa, yaxud da dolayı.

Birbaşa stimullaşdırmanın ən çox yayılmış formalarına: dövlətin «himayədarlıq» etdiyi regionlarda öz müəssisələrini yaradan firmaların güzəştli kreditləşdirilməsi və subsidiyalaşdırılması, əsaslı tikinti üçün əvəzsiz ssudaların verilməsi, işçilərin və texniki heyətin hazırlanması ilə bağlı olan maliyyə xərclərinin örtülməsi, istehsal güclərinin yerdəyişməsi, xərclərinin bir hissəsini dövlət tərəfindən ödənilməsi, vergi güzəştlərinin təyin edilməsi, bəzən əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətdə onlardan azad edilməsi, əsas vəsaitlərin sürətli amortizasiyasının tətbiqi, nəqliyyat və elektrik enerjisi tariflərinin azaldılması, yerin təkinin «tükənməsi»nə görə köçürmələr və s.

Birbaşa maliyyə yardımında güzəştli maliyyə yardımları və kreditlər əsas yer tutur. Bəzi hallarda kreditlər aşağı faizlə verilir,

başqa hallarda bu kreditlər çox uzun müddətə verilir, üçüncüsü kreditin məbləğinin məhdudiyyətsiz verilməsidir. Arealar üzrə yardım 3-4 dərəcəli stavkaları təyin etməklə dövlət yeni tikiləcək sənaye obyektinin və ya infrastruktur obyektinin yerinin seçilməsinə təsir göstərə bilir. Beləliklə, son illərdə iqtisadi mühitin ərazi yenidən qurulmasının ən təsirli vasitələrinin maliyyə yardımları və kreditlər olduğunu təsdiq etmək üçün əsas vardır.

Dövlət bəzən zəif inkişaf etmiş regionlarda sənaye obyektləri yaratmaq və yaxud da, köhnə istehsal güclərini genişləndirmək qərarına gəlmiş kompaniyalara və ayrı-ayrı sahibkarlara dotasiyalar (yəni əvəzsiz təxsisatlar) ayırır. Belə ki, Fransada cənub-şərq ştatlarda yeni obyektlər inşa etdiyi hallarda sənayenin inkişafına görə kompaniyaların investisiya xərclərinin 25%-i həcmində, müəssisələrin genişləndirilməsi üçün isə 15% miqdarında dotasiya ayırırdı. Ümumiyyətlə, investisiya fəaliyyətinin miqyasını müəyyən edən zaman kapitalın qiyməti mühüm rol oynamışdır.

Qərbdə regional siyasətin reallaşdırılmasının ən geniş yayılmış metodlarından biri vergi məbləğinin azaldılması və yaxud müəyyən müddətə vergidən azad edilməsidir. Belə ki, ABŞ-ın cənubunda (Luiziana, Tennesi və başqa ştatlarda) gəlir vergisinin məbləği sənaye cəhətdən inkişaf etmiş şimal-şərq ştatlarına nisbətən gözəçarpan qədər (1/3 hissə) az tətbiq olunurdu. Fransada problem rayonlarda tikilən sənaye (rayonları) müəssisələri ticarət sənaye potensialına qədər vergilərdən azad olunurdular. Kanadanın zəif mənimsənilmiş ərazilərində yeni müəssisələrin (xüsusilə dağ-mədən) sahibkarları 3 il müddətində gəlir vergisindən azad olunurdu və əmlak verginin güzəştlərindən istifadə edirdilər. Bəzən zəif inkişaf etmiş regionlarda və sahələrdə əsas kapitalla vergiləri azaltmaq üçün əsas istehsal vəsaitlərin amortizasiyası müddətlərini qısaltırdılar.

Lakin son illərdə Avropa ölkələrində bu formada yardımların miqyası xeyli azalmışdır ki, bu da Avropa İttifaqı çərçivəsində vergi qanunvericiliyinin unifikasiyası ilə izah olunur. Lakin həmin forma Fransada, İtaliyada və Lüksemburqda saxlanıldı. ABŞ, Kanada, Yaponiyanın regional siyasətinə gəldikdə isə burada vergilər öz möhkəm mövqeyini saxlayır. Dövlətin birbaşa dövlət yardımından başqa sosial iqtisadi mühitin qaydaya salınması prosesinə müxtəlif dolaylı təsir formalarından da istifadə olunur. Bunlar dövlət hesabına infrastruktur obyektlərinin (xüsusilə şose yolları), elmi-sənaye komplekslərinin yaradılması, dövlət müəssisələrinin inşası, «himayədarlıq» edilən regionlarda yerləşən iri firmalara dövlət sifarişləri və digər geridə qalmış regionların inkişafının xüsusi hökumət proqramlarıdır. Regio-

nal tədbirləri maliyyələşdirən fondlar regional siyasətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, Paris sənayesinin desentralizasiyası İqtisadi və Sosial İnkişaf Fondu (FDES), Ərazi Quruluşuna Yardım Fondu (FIAT) və çoxlu «xırda» fondlar, desentralizasiya mənafeyi üçün istifadə olunmuş samballı vergi mədaxilələri və s. hesabına maliyyələşdirilmişdir.

Regional inkişafda yerli hakimiyyət orqanlarının xüsusi çəkisinin artması onların öz büdcələrinin və inzibati səlahiyyətlərinin artması ilə əlaqədardır. Regional siyasətdə aşağı hakimiyyət orqanlarına – bələdiyyələrə xüsusi funksiyalar verilir.

Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində bələdiyyələrin iqtisadiyyat sahəsində prioritet vəzifələri təsərrüfat inkişafına yardımdan, əhalinin iqtisadi və sosial mənafehlərinin qorunmasından, xidmətlərlə təmin edilməsindən (xüsusilə də kənd yerlərində) ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyələr yerli sənayenin, ticarətin və sənətkarlığın inkişafına əhəmiyyətli şəkildə iqtisadi yardım göstərir. Yardım birbaşa və dolaylı şəkildə həyata keçirilir. Birbaşa yardım yeni müəssisələrin yaradılmasına və məşğulluğun artırılmasına görə subsidiyalar və mükafatlar formasında, xüsusi müəssisələrlə müqayisədə daha çox güzəştli şərtlərlə verilən ssuda və avanslar şəklində həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin yeni alətləri arasında regional siyasət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır.

1. Elmi texniki-tərəqqinin inkişafı və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin güclənməsi, iqtisadiyyatın təbii, demoqrafik, iqtisadi və sosial şərtlərinin müxtəlifliyi üzərində qurulan ayrı-ayrı regionların qeyri-bərabər inkişafına gətirib çıxarır.

2. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsinin qeyri-bərabərliyi inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında onların həddindən artıq mərkəzləşdirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində varlı və yoxsulluq hallarının birgə inkişafın mövcudluğunu təmin edir.

Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində bir sıra sferalara ərazi planında belə dualistik sistemin formalaşması meyilləri vardır.

3. Bu proseslərin nəticəsi kimi həyat səviyyəsində, ictimai istehsalda, əhalinin yerləşməsində rayonlararası fərqlər dərinləşir ki, bu da kasıbcılıq və xroniki işsizliyə malik geniş rayonlar şəbəkəsinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır.

Dövlətin regional siyasəti obyektlərinin formalaşması «problem» rayonların seçilməsini tələb edir, bu da aşağıdakı meyarlara əsaslanır:

- ✓ Adambaşına düşən gəlirlərdə rayonlararası fərqlər. Məsələn, ABŞ-ın nəhəng iqtisadi rayonlarında adambaşına düşən gəlirin maksimum göstəricisi minimum göstəricisindən 1,4 dəfə çoxdur.

Ştatlarda bu göstərici 1,8 dəfə, qraflıqlarda isə 8 dəfə fərqlənir.

- ✓ Ölkənin ərazisində və əhalinin sayında rayonun xüsusi çəkisinə nisbətən ölkənin milli gəlirində rayonun xüsusi çəkisinin az olması;
- ✓ Ölkə üzrə orta göstərici ilə müqayisədə işsizliyin yüksək səviyyəsi;
- ✓ Ən pis demoqrafik göstəricilər. Mənfi miqrasiya balansı (əhalisini itirən regionlar), doğumun aşağı səviyyəsi, ölüm səviyyəsinin, xüsusilə uşaq ölümünün yüksək olması; region əhalisinin süni «qocalması» və işçi qüvvəsi bazarında vəziyyətin pisləşməsi;
- ✓ Ətraf mühitin çirklənməsinin yüksək səviyyəsi.

İrəlşdirilmiş şəkildə problem rayonlar iki kateqoriyaya bölünür:

- Zəif inkişaf edən rayonlar;
- Depressiv rayonlar.

Regionun zəif inkişafı iki qrup səbəblərlə şərtləndirilir:

- ✓ Coğrafi – (belə rayonların nisbətən təcridliyi ölkənin digər rayonları ilə nəqliyyat əlaqələrinin kifayət qədər inkişaf etməməsi);

Bu problemin spesifik daxili mənası 10-15 ildə nisbətən təcrid edilmiş dağ rayonlarının problemlərinin kəskinləşməsidir. O, xüsusilə, İsveçrə, Avstraliya, Fransa, İtaliya, Almaniyanın Alp rayonları, Şotlandiya, Uels, Böyük Britaniyanın dağlıq rayonları, Fransanın mərkəzi massivinin bəzi rayonları üçün xarakterikdir. Bura Azərbaycan Respublikasının Quba, Qusar, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı, Şamaxı, İsmayılı, Yardımlı, Lerik, Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarının dağlıq əraziləri də daxildir. Belə rayonların iqtisadi bazasını ənənvi olaraq kənd və meşə təsərrüfatı təşkil edir. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, belə rayonlarda daimi olaraq əhalinin azalması meyili gedir. 1958-ci ildən başlayaraq Quba rayonunun Qonaqkənd ərazisindən Quba şəhərinə və Xaçmaz rayonu ərazisinə, Qusar rayonunun dağlıq ərazilərinin bir sıra kəndlərinin Xaçmaz rayonu ilə həmsərhəd obalarına, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı rayonlarının dağlıq ərazilərindən həmin rayonların mərkəzlərinə və Sumqayıt şəhərinə, Gədəbəy və

Daşkəsən rayonlarından Gəncə şəhərinə əhali axını olmuşdur. Hal-hazırda həmin ərazilərdə əhali sıxlığı digərlərindən 10-12, bəzilərində isə 15 dəfə azdır.

Adları çəkilən rayonların dağlıq ərazilərində müalicə, turizm, istirahət ocaqlarını yerləşdirmək üçün təbii şərait vardır. Bu sahələri inkişaf etdirməklə bəlkə də əhali axının qarşısını almaq olar. Həm də bazar strukturlarının güzəştli şərtlərlə inkişaf etdirilməsi (yun, dəri emalı, süd məhsulları istehsalı, xalça və yun corab istehsalı) istiqamətində ilkin müəssisələrin yaradılması cari işi sürətləndirə bilər.

✓ İqtisadi – bu tipdə rayonun iqtisadiyyatının lazımı səviyyədə qlobal inkişaf prosesinə cəlb olunmadıqda.

İqtisadiyyatın ümumi geriliyi belə rayonların sosial həyatında nisbi durğunluğa, əhalinin ümumtəhsil və peşə təmayülünün aşağı olmasına, bir sıra hallarda isə yerli təsərrüfatın sürətlə inkişafına mane olan xarakterik möhkəm sosial psixoloji amillərə əsaslanır.

İkinci qrup «problem» rayonlara sənaye-depressiv rayonlar və ya sənaye struktur böhranına uğramış rayonlar daxildir. Abşeron iqtisadi rayonu bu qəbildəndir. Belə ki, tarixən neft-qaz sənayesi əsasında ixtisaslaşaraq neftin, qazın hasilatı və ilkin emalından tutmuş son məhsullar istehsalına qədər onlarla zavodu birləşdirən və bu müəssisələrin hər birinin layihələşdirilməsində hasilatın sürətlə artacağına əsaslanaraq istehsal güclərinin artırılmasına nail olmuşdu. Lakin regionda bir tərəfdən neft-qaz hasilatının azalması ilə əlaqədar gənginlik yaranmış, digər tərəfdən isə qadın əməyindən səmərəli istifadə etmək və əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına artan tələbatını ödəmək üçün yüngül və yeyinti sənaye müəssisələri şəbəkəsi də genişlənməmişdir.

Bu isə bir tərəfdən struktur dəyişikliklərinə, digər tərəfdən isə xammal azlığından müəssisələrin istehsal güclərindən istifadə əmsalının xeyli aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

5.3. Regional siyasətin tədqiqi metodları və idarə edilməsi

Hər bir elm kimi regional siyasət də öz predmetini müəyyən metodların vasitəsilə öyrənir. Metod yunanca «methodoc» sözündən olub, tədqiqat yolu deməkdir. Tədqiqat metodu və ya dərkətmə metodu – bu, qoyulmuş məqsədə çatmaq üsuludur. Dərkətmə metodla-

rının məcmuu real dünyanın bütün obyekt və hadisələrinin qarşılıqlı təsir və inkişaf vəziyyətində hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir.

İnsan davranışının əsasını ümumelmi metodlar təşkil edir. Bununla bərabər elə xüsusi elmi, ixtisaslaşdırılmış metodlar da mövcuddur ki, onlar özlüyündə gerçəkliyin dərk edilməsinin konkret üsul və metodlarını, vasitələrini təşkil edir. Əgər birincilər bütün elmlərdə istifadə edilirsə, ikincilər konkret elm sahələrində tətbiq olunur. Regional siyasətin elmi əsaslandırılması üçün dərkətmənin həm ümumelmi, həm də spesifik metodlarından istifadə olunur. İstifadə olunmuş metodların məcmuu nə qədər genişdirsə, tədqiqat obyektinin və predmetlərin dərk edilməsi daha dərin olur və qəbul edilən qərar daha əsaslandırılmış olur.

Regional siyasətin əsas metodlarından biri müqayisəli coğrafi metoddur. Tamamilə yeni bir yerdə olarkən, həmişə insan özünə tanış olan landşaftı yada salır və onu yenidən gördüyü ilə müqayisə edir. Eyni cür hərəkəti o, həm də şəhər, qəsəbə, təsərrüfat, arxitektura və s. xüsusiyyətlərinə tətbiq edir. Faktları toplayaraq təhlil etməklə insan nəticələr çıxarır və intuisiyaya əsaslanan qərarlar qəbul edir.

Ümumi mənada müqayisə dedikdə – öyrənilən obyektlərin oxşarlığının və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsidir – verilmiş halda təbiət tərəfindən yaradılmış və insan tərəfindən təsərrüfat prosesi nəticəsində dəyişdirilmiş, həmçinin insan tərəfindən yaradılan və təbiətin əhatəsində funksional işlənən obyektlər müqayisə üçün bizi maraqlandırır.

Bütün bu obyektləri heç bir cihazsız və statistik məlumatsız vizual tədqiqatlar aparmaqla müqayisə etmək mümkündür.

Müqayisə dedikdə biz əsasən daha əhəmiyyətli xüsusiyyətlərin oxşarlığını qeyd edirik, bəzən bir çox fərqləndirici cəhətləri yaddan çıxarıyıq. Məsələn, sənaye müəssisələrini istehsal strukturuna, buraxılan məhsulun həcminə görə müqayisə edərkən biz onların nəqliyyat yolları və başqa infrastruktur elementləri ilə təmin olunmasını, istehsal binalarının layihə xüsusiyyətlərini nəzərə almırıq. Lakin təminat şərtlərini müqayisə edərkən (məsələn, seloz kağız kombinatlarının oduncaq ilə təminatı) bizi ilk növbədə nəqliyyat şərtləri: dəmiryol xətlərinin olması, meşənin (oduncağın) su nəqliyyatına, suya yaxınlığı, avtomobil yollarının vəziyyəti və s. maraqlandırır.

Obyektlərin tipləşdirilməsi vəzifələrini lazımi səviyyədə həll etmək üçün müqayisə elementləri çox olmalıdır. Obyektləri bir qrupa və yaxud tipə, alttıpə, sinifə və s. aid etmək üçün funksional təyinatına görə (məsələn, sənaye mərkəzləri, nəqliyyat qovşaqları, ticarət mərkəzləri, turizm mərkəzləri, tənəffüs zalları), strukturlara (məsələn,

maşınqayırma, ağac emalı, yeyinti sənayesi, xalqların çoxluğuna görə (ləzgi, avar, talış, rus, gürcü) regionlar, iqtisadi-coğrafi vəziyyətə görə (məsələn, dənizkənarı sahələr, iri şəhərlərə meyilli ərazilər, sərhədyanı regionlar) və s. görə sistemləşdirmək lazımdır.

Obyektləri tipləşdirən zaman başqa obyektlərlə müqayisə etmək üçün etalonları seçmək imkanları yaranır. Bu müqayisəli-coğrafi metodun müxtəlifliyidir – **etalonlar metodudur**. Məsələn, kənd təsərrüfatında təcrübə təsərrüfatların sahələri, onların məhsuldarlığı bütün oxşar təbii şəraitdə yerləşən digər təsərrüfatlar üçün etalon rolunu oynayır.

Kompleks regional tədqiqatlarda obyektləri müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirmək çətin olduğuna görə eyni təbii şəraitdə olan obyektlərin öyrənilməsi zamanı analogiya metodundan istifadə edilir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, eyni təbii və iqtisadi-coğrafi şəraitə malik bir regional tərkib elementini digəri ilə müqayisə edilir. Bu metoddan mənimsənilmiş ərazilərin inkişaf təcrübəsi ilə müqayisədə yeni mənimsəniləcək regionların inkişaf strategiyasını seçmək üçün daha çox istifadə olunur.

Qeyd edək ki, adətən dərin iqtisadi xarakterə malik tədqiqatlar başlıca olaraq statistik metodlara əsaslanır. Lakin əldə edilmiş məlumatlar kifayət olmadıqda tədqiqatçı məcburi şəkildə bilavasitə «yerlərdə» - müəssisələrdə, firmalarda, tarlada, fermada və s. məlumat toplamalı olur. Belə hallarda tədqiqatçı **səyyar tədqiqat metodundan** istifadə edir. Bu metodun köməyiylə öyrənilən obyektin planlaşdırılan strukturu və hədləri, əhalinin həyat şəraitində, keyfiyyətində ərazi fərqlər, ərazinin mənimsənilməsi səviyyəsi, əhalinin və istehsalın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqələri araşdırılır.

Region daxilində başdan-başa səyyar tədqiqatları aparmaq mümkün olmadıqda tipik obyektlərin seçmə müşahidəsi aparılır ki, buna da **açarlar metodu** deyilir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada sonradan həm kompleks şəkildə, həm də əşya üzrə tədqiq etmək üçün tipik obyektlər, «açarlar» seçilir. Əldə edilən nəticələr tipik bütöv hadisələr və proseslər üzrə yayılır. Məsələn, urbanizasiya proseslərini tipik urbanizasiyalaşmış rayonları öyrənmək, kənd yerlərində əhalinin həyat səviyyəsini ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrini, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları, meşə massivlərini və s. kompleks öyrənməklə dərk etmək olar.

Regional siyasətin tədqiqat metodları içərisində statistik metodun xüsusi çəkisi vardır. Statistik metod statistik məlumatlara əsaslanaraq toplanmış məlumatların sistemləşməsini, obyektlərin vəziyyətinə təsir edən faktorların miqdar xarakteristikasını müəyyən edir,

obyektlərin özünü konkret miqdar və keyfiyyət xüsusiyyətləri üzrə müqayisə etməyə imkan verir.

Statistik metodun tərkib elementi olaraq regionların xarakteristikası zamanı **orta kəmiyyətlərin hesablanması** metodundan geniş istifadə olunur. Məsələn, a) əhalinin orta sıxlığı:

$$\Theta_{\text{orta sıx}} = \Theta_s / S \quad (5.1)$$

burada $\Theta_{\text{orta sıx}}$ – əhalinin orta sıxlığı, Θ_s – əhalinin sayı, S isə müvafiq sahədir.

b) nəqliyyat şəbəkəsinin orta sıxlığı:

$$\frac{L}{S}; \frac{L}{\sqrt{SP}} \text{ və } \frac{L}{\sqrt[3]{SPQ}}; \quad (5.2)$$

burada, L – nəqliyyat yollarının uzunluğu;

Q – yük kütləsinin həcmi.

Bu göstəricilərdən istifadə etməklə regionun spesifikasını dəqiq xarakterizə etmək mümkündür. Ərazinin bu və ya digər obyektlərlə təchiz olunması dərəcəsinə dair nəticə çıxarmaq olar. İstehsalın ərazi təşkili və yerləşdirilməsi, yaşayış məntəqələrinin, inzibati-ərazi quruluşunun planlaşdırılması işində orta kəmiyyət göstəricilərindən istifadə olunur.

Təcrübədə bir sıra orta kəmiyyət növləri fərqləndirilir: orta arifmetik, orta harmonik, orta həndəsi, orta kvadratik və s. Onların diferensiasiyasını davam etdirmək olar. Məsələn, sadə və orta arifmetik ölçüsü; birincisi bu və ya digər fərdi hadisənin orta ölçüsünü, ikincisi isə qruplaşdırılmış fərdi ölçülərin orta kəmiyyətini göstərir.

Orta harmonik hadisənin fərdi kəmiyyəti məlum olub, həmin hadisənin təkrarlanma tezliyi naməlum olduqda tətbiq edilir. **Orta həndəsi** kəmiyyət müəyyən bir ərazidə vaxt vahidi ərzində baş verən artımı müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, regionda, şəhərdə əhalinin, əməkqabiliyyətlilərin qruplar üzrə ortaillik artım sürəti, ortaillik artma və ya azalma və s. Orta kvadratik kəmiyyətlər kvadrat ölçülərlə ölçülən, yəni kvadrat kilometr, kvadrat metr ilə ölçülən ərazi xarakterli göstəricilərdə tətbiq olunur.

Fərdi ölçülərin, onların orta kəmiyyətlərindən kənarlaşması **dispers təhlil metoduna** əsasən həyata keçirilir. Məlumdur ki, dinamik sıranın dispersiyası əlamətin kəmiyyətinin orta kvadratı ilə onların orta kvadratının fərqinə bərabərdir. Beləliklə, dispersiya orta riyazi (arifmetik) göstəricini tamamlayır.

Regional siyasətin təşkilinin dərk edilməsinin əsas metodlarından biri də **müqayisəli təhlil metodudur** (statistik metodun tərkibi).

Regional fərqlərin müəyyən edilməsi, inkişafın təbii və iqtisadi amillərinin müqayisəsi yolu ilə həyata keçirilir.

Mütləq göstəriciləri müqayisə etməklə heç də həmişə düzgün nəticə alınmır. Məsələn, yanacaq-enerji potensialı yalnız ehtiyatın həcminə görə yox, həm də yanacağın kaloriliyi ilə, regionun nəqliyyat təchizatını yalnız yolların uzunluğuna görə yox, həm də nəqliyyat sisteminin buraxılış qabiliyyətinə təsir göstərən nəqliyyat vasitələrinin texniki-iqtisadi xarakteristikası ilə müəyyən edilir.

Müqayisəli təhlilin əsas meyarı kimi təmərküzləşmə (konsentrasiya) göstəricisi çıxış edir. Bu müəyyən ərazidə hadisələrin sıxlığında əks olunur (əhali, nəqliyyat yolları, əkin sahəsi və s.). O, həmçinin də obyektlər, yaşayış məntəqələri, şəhərlər arasında məsafəyə görə də müəyyən edilir.

Statistik metodun tərkib hissəsi kimi həm də **korrelyasiya – reqressiya təhlili** metodu da çıxış edir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, amillərin çoxluğunun içərisindən ən əsas olaraq biri seçilir və ikinci dərəcəli amillərin təsiri süni olaraq sönük, təsadüfi hal kimi nəzərdən keçirilir.

Statistik metodun növ müxtəlifliyinin bir forması da **balans metodudur**. Balans metodundan regional tədqiqatlar zamanı əmək resurslarının vəziyyəti və istifadə edilməsi balansının, ehtiyatlar və təbii resurslardan istifadə balansının, nəqliyyat – iqtisadi balansının və material-texniki balansların tərtib edilməsində istifadə olunur. Balans metodu region miqyasında tələbatın və resursların uzlaşdırılmasını təmin edir.

Regional dövrlər metodu və sahələrarası balansın işlənilib hazırlanması metodları. Dövrü (dövrülük) metodu ən yeni metodlardan biri kimi regional tədqiqatlarda daha geniş istifadə edilməyə başlamışdır. N.N.Kolosovski keçən əsrin 30-40-cı illərində enerji-istehsal dövrləri metodunu yaratmışdır. Bunun köməyiylə regionda xammaldan və enerjiden başlayaraq hazır məhsul istehsalına qədər davam edən təkraristehsal proseslərinin texnoloji ardıcılığı müəyyən edilir.

Səciyyəvilik mahiyyətinə əsaslanaraq N.N.Kolosovski ümumiləşdirilmiş enerji-istehsal dövrlərini ayırdı. Bu termin altında o, daha mühüm, bu tipdə bütün real dövrlərin məzmun əlamətlərini əhatə edən strukturu başa düşürdü. Məlumdur ki, o, bunu iki məqsəddə nail olmaq üçün etmişdir: ərazi-istehsal komplekslərini tiplərə bölmək və ərazi-istehsal komplekslərinin strukturunda möhkəm altsistemlərin – iri blokların, modulların mövcudluğunu əsaslandırmaq. Hər iki məqsəd qarşılıqlı əlaqədə olub, sahə strukturuna alternativ kimi çıxış edir.

İstehsal proseslərinin bütün çoxnövlüyünü təhlil edərək N.N.Kolosovski səkkiz enerji-istehsal dövrünü əsaslandırmışdır:

- yüksək keyfiyyətli qara metallar metallurjiyası;
- yüksək keyfiyyətli əlvan metallar metallurjiyası;
- neftkimyaenerji;
- meşəenerji;
- hidroenerji istehsal dövrlərinin məcmuu;
- emal sənayesi dövrlərinin məcmuu;
- aqrar-sənaye dövrlərinin məcmuu;
- hidromeliorasiya aqrar-sənaye dövrü.

Əlbəttə, enerji-istehsal dövriyyəsinin bu təsnifatı həmin dövrün elmi-texniki tərəqqi səviyyəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilmişdir. Sonralar bu təsnifatı N.N.Kolosovskinin tələbələri və davamçıları – T.M.Kalaşnikova, Y.Q.Sauşkin, M.D.Şarıqin və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

İ.V.Komar «təbiət – cəmiyyət - təbiət» sistemində maddələr və enerji mübadiləsini tədbiq edərkən 6 səciyyəvi təbii resurs dövrünü ayırmışdır:

1. Kimyaenerji və hidroenerji altdövlərlə birlikdə enerji resursları və enerji.
2. Kokskimya altdövlərlə birlikdə metallar və metal-filiz resursları.
3. Altqrup dövrlərlə birlikdə qeyri-metal qazıntı xammalı.
4. Meşəkimya alt dövriyyə ilə birlikdə meşə resursları.
5. Torpaq-iqlim resursları və kənd təsərrüfatı xammalı.
6. Balıqçılıq sənayesi, ovçuluq, vəhşi heyvandarlıq, yabanı bitkilərin yığılması ilə əlaqədar altdövlərlə əlaqədar yabanı fauna və flora resursları.

İ.V.Komar resurs dövriyyəsi dedikdə insanın müəyyən bir əşyanın və ya əşya qruplarından istifadə etdiyi bütün mərhələlərdə (aşkarlama, istismara hazırlıq, hasilat, emal, formasının dəyişilməsi, təbiətə qayıtma və s.) baş verən dəyişiklikləri nəzərdə tutur. «Dövr» sözü prosesin qapanmasını nəzərə almasına baxmayaraq, resurs potensialında bu proses qapanmır.

Hər bir mərhələnin resurs dövründə (məhsulun istehsalı, nəql edilməsi, emalı) ya texnoloji xüsusiyyətlərin nəticəsi, yaxud da subyektiv səbəblərdən itkilər labüddür. Tamamilə tullantısız istehsalın yaradılması da qeyri-mümkündür, burada söhbət yalnız itkilərin maksimum azaldılması imkanlarından gedə bilər.

Bu təsnifləşdirilmələrdən başqa Y.Q.Sauşkin, L.N.Qumilev və digər alimlər də bu sahədə dəyərli tədqiqatlar aparmışlar.

Y.Q.Sauşkin «böyük» təbii-ictimai və ya coğrafi maddələrin və enerjinin dəyişməsi dövrlərini əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir. Bu qənaətə gəlmək üçün o, belə bir həqiqətə istinad edir ki, insanların həyatı maddələrin geokimyəvi dövriyyəsilə, nəmdövriyyəsinə, qazdövriyyəsinə, biogenetik dövriyyəyə və başqa təbii dövriyyələrə daxil olur, bu və ya digər dərəcədə onların şəklini dəyişir. Bunlara cəmi 15 dövriyyə – okean, göl və su anbarları, torpaq resursları, bərk yanacaq, neft və bahalı metallar, minerallar, duzlar, silikatlar, radioaktiv elementlər, dağ, qlyasial, konurbanizasiya, biokimyəvi aid olur.

L.N.Qumilev 40-dan artıq superetnoqrafın tarixini təhlil etməklə etnoqenezisin (faza, mərhələ) yeddi dövrünü ayırmaqla hər bir etnik sistemə aid olan, ona xarakterik dövrləri müəyyən etmək üçün etnoqenez «əyrisini» tərtib etdi. Dövlərə dair N.D. Kondratyevin, A.L.Çicevskinin tədqiqatları son zamanlarda geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrilik bütün məkan-vaxt strukturlarına aid olduğuna görə daha çox məşhurlaşır.

Regional sahələrarası balansın işlənilib hazırlanması metodu regional siyasətin əsas metodlarından olub, statistik və riyazi modelləşmə metodları arasında aralıq funksiyasını yerinə yetirir. Bu metod regionun istehsal prosesinin təhlili və proqnozlaşdırılması zamanı, həmçinin onun iqtisadiyyatının diaqnostikası zamanı tətbiq olunur. Bu metodun əsas göstəricisi kimi regional ümumi məhsul göstəricisi çıxış edir. Təsərrüfatın hər bir sektorunun regionun maliyyə vəziyyətinə təsiri, istehsal strukturlarında əməkhaqqı və gəlirlərin payı, məhsul istehsalına çəkilən xərclər və s. göstəricilər də bu metodun köməyi ilə müəyyən olunur. Belə tədqiqatlar **məhsul istehsalı və bölgüsünün sahələrarası balansına** əsaslanır.

Bu balansın modeli 1930-cu illərdə Leninqrada iqtisadçı-alimləri V.V.Novojilov və L.V.Kontoroviç əsaslandırıb. Dünya təcrübəsində belə bir model rus alimi, 1920-ci ildə Petroqraddan ABŞ-a mühacirət etmiş V.Leontyev hazırlamış və «xərclər - buraxılış» adlandırmışdır. Balans modelləri başqa iqtisadi-riyazi model növləri ilə yaxşı əlaqələndirmək olur, bu cür modellər dünyanın 80-dən artıq ölkəsində işlənilib hazırlanmış, o cümlədən keçmiş SSRİ-nin bir sıra regionlarında tərtib edilərək qısamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırmada istifadə olunmuşdur.

Sahələrarası balansın başlıca məqsədi ölkə və region ərazisində ictimai məhsul istehsalı və bölüşdürülməsi prosesini əks etdirməkdir. Sahələrarası balansın təhlili sahə bölgüsündə məcmu ictimai məhsul

istehsalı və istifadə edilməsi prosesinə kompleks xarakteristika verməyə imkan verir.

Dəyər balansının əsasında ictimai geniş təkrar istehsal prosesində müxtəlif rollara malik məcmuu məhsulun 2 hissəsi – aralıq və son məhsula bölünməsi dayanır.

Sahələrarası balansın birinci bölməsi (birinci kvadrant) sahələrarası istehsal əlaqələrinin şahmat cədvəlini əks etdirir. Cədvəlin üfüqi və şaquli sətirlərində eyni maddi istehsal sahələri öz əksini tapır və qeyd olunan sətirlərdəki göstəricilər məhsulların sahələrarası axınlarının həcmi göstərir.

Balansın ikinci bölməsində son məhsulun strukturu, üçüncüdə onun dəyəri və sonuncu – dördüncü kvadrantda milli gəlirin bölüşdürülməsi və son istifadəsinin elementləri əks etdirilir.

Dəyər ifadəsində balansı işləyib hazırlamaq üçün xətti tənlikləri özündə əks etdirən iqtisadi-riyazi modeldən istifadə olunur. Adətən bu sistem Leontyev təklifi adlanır.

Keçmiş SSRİ-də müxtəlif dövrlərdə (illərdə) iri iqtisadi rayonlar, vilayətlər və müttəfiq respublikalar (o cümlədən, Azərbaycan SSR) üzrə yuxarıda qeyd etdiyimiz metodikada plan və hesabat sahələrarası balansları işlənilib hazırlanmışdır. Lakin bu günkü şəraitdə işlənilib hazırlanan belə balansların xeyli çatışmamazlıqları vardır. Belə ki, son vaxtlara qədər belə hesab edirdilər ki, məhsul yalnız maddi istehsalda yaranır. Əgər cəmiyyət xidmət sferası işçilərinin əməyini ödəyirsə, deməli, bu prosesdə də hər hansı bir dəyər yaranır, onu balansda əks etdirmək lazımdır və həmçinin də balansı maliyyə axınları, əhalinin təkrar istehsalı və başqa məlumatlarla zənginləşdirmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatında balans modelləri öz dəyərini itirmir. Bu bərədə onların dünyanın bir çox ölkələrində qısa və uzun müddətli proqnozlaşdırma məqsədləri, mümkün inkişaf hipotezlərinin təhlilləri üçün istifadə edilməsi nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə regional siyasətin tədqiqində **modelləşdirmə metodlarından** geniş istifadə olunur. Ümumi mənada modelləşdirmə dedikdə, təbii şərtlərdən fərqli şəraitdə meydana gələn obyektlərin, proseslərin və hadisələrin tədqiqatı başa düşülür. İstənilən modelləşdirmə özündə həm fiziki və həndəsi meyillərlə yanaşı, həm də vaxt amili, yəni vaxtın adekvatlığını əks etdirir. Yəni məkan-zaman koordinatının məzmununa uyğun gəlir. Regional siyasət üçün əsasən riyazi və məntiqi cihazların vasitəsilə hazırlanan informasiya modelləri istifadə olunur. Çoxsaylı modellərdən regional siyasət üçün xüsusi əhəmiyyəti kəsb edən riyazi və məntiqi vasitələrlə işlənilib hazırlanan informasiya

modelidir. Modelləşdirmənin formalaşdırıla bilən modellərini riyazi modellərə, qalan metodları isə məntiqi metodlara aid edirlər. Regional sisteminin modelləşdirilməsində zaman-məkan müstəvisində gədən bütün hadisə və proseslərin (qarşılıqlı əlaqəli olan) mürəkkəbliyi nəzərə alınmalıdır. Bununla bərabər model təcrübə istifadə üçün maksimum yararlı olmalıdır, yəni qərar qəbul edən şəxsə aydın olmalıdır. Lakin modelin sadələşdirilməsinin də müəyyən həddi vardır.

Regional proseslərin modelləşdirilməsinin əsas xüsusiyyəti odur ki, daha yüksək iyerarxik dərəcəli hadisə, proses və obyektlərin birbaşa və əks əlaqələrinin təmin olunmasıdır. Yəni mikrosəviyyənin inkişafı makrosəviyyədən, makrosəviyyənin inkişafı isə mikrosəviyyəlidən asılıdır.

Məntiqi modelləşdirmə təsviri və kartoqrafik modellərə əsaslanır.

Kartoqrafik metod modelləşdirmənin bir hissəsi olsa da nisbətən müstəqildir.

Xəritə çox və az dərəcədə mürəkkəb sistem olub, obyektin bu və ya digər tərəfini yeni məlumat mənbəyi kimi əks edir. Sosial-iqtisadi xəritə məkan, proses və strukturu tam əks edir və özündə cəmiyyətin məkan təsnifi haqqında tam informasiya daşıyır.

Proqram - məqsədli metod regional siyasətin geniş istifadə edilən metodlarından biridir. Bu metod mürəkkəb problemlərin həllinə yönəlib, ölkənin və onun regionlarının uzunmüddətli sosial-iqtisadi proqnozlarının hazırlanması ilə bağlıdır. O, sosial-iqtisadi inkişafın məqsədlərinin formalaşdırılmasına, onların daha xırda alt məqsədlərə bölünməsinə və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resursların aşkarlanmasına əsaslanmalıdır. Proqram - məqsədli metodun məntiqinin ardıcılığı belədir: problem – məqsəd – resurs – təşkilat – qərar (həyata keçirilməsi). Bu ardıcılığın elementləri bir yerdə özlüyündə məqsədli kompleks proqramını təşkil edir.

Regional problemlərin, regional siyasətin işlənilib hazırlanması prosesində proqnozlardan, proqramlardan, modellərdən istifadə ardıcılığı və üsulları «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», «İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi» ixtisaslarında tədris olunan bir sıra fənlərdə geniş izah edildiyini nəzərə alıb, belə qısa məlumatlarla kifayətlənirik.

Siyasi statusundan asılı olmayaraq hər bir ərazi vahidinin inkişaf modelinin formalaşdırılması bir neçə cəhətdən vacibdir:

a) dünya təcrübəsi göstərir ki, ərazi vahidinin xüsusilə sosial-iqtisadi inkişafının rəvanlığı və dayanıqlığı yerli imkan və xüsusiyyətlərə əsaslandığıda uzunömürlü olur və cari kənar təsirləri asanlıqla kompensasiya edə bilir.

b) sosial-iqtisadi inkişaf məqsədyönlü seçilmiş prioritetli lokal hədəflərə çatmağa istiqamətləndirildikdə, potensialın sürətli və səmərəli reallaşdırılması mümkün olur və regiondankənar şəraitin xüsusiyyətlərindən daha yaxşı bəhrələnir.

c) həmişə qapalı olmayan iqtisadi məkan şəraitində yerləşməsinə görə ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişafı daxili proseslərin məntiqi ilə uzun müddət ərzində rəşional idarə olunma imkanlarına malik olmur.

ç) sosial-iqtisadi inkişaf region müstəvisində iqtisadi idarəetmənin bütün rıçaqlarına malik olmur (məsələn, iqtisadi idarəetmənin valyuta vasitələri). Başqa sözlə, ərazi vahidinin iqtisadi sisteminin bütövlüyünü təmin etmək əməli cəhətdən mümkün deyildir və s.

Yuxarıda sadalananlardan aydın olur ki, siyasi və iqtisadi müstəqilliyə malik olmayan hər bir ərazi vahidinin özünəməxsus sosial-iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması ciddi elmi-nəzəri və əməli-iqtisadi problemdir.

Bu problemin həllinə dünya təcrübəsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yanaşmaların müxtəlifliyi ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf əmələri, təsərrüfatçılıq mexanizmi, iqtisadi strategiya və konkret iqtisadi siyasətin xarakteri, ərazilərin təbii-iqtisadi potensial müxtəlifliyi və ölkələrarası regional və dünyəvi inteqrasiya proseslərinin xüsusiyyətləri və s. ilə izah olunur.

Planlı sosialist idarəetmə üsulu şəraitində ölkədaxili regional iqtisadi inkişafda ən mühüm faktor ölkənin inteqral iqtisadi maraqlarının təmin olunması qəbul edilir. İqtisadi məntiq baxımından bu heç də tamamilə mənfi hesab oluna bilməz. Çünki inteqral effekt əksər hallarda lokal effektlərin cəmindən çox olur. Lakin bu halda ərazilərin öz potensiallarına müvafiq səviyyədə inkişafı, daha doğrusu, aldıqları iqtisadi səmərənin resurslarla təmin olunma səviyyəsinə adekvatlığı mümkün olmur.

Keçmiş SSRİ-nin regional inkişaf siyasətində son dövrlərdə ərazilərin «inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi» meyarının qabardılması dediklərimizə sübut ola bilər.

Liberal prinsiplərə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı şəraitində regional inkişafa bu tipli meyarlarla məqbul hesab oluna bilməz. Çünki iqtisadi inkişafın iqtisadi resurslara, o cümlədən geniş mənada təbii ehtiyatlara adekvatlığı «mülkiyyətçinin pay almada üstünlüyü və ya «diferensial renta» prinsipləri ilə uzlaşmalıdır.

Başqa sözlə, ən klassik iqtisadi qanunlardan olan «dəyərin əmək nəzəriyyəsi» hər bir fərdi istehsal fəaliyyəti anı üçün nə qədər vacib baxış nöqtəsidirsə, ərazidə istehsal fəaliyyəti üçün iqtisadi ehtiyatlara «mülkiyyətçilik hüquqları» o qədər mühümdür.

Eyni zamanda, «regional mülkiyyətçilik» istənilən halda istifadə və faydalanmaq baxımından anklav xüsusiyyətinə malik ola bilməz. Yəni hər bir regionun imkanları müəyyən mənada daha geniş maraqların ödənilməsinə xidmət etməlidir və bu xidmət yerli mənada mənfəətiliklə ölçülməməlidir.

Dünya təsərrüfat sisteminin aparıcı inkişaf meyilləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün xarakterinin elmi-texniki tərəqqi ilə şərtlənən permanent evolyusiyası regional inkişaf siyasəti və sosial-iqtisadi inkişaf modelinin seçimini mürəkkəbləşdirir və diferensiallaşdırır.

Müasir dünya təcrübəsində regional iqtisadi siyasət dövlətlə regionlar və regionların öz aralarında münasibətlərini əks etdirməklə bütövlükdə və regional baxımdan ölkənin iqtisadi inkişafının idarə olunması fəaliyyəti kimi qəbul edilir.

Başqa sözlə, sosial-iqtisadi regional siyasət müvafiq milli siyasətin tərkib hissəsidir. Ona görə də bəzən regional siyasət aşkar, yarım-aşkar və qeyri-aşkar ola bilər. Aydın ki, istənilən halda dövlətin regional siyasətinin özəyini «ölkə mənafeyinin üstünlüyü» prinsipi təşkil edir. Şərti olaraq regional sosial-iqtisadi siyasət aşağıdakı struktur elementlərindən ibarətdir:

- İqtisadi siyasət; sosial siyasət; demoqrafik siyasət; məskunlaşma siyasəti; ekoloji siyasət, elmi – texniki siyasət.

Bir sıra mütəxəssislər regional siyasəti fərqli meyarlar üzrə strukturlaşdırır:

a) məqsədli – məsələn, regionların inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi; yerli ehtiyatlardan maksimum istifadə və s.

b) reallaşdırma mexanizmi – məsələn, normativ-mexaniki, yəni müəyyən qaydada bölgü; - problem ətrafında, yəni xüsusi proqramlı - məqsədyönlü, yəni konkret region üzrə.

c) vəsaitlər və alətlər – məsələn, maliyyə üzrə kömək, güzəşt, cərimələr və s.; inzibati tədbirlər – məsələn, icazə və qadağalar; infrastrukturaya tədbirləri – məsələn, yol tikintisi və s.

ç) ünvanlılıq – regional hakimiyyət, firma və təşkilatlar, ayrı-ayrı vətəndaşlara istiqamətlər və s.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, regional siyasətin metodoloji paradigması öz inkişafında bir neçə mərhələ keçmişdir.

1-ci mərhələ, əsasən 1920-1940-ci illəri əhatə edir və bu mərhələdə regional siyasətin əsas sahəsini böhranlı bölgülərə təcili yardım göstərilməsi təşkil etmişdir.

2-ci mərhələ iqtisadi artımın regionlar arasında yenidən bölgüsü vasitəsilə regional inkişafın tarazlığının təmin olunmasına, inkişaf qütblərin yaranmasına istiqamətlənmişdir.

Bu mərhələ, əsasən 1950 – 1970-ci illərə təsadüf edir.

3-cü mərhələdə isə ideya hər bir regionun daxili potensialının maksimum istifadəsinə, kiçik və orta sahibkarlığın himayə olunmasına istiqamətlənərək neoklassik və texnoloji nəzəriyyələrə əsaslanmaqla regionların restrukturizasiyasının həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur.

Regional siyasətin indiki mərhələdəki əsas metodoloji prinsipi – regionların maraqlarına cavab verən özünüinkişaf potensialını reallaşdırmaqla regionların inkişafına məsuliyyətin yerli hakimiyyətə verilməsi təşkil edir. Başqa sözlə, yeni regional inkişaf paradigmasını regional inkişafın «ictimai nəzəriyyələri» təşkil edir. Regional inkişafın «ictimai nəzəriyyələri» ümummillə və regional maraqların (bu maraqlar bəzən siyasi formada ifadə olunsada, əslində həmişə iqtisadi xarakter daşıyır) qarşılıqlı mübarizəsini əsas hesab edir. Bu nəzəriyyə siyasi hakimiyyət və ehtiyatların regionlarla mərkəz arasında bölgüsü, sosial fərqlər və münaqişələr probleminə xüsusi diqqət verir.

Qeyd etmək vacibdir ki, hazırkı dövrdə regional siyasətə belə yaxınlaşma dünya təcrübəsində daha çox tətbiq olunur. Lakin müasir təcrübədə zəif regionlara investisiya axınını stimullaşdırmaqla regionlararası fərqləri dövlətin iştirakı ilə tənzimləməyi nəzərdə tutan Rost Keyns nəzəriyyəsi, tənzimlənməyən bazarın regionlararası fərqləri silə biləcəyini qəbul edən neoklassik nəzəriyyə və s. kimi nəzəri baxışlarda istifadə olunur. Bir çox ölkələrdə regional siyasətdə diqqətin daha çox «problemlə regionlara» yönəldilməsi baş verir. Yəni regional siyasət postkeynsçi və tənzimlənməyən bazarın regional fərqləri dərinləşdirməsini qəbul edən qeyri-tarazlı inkişaf nəzəriyyəsi üzərində qurulur.

Ərazi inkişafının qiymətləndirilməsi və istiqamətləndirilməsi ümumi iqtisadi inkişaf meyarlarından bir sıra məqamlarda fərqlənir. Ona görə də regional inkişafın xüsusi diaqnostikası sisteminin formalaşdırılması vacibdir. Bu sistemə məqsəddən asılı olaraq aşağıdakı kimi fərqli indikatorlar toplusu daxil olur.

1. Təbii ehtiyatların potensialının (TEP) qiymətləndirilməsi. Bu göstərici təbii ehtiyatların inteqral göstəricisi kimi regionun investisiya cəlb etmə imkanını, regionda yığının həcmi və yerli iqtisadiyyatın inkişafının fundamentini xarakterizə edir. TEP-in hesablanması bal üsulu və dəyər üsulu vasitəsilə aparılır. Birinci halda vahid şkala tərkib olunur və hər bir ehtiyatın həcmindən asılı olaraq yekun potensial hesablanır. İkinci üsul əsasən bazar münasibətləri şəraitində hesablanır. Burada hər bir ərazidə mükəmməl texnikanın istifadəsi vasitəsi ilə xammalın (məhsulun) dəyəri tapılır, sonra isə bu qruplarda və

ümumi hesabda cəmlənir. İkinci üsulun hesabı daha mürəkkəbdir, çünki dünya konyunkturası təsiri nəzərə alınmalıdır, təkrar hesablamalar mümkündür və s.

Regional tədqiqatlarda və planlaşdırmada göstəricilərin mütləq qiyməti ilə yanaşı, nisbi səviyyələri də, yəni TEP-in ərazi həcmi əsas fondlar, əhali və s. ilə nisbəti nəzərə alınmalıdır.

2. Demografik vəziyyətin və əmək bazarının diaqnostikası. Bu proseslərin diaqnostikasının unifikasiya olunmuş vasitə və metodları vardır. Lakin demografik inkişafın əsas meyllərinin səbəblərinin araşdırılması onların hər birinin digərinə təsirinin dərəcəsini də müəyyənləşdirməlidir.

Əhalinin təbii və mexaniki hərəkətinin təhlili regionda keyfiyyət dəyişmələrini müəyyənləşdirməlidir. Təbii hərəkətdə bu, müsbət artım, mənfi artım və sıfır artımı səviyyələrində, mexaniki hərəkətdə isə miqrasiyasının aktiv saldosu, passiv saldosu və sıfır saldosu kimi göstəricilərlə ifadə olunur.

Regional əmək bazarının diaqnostikası isə işsizlik, əmək ehtiyatlarının tarazlı və kəşirli vəziyyətləri ilə yanaşı gizli və mütləq işsizlik, struktur işsizlik və s. anomal vəziyyətləri də əhatə edir. Demografik göstəricilərlə sosial-iqtisadi vəziyyətin nisbətini xarakterizə etmək üçün raiq korrelyasiyası metodlarından (məsələn, Stermen formulu $K_{pk}=1 - (6\sum D^2/n(n^2-1))$, burada D-raiq fərqi, n – kəmiyyət cütlərinin sayı) geniş istifadə olunur.

3. Əhali məskunluğunun diaqnostikası. Regional siyasətin sosial yönümlülüyünü müəyyənləşdirmək üçün son dərəcə mühüm amillər məskunluğun xarakteri göstəriciləri hesab olunur. Bu sırada ən ilkin göstərici əhali sıxlığıdır. Onun daha dəqiq ifadəsi isə ərazinin mənim-sənilməsi, kənd əhalisi, şəhər əhalisi, yerli əhali və s. kimi qruplar üzrə sıxlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Belə göstəricilərə bir sıra əmsallar da aiddir:

Məsələn, əhalinin cəmlənməsi əmsalı – bu, yaxın qonşuluğun təhlili əsasında tapılır; əhalinin regional cəmlənməsi indeksi və s.

İqtisadi ədəbiyyatda məskunluğun potensial sahəsinin hesablanması üçün də bir sıra düsturlardan da istifadə olunur.

Məskunluğun öyrənilməsində nisbətən mürəkkəb sahə yaşayış sisteminin öyrənilməsidir. Yaşayış sistemi dedikdə ümumi infrastruktur ilə birləşmiş yaşayış sahələri toplusu nəzərdə tutulur. Belə sistemin keyfiyyət göstəricilərini hesablamaq xüsusilə çətindir. Keyfiyyət göstəricisi kimi sosial infrastruktur obyektlərin yaradılması üçün yaşayış sisteminin əlverişliliyi nəzərdə tutulur.

4. Regionun inkişafının iqtisadi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Belə səviyyə regionun bütün istehsal ehtiyatlarının istifadə olunmasını və ya yaradılmış iqtisadi potensialın effektivini xarakterizə etməklə təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini özündə birləşdirir.

Nəzəri və praktiki tədqiqatlarda iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün milli gəlirdə regionun payı (adambaşına və işçi qüvvəsinə görə); maddi istehsal sahəsində çalışanların əməkhaqqı fondlarında paylarının milli gəlirdəki paylarla müqayisəsi və s. hesablanır.

Əhatə və keyfiyyət dərəcəsinə görə bu göstəricilərdən ən maraqlısı regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsinin sintetik çəki indeksidir. Bu indeksin hesablanma formulu aşağıdakı kimidir:

$$S = \sum_{i=1}^n nq_n / \sum_{i=1}^n q \cdot 100 \quad (5.3)$$

n – ayrı-ayrı göstəricilərin orta regional qiymətlərə nisbətən faizlə qiyməti; q – hər bir göstəricinin iqtisadi inkişafa təsir imkanına görə ekspertlər tərəfindən verilmiş çəki əmsallarıdır.

5. Regionun sahə, funksional və ərazi strukturunun öyrənilməsi.

Regionun sahə strukturu regiondaxili əmək bölgüsünü əks etdirir. Onun təhlili ixtisaslaşma (difersifikasiya), dayanıqlılıq dərəcəsi, komplekslilik səviyyəsi, istehsal proseslərinin təkrarlaşması və s. kimi göstəricilərə əsaslanır. Bu proses sahələrarası balans vasitəsilə daha asan aparılır və nəticədə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin həm fəaliyyət xarakterinə, həm də iqtisadi prosesin funksiyalarına nisbətdə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Regionun sahə strukturunun öyrənilməsi, eyni zamanda, onun komplekslilik səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Regionun iqtisadi inkişafında komplekslilik dedikdə – mövcud ehtiyatlardan rəşional istifadə və ərazi əmək bölgüsü baxımından iqtisadiyyatın optimal mütənasibliyinin formalaşmasına xidmət edən istehsal və sosial infrastruktur obyektlərinin qarşılıqlı əlaqəli və uzlaşdırılmış inkişafı başa düşülməlidir.

Regional inkişafın kompleksliliyi onun çoxsahəli istehsal komplekslərinə malik olması kimi dəyərləndirilə bilməz. Təcrübədə bunun üçün ən çox istifadə olunan regionun «özünütəminat» göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır.

$$N_s = R_r \sum \mathcal{K}_p / R \sum \mathcal{K}_c \quad (5.4)$$

Burada, N_s – komplekslik səviyyəsi; R – regionun istehlak etdiyi məcmu məhsul; R_r – regionda istehsal olunmuş məhsul hesabına olan istehlak; $\sum C_r$ – ölkə üzrə analogi maya dəyəri göstəricisidir. Bu formulanın tətbiqi $\sum C_r / \sum C_s \leq 1$ şərti ilə müəyyənə bilər.

Təcrübədə regional inkişafın kompleksliliyi göstəricisi üçün regional multiplikator; regionda istehsal olunan məhsulun hazırlıq səviyyəsi; əmək ehtiyatlarının istifadəsində mütənasiblik dərəcəsi kimi göstəricilərlə istifadə olunur.

Regional inkişafın diaqnostikası sisteminə çox vaxt yuxarıdakı bölmələrlə yanaşı ekoloji qiymətləndirmə, regionun inkişafının dinamikliyinin qiymətləndirilməsi və s. kimi bölmələr də daxil edilir. Əlbəttə, deyildiyi kimi, sistemin və hər bir bölmənin genişliyi və əhatəliliyi qoyulan məqsədlər və informasiya təminatı ilə sıx bağlıdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək Azərbaycan Respublikasının indiki inkişaf şəraitində regional sosial-iqtisadi siyasət paradiqmasını formalaşdırmaq olar.

1. Regional siyasət inkişafın sürət və xarakterinə məsuliyyəti yerli idarəetmə orqanlarının üzərinə qoymaqla, regionun təbii-iqtisadi, demoqrafik potensialının tam reallaşmasını təmin etməlidir. Başqa sözlə, müəyyən ümumdövlət iqtisadi siyasət çərçivəsində regionun iqtisadi fəaliyyətin potensiala tam adekvatlığı təmin olunmalıdır.

2. Regionun iqtisadi fəaliyyətdə məsuliyyəti onun müstəqil iqtisadi məkana çevrilməməsidir. Başqa sözlə, ölkənin digər regionları arasında bütün istehsal faktorlarının qarşılıqlı hərəkətinin tam sərbəstliyi təmin olunmalıdır. Əlbəttə, xüsusi iqtisadi rejim qaydalarının tətbiqində müvafiq istisnalar mümkündür.

3. Azərbaycanın milli tarixi xüsusiyyətlərini və etnik müxtəlifliyini nəzərə alaraq hər hansı bir ərazinin təbii-iqtisadi potensialını orada məskunlaşmış əhali qrupunun mülkiyyəti hesab etmək olmaz. Başqa sözlə, respublikanın bütün ərazisində təbii-iqtisadi ehtiyatların ümumi mənafeyə xidməti təmin edilməlidir.

4. Ölkənin geosiyasi mövqeyi, milli-etnik tərkibini nəzərə alaraq iqtisadi rayonlaşma və ya xüsusi fəaliyyət zonalarının yaradılmasında milli-etnik tərkibin yekincisliyi yolverilməzdir.

5. Regional siyasətin əsas vəzifələrindən biri ölkə daxilində regionlararası əmək bölgüsünün beynəlxalq əmək bölgüsü prinsipləri, müqayisəli üstünlüklər və istehsal faktorlarının qarşılıqlı əvəzlənməsi prinsipləri üzərində qurulmasını təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

6. Regional siyasət ölkənin iqtisadi fəzasının bütövlüyünə xidmət etməklə, anklav və ya problemlı regionlarda xüsusi iqtisadi rejim yaradılmasını istisna etmir. Azərbaycan şəraitində iqtisadi federalizm yolverilməzdir.

7. Regionda iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması üfüqi və şaquli modellərin tətbiqi ilə həyata keçirilir. Bu zaman vertikal sistemin aparıcılığı təmin olunmalıdır.

Dövlətin regional siyasətinin mühüm tərkib hissəsi bu siyasətin idarə edilməsinin təşkilidir.

Bu sahədə ABŞ-ın təcrübəsi diqqətəlayiq və faydalıdır.

Mövcud qanunvericiliyə görə ABŞ-ın prezidenti regional iqtisadi siyasətin məqsədlərini və əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdə xüsusi səlahiyyətlərə malikdir.

Regional siyasət haqqında ABŞ prezidenti adından çıxış edən əlaqələndirici federal orqan-inzibati büdcə idarəsidir. Onun funksiyasına qeyd olunanlarla yanaşı regional iqtisadi proqramın həyata keçirilməsində ümummilli maraqların nəzərə alınması və müxtəlif hökumət orqanlarının və yerli hakimiyyət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətlərini əlaqələndirməyə təsir etmək də daxildir.

Ştatların hökumət idarələri regional proqramların əlaqələndirilməsini həyata keçirmək məqsədilə qubernatorlara proqramların problemlərinə aid öz təkliflərini vermək hüququ verilir. Bu sahədə federal hökumətin siyasətini əlaqələndirən əsas işçi orqan regional iqtisadi inkişafın federal məsləhət şurasıdır. Federal məsləhət şurasının əsas funksiyası regional iqtisadi inkişaf sahəsində layihə və tövsiyələrin federal hökumət çərçivəsində əlaqələndirilmiş şəkildə baxılmasına nail olmaqdır. Əlaqələndirmə fəaliyyəti ilə yanaşı şuranın funksiyasına, həmçinin dövlətin regional proqramlarının məqsədlərini və onlara nail olmaq yollarını müəyyən etmək də daxildir. O, həm proqramın ümumi dəyərini, həm də bu şuranın tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı federal orqanlarının həmin məbləğin maliyyələşdirilməsində payını müəyyən etməkdir.

Hər bir iqtisadi rayon üçün inkişaf proqramının işlənilib hazırlanması ilə xüsusi təyin olunmuş regional komissiyalar məşğul olurlar. Lakin bu komissiyaların təklif etdikləri proqramlar və tövsiyələr ABŞ prezidenti tərəfindən təsdiq edilməzdən qabaq Federal Məsləhət Şurasının sədri ilə razılaşdırılmalıdır.

Regional komissiya bir tərəfdən federal hökumətlə ştatların hakimiyyətləri arasında, digər tərəfdən iqtisadi inkişaf proqramında iştirak edən müxtəlif federal orqanlar arasında əlaqələndirici halqa rolunu oynayır. Bu komissiyalar bir qayda olaraq qarışıq əsaslarla yaradılır.

Onların tərkibinə həmişə ölkənin prezidenti tərəfindən təyin olunan və müvafiq həmsədr vəzifəsini icra edən federal hökumətin nümayəndəsi daxil olur. Belə bir vəzifə həmin regiona daxil olan ştatların qubernatorları tərəfindən seçilən qubernatorlardan birinə həvalə olunur.

5.4. Regional siyasətin obyektləri, subyektləri və formaları

Bir halda ki, regional siyasət əvvəlcədən işlənib hazırlanmış proqrama müvafiq olaraq regional aspektdə ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi inkişafının idarə edilməsi üzrə fəaliyyət sahələrini nəzərdə tutur, onda məntiqi cəhətdən qısaca bu cür idarəetmənin təşkilati formaları üzərində dayanaq. Məlumdur ki, istənilən idarəetmə obyekti özünü idarəetmə subyektinin idarəedici təsirinin yönəlmiş münasibət kimi göstərir.

Regional siyasətin əsas obyektlərinə bunlar aid edilir: istehsal (hər şeydən əvvəl ictimai əmək bölgüsünün ilkin halqası kimi müəssisə), sosial (hər şeydən əvvəl zehnin, ailənin, etnik bir xalqın nümayəndəsi kimi – insan), pul-maliyyə və s. regional idarəetmənin subyekti kimi həm dövlət və regional hakimiyyətlərin konkret nümayəndələri (fiziki şəxslər), həm də ayrı-ayrı idarələr, təşkilatlar və müəssisələr (hüquqi şəxslər) çıxış edə bilər.

Regional siyasətin əsas funksional formalarına aiddir: 1) proqnozlaşdırma; 2) proqramlaşdırma; 3) planlaşdırma. Bu anlayışları birbirindən ayıran sərhədlər bəzən son dərəcə şərti olur. Belə qəbul edilib ki, regional proqnozlaşdırma maliyyələşmə mənbələrinin, iqtisadi strukturlarının və s. təhlili əsasında regionun sosial-iqtisadi inkişaf parametrlərini və istiqamətlərini nəzərdə tutan elmi qabaqgörənlikdir. Regional proqramlaşdırma artıq regionun inkişafına məqsədyönlü müdaxilə ilə, regionun sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinin və aralıq vəzifələrinin dəqiq ifadə edilməsi ilə, həmçinin irəli sürülmüş məqsədlərə və zəruri resurs xərclərə konkret nail olmaq müddətlərinin müəyyən olunması ilə əlaqələndirilir və nəhayət, keçmiş SSRİ-də yalnız sosialist münasibətləri ilə (mərkəzləşmiş-planlı iqtisadiyyat) əlaqədar olmuş regional planlaşdırma maliyyələşdirmə mənbələrini, bilavasitə icraçıları və s. göstərməklə plan (planlaşdırma) dövründə konkret məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsini ifadə edir.

Regional inkişafın vəzifələrinin həlli regional siyasətin həyata keçirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Regional siyasət həyata keçirilərkən dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarından ilk növbədə proqnozlaşdırma və proqramlaşdırma ayrılır.

Ümumilikdə, ümumrespublika səviyyəsində proqnozlar və proqramlar işlənilib hazırlanarkən regional aspektə xüsusi yer ayrılmalıdır. Bu regionlara onların üstün meyillərini, sosial-iqtisadi inkişafın təqribi kəmiyyət parametrlərini, beynəlxalq əmək bölgüsündə öz yerlərini müəyyən etməyə, ümumrespublika və region bazarlarının proqnozlaşdırılan dinamikasında düzəlişlər etməyə imkan verən vacib istiqamətlər verər.

Orta və uzun müddətli proqnozların və proqramların layihələrində regional münasibətlərin mövcud iqtisadi mexanizminin mümkün dəyişməsi yolları və regional siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əks olunmalıdır.

Regional proqnozların işlənilib hazırlanmasının əsas bölmələri ödəməqabiliyyətli tələbin proqnozlaşdırılması və onun regional bölgüsü, regional bazarların öyrənilməsi, regionların maliyyə və digər resurs imkanlarının qiymətləndirilməsi, mühüm sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli üçün regionların öz potensiallarının fəallaşması yollarının və vasitələrinin üzə çıxarılması və s. olur.

Metodoloji münasibətlərdə regional siyasəti dövlətin iqtisadi funksiyası saymaq lazımdır. Burada iki cür etiraz yarana bilər: bir tərəfdən regional siyasətə yerli idarələrin həyata keçirdiyi işlər daxil edilir, digər tərəfdən Qərbi Avropa inteqrasiya (birləşmə) ittifaqları, xüsusən də Ümumi bazar (AB) şəraitində regional siyasət dövlətüstü iqtisadi funksiya kimi olur. Əslində burada heç bir ziddiyyət yoxdur, çünki yerli orqanların (idarələrin) işləri bir qayda olaraq milli hökumətlərin qarşıya qoyduqları məqsədlərə zidd olmur və müvafiq hüquqi-dövlət bazasında əsaslandırılır. Qərbi Avropa dövlətlərinin regional siyasətlərinin «millət üstlüyü» olduqca şərtidir. Onun məqsədləri və reallaşma metodları ittifaqın bütün üzvlərinin iqtisadi maraqlarına zidd olmur, onun özünə isə müəyyən mənada gələcək dövlət nümunəsi kimi baxmaq olar.

İqtisadi strategiya və regional siyasət arasında əlaqə bir çox kəməllər üzrə tətbiq edilir. Məsələn, işsizliyin mümkün qədər azaldılmasında dövlət xəttini həyata keçirən Qərbin yüksək inkişaf etmiş ölkələrinin hökumətləri əhalisi ən az məşğul olan regionlara diqqət yetirirlər. Əvvəlki illər idxalı əvəz edən sənayeləşmə strategiyasını (Qərb mərkəzlərindən asılılığın zəiflədilməsi ideyasına əsaslanaraq) həyata keçirən bir çox zəif inkişaf edən dövlətlər emaledici sənayenin, inzi-

bati funksiyalar və idarəetmə aparatının seçilmiş arealda, xüsusən paytaxt və liman mərkəzlərində cəmləşməsi siyasəti həyata keçirmişlər. (Əlbəttə, belə strategiya qətiyyən kənarlaşmalara yol vermir və onsuz inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında dərin ərazi disproporsiyaları yaranır, amma digər tərəfdən bir və ya bir neçə mərkəzdə kapital yığılımı prosesinin özü – Y.Rostounun artım mərhələsi nəzəriyyəsinin reallaşmasının qanunauyğun nəticəsidir).

Sosial-iqtisadi inkişafın milli strategiyası və regional siyasətin qarşılıqlı əlaqələrinə keçmiş SSRİ timsalında əsaslı dəlillər göstərmək olar. Regional siyasəti təşkil edən regional iqtisadi, sosial, demografik, ekeстик (məskunlaşma), ekoloji və elmi-texniki siyasətlər Sibir və Uzaq Şərqi mənimsənilməsi, yeni mineral resurs yataqlarının, xam və istifadəsiz torpaqların təsərrüfat dövrüyyəsinə cəlb olunması üçün «hazırlanmışdır».

Müasir şəraitdə bazara keçid elan etmiş ölkələrdə iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində bəzən iqtisadiyyatın inkişaf sahələrində dövlət strategiyası ilə ziddiyyət təşkil edən bu və ya digər «hüquqi anamaliyalar» yaranır. Məhz onlar seperatizmin mənbəyi olur, milli iqtisadi sistemdə qeyri-sabitlik yaradır və vahid iqtisadi məkanın parçalanmasına səbəb olur.

VI FƏSİL. REGIONAL İNKİŞAFIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

6.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin funksiyaları və ictimai inkişafın məqsədi

Hər bir iqtisadi sistemdə ictimai həyatın təşkili, ictimai inkişafın sürəti müəyyən şəkildə dövlətdən asılıdır. Daha doğrusu, ictimai inkişaf dövlətin nəzarəti və dövlətin müdaxiləsi əsasında inkişaf etdirilir. Dövlətin rolu, onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla və onların mahiyyəti ilə müəyyən olunur.

Dövlətin ən mühüm funksiyası ictimai inkişafın məqsədlərini müəyyən etməkdir. İctimai inkişafın məqsədləri obyektiv qanunauyğunluqları, ictimai inkişafın artım meyilləri nəzərə alınmaqla ictimai tələbatla müəyyən olunur. İctimai inkişafın məqsədləri ümumi-iqtisadi qanunlar əsasında müəyyən edilir, dövlətin iqtisadi siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır.

Məqsədlərdən asılı olaraq nəzərdə tutulan dövrə ictimai inkişafın səviyyəsi və meyilləri müəyyən edilir, hansı ki, onlar konstitusiyaya əsasında qəbul olunan normativ-hüquqi aktlarda, daha doğrusu, müxtəlif səviyyələrdə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının qanunlarında, fərmanlarında, qərarlarında və sərəncamlarında öz əksini tapırlar.

Məqsədlərin məzmunu onların kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən iqtisadi, sosial, elmi-texniki, xarici iqtisadi və başqa fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafı üzrə proqramlarında, kompleks proqramlarda, proqnozlarda, konsepsiyalarda öz əksini tapır. Bu baxımdan dövlət bir tərəfdən məqsədləri müəyyən edir, digər tərəfdən isə həmin məqsədlərə nail olma yollarını təklif edir. Bu yollar hər bir demokratik dövlətdə olduğu kimi kütlələrin marağını, xalqın mənafeyini nəzərə almaqla konstitusiyaya əsasında dövlətin işləyib hazırladığı normativ qanunvericilik sənədləri ilə müəyyən edilir.

Dövlətin digər mühüm funksiyası müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün forma və metodları, üsul və qaydaları işləyib hazırlamaqdır. Onların reallaşması səmərəlilik, sabitlik və ədalətlik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu məqsədlə dövlət aşağıdakı işləri həyata keçirməlidir:

1. İctimai inkişafın ümummilli proporsiyalarını formalaşdırır və onları regional proporsiyalarla əlaqələndirir;
2. Sabitliyi təmin edir;
3. İqtisadi prosesləri əlaqələndirir;
4. İctimai və şəxsi mənafeləri əlaqələndirir;
5. Rəqabət mühitinin qorunmasını təmin edir;
6. Gəlirləri yenidən bölüşdürmə sistemi vasitəsilə sosial müdafiənin və sosial təminatın ədalətliliyini təmin edir.

Dövlətin mühüm funksiyalarından biri də ictimai həyatın, ictimai inkişafın hüquqi əsaslarını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət ümumi, vahid prinsipləri, qaydaları və tələbləri əks etdirən, bütün təsərrüfatçı subyektləri əhatə edən və eyni zamanda, onların mənafeələrini təmin edən normativ hüquqi bazanı yaratmalıdır ki, bu baza qarşıya qoyulan məqsədləri tam reallaşdırmağa imkan versin.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin funksiyaları mövzusu başqa iqtisadi mənbələrdə, xüsusilə də «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», «İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi», «İqtisadi nəzəriyyə» və s. fənlərdə çox geniş izah edildiyinə görə mövzunu tam açıqlamırıq.

İqtisadi sistemin dəyişilməsi Azərbaycan Respublikasının və onun subyektlərinin dövlət hakimiyyətini müəyyən etdi. Konstitusiyaya əsaslarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır. Eyni zamanda, qeyd olunur ki, Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir. Bu maddə hal-hazırda yalnız Prezidentin və Milli Məclis deputatlarının seçilməsinə aiddir. Yerli özünüidarəyə də tətbiq olunur. Əhalinin yerlərdə suveren hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün subyektlər, onların sərhədləri hələ də tam müəyyən edilməmişdir.

Yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətləri haqqında qanunda da «regional dövlət orqanları» ifadəsi işlənir. Həmin sənəddə qeyd edilir: «Yerli özünüidarəetmə orqanlarına verilən səlahiyyətlər, bir qayda olaraq, tamlıq və müstəqillik təşkil etməlidir. Onlara mərkəzi və ya regional dövlət orqanları tərəfindən yalnız qanun çərçivəsində etiraz edilə və ya məhdudiyətlər qoyula bilər, mərkəzi və ya regional idarəetmə orqanları tərəfindən yerli özünüidarəetmə orqanlarına konkret səlahiyyət verilmədən, bunları yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq və

icraya yaradıcı yanaşmaq üçün onlara imkan daxilində sərbəstlik verilməlidir. Birbaşa yerli özünüidarəetmə orqanlarına aid hər hansı qərar hazırlanarkən və qəbul olunarkən, imkan dairəsində qabaqcadan həmin orqanlarla müvafiq məsləhətləşmələr aparılmalıdır».

Respublika Konstitusiyasında qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanları sərbəstdir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Milli Məclis, Azərbaycan Respublikası hökuməti və Azərbaycan Respublikası məhkəmələri həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti – dövlət başçısıdır. Azərbaycan Respublikasının qanunverici orqanı Milli Məclisdir.

Muxtar Respublikanın qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanları, Azərbaycan Respublikasının subyektlərində dövlət hakimiyyətinin yerli özünüidarəetmə orqanları ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının regionlarına (subyektlərinə) dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin sərbəst müəyyən edilməsi (səsvərmə yolu ilə) hüququ verilib, onlar respublika konstitusiyasına və qanunvericilik və icraedicilik üzrə hakimiyyət orqanlarının təşkilinin ümumi prinsiplərinə müvafiq şəkildə formalaşdırılır.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası subyektlərində dövlət hakimiyyətinin təşkili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası qanunlarına müvafiq həyata keçirilməlidir.

Lakin hal-hazırda dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının tabeçiliyi, hüquqları və səlahiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi prosesi gedir. Onların qarşılıqlı əlaqələri mexanizmi formalaşdırılır.

Regionun dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının vahidliyi və hər bir regionun təşkilati-iqtisadi müstəqilliyini təmin edən özünəməxsus xüsusiyyətlərini, dövlətin və regionların regional siyasəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir, bu da onların fəaliyyətini müəyyən etməlidir.

Bunlardan əlavə regionların ərazisində müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələrinə malik yerli özünüidarə hakimiyyət orqanları fəaliyyət göstərməlidir.

Azərbaycanın yerli özünüidarəetmə sahəsində dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

➤ yerli özünüidarəetmənin əsasları barədə qanunlar qəbul etmək, qanunlarda dəyişikliklər aparmaq, onlara əməl olunmasına nəzarət etmək;

- yerli özünüidarəetmənin inkişafına dair qanunları qəbul etmək;
- yerli özünüidarəetmə sahəsində dövlətin öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə təminat yaratmaq;
- dövlət mülkiyyəti obyektlərinin bələdiyyə mülkiyyətinə verilməsi qaydalarını qanunla tənzimləmək;
- ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün zəruri qurumlarını vermək, bu səlahiyyətləri həyata keçirmək üçün zəruri maddi və maliyyə vəsaiti ayırmaq, verilmiş dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
- minimal dövlət sosial standartlarını müəyyənləşdirmək və onların həyata keçirilməsini təmin etmək;
- dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasındakı münasibətləri tənzimləmək, minimum büdcə təminatı normativləri əsasında minimal yerli büdcələrin balanslaşdırılmasını təmin etmək;
- dövlət hakimiyyəti orqanlarının qərarları əsasında yerli özünüidarəetmədə yaranan əlavə xərcləri ödəmək;
- yerli özünüidarəetmənin maliyyə müstəqilliyinə dövlət zəmanətini təmin etmək;
- bələdiyyə qurumlarının yaradılması, birləşdirilməsi, yenidən təşkil edilməsi və ya buraxılması, onların sərhədlərini və adlarının dəyişdirilməsi qaydalarını müəyyənləşdirmək və yerləşdirmək;
- dövlət bələdiyyə qurumları, eləcə də bələdiyyə qurumları arasında səlahiyyətlərin və fəaliyyət dairəsinin bölüşdürülməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- vətəndaşların yerli özünüidarəetmə üzrə hüquqlarını müdafiə etmək və tənzimləmək;
- bələdiyyə seçkiləri zamanı vətəndaşların seçki hüquqlarına dövlət zəmanətini təmin etmək;
- yerli özünüidarəetmənin hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi qaydalarını və məhkəmə müdafiəsini təmin etmək;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin vəzifəli şəxslərinin qanun pozuntularına görə məsuliyyətini müəyyənləşdirmək və tənzimləmək;
- sərhədyanı ərazilərdə, qapalı-ərazi qurumlarında, eləcə də dövlətin təhlükəsizliyi üçün xüsusi statusu olan digər ərazilərdə yerli özünüidarəetmənin təşkili xüsusiyyətlərini qanunlarla tənzimləmək;
- müvafiq tarixi və digər yerli ənənləri ilə şərtlənən ayrıca ərazilərdə yerli özünüidarəetmənin təşkili xüsusiyyətlərini qanunlarla tənzimləmək;
- bələdiyyə xidməti barədə qanunvericilik;

➤ yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar inzibati hüquq pozuntuları məsələləri üzrə qanunlar qəbul etmək və onlarda dəyişikliklər aparmaq;

➤ bələdiyyə qurumlarının və onların əsasnamələrinin qeydiyyatı üzrə qaydalar müəyyənləşdirmək.

İqtisadi sistemin dəyişilməsi nəinki dövlət hakimiyyəti sisteminin dəyişdirilməsini, həmçinin də onların fəaliyyət funksiyalarının və mahiyyətinin dəyişdirilməsini tələb etdi.

Azərbaycan Respublikası subyektinin qanunverici orqanı, hüquq bərabərliyi əsasında həmin regionda yerləşən və yaşayan əhalinin gizli səsverməsi yolu ilə seçilir.

Dövlət hakimiyyəti orqanlarının adını, deputatların sayını (o cümlədən, ştatda olub əməkhaqqı ödənilən) dövlət hakimiyyəti orqanların özləri sərbəst müəyyən edir, burada tarixi, milli, ənənəvi və başqa şərtlər nəzərə alınır.

Öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün həmin orqan əsasnaməsini və rəqlamentini işləyib hazırlayır və təsdiq edir, səlahiyyət və yerinə yetirdiyi funksiyalara müvafiq olaraq qanunverici orqanın strukturunu formalaşdırır. Eyni zamanda, normativ qanunvericilik fəaliyyətini təmin etmək, həvalə olunmuş funksiyaları yerinə yetirmək üçün dövlət hakimiyyəti orqanı müqavilə yolu ilə başqa konseptual əsaslarla mütəxəssisləri cəlb edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına görə regional və yerli özünüidarə dövlət hakimiyyəti orqanlarının özlərinə məxsus qanunları və qanunvericilik aktları olmadığı halda həmin subyektlər üzrə yuxarı səviyyələrdə qəbul olunmuş qanun və sərəncamlardan istifadə etmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz müddəalara müvafiq olaraq qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarını və onların yerinə yetirilməsi mexanizmini müəyyən etmək olar. Qanunverici dövlət hakimiyyəti orqanına sessiyaları, sədri, onun müavinini, daimi deputat komissiyalarını, habelə deputat qruplarını daxil etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi qanunverici orqanın təşkilat, maddi-texniki təchizat fəaliyyəti, daimi deputat komissiyalarına və deputatlara yardım etmək üçün öz idarə aparatını yaratmaq hüququ vardır.

Regionun qanunverici orqanı normativ qanunvericilik və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir.

İcraedici hakimiyyətin fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, digər normativ qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmiş funksiyaların icra edilməsi təşkil edir.

Təcrübə göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində həm idarəetmə funksiyalarının tərkibi, həm də onların məzmunu dəyişilir. Bu halda regional idarəetmə sisteminə bazar mahiyyətini aşılaraq yeni funksiyalar meydana çıxır. Belə vəziyyət icraedici hakimiyyətin say tərkibinə də təsir edir. O, ənənvi funksiyaların ya azalması, ya da məzmununun dəyişilməsi ilə artır. Bu da onların yerinə yetirilməsində paralelliyə, təkrarolmaya və nəzarətsizliyə gətirib çıxarır.

İcraedici hakimiyyətin işçi funksiyalarının tərkibini son məqsədlər və strategiya müəyyən etməlidir, onların məzmununu bazar iqtisadiyyatı sisteminə, onun Azərbaycan və regionların iqtisadiyyatı ilə əlaqələrinə istiqamətlənmək lazımdır.

Bu halda regional idarəetmə sisteminə bazar münasibətləri subyektlərinin mənafeələrinin əlaqələndirilməsinə əsaslanan, ictimai inkişafın tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsinə yönəlmiş subyektiv fəaliyyət kimi baxmaq olar.

Deməli, bu vəziyyət idarəetmə fəaliyyətinin bir neçə növünün mövcudluğunu göstərir:

- ✓ müstəqil təsərrüfatçılıq edən subyektlərin fəaliyyətini tənzimləmək, regionların və yerli özünüidarənin iqtisadiyyatının dinamik və balanslı inkişafını, resurslardan səmərəli istifadəni, nəqliyyat daşınmalarını azaltmağı, kompleks sosial problemlərin həllini təmin etmək üçün onlara fəaliyyət və qarşılıqlı hərəkət şəraitini yaratmaq;

- ✓ şəhərlərin, rayonların və başqa yaşayış məntəqələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, regionların kompleks inkişafını təmin etmək məqsədilə yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək;

- ✓ yuxarıda qeyd olunan fəaliyyət növlərini təmin edən bazar mexanizmlərini işləyib hazırlamaq.

Müasir dövrdə bunların həyata keçirilməsi yalnız qanunverici hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilən təşkilati-hüquqi əsaslarla mümkündür.

İcraedici dövlət hakimiyyəti sisteminin dəyişdirilməsi uzun müddət və külli miqdarda vəsait tələb edən mürəkkəb və əməkətumlu prosesdir. O, yalnız tədbirlərin həyata keçirilməsi və ya yeni normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi ilə məhdudlaşa bilməz.

Bu proses kompleks həyata keçirilməli, həyata keçirilən dəyişikliklərin iqtisadi məzmununa əsaslanmalıdır. Bu halda regional sistemdə icraedici hakimiyyətin tərkibi, onun təşkilati formaları, həyata keçirilməsi metodları və mexanizmləri arasında vəhdət zəruridir. O, regionun və bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və icraedici dövlət hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin vəhdətinə əsaslanmalıdır.

6.2. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin mahiyyəti və məzmunu

Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyi dedikdə dövlətin siyasətində və regionların siyasətində müəyyən edilmiş məqsədlərə, vəzifələrə çatmaq üçün regionda ictimai inkişafı istiqamətləndirməyə və əlaqələndirməyə imkan verən iqtisadi, təşkilati və hüquqi şərtlərin mövcudluğu başa düşülür. Burada dövlətin regional siyasəti ilə regionun siyasətinin qarşılıqlı həyata keçirilməsi də əsas götürülməlidir.

Hər bir regionun iqtisadi və sosial müstəqilliyinin məzmunu həm Azərbaycan Respublikasının ümumən vahidliyinin mövcudluğu və onun məzmunu, həm də hər bir regionun özünəməxsus xüsusiyyətləri və onların məzmunu ilə müəyyən edilir. Bura daxildir:

- ✓ Təşkilati-hüquqi vahidlik;
- ✓ Təşkilati-iqtisadi vahidlik;
- ✓ Sosial-iqtisadi vahidlik.

Təşkilati-hüquqi vahidliyi aşağıdakılar təmin edir:

- ✓ Vahid vətəndaşlıq;
- ✓ Vahid ərazi;
- ✓ Vahid konstitusiya və qanunvericilik aktları;
- ✓ Vahid dövlət hakimiyyəti orqanları;
- ✓ Vahid ictimai təşkilatlar və vahid informasiya vasitələri.

Təşkilati-iqtisadi vahidlik aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Əmtələrin və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən vahid iqtisadi mühit;
- ✓ Regionlarda yerləşən və dövlətin xalq təsərrüfatı kompleksini formalaşdıran dövlət mülkiyyətinin vahidliyi;
- ✓ Vahid pul vahidi;
- ✓ Vahid pul-kredit, vergi, büdcə-maliyyə sistemi;
- ✓ Vahid xarici və daxili siyasət.

Sosial-iqtisadi vahidlik aşağıdakılarla təmin edilir:

- ✓ Vahid sosial müdafiə sistemi;
- ✓ Vahid sosial təminat sistemi;
- ✓ Vahid sosial siyasət.

Bazar iqtisadiyyatını müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının vahidliyi mühitində regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyini müəyyən edən hər bir regionaməxsus şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Bunun üçün bazar iqtisadiyyatının tə-

ləblərinə uyğun gələn təşkilati-hüquqi şərtlər işlənib hazırlanmalıdır. Təşkilati-hüquqi şərtlər aşağıdakıları tələb edir:

1. Respublika Konstitusiyasının, region və rayonların nizamnamələrinin mövcudluğu;
2. Regionun təsdiq olunmuş vahid ərazisi;
3. Vahid regional dövlət hakimiyyəti orqanları sistemi. Bu sistemi regionlar respublikanın konstitusiyasının tələblərinə uyğun olaraq müstəqil müəyyən edirlər;
4. Vahid regional normativ hüquqi aktlar;
5. Regional ictimai təşkilatlar və kütləvi informasiya vasitələri.

Təşkilati-iqtisadi şərtlər aşağıdakıları tələb edir:

1. Regional iqtisadi mühit;
2. Regionların təbii resursları və onların mənimsənilmə səviyyəsi;
3. Regionun xalq təsərrüfatı kompleksini formalaşdıran mülkiyyəti;

4. Xarici siyasəti müəyyən edən vahid daxili siyasət;

5. Regionun büdcə-maliyyə və vergi siyasəti;

6. Regionun büdcəsi, büdcədənkənar fondları.

Regionların mühüm sosial-iqtisadi şərtlərinə daxildir:

1. Demografiya, məşğulluq və kadr hazırlığı;
2. Sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi;
3. Ekologiya, onun səviyyəsi və ətraf mühiti mühafizə edən sistemin inkişaf səviyyəsi;
4. Əhalinin sosial müdafiə sisteminin və sosial təminatının inkişaf səviyyəsi.

Hər bir regionun özünəməxsus şəraitinin reallaşdırılması konstitusiya səlahiyyətləri əsasında müəyyən olunur. Bu səlahiyyətlərə əsasən Azərbaycan Respublikasının subyektləri üzrə respublika konstitusiyası qanunlarına zidd olmayan qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar tərtib olunur. Onlar Azərbaycan Respublikasının ümumi vahidliyinin mövcudluğu və məzmunu, məxsusi şərtlər və onların mahiyyəti Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin təşkilati-hüquqi statusunu müəyyən edir. Bu isə, həm Azərbaycan Respublikasının, həm Naxçıvan MR Konstitusiyasının, habelə başqa subyektlərin nizamnamələri ilə onların hüquqi şəxslərinin hüquqlarını da göstərməklə qanunlaşdırılır.

Buna baxmayaraq ümumi vahidlik müəyyənedicidir. Bu da Azərbaycan Respublikası ilə onun subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələri sistemində öz əksini tapır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası ictimai inkişafın tələbləri və qaydalarını, onun reallaşdırılması istiqamətlərini

və mexanizmini işləyib hazırlayır. Subyektlər isə öz səlahiyyətləri və imtiyazlarına, mövcud özünəməxsus şəraitə əsaslanaraq tələblərin konkret məzmununu formalaşdırır və praktiki olaraq öz ərazilərində həyata keçirirlər.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir region təşkilati, qüvvədə olan qaydalara və proseduraya müvafiq proqram və məqsədləri birgə reallaşdıran insanlar birliyi kimi tədris etmək mümkündür. Region bir təşkilati qurum kimi öz ərazisində yaşayan insanların sosial qruplarının məcmuudur ki, onların da fəaliyyəti düşünülmüş şəkildə ictimai inkişaf məqsədlərinə nail olmağa yönəldilir və əlaqələndirilir.

Regiona xarici formalara, davranış qaydalarına əməl edən, müəyyən olunmuş qaydada hərəkət edən, əhalinin, onun ayrı-ayrı sosial qruplarının, təsərrüfatçı subyektlərin və dövlətin məqsəd və vəzifələr toplusuna malik formal, mürəkkəb təşkilat kimi baxmaq lazımdır.

Bu mürəkkəb təşkilatın idarəetmə və tənzimləmə sistemi də daxil olmaqla xarici və daxili mühiti formalaşdıran ümumi xarakteristikası vardır. Beləliklə, mürəkkəb təşkilat sistemi kimi region hər biri müxtəlif elementlərdən ibarət olan daxili və xarici sistemləri özündə birləşdirir. Bu halda region üçün davranış və hərəkət qaydalarını xarici mühit müəyyən edir.

Daxili mühitin elementlərini təhlil edərkən, belə qənaətə gəlmək olar ki, burada əsas müəyyənedici regionun resurslarla təmin olunmasını formalaşdıran elementlər: istehsal, mövcud xalq təsərrüfatı kompleksi; təbii; əmək; investisiya; eləcə də yaranmış sosial infrastrukturudur. Bu elementlər onun ixtisaslaşmasını, habelə, sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsini, əhalinin məşğulluğunu və s. müəyyən edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar infrastrukturunun inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada müstəqil ictimai təşkilatlar və kütləvi informasiya vasitələri də mühüm rol oynayır. Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları mərkəzi yerlərdən birini tutur.

Hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları özlərinin daxili və xarici mühit elementləri ilə qarşılıqlı münasibətləri normativ-qanunvericilik əsasları üzərində qurmalıdırlar.

Normativ-hüquqi bazanın yaradılması Azərbaycan Respublikasının funksiyası sayılır, buna görə də o, xarici mühitin əsas elementi hesab edilir. Onun məzmunu regionun Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələri əks etdirir, habelə regionlararası və xarici iqtisadi əlaqələrin əsasını təşkil edir. Yerli idarəetmənin müstəqilliyi hər şeydən əvvəl regionun özünəməxsus şəraiti nəzərə alınmaqla, daxili

mühitin məzmunu ilə müəyyən edilir. Regionun ictimai inkişafının məqsədləri məhz yerli idarəetmə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də regionun və yerli özünüidarəetmə sisteminin birgə fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edilir ki, yerli özünüidarə öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası buna təminat verir. Bununla belə, yerli özünüidarə orqanları dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil edilir.

6.3. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin normativ qanunvericilik əsasları

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı yalnız hüquq əsasında və hüququn köməyi ilə normal fəaliyyət göstərə bilər. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı sisteminin səmərəli fəaliyyətinə imkan verən, ictimai həyatın hüquqi əsaslarının təmin edilməsi dövlətin vacib funksiyalarından biri sayılır. Beləliklə, dövlət özü nəinki bazar iqtisadiyyatı sisteminin təşkilatçısı, həmçinin də onun fəal iştirakçısına çevrilir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət onu vahid hüquqi baza ilə təmin etməli, onun fəaliyyətinin vahid normativ-qanunverici əsaslarını təşkil etməli və onun tələblərinə uyğun olaraq aktiv iştirakçısı kimi fəaliyyət göstərməlidir.

İctimai istehsalın bütün iştirakçılarının mənafələrini daha yaxşı əlaqələndirmək əsasında ictimai inkişafın məqsədlərinə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası və onun subyektləri arasında, təsərrüfat subyektləri və dövlət arasında, dövlət və onun vətəndaşları arasında, vətəndaşlar və təsərrüfat subyektləri arasında, vətəndaşlar arasında olan münasibətləri müəyyənləşdirməli və tənzimləməlidir ki, bu işi məhz hüquq yerinə yetirir.

Hüquq dövlətin müəyyən etdiyi və sanksiyalaşdırdığı ictimai davranış qaydalarının (normaların) məcmuudur, ona riayət etmək hər bir vətəndaşın (fiziki və ya hüquqi şəxs), həmin dövlətin və ya başqa dövlətlərdən onun ərazisinə gələn hər bir vətəndaşın, dövlətin özünün borcudur. Hüquq, icazə verən və qadağan edən normativləri işləyib hazırlamaqla cəmiyyətdə insanların birgə yaşayışını qaydaya salmaq üçün zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlətdə dövlətlə onun subyektləri ara-

sında qanunvericilik, dövlət idarəetmə və məhkəmə funksiyaları bölüşdürülməlidir.

Dövrü olaraq qəbul olunan qanunlar, qanunvericilik aktları, fərman və sərəncamlar yalnız Respublika Konstitusiyasının müddəalarına uyğun olmalıdır.

Qanunvericilik sahəsində başlıca element konstitusiya hüququdur. O, hər şeydən əvvəl qanunların və digər qanunvericilik aktlarının hazırlanması və ləğv edilməsinin kimə həvalə edilməsini, qanunun hərəkət dairəsini, hər bir şəxsə hansı hüquqların verilməsini müəyyən edir. Orada başqa qanunvericilik aktlarının mahiyyəti də əks olunur. Azərbaycan Respublikasının mənafeyinə müvafiq olaraq qanunvericilik orqanları müxtəlif sahələr, fəaliyyət növləri və başqa istiqamətlərdə ardıcıl olaraq qanunlar və qanunvericilik aktları işləyir və təsdiq edir.

Beləliklə, Azərbaycan ölkədə gedən iqtisadi dəyişikliklərin, həm də onun dünya təsərrüfatı sistemində daxil olmasının tələbi kimi hüquqi dövləti formalaşdırır. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının normativ-qanunverici bazası onu dünya bazarı təsərrüfat əlaqələrinə uyğunlaşdırılmağı təmin etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının beynəlxalq inteqrasiyası, onun normativ-qanunvericilik bazasında inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin hüquq sahələrində və institutlarında mövcud olan norma və qaydaların əks olunmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının hamılıqla bəyənilmiş beynəlxalq hüquq və beynəlxalq sazişlərin prinsip və normaları onun hüquq sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Əgər Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsində qanunda nəzərdə tutulmuş qaydalardan fərqlər olarsa, onda beynəlxalq müqavilə qaydaları tətbiq olunur.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə fəaliyyətin müxtəlif növlərini reklam edən hüquq institutları və sahələri formalaşmışdır. Məsələn, dövlətin idarə edilməsi sahəsində qanunvericilik inzibati hüquqa, sahibkarlıq sahəsində isə vətəndaşlıq hüququ ilə yanaşı təsərrüfat, sahibkarlıq, fərdi, ticarət hüququ ilə müəyyən edilir, onları şərh edən prosesual-hüquqi sənədlər işlənib hazırlanır. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında özündə iki blok: təşkilati-hüquqi və iqtisadi-hüquqi blokları birləşdirən qanunvericilik sistemi formalaşmışdır. Bunlar tamamlanmağı və əlavələr tələb edir. Birinci blok formalaşdıran qanunlara obyektli – ünvanlı kimi yanaşmaq olar. Onlar bilavasitə ünvanlanan və yerinə yetirilməsi məcburi olan, səlahiyyətini müəyyən edən, bazar münasibətləri strukturları üçün

təşkilati-qanunverici norma və qaydalar xarakterlidir. Onlara Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı qanunlarını daxil etmək olar: «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Torpaq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Yerin tənii haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və s.

İqtisadi-hüquqi bloku formalaşdıran qanunlara məzmun etibarilə funksional-ünvanlı kimi baxmaq olar, belə ki, onların yerinə yetirilməsi funksional təyinatlarına müvafiq olaraq, bütün hüquq münasibətləri subyektləri üçün məcburi olub, iqtisadi-qanunverici norma və qaydalar xarakterlidir. Belə qanunlara «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu və s. daxildir.

İctimai inkişaf prosesini tənzimləmək üçün normativ norma və qaydalar xarakterli qanunaltı aktlar qəbul edilir. Onlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, qərarlar, əsasnamələr, sazişlər və s. daxildir.

Dövlət başçısının normativ aktı kimi prezidentin fərmanı qanunvericilik baxımından qaydaya salınmamış fəaliyyəti tənzimləyir, yaxud da qüvvədə olan qanun yeni tələblərə, şərtlərə cavab vermədiyindən kökündən dəyişdirilməsi vacib olan və öz məzmununa görə həm qanunlar, həm də fərmanlar kimi istifadə etməklə başqa qanunvericilik aktları olmadıqda, bu cür fəaliyyəti tənzimləyir.

Hər bir qanunda, normativ aktda, həmin normativ-qanunverici proseslə fəaliyyətini tənzimləyən subyektlərin hər birinin səlahiyyətləri, hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti, habelə onların tətbiqi, fəaliyyət müddəti qeyd edilir.

Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ona qanunlar, yaxud fərmanlar formasında düzəlişlər etmək yolu ilə mümkündür.

Məlumdur ki, hüquq sistemində əsas müəyyənedici konstitusiyaya sayılır. O müəyyən edir ki, Azərbaycan Respublikası, onun subyektləri, qeydiyyatı yerindən asılı olaraq təsərrüfatçı subyektlər, yaşayış yerindən asılı olaraq vətəndaşlar öz fəaliyyətlərində beynəlxalq, vətəndaşlıq, əmək və cinayət hüquq normaları da daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Naxçıvan MR Konstitusiyasına, yerli özünüidarə orqanlarının nizamnamələrinə əsaslanmalıdırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik respublikada regionların, onların qanunverici və idarəedici orqanlarının olmaması bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində aparılan islahatları xeyli ləngidir.

Qeyd edilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət kimi bazar iqtisadiyyatı sisteminin vahid normativ-qanunvericilik bazası formalaşmalıdır. Bu da onun subyektlərinin, eləcə də ictimai istehsalın bütün iştirakçılarının hüquq bərabərliyini təmin edir, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq ümumi bəyənilmiş beynəlxalq hüquq prinsiplərini və sosial müdafiə və sosial təminat normalarını rəhbər tutaraq vətəndaşların və insanların hüquq və azadlıqlarına təminat verir.

6.4. Regionların təşkilati-iqtisadi müstəqilliyinin iqtisadi əsasları

İqtisadi sistemin yeniləşdirilməsi, mülkiyyət münasibətlərinə müvafiq dəyişikliklər aparmadan mümkün deyildir. Bunlar aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- ictimai istehsalın inkişaf səviyyəsi və onun təşkili formaları ilə;
- mülkiyyətin üstün forması və ictimailəşməsi səviyyəsi ilə;
- kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi səviyyəsi və formaları ilə;
- təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf səviyyəsi ilə, bu da ictimai istehsal iştirakçılarının müstəqilliyini, cavabdehliyini və özünüməliyyətləşdirməni nəzərdə tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən iqtisadi sistemin formalaşdırılmasına bir neçə yanaşma mövcud olmuşdur:

✓ mülkiyyətin müxtəlif forma və növlərinin mövcudluğu şəraitində kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsinin müəyyən səviyyəsinin tədricən formalaşmasına əsaslanan; təcrübə və praktikaya əsaslanaraq tədricən həyata keçirilən bu təkamül yolu iqtisadiyyatda bazar münasibətləri inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir.

✓ Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsinin mövcud səviyyəsinə və mülkiyyətin tam şəkildə ictimailəşdirilib bir ümumxalq mülkiyyətinə, dövlət və kolxoz-kooperativ mülkiyyətinə əsaslanan; bu inqilabi iqtisadi dəyişikliklər yolu, təcrübə və praktikasi tamamilə

olmayan, lazımi səviyyədə nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış yoldur. Onun təsiri altında inzibati-amirlik iqtisadi sistemi formalaşmışdır.

✓ Ümumxalq, dövlət və kooperativ-kolxoz mülkiyyət formalarından, inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçilməsi üçün zəruri olan müxtəlif mülkiyyət forma və növlərinə keçidinə və bunun əsasında kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsinin müəyyən səviyyəsinə nail olmasına əsaslanan; bu, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanan reformat dəyişikliklər yoludur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən sivil dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı çoxukladlı təsərrüfat sisteminə əsaslanmalıdır. Yəni bazar iqtisadiyyatına keçən dövlətdə çoxlu mülkiyyət formaları və növləri olmalıdır. Həm də bu mülkiyyət növlərinə bərabər hüquq təmin edilməlidir.

Bazar münasibətlərinin həyata keçirilməsində xüsusi mülkiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi mülkiyyət sahibkarlığı formalaşdırılmalı və eyni zamanda, öz istehsal marağı ilə istehlakçıların mənafeyini əlaqələndirməyə çalışmalıdır.

Xüsusi mülkiyyət vətəndaşlıq mülkiyyəti şəklində ola bilər, o öz mülkiyyət hüququnu fiziki şəxs kimi, yaxud da bu məqsədlə hüquqi şəxs təşkil etməklə həyata keçirə bilər, bundan əlavə xüsusi mülkiyyət sahibkar birliyi: müştərək (hər bir iştirakçının payını ayırmamaqla), payçı (hər bir iştirakçının payını ayırmaqla) formasında ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən mülkiyyət formalarından biri də ictimai birliklərdir. Bura ictimai birliklərin mülkiyyəti, xeyriyyə fondları və dini təşkilatların mülkiyyəti daxildir.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti bazar iqtisadiyyatının mühüm elementidir. O, Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti olub və onun subyektlərinin mülkiyyəti şəklində fəaliyyət göstərir. Dövlət mülkiyyəti yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir, bələdiyyə mülkiyyəti isə yerli özünüidarə formasında fəaliyyət göstərir.

Müştərək müəssisələrin, xarici vətəndaşların, təşkilatların və dövlətlərin mülkiyyəti; xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin; xarici hüquqi şəxslərin; xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların müştərək müəssisələrinin mülkiyyəti formasında fəaliyyət göstərə bilər.

Mülkiyyət növləri onun subyektlərini müəyyən edir. Bu subyektlər vətəndaşlar, hüquqi və fiziki şəxslər, sahibkar birliklər, ictimai birliklər, xeyriyyə fondları, dini təşkilatlar, yerli özünüidarə, müştərək müəssisələr, Azərbaycan Respublikası, onun subyektləri, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, hüquqi şəxslər, xarici

dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar ola bilər. Bununla belə, mülkiyyət hüququnun obyektləri də müəyyən edilməlidir: müəssisələr, əmlak kompleksləri, torpaq sahələri, binalar, qurğular, avadanlıqlar, xammal və materiallar, pul, qiymətli kağızlar, digər istehsal, istehlak, sosial, mədəni və s. təyinatlı əmlaklar, habelə intellektual və yaradıcı əməyin məhsulları; elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri, istehsal sferasında digər yaradıcı fəaliyyətləri, o cümlədən, ixtiralar, səmərələşdirici proqramlar, məlumat bazaları, ekspert sistemləri, ticarət sirləri, əmtəə nişanları, xidmət nişanları və s.

Vətəndaşların mülkiyyətində torpaq sahələri, yaşayış evləri, mənzillər, bağ evləri, qarajlar, ev təsərrüfatı və şəxsi istehlak əşyaları, pul vəsaitləri, aksiyalar, digər qiymətli kağızlar, kütləvi informasiya vasitələri, əmtəə istehsalı, məişət xidməti, ticarət və digər sahibkarlıq fəaliyyəti sferasının əmlak kompleksləri, istehsala xidmət edən nəqliyyat vasitələri, istehsal, istehlak, sosial, mədəni və digər təyinatlı əmlaklar (qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan bəzi əmlak növləri müstəsna olmaqla) ola bilər.

Qanun müvafiq vətəndaşın əldə etdiyi əmlakın dəyərini və miqdarını məhdudlaşdırmır.

Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə vətəndaşa öz əmək bacarığına, əmək fəaliyyətinin nəticələrinə (intellektual və yaradıcı əməyin məhsulları da daxil olmaqla) sərəncam vermək hüququ verilmişdir. Bu hüququ vətəndaş sərbəst və ya müqavilə əsasında həyata keçirə bilər. Qüvvədə olan qanuna müvafiq olaraq sahibkar vətəndaşın əməyindən istifadə etdikdə onun əməkhaqqını ödəməli, əmək şəraitini, sosial müdafiəsini təmin etməlidir.

İctimai birliklərin mülkiyyətində binalar, qurğular, mənzil fondları, avadanlıqlar, mədəni-maarif və sağlamlıq təyinatlı mülkiyyət, inventarlar, pul vəsaitləri, aksiyalar, digər qiymətli kağızlar və nizamnaməyə görə onların fəaliyyətini təmin etmək üçün lazım olan digər mühüm əmlaklar ola bilər.

Xeyriyyə fondlarının və digər ictimai fondların mülkiyyətində fondun nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyəti həyata keçirmək üçün təsisçilərin verdikləri əmlak ola bilər. Xeyriyyə və digər ictimai fondların mülkiyyətində həmçinin satın alınmış və ya xüsusi təsərrüfat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər də daxil olmaqla öz xüsusi vəsaiti hesabına istehsal edilmiş mülkiyyət, habelə vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və ya dövlətin bağışladığı mülkiyyət ola bilər.

Dini təşkilatların mülkiyyətinə binalar, ibadət əşyaları, istehsal, sosial və xeyriyyə təyinatlı obyektlər, pul vəsaitləri daxildir. Dini təşkilatların satın alınan, öz xüsusi vəsaiti hesabına istehsal edilən, və-

təndaşların, təşkilatların ianə etdiyi və ya dövlətin verdiyi əmlaka sahib olmaq hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət və idarə orqanlarının mülkiyyəti, Azərbaycan Respublikasının kontinental-şelfin və dəniz iqtisadi zonalarının resursları, ümumdövlət əhəmiyyətli tarixi və mədəni varlıqlar, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaitləri, respublikanın valyuta, pensiya, sığorta, ehtiyat və b. fondu daxildir. Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə, habelə, sənayenin istehsal vasitələri, ticarət, rabitə, informatika, yanacaq-enerji kompleksi, nəqliyyat müəssisələri, eləcə də Azərbaycan Respublikası qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri olan digər müəssisə və əmlaklar daxildir.

Naxçıvan MR-nın və digər subyektlərin mülkiyyətində onların hakimiyyət və idarə orqanlarının əmlakı, mədəniyyət, tarixi varlıqlar, müvafiq büdcə, büdcədən kənar vəsaitlər, habelə müəssisə, əmlak kompleksləri və regionların müstəqilliyini təmin edən digər əmlaklar daxil ola bilər.

Rayonun, şəhərin və onlara daxil olan inzibati-ərazi vahidlərinin bələdiyyə mülkiyyətinə yerli dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin əmlakı yerli büdcə və büdcədən kənar fondu vəsaitləri, yaşayış binalarında yerləşən qeyri-yaşayış otaqları, mühəndis-infrastruktur obyektləri və bilavasitə istehlakçıların tələbatını ödəyən başqa kommunal xidməti obyektləri daxildir.

Rayonun, şəhərin və onlara daxil olan inzibati-ərazi qurumlarının bələdiyyə mülkiyyətində kənd təsərrüfatı, ticarət, məişət xidməti, nəqliyyat kompleksləri, xalq təhsili, mədəniyyət, səhiyyə idarələri və iqtisadi-sosial inkişafı təmin etmək və yerli özünüidarəyə dair qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq inzibati-ərazi qurumlarının qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün lazım olan əmlaklar ola bilər.

Xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülkiyyət hüququ obyektləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mülkiyyət hüququ obyektləri ilə eynidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici hüququ şəxslərin sənaye və başqa müəssisələrə, binalara, qurğulara və mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrində məqsədləri həyata keçirmək üçün zəruri olan əmlaklara malik olmaq hüququ vardır.

Xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların, beynəlxalq və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmiş qayda və hallara müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası

ərazisində diplomatik, konsulluq və digər beynəlxalq əlaqələri həyata keçirmək üçün lazım olan mülkiyyətə sahiblik hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində mülkiyyətçilərə əmlaklarını birləşdirmək, daha doğrusu, xüsusi, dövlət, bələdiyyə mülkiyyəti, ictimai birliklərin (təşkilatların) əmlakını birləşdirmək hüququ verilmişdir. Bütün növlərdə mülkiyyətçilər çox müxtəlif proportsiyalarda, sadə və mürəkkəb kombinasiyalarda birləşə bilərlər. Bu halda əmlak ümumi (kollektiv) mülkiyyət hüququna malik olur, hər bir əmlak sahibinin (şəxsi) payını ayırmaqla payçıların mülkiyyəti və ya payları ayrılmaqla müştərək mülkiyyət kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Ümumi mülkiyyətdə olan əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilir və mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq tənzimlənilir.

Eyni zamanda, mülkiyyət sahibinin öz əmlakına sahiblik, istifadə etmə və sərəncam vermə üzrə səlahiyyətlərini başqa şəxsə, təşkilata vermək imkanı qanunla təmin olunur.

Mülkiyyətçinin əmlakından müəyyən edilmiş şərtlərlə təsərrüfat və ya başqa formada istifadə edən fiziki və hüquqi şəxslər mülkiyyətçiyə aid hüquq və mənafehlərin zəmanəti təmin olunur.

Lakin əmlakı qəbul edən şəxsin, təşkilatın sərəncam vermə və idarəetmə funksiyaları məhduddur, belə ki, ona sahiblik hüququ verilmir. Məsələn, dövlət əmlakına sərəncam vermə və idarəetmə hüququ qanunla Azərbaycan Respublikası və onun subyektlərinin dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarına, bələdiyyə mülkiyyətinə sərəncam vermə və idarəetmə hüquq isə yerli özünüidarəetmə orqanlarına həvalə edilmişdir. Əmlakın xüsusi, dövlət, bələdiyyə və başqa mülkiyyətə aid olmasına baxmayaraq, mülkiyyətçi hüququnun həyata keçirilməsi prosesində üstünlüklərə və məhdudiyətlərə yol verilmir.

Mülkiyyət hüququ sistemində torpaq və təbii resurslara mülkiyyət hüququ mühüm yer tutur. Lakin onların reallaşması həmin hüquq qaydalarının həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən zəif işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar çətinləşir.

Beləliklə, qüvvədə olan qanunvericiliyə və mövcud təcrübəyə uyğun olaraq bütün mülkiyyət formaları bərabərdir və qanunla qorunur. Mülkiyyətçinin hüquqlarının müdafiəsi məhkəmə vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycanda mülkiyyətin iqtisadi formalarının qanunvericilik məzmununu açıqlamaqla aşağıdakı nəticələri aşkar etmək olar:

➤ əvvəla, iqtisadi forma kimi mülkiyyət, mülkiyyət hüququ subyektlərin əşya əmlak münasibətlərini müəyyən edir və onları mülkiyyət hüquqlu obyektlərlə əlaqələndirir;

➤ ikincisi, mülkiyyətin yaratmaq və artırmaq bacarığı vardır, belə ki, vətəndaşın istehsalda iştirakından əldə etdiyi gəlirlərdən və ya öz əməyinin nailiyyətlərinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin, xüsusi təsərrüfatın, kredit təşkilatlarına, aksiyalara və başqa qiymətli kağızlara qoyulan vəsaitdən əldə edilən gəlirlərdən, bağışlama və vərəsəlik qaydasında əldə edilən əmlakdan vətəndaşın əmlakı yaranır və artır. Sahiblikdə istifadə və sərəncam vermə səlahiyyətləri ilə yanaşı mənim-səmə münasibətləri meydana çıxır. Onların reallaşması mülkiyyətin iqtisadi forması və mənim-səmədə maddi maraq dərəcəsi ilə müəyyən edilir;

➤ üçüncüsü, akademik R.A.Koreçenkonun qeyd etdiyi kimi, nə qədər ki, hər bir insan həmişə başqaları ilə mülkiyyət münasibətlərindədir və öz qazancı xatirinə əmlakdan istifadə edir, mülkiyyət unikal xassələrə malik olur, o, istehsal nəticələrindən maddi maraq yaradır.

➤ Azərbaycan iqtisadiyyatında bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi qəbul edilməsinə baxmayaraq, xüsusi mülkiyyətə daha çox meyil edilir. Belə ki, xarici təcrübənin sübut etdiyinə görə, yalnız iqtisadiyyatın bu forması bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsas şərtidir.

Sosial-iqtisadi münasibətlər dedikdə, əhalinin (vətəndaşların) müxtəlif sosial qruplarının maddi və qeyri-maddi istehsal amillərinə, əmək məhsullarının yaradılmasına və ondan istifadə edilməsinə sərəncam vermək hüquqlarını müəyyən edən münasibətlər başa düşülür. Sosial-iqtisadi münasibətlərin məzmunu müxtəlif mülkiyyət formaları və növlərinin yaranması və formalaşması, onların reallaşması mexanizmlərinin qanunverici imkanlarını əks etdirməlidir.

Daha geniş mənada sosial-iqtisadi münasibətlər, müxtəlif mülkiyyət formalarının və növlərinin, onların reallaşdırılmasının təşkilati-hüquqi formalarının zəruriliyi və yaradılması imkanlarını müəyyən edən obyektiv real münasibətlərdir. Onlar hər cür iqtisadi sistemin aparıcı elementləri sayılır və onun məzmununu formalaşdırır.

Sosial-iqtisadi münasibətlərin məzmunu aşağıdakılarla müəyyən edilir:

➤ bazar iqtisadiyyatında mülkiyyətçilərin mənafeələrinə əsaslanan və bunun əsasında rəqabət mühiti yaradan müxtəlif mülkiyyət formaları və növlərinin yaranması məqsədləri;

➤ milli, regional və yerli şəraitlə əlaqələndirməklə əhalinin bütün təbəqələrinin mənafeələrini daha yaxşı əks etdirmək məqsədini güdən mülkiyyət formaları və növləri;

➤ hüququ əldə etmək şərtlərini yaradan mülkiyyət hüququnun reallaşması mexanizmi: əvvəla, yaranmış mülkiyyətə və ya onun müəyyən hissəsinə, ikincisi, yeni yaradılan mülkiyyətə və ya onun

müəyyən hissəsinə şamil edilir. Dövlətsizləşdirmə – iqtisadi formasının dəyişdirilməsi şərti ilə mülkiyyət hüququnun digər subyektlərə verilməsi prosesidir.

Özəlləşdirmə – vətəndaşların, səhmdar cəmiyyətlərin dövlət və yerli özünüidarə orqanlarından müəssisələrin, sexlərin, istehsalatın, onların müəyyən sahəsinin, həmin müəssisələrin sərbəst müəssisə kimi seçilən digər bölmələrin, binaların, avadanlıqların, qurğuların, lisenziyaların, patentlərin və müəssisələrin (fəaliyyətdə olan və ya mülkiyyətçi adından qərar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanların qərarı ilə ləğv olunmuş) başqa material və qeyri-material özünüidarənin paylarının, habelə müştərək müəssisələrin, kommersiya banklarının, assosiasiyaların, konsernlərin, ittifaqların və başqa birliklərin müəssisələrinin (mülkiyyətin forma və növlərinin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulan) xüsusi mülkiyyətə alınması prosesidir.

Qanunvericilikdə mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması mexanizmi kimi, mülkiyyətin verilməsi qaydaları da öz əksini tapır. Bunlara dövlət mülkiyyətinin xüsusi mülkiyyətə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinə və yerli özünüidarəyə, özəlləşdirilən müəssisənin əmək kollektivinə əvəzsiz verilməsi; fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaiti hesabına alınması; bağışlama və vərəsəlik daxildir.

Fikrimizcə, özəlləşdirmə dövlətin daimi həyata keçirəcəyi bir prosesdir. Bu zaman dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi iqtisadiyyatın sabitliyi, rəqabətə davamlılığın təmin edilməsi və sahibkarlıq məsələlərinin həlli ilə əlaqədar xüsusi əmlakın dövlət mülkiyyətinə alınması prosesi ilə nəticələnir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ, həm hüququ şəxs təşkil etmədən, həm də Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda onu təşkil etməklə həyata keçirilə bilər.

Hüquqi şəxs onun təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq mütləq dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Bunu işi təsis olunan ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı yerinə yetirməlidir. Bununla da, o, öz nizamnaməsində qeyd olunmuş müəssisə, sərbəst təsərrüfatçı subyekt kimi müəyyən təşkilati-hüquqi forma statusunu alır. Hüquqi şəxsin fəaliyyəti Nizamnamə, qüvvədə olan qanunvericilik aktları, regional dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının qərarları ilə nizama salınır.

Mülkiyyətin forma və növlərinin fəaliyyətinin hüquqi əsasını onun qanuniliyinin təyin edilməsi, mülkiyyətçinin mənafe və hüquqlarının müdafiəsi qarantı təşkil edir. Bunun üçün mülkiyyətin reallaş-

dığı bütün hüquqlar kompleksini, habelə bu hüquqların müdafiəsi üzrə zəmanətlər sistemini qanunla müəyyən etmək zəruridir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mülkiyyətçinin hüquqları kompleksinə aşağıdakılar daxildir:

- sahibolma hüququ – nemətlər üzərində son dərəcə fiziki nəzarət hüququ;
- istifadəetmə hüququ – nemətlərin faydalı xassələrindən özü üçün istifadə etmək hüququ;
- idarəetmə hüququ – nemətlərdən kimin və necə istifadə edəcəyini müəyyən etmək hüququ;
- mənfəət (gəlir) qazanmaq hüququ – nemətlərdən istifadə edilməsindən alınan nəticələrə sahibliketmə hüququ;
- suverenlik hüququ – nemətlərin özgəninkiləşdirilməsi, istehsalı, dəyişdirilməsi və ya dağıdılması hüququ;
- təhlükəsizlik hüququ – nemətlərin ekspropirasiyadan, xarici mühitin ziyanından qorumaq hüququ;
- varislik hüququ – nemətləri varisliyə vermək hüququ;
- nemətlərə həmişəlik sahib olmaq hüququ;
- hüququn leqitimliyi – ətraf mühitə zərər üsullarla nemətlərdən istifadənin qadağan edilməsi;
- cərimə şəklində cavabdehlik hüququ – borcu ödəmək üçün nemətlərin cərimə edilməsi imkanı;
- qalıq xarakterli hüquq, yəni pozulmuş səlahiyyətləri bərpa etməyi təmin edən institutların və üsulların fəaliyyət göstərməsi hüququ.

Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadi sistem nəinki mülkiyyətin iqtisadi formaları vasitəsilə, eləcə də onun subyektləri arasındakı iqtisadi münasibətlər vasitəsilə də müəyyənləşdirilə bilər, beləliklə, mülkiyyət münasibətləri istehsal vasitələrinə və əməklə yaradılmış mallara sahib olmaq, onlardan istifadə etmək və onlara sərəncam vermək baxımından insanlar arasında yaranan münasibətlərdir. Onların tənzimlənməsi üçün dövlət müvafiq mexanizm işləyib hazırlayır, onun həyata keçirilməsinin forma və üsullarını müəyyənləşdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hal—hazırda Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ sistemi də daxil olmaqla normativ-hüquqi baza zəif inkişaf etmişdir. Mülkiyyət hüququna zəmanətin təmin edilməsi və onlardan səmərəli istifadə etməyə şəraitin yaradılması bazar iqtisadiyyatı sisteminin özülüdür.

Mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsindəki çətinliklərə və nöqsanlara baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında iqtisadi dəyişikliklər prosesi geridönməzdir. Digər iqtisadi formalarla yanaşı, xüsusi mülkiyyətin Konstitusiyaya ilə təsdiq edilməsi buna sübutdur.

VII FƏSİL. REGION İQTİSADİYYATININ KOMPLEKS İNKİŞAFININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

7.1. Region iqtisadiyyatının kompleks inkişafının mahiyəti, zəruriliyi və ilkin şərtləri

Bazar iqtisadiyyatına keçidin müasir dövrü həm iqtisadi və həm də sosial inkişaf baxımından çətin və mürəkkəbdir. Bu çətinlik Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinə qədəm qoyduğu gündən keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş digər respublikalarla əlaqələrin birdən-birə kəsilməsi, keçmişdən mövcud olan sahələrarası və məhəlli təsərrüfat əlaqələrinin pozulması, nəhayət qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmiş müəssisələrin (birləşmələrin) istehsal prosesindən çıxması olmuşdur. Digər tərəfdən istehsalın tamamilə azalması (bütün sahələrdə), inflyasiyanın sürətlənməsi də vəziyyəti çətinləşdirmişdir.

Yalnız yeni təsərrüfat formalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar 1994-cü ildən başlayaraq müəyyən sahələrdə irəliləyiş olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələblərinə müvafiq qəbul olunmuş qanunların, qanunvericilik aktlarının, sərəncamların və göstəricilərin muddəalarına müvafiq olaraq 1995-ci ildən başlayaraq Respublikada bir tərəfdən özəlləşdirilmiş, digər tərəfdən isə yeni müəssisələrin tikilməsi hesabına xüsusi, kollektiv mülkiyyətə məxsus yeni tipli müəssisələr yaranmış, aqrar islahatların həyata keçirilməsi hesabına isə kiçik müəssisələr, fermer (kəndli) təsərrüfatları, kollektiv təsərrüfatlar və sair yaranmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənayedə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyatda həyata keçirilmiş islahatlar uzun dövr ərzində mövcud olmuş, özünü doğrultmuşdur. İstehsal müəssisələri ilk tədarük, emal müəssisələri arasında qarşılıqlı mənafe birliyinə əsaslanan əlaqələr yoxdur, istehsalçı (kəndli, fermer) qabaqcadan bilmir ki, onun məhsulunun alıcısı kimdir və kim onun fəaliyyətinə təminat verəcəkdir.

Əvvəllər kolxoz (sovxoz) dövründə kənd təsərrüfatı texnikası, təchizatı və s. şəkildə əlaqələr var idi və istehsalçı yeni məhsul yetişənə qədər avans şəkildə tədarük təşkilatından vəsait, rayon təmir-texniki stansiyasından isə ehtiyat hissələri, texniki vasitələr, kimya birliyindən gübrələr, bitkiləri mühafizə vasitələri, dərmanlar və s. alırdı. İndi bu cür əlaqələr yoxdur.

Regionlarda iqtisadi və sosial inkişafın kompleks planlaşdırılması Azərbaycanda 60-cı illərdən yayılmağa başlanmışdı. Həmin dövrdə regionların iqtisadi və sosial inkişafında gərgin fərqlər var idi. Regionların bəzilərində adambaşına düşən real gəlir, pərakəndə mal dövrüyyəsi, mənzil sahəsi, pullu xidmətlər və s. həm respublika üzrə orta səviyyədə, həm də qonşu regionlardan xeyli aşağı idi. Belə vəziyyət 1990-cı ildən sonra daha sürətlə özünü göstərməyə başlamışdı. 1991-1994-cü illərdə istehlak qiymətlərin indeksi 1800 faizə yaxınlaşmış və 1995-ci ildən isə düşməyə meyil etmişdir. Əhalinin yaşayışı üçün tam zəruri ərzaq məhsullarında bu indeks daha yüksək olmuşdur. Məsələn, ət məhsullarında 2497,6 faiz, mal-qara yağında 1989,2 faiz, süd və süd məhsullarında 2518 faiz, çörək və bulka məmulatında 1949,4 faiz və s. Ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının qiymətlərinin sürətlə artması ilə yanaşı əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin tarifləri də xeyli çoxalmışdır. Məsələn, məişət xidmətində 2029,5 faiz, mənzil və kommunal xidmətləri 2247,4 faiz, kino xidmətləri 2386,8 faiz və s.

Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarını əsasən şəhərlərdən daşıyan rayonlarda nəqliyyat xərclərini də əlavə etsək görərik ki, inzibati rayonların 75-80 faizində qiymət indeksləri bir qədər də yüksəkdir.

Bunun mühüm səbəblərindən biri mütəşəkkil ticarətin tamamilə sıxışdırılması, dövlət və istehlak kooperasiyası ticarətinin fəaliyyətinin məhdudlaşması idi. Belə ki, 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə mütəşəkkil ticarətdə (ictimai iaşə də daxil olmaqla) istehlak mallarının satışı 93 faiz azalmışdır. O cümlədən, ət və ət məhsulları - 97 faiz, balıq və balıq məhsulları 95 faiz, mal-qara yağı 98 faiz, süd və süd məhsulları 98,0 faiz, un, çörək və çörək-bulka məmulatı 53,0 faiz, pambıq parçalar 28,0 faiz, ipək parçalar 98,0 faiz, corab 99,0 faiz azalmışdır.

Belə vəziyyət istehsalın dayanması, nəzarətin zəif olması və aparılan islahatların düzgün olmaması, qanunların və qanunvericilik aktlarının, sərəncamların icra mexanizminə malik olmamaları ilə izah olunur. İslahatları kütləvi şəkildə yox, hissə-hissə aparmaq lazımdır. İndiki vəziyyət isə 1929-cu ilin "Elliklə kollektivləşmə"nin təkrarıdır.

Nəzarətsizliklə, özbaşnalıqla əlaqədar dövlət müəssisələrinin çoxu öz əsas funksiyalarını itirmiş, şəxsi mənafe üçün müəssisənin daxilində profilinə uyğun olmayan məhsul və məmulatlar istehsal etməyə başlamışdılar.

Azərbaycan Respublikası zəngin təbii ehtiyatlara malik, 9 təbii-iqlim şəraiti olan bir dövlətdir. Hazırda onu düşdüyü ağır iqtisadi-sosial vəziyyətdən çıxarmaq üçün hərtərəfli, elmi cəhətdən əsaslandı-

rılmış kompleks tədbirlər planını, respublika iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyasını işləyib hazırlayaraq həyata keçirir. Bu problemi dərinləndirən təhlil etmək, əvvəlki illərin təcrübəsini nəzərdən keçirmək, imkanları araşdırmaq lazımdır.

Bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir, müəssisələr özəlləşdirilir, aqrar bölmədə islahatlar həyata keçirilir, məhsul istehsalının artırılması imkanları araşdırılır. Lakin qəbul olunan qanunların icra mexanizminin zəifliyi və bununla əlaqədar sahələrarası, rayonlararası əlaqələrin pozulması, yeni təsərrüfat formaları ilə istehsal-emal arasında təminatın olmaması ilə əlaqədar dövlətlə istehsalçılar, istehlakçılar arasında münasibətləri əks etdirən dövlətin müdaxiləsi hədləri görünür. Belə ki, pambıq istehsalçısı ilə məntəqə, məntəqə ilə pambıqtəmizləmə zavodu, pambıqtəmizləmə zavodu ilə digər yüngül sənaye müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqələr yoxdur.

Acınacaqlı vəziyyətdir ki, Respublikanın iri meyvəçilik regionu olan Quba-Xaçmazda (Quba, Qusar) istehsal olunan meyvə yığılıb satılır, Türkiyədən, İrandan və başqa dövlətlərdən keyfiyyətsiz meyvələr gətirilib satılır. Quba-Qusar şəhərlərindəki meyvə emalı zavodları, Xaçmaz konserv kombinatı, Xudat konserv zavodu, Quba meyvə saxlama anbarları və s. istifadəsiz qalmış, cürbəcür şirələr xaricdən gətirilir. Bütün bunlar isə Respublikada istehsalı dondurur və onu xaricdən asılı hala salır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq vəziyyətdən çıxmaq üçün Respublikanın regionlarının xüsusiyyətlərini, ixtisaslaşma imkanlarını nəzərə alaraq onların kompleks inkişaf problemlərini həll etmək lazımdır. Əlbəttə, özəlləşdirmə, aqrar islahatların həyata keçirildiyi indiki şəraitdə Respublikada və onun regionlarında kompleks inkişaf problemlərini həll etmək çox çətindir. Belə ki, bu islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ixtisaslaşma sistemi, təsərrüfatlararası əlaqələr pozulmuşdur. Lakin buna baxmayaraq istehsalı inkişaf etdirmək, onun səmərəliliyini yüksəltmək və əhəlinin sosial problemlərini həll etmək üçün iqtisadi və sosial inkişafın kompleks tənzimlənməsi vacibdir.

Mühüm şərtlərdən biri olan kompleks inkişafın tənzimlənməsi metodikası, onun hüquqi əsasları haqqında metodik tövsiyələr hələlik yoxdur. 1977, 1978 və 1980-ci illərdə yazılmış metodik tövsiyələr icimai mülkiyyətin üstün inkişaf etdiyi dövrə aid idi. İndi isə yeni bazar strukturları, bazar münasibətləri, bölgü və yenidən bölgü münasibətləri yaranmış və bunlara uyğun da metodik tövsiyələr lazımdır. Bu tövsiyələrdə sahə və region tənzimlənməsinin əlaqələndirilməsi, kom-

pleks inkişafın göstəriciləri, onların hesablanması qaydaları öz əksini tapmalıdı.

Regionların iqtisadi və sosial inkişafının kompleks tənzimlənməsi vasitəsilə sosial proseslərin düşünülmüş şəkildə idarə edilməsi işi həyata keçirilir. Təsərrüfat mexanizminin digər elementləri (regionun idarə edilməsinin təşkilat strukturu, özünüidarəetmə, iqtisadi həvəsləndirmə və s.) ilə yanaşı kompleks planlaşdırma həmin regionda qarşıya qoyulmuş uzunmüddətli və cari məqsədlərə nail olmağı təmin edir.

Regional təsərrüfatçılıq şəraitində kompleks tənzimlənmənin mühüm rolu həmin idarəetmə növünün mahiyyəti ilə müəyyən edilir. Bu, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi regionun iqtisadi və sosial inkişafı planında mühüm sürət və proporsiyaların, inkişaf istiqamətlərini yerinə yetirməyə yönəldilmiş tədbirlərin seçilməsi və həyata keçirilməsi mexanizmidir.

Bu hər bir regionun şəraitinə uyğun olaraq qanunvericiliyə müvafiq şəkildə dövlətin müdaxiləsi və müəssisələrin mənafe birliyi nəzərə alınmaqla kompleks planlaşdırma hesabına təmin ediləcəkdir.

Buna görə də ərazidə kompleks iqtisadi və sosial inkişafı təmin etmək məqsədilə regionun iqtisadi və sosial inkişafı planlarını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Bu planlarda aşağıdakı ümumi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur:

- yeni təsərrüfatçılıq formalarını genişləndirmək, onlara dövlətin himayədarlığını və müdaxiləsini məhdudlaşdırmaqla, ümumiyyətlə, istehsalın, xüsusilə də xalq istehlakı malları istehsalının artırılması;

- vergi güzəştləri və başqa stimullaşdırıcı vasitələrdən istifadə etməklə müvafiq ərazidə yerləşən istehsal obyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərilməsi üçün şəraitin yaradılması;

- vətən və xarici ölkələrin iş adamlarının, investorların vəsaitini də cəlb etməklə əsas istehsal fondlarından, əmək, material, maliyyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi;

- əhaliyə sosial-mədəni xidmətin yaxşılaşdırılması, istehsal və qeyri-istehsal sferalarının proporsional inkişafı.

Bu vəzifələr regionun iqtisadi və sosial inkişaf planının elmi cəhətdən əsaslandırılmış və maddi cəhətdən təmin edilmiş göstəricilər və tədbirlər sistemini özündə əks etdirən kompleks planların mahiyyətini və məzmununu əks etdirir. Eyni zamanda, həmin göstəricilər və tədbirlər sistemi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı planı və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq regiondakı müəssisələrin, birliklərin, təşkilatların və idarələrin texniki-iqtisadi göstəriciləri ilə sıx əlaqələndirilməlidir.

Regionun iqtisadi və sosial inkişafı planlarında respublika və muxtar respublika nazirlər kabinetinin, vilayət, rayon və şəhər içra hakimiyyətlərinin tabeliyində olan təsərrüfatların, yuxarı təşkilatların tabeliyində olan təsərrüfatların planları ayrıca qeyd olunur və bütövlükdə regionun əsas göstəriciləri verilməlidir. Bundan əlavə yerli tikinti materialları, xalq istehlakı malları istehsalı, mənzil-kommunal təsərrüfatı və mədəni-məişət quruculuğu üzrə icmal planları da işlənilib hazırlanmalıdır.

Plana əvvəlki dövrə aid təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və planın mühüm bölmələri üzrə əsas göstəricilərə dair aparıcı, mövcud çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər, habelə ərazinin kompleks inkişafının əsas istiqamətlərinə dair təkliflər əlavə olunur.

Regionların iqtisadi və sosial inkişafının kompleks tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinə nail olması ərazi planlaşdırma obyektlərinin özlərinə məxsus planların strukturuna uyğun gəlir. Belə ki, regionların iqtisadi və sosial inkişafı planlarında müvafiq normativ sənədlərlə birlikdə aşağıdakı bölmələrin verilməsi məsləhət görülür.

- xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafı;
- xidmət sahələrinin inkişafı;
- regionun resurslarından səmərəli istifadə edilməsi;
- sosial inkişaf üzrə kompleks tədbirlər (içməli bölmə).

Sosial inkişaf üzrə kompleks tədbirləri əhatə edən icmal bölmədə ümumi region əhəmiyyəti olan tədbirlər əks etdirilir. Belə kompleks tədbirlərə daxildir:

- əhalinin artımı və sosial-demografik strukturu;
- işsizliyin aradan qaldırılması və ya azaldılması, məşğuliyyət, əməyin məzmunu və şəraitini yaxşılaşdıran, işçilərin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən göstəricilər;
- əhalinin ümumi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhalinin gəlirlərinin xidmətlərlə üzləşməsi səviyyəsini nəzərə alaraq bazar şəraitinə müvafiq mənzil, mədəni-məişət şəraitini, səhiyyə xidməti və s. tədbirləri.

Kompleks iqtisadi və sosial inkişaf planlarının işlənilib hazırlanması təcrübəsi daim təkmilləşir və bununla da onun qarşısında duran vəzifələr dəyişir.

Hal-hazırda regionların iqtisadi və sosial inkişafı murəkkəb planlar sistemi vasitəsilə həyata keçirilir, hər şeydən əvvəl regionda yerləşən inzibati vahidlərin, həmçinin də xalq təsərrüfatı sahələrinin perspektiv və cari planları, həm də bu planların tərkibində sosial inkişaf üzrə kompleks tədbirlərə dair icmal bölmələr işlənilib hazırlanır.

Bu planların hər birinin öz məqsədli planlaşdırma istiqamətləri, obyektləri və sübyektləri vardır. Bununla əlaqədar regionun iqtisadi və sosial inkişafının müxtəlif cəhətlərini qaydaya salan planlararası qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi zəruriyyəti meydana gəlir. Belə əlaqələr regionun iqtisadi-sosial inkişafının kompleks planları vasitəsilə yaradıla bilər. Yalnız iqtisadi və sosial inkişafın kompleks planları əsasında region həyatının bütün tərəflərini hərtərəfli təhlil etmək, bu və ya digər iqtisadi və sosial problemləri aşkara çıxarmaq və onların həlli yollarını tapmaq olar. Regionun iqtisadi və sosial inkişafının kompleks planlarını işləyib hazırlamaq və həyata keçirməklə həmin ərazidə yerləşən inzibati vahidlərin, müəssisələrin qüvvə və vəsaitini səmərəli birləşdirmək, qarşılıqlı əlaqələri möhkəmlətmək olar. İqtisadi sosial inkişafın kompleks planlaşdırılması və ya digər regionda iqtisadi və sosial məsələlərin həlli xüsusiyyətlərini daha tam nəzərə almağa imkan verir. Son illər ərzində həm iqtisadi, həm də sosial sahələrin inkişafında müəyyən irəliləyiş olmasına baxmayaraq istehsalın səmərəlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi, uzun müddət sosial sahələrinin inkişafının ləng getməsi ilə əlaqədar xalqın həyat səviyyəsi aşağıdır.

Kompleks planlaşdırma əhalinin həyat fəaliyyətinin bütün sferalarının: iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni sferalarının qarşılıqlı əlaqələri və harmonik inkişafının sürətləndirilməsinə şərait yaradır. Kompleks planlar əmək kollektivlərinin istehsalın inkişafının öz ümumi problemlərini həyata keçirmək səylərini səmərəli əlaqələndirməyə və onun səmərəliliyini yüksəltməyə, infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə, asudə vaxtlarından səmərəli istifadə edilməsinə imkan yaradır, insanların istirahət şəraitini yaxşılaşdırmağa, fəhlə kadrları hazırlamağa, əməkqabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təşkil edilməsinə və s. şərait yaranır.

İqtisadi və sosial inkişafın kompleks tənzimlənməsi regionlarda içtimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində sosial amillərdən daha tam istifadə edilməsini təmin edir. Bu amillərin rolu xüsusilə ölkənin xalq təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrdə özünü göstərir.

Regionun iqtisadi və sosial inkişafının kompleks tənzimlənməsi zəruriyyəti həmçinin də regionun iqtisadiyyatında səmərəli proporsionalının yaradılması və bütün mövcud resurslardan kompleks istifadə edilməsinin vacibliyi ilə əlaqədardır.

Əhalinin kənd yerlərində möhkəm sakinləşdirilməsi və kənddən şəhərə miqrasiyasının da dayandırılması zəruri şərtidir. Respublikanın

iqtisadi müstəqilliyi şəraitində onun inzibati rayonlarının sürətlə inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar yaranır.

Respublikanın inzibati rayonlarının sosial inkişafı və həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi problemini kompleks həll etmək üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır:

- yaranmış məntəqələrdə xüsusi, kollektiv, birgə, kiçik sənaye və tikinti məntəqələri, kənd təsərrüfatı məhsulları emalı və konservləşdirilməsi sexi, kустar emalatxanalar və s. açmaqla respublika əhalisinin optimal məşğuliyyət səviyyəsinə nail olmaq;

- sosial sferanın inkişafına resursların ayrılması işini yenidən qurmaq, dövlət maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı müəssisələrin, təşkilatların, kəndli təsərrüfatlarının, əhalinin vəsaitindən geniş istifadə etmək;

- kənd yerlərində yeni təsərrüfatçılıq metodlarını, optimal əkin sahələri strukturunu təşkil etməklə hər bir rayonda ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasına nail olmaq;

- istehlak bazarında yaranmış gərgin vəziyyəti və həmçinin də istehlak mallarının pərakəndə satış qiymətlərinin və xidmətlərə tariflərin həddindən artıq artmasını nəzərə alaraq təcili minimum istehlak büdcəsini müəyyən etmək;

- yaşayış minimumu xeyli aşağı olan rayonlarda minimum istehlak büdcəsinə müvafiq olaraq minimum əməkhaqqı, pensiya təminatı və stipendiyaların minimum məbləğini müəyyən etmək, onların respublika büdcəsindən ödənilməsinə təmin etmək.

7.2. İstehsal komplekslərinin formaları

Hər bir respublika, vilayət (ölkə) daxilində tənzimləmənin başlıca vəzifəsi təsərrüfatın səmərəli quruluşunun təmin edilməsi, bütün ictimai istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi və ümumdövlət mənafeələrinə uyğun olan düzgün sahələrarası proporsiyaların yaradılmasıdır. Buna görə də plan orqanları nəinki ayrı-ayrı təsərrüfat halqalarını, habelə muxtar respublika, vilayət təsərrüfatının inkişafını bütövlükdə öyrənməlidirlər. Bu böyük və mürəkkəb məsələ təsərrüfatın kompleks inkişafının tənzimlənməsi yolu ilə həll edilir.

Kompleks inkişaf dedikdə ölkə miqyasında ictimai əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə zəmin yaradan səmərəli istehsal ixtisaslaşması əsasında təsərrüfatın planlı, hərtərəfli və uzlaşan, daimi irəliləyiş inkişafı başa düşülür. Başqa sözlə, o, sabit əlaqələndirilməni, ciddi

nisbətliyi, sahələrin bir-biri ilə tam uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Belə inkişaf yerli təbii və əmək ehtiyatlarından tam səmərəli istifadəyə, sahələr arasındakı düzgün nisbətləri və sıx əlaqələri saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verir.

Rayon təsərrüfat kompleksinin əsasını aşağıdakı sahələri əhatə edən istehsal kompleksi təşkil edir:

- əməyin məhəlli bölgüsündə rayonun, muxtar respublikanın yerini müəyyən edən ixtisaslaşma sahələri;

- xalq təsərrüfatının ixtisaslaşdırılan sahələrinin inkişafını təmin edən yardımçı sahələr;

- rayon əhalisinin istehlak şeylərinə ilkin tələbatını ödəyən sahələr (tikinti materialları istehsalı, çörək bişirilməsi və s.). Bura həmçinin su təchizati, nəqliyyat kimi sahələr də daxildir.

İstehsal kompleksi üçün müxtəlif müəssisələrin, sahələrin, mikrorayonların, istehsal mərkəzlərinin ixtisaslaşdırılmasının ümumiliyi və onların sıx iqtisadi əlaqələri arasında təsərrüfat vahidliyi xarakterikdir.

İstehsal kompleksi haqqında İ.N.Kolosovski yazır: «İstehsal kompleksi - müəssisələrin bir sənaye nöqtəsində və ya bütövlükdə rayonla elə iqtisadi birləşməsidir ki, rayonun iqtisadi coğrafi və nəqliyyat vəziyyətinə, onun təbii və iqtisadi şəraitinə uyğun müəssisələrin müvəffəqiyyətlə (planlı) seçilməsi hesabına müəyyən iqtisadi effekt əldə edilir».

Rayon istehsal kompleksi ictimai əmək bölgüsü əsasında sahələrin tam proporsional iqtisadi cəhətdən faydalı birləşməsidir.

İstehsal kompleksləri **sadə** və **murəkkəb** olur.

Sadə kompleks demək olar ki, bir-biri ilə əlaqədə olmayan, ixtisaslaşmanın ayrılmış sahələrində fəaliyyət göstərir. Məsələn, kömür və yeyinti sənayesi kompleksi. Təsərrüfatın müxtəlif sahələri (bir rayonda yerləşmiş) birgə fəaliyyətdə bir-birinə təsir göstərirlər. Onlar müxtəlif yerli təbii ehtiyatlardan istifadə etsələr də, müəyyən ümumi istehsal bazasına (energetika, nəqliyyat, əmək ehtiyatları və s.) maldirlər.

Mürəkkəb istehsal kompleksi bunlardan başqa fasiləsiz istehsal əlaqələri yaradır. Bu əlaqələr həm şaquli ola bilər, başqa sözlə, ilkin xammaldan hazır məhsula (kömürçixarma - koks - kimya; kənd təsərrüfatı - yeyinti sənayesi), həm də üfüqi ola bilər, (kömür çıxarılması - koks kimya, azot gübrəsi istehsalı; kənd təsərrüfatı - yeyinti sənayesi).

İstehsal komplekslərinin bir forması da ərazi -istehsal kompleksləridir.

Ərazi-istehsal kompleksləri ərazi qruplaşmalarının müxtəlifliyidir və bir-biri ilə sıx istehsal və iqtisadi əlaqədə müxtəlif xalq təsərrüfatı sahələri müəssisələrinin məcmuunu özündə birləşdirir. Bu komplekslər sahə daxilində və ya qonşu sahələrin bir-birini tamamlayan müəssisələri arasında yaranır. Ərazi-istehsal kompleksi müxtəlif təsərrüfat sahələrinin kompleks inkişafını nəzərdə tutmaqla əmək ehtiyatlarından daim səmərəli istifadə etməyə və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı və onun tələbatının daha çoxcəhətli ödənilməsinə şərait yaradır.

Ərazi-istehsal komplekslərinin miqyası və tərkibi onun sahəsinə daxil olan müəssisələrdə istehsalın həcmindən və tutduğu ərazidən asılıdır. Bir qayda olaraq ərazi-istehsal kompleksinin əməyi və əsas hərəkətverici qüvvəsi sənaye və kənd təsərrüfatı xammalını əmək alətlərinə və istehlak şeylərinə çevirən emaledici sənayedir. Sənaye birlikləri və kompleksləri, yerli tələbatı ödəyən sənaye müəssisələrinin təşkili ərazi-istehsal komplekslərinin səmərəli quruluşunun yaranmasında böyük rol oynayır. Sənayenin yerli xammal və material ehtiyatlarından maksimum istifadə əsasında inkişafı, həmin sahənin müəssisələrinin müasir texnika ilə təchiz olunması, mövcud müəssisələrin tikilməsi ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşmasının mühüm istiqamətləridir.

Ərazi-istehsal kompleksləri, xüsusilə, təbii ehtiyatlardan istifadə əsasında inkişaf edir.

Bakı-Sumqayıt rayonunda qarşılıqlı əlaqəli sahələrdə yaranan güclü neft-kimya sənaye kompleksi neftçıxarma və neft emalı, kimya, elektroenergetika məhsulunun yarımından bir qədər azını verir. Ümumiyyətlə, Bakı-Sumqayıt rayonynda sənayenin ərazi üzrə təşkili, demək olar ki, bütün əsas istiqamət və formaları təsəvvür edir, həm də sənayenin buradakı iqtisadi və ya istehsal təyinatlı funksiyaları daha tam və dolğundur. Burada bilavasitə yerli, həm də respublikanın tələbatını ödəyən müxtəlif sahələr, rayonlar əlverişli nəqliyyat coğrafi vəziyyətinin istehsalın mühüm növlərinin yaranmasında düzgün nəzərə alınması hesabına təşəkkül tapmışdır.

Ərazi-istehsal kompleksləri aşağıdakı elementlərinə görə təsnifləşdirilir:

- müəyyən istehsal – ərazi mərkəzinin ixtisaslaşma səviyyəsi və kompleksliyi;
- istehsalın xarakteri və intensivliyi, onun texnoloji və iqtisadi əlaqələri;
- ərazinin ölçüsü və ərazi - istehsal kompleksinin məhsulunun həcmi;

- rayonda və ölkədə ərazi - istehsal kompleksinin bir-birinə yaxın müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- respublika və rayon əmək bölgüsündə kompleksin yeri;
- ərazi - istehsal kompleksinin effektivliliyi;
- kompleksin rayon təşkilatmada əhəmiyyəti, onun əhalinin mədəni-məişət səviyyəsinin yüksəldilməsində rolu.

Ərazi-istehsal kompleksləri aşağıdakı qruplara bölünür:

I qrup mikrorayonun ərazi-istehsal kompleksi. Bu 2 yarım-qrupdan ibarətdir; yerli qruplaşmış və yerli şəhər kompleksləri, istehsal ixtisaslaşmasından asılı olaraq bu tip kompleksləri, məsələn, aşağıdakılara bölmək olar:

- neft-qaz, yerli birləşmə kompleksi;
- neft-kimya kompleksi;
- elektrotexnika sənayesinin yerli birləşmə kompleksi;
- toxuculuq sənayesinin kompleksi;
- metallurgiya kompleksi;
- yeyinti sənayesinin kompleksi;
- sənaye-nəqliyyat birləşmə kompleksi;
- nəqliyyat birləşmə kompleksi;
- aqrar -sənaye yerli birləşmə kompleksi;
- kurort-turist yerli kompleksi;

II qrup yarımrayonun ərazi-istehsal kompleksi.

Bu qrupun aşağıdakı formaları vardır:

- yarımrayonun sahə ərazi-istehsal kompleksi (metallurgiya, kimya, maşınqayırma və s.);
- yarımrayonlararası bir-birinə bağlı ərazi-istehsal kompleksləri (Abşeron).

İqtisadi rayonun ərazi-istehsal kompleksləri də öz növbəsində aşağıdakılara bölünür:

- iqtisadi rayonun sahə - ərazi-istehsal kompleksi (maşınqayırma, aqrar-sənaye və s.);
- iri iqtisadi rayonun bir-birinə bağlı ərazi-istehsal kompleksi.

İstehsal komplekslərinin bir forması da aqrar-sənaye birlikləridir.

Aqrar-sənaye kompleksi kənd təsərrüfatı, sənaye və başqa müəssisələrin və təşkilatların kənd təsərrüfatı məhsulunun, onun emalı ilə birləşməsində təsərrüfat vahidliyidir. Aqrar-sənaye kompleksləri onların idarə orqanları inzibati sərhədlər birliyi, vilayət, muxtar respublikada - vilayət, muxtar respublika aqrar-sənaye birliyi, mərkəzdə respublika aqrar-sənaye kompleksi.

Aqrar-sənaye kompleksləri ərazi prinsipi üzrə yaradılır. Ayrı-ayrı aqrar-sənaye birliklərinin tərkibinə kənd təsərrüfatı, emaledici, xidmətedici və ticarət müəssisələri (şəhər icra hakimiyyətinin tabeliyində olan) daxil ola bilər.

Komplekslərin fermer, kəndli təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı müəssisələri, təşkilatları, kollektiv təsərrüfatlar, toxuculuq, cins yetişdirmə müəssisə, cari təmir, tikinti, su təsərrüfatı, nəqliyyat və habelə bəzi ticarət müəssisələri və bazaları daxildir.

Aqrar-sənaye komplekslərinin vəzifəsi və məqsədi istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşməsi və təmərküzləşməsinin ardıcıl yüksəldilməsi əsasında son kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi və miqyasının genişlənməsi, birliyin tərkibinə daxil olan bütün müəssisə və təşkilatların iqtisadi marağının formalaşması və üzvü vahidliyin təmin olunmasıdır.

Ərazi aqrar-sənaye kompleksi dedikdə kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və onunla əlaqədar müəssisələrin rayon birləşməsi başa düşülür.

Aqrar-sənaye komplekslərinin təşkili kənddə emaledici sənaye müəssisələrinin və başqa müəssisələrin yaradılmasını tələb edir. Bu isə kənddə məhsuldar qüvvələrin inkişafına təkan verir. Kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişafı qarşısında duran vəzifələrin həllinə, həm də kəndin vaxtı çatmış içtimai-iqtisadi problemlərinin həllinə əlverişli şərait yaradır, kəndin sosial inkişaf məsələlərinin həllinə imkan verir.

7.3. İstehsalın ixtisaslaşdırması planı və onun göstəriciləri

İstehsalın kompleks inkişafı planını tərtib etməzdən əvvəl kompleksə daxil ediləcək müəssisələr ixtisaslaşdırılır. Bu məqsəd üçün istehsalın istehsal-ixtisaslaşması planı tərtib edilir.

İqtisadi ədəbiyyatda istehsal ixtisaslaşması, istehsalın ixtisaslaşması planının göstəriciləri, ixtisaslaşan sahələrə mənsubiyyəti bəzəndə bir çox fikirlər mövcuddur,

Rayonun istehsal ixtisaslaşması haqqında A.E.Probst deyir: «... Rayonun istehsal ixtisaslaşması dedikdə rayonun öz tələbatını ötür keçən ölçüdə müəyyən növ məhsul istehsalı başa düşülür. Ancaq istehsalın bu miqyasında müəyyən rayon başqa rayonların bu məhsula

olan tələbatının ödənilməsində və həmçinin rayonlararası mübadilədə iştirak edə bilər».

V.İ.Kistanov rayonun ixtisaslaşmasını «rayonun baş istehsal tərəfini əks etdirən ərazi əmək bölgüsünün təzahürü» sayır. O qeyd edir ki, ərazi ixtisaslaşması ictimai əmək bölgüsündə müxtəlif rayonların istehsal istiqamətini göstərir. Onun fikrincə rayon ixtisaslaşmasının əsas problemi müəyyənləşdirilmiş istiqamətdə sahə qruplarının yaradılması və inkişafıdır (əlverişli şəraiti nəzərə almaqla). Rayonun bu qrup sahələri öz miqyası ilə ölkədə fərqlənir və istehlak yerindən asılı ucuz (və ya nadir) məhsul buraxırlar.

İxtisaslaşma-istehsalın sahələr üzrə və ərazi qruplaşmaları üzrə aparılması və ya parçalanmasıdır. Komplekslilik isə əksinə sahənin daxilindən sahələr arasında və ya istehsal ərazi-qruplaşmaları arasında istehsal proseslərinin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq onların birləşməsi prosesidir.

Müasir iqtisad elmi ayrı-ayrı müəssisə və müəssisələr qrupunun sahə daxilində ixtisaslaşmasına kifayət qədər diqqət yetirir. Bununla əlaqədar olaraq texnoloji, hissəvi və əşya ixtisaslaşması öyrənilir. Lakin məhəlli ixtisaslaşması məsələlərinin tədqiqi böyük çətinliklər törədir. Belə ki, söhbət ayrı-ayrılıqda götürülmüş müəssisələrdən deyil, geniş ərazidə sahəvi və sahələrarası vahidlikdən gedir. Belə olduqda texnoloji proseslər bir və ya bir neçə müəssisə çərçivəsindən çıxır. Onlar istehsalın sahələri arasında və istehsal daxilində mürəkkəb şəbəkə və geniş dəyişikliklə təzahür edirlər. Belə bir sual meydana çıxır-hansı sahəni və ya yarım sahəni ixtisaslaşan sahəyə aid etmək olar?

Bəzi iqtisadçıların fikrincə ixtisaslaşan sahələrə öz məhsulunu rayondan kənara göndərən sahələr aiddir. Lakin rayondan kənara bütün məhsul deyil, onun bir neçə növü göndərilir. Bəzən də iqtisadi rayonun daxili istehsalı ilə tamamilə əlaqəsiz olan hər hansı bir məhsul və ya kənd təsərrüfatı xammalı rayondan kənara göndərilir. Belə məhsulların göndərilməsi həmin rayondan danışımda böyük xüsusi çəki tutsa da, onlar ixtisaslaşmanın xarakterini əks etdirmir. Məsələn, Qusar rayonunun iqtisadiyyatında bağçılıq, heyvandarlıq sahələri (üstün), tərəvəzçilik, kartofçuluq, taxılçılıq sahələri (nisbətən seçilən) mühüm yer tutmasına baxmayaraq əmtəlik məhsulun tərkibində dərman bitkiləri, giləmeyvə, xüsusilə çaytikanı seçilir. Əlbəttə, bu sahələr yabani inkişaf edir, yığım və qurutma prosesindən başqa xərclər çəkilmir. Bunları ixtisaslaşan sahə adlandırmaq olmaz.

İ.D.Silayevə görə ərazi ixtisaslaşmasının səviyyəsi, istehsalın mərkəzləşdirilməsi və ayrılması, sahənin rayon istehsal quruluşunda

və bütövlükdə ölkənin istehsal quruluşunda xüsusi çəkisinin səviyyə-sindən asılıdır.

Məhəlli ixtisaslaşması sahə, əşya ixtisaslaşmasından daha geniş məfhumdur, o, bütün iqtisadi rayonun ərazi kompleksinin sahələr-arası proseslərini əhatə edir, məhəlli ixtisaslaşması ümumdövlət əmək bölgüsü, rayondaxili istehsal quruluşu, sahələr arasında qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsi və habelə istehsalın və əhalinin tələbinin ödənilməsi ilə uzlaşır.

V.S.Nemçinovun, M.L.Rozenfeldin və başqalarının işlərində ixtisaslaşan sahəni ayırd etmək üçün rayonun əmtəəliliyinə diqqət verilməlidir.

R.M.Amrəliyev hesab edir ki, rayon ixtisaslaşması ölkədə və sahənin rayonda məhsul istehsal və kənara aparılması üzrə yerini müəyyənləşdirən göstəricilər qrupu vasitəsilə ifadə olunur.

T.K.Papova, A.İ.Vedişev, Q.İ.Qranik və başqaları rayonun ixtisaslaşmasını rayonlararası mübadilədə və respublikada istehsalda eyni zamanda, böyük xüsusi çəkiyə malik sahələrdə görürlər.

A.B.Marloyin bunun üçün qarışıq göstəricilər indeksini irəli sürür.

Rayon istehsal fəaliyyətinin əsası kimi ərazi ixtisaslaşmasının V.V.Kistanov tərəfindən müəyyənləşdirilməsindən o nəticə çıxır ki, onun əsas göstəriciləri rayonun sahəsini ölkə (respublika, zona) və ümumrayon istehsalında roluna bilavasitə təsir edən göstəricilər ola bilər. Bununla da müəyyən sahənin rayonlararası əhəmiyyəti də müəyyən olunur. Adətən, rayon ixtisaslaşmasını onun ölkənin sahə istehsalında və ya ümumrayon istehsalında xüsusi çəkisinə görə müəyyən edirlər. V.V.Kistanovun fikrincə müəyyən sahədə rayonun ixtisaslaşma təbiətini müəyyən etmək üçün aşağıdakı indekslərdən istifadə olunmalıdır:

- rayonun sənayesi və ya kənd təsərrüfatının müəyyən sahəsinin məhsul istehsalının respublikada, zonada həmin məhsul istehsalında və ya bütövlükdə respublika sənayesi və ya kənd təsərrüfatında xüsusi çəkisi (C_{y1}).

$$C_{y1} = \frac{Prs}{Prs} \quad (7.1)$$

$$P_{rs} = \frac{\text{rayon sahəsinin istehsalı}}{\text{ölkənin həmin sahəsinin istehsalı}}$$

$$P_{rs} = \frac{\text{rayonun sahəsinin istehsalı}}{\text{ölkənin bütün istehsalı}}$$

P_{rs} - rayon sahəsinin onun bütöv sənayesi və ya kənd təsərrüfatında xüsusi çəkisinin respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı sahəsinin xüsusi çəkisinə nisbəti (S_{u2}).

$$C_{y2} = \frac{P_{pp}}{P_{cc}} \quad (7.2)$$

$$P_{pp} = \frac{\text{rayon sahəsinin istehsalı}}{\text{ölkənin bütün istehsalı}}$$

$$P_{cc} = \frac{\text{ölkə sahəsinin istehsalı}}{\text{ölkənin bütün istehsalı}}$$

V.V.Kisanöva görə: $C_{y1}=C_{y2}=1$ olarsa, onda həmin sahəyə ixtisaslaşan (ixtisaslaşmış) sahə kimi baxmaq lazımdır.

Məsələn, əgər hər hansı bir rayonun yüngül sənaye üzrə ümumi məhsulunun respublikada yüngül sənayenin ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi 15%, bütün sənaye üzrə isə rayonun xüsusi çəkisi 7,9%-dirsə, onda:

$$C_{y1} = \frac{15\%}{7,3\%} = 2,08$$

Əgər yüngül sənayenin rayon sənayesində xüsusi çəkisi 37%, ölkənin yüngül sənayesinin ölkənin bütün sənayesində xüsusi çəkisi 18% olarsa, onda:

$$C_{y2} = \frac{37\%}{18\%} = 2,06$$

Bu, onu göstərir ki, rayon ölkədə bütün sənaye üzrə deyil, daha çox yüngül sənaye üzrə tanınır. Deməli, bu daha müəyyən rayonun ixtisaslaşan sahəsidir.

Göstərdiyimiz fikirlərin həm müsbət, həm də çatışmayan cəhətləri vardır ki, bunlar xüsusi tədqiqatı tələb edir.

İstehsalın ixtisaslaşması planı aşağıdakı göstəricilər üzrə işlənilib hazırlanır:

- rayonun ümumi istehsalında sahənin xüsusi çəkisi;
- bütövlükdə ölkə üzrə bu və ya digər sahənin məhsulunda rayonun həmin sahəsinin xüsusi çəkisi;
- ölkə üzrə sənayenin bu və ya digər sahəsinin məhsulunda rayonun həmin sahəsinin xüsusi çəkisi;
- ölkə üzrə kənd təsərrüfatı istehsalının bu və ya digər sahəsinin məhsulunda rayonun həmin sahəsinin xüsusi çəkisi;
- ölkə üzrə 1 nəfərə istehsal olunan məhsulda (ixtisaslaşan sahənin məhsulunda) rayonda 1 nəfərə düşən məhsulun xüsusi çəkisi;
- ölkə üzrə ixtisaslaşan sahədə çalışan əməkqabiliyyətlilərdə rayon üzrə sahədə işləyənlərin xüsusi çəkisi;
- ölkə üzrə sahənin əmtəlik məhsulunda rayonun həmin sahəsinin əmtəlik məhsulunun xüsusi çəkisi.

Hazırda mövcud metodik materiallarda ixtisaslaşan sahəni müəyyən etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək məsləhət görülür:

Lokalizasiya əmsalı:

$$K_l = \frac{P_r}{P_e} \quad (7.3)$$

Burada:

P_r - rayonun ümumi istehsalında sahənin xüsusi çəkisi;

P_e - ölkənin ümumi istehsalında sahənin xüsusi çəkisi;

Adambaşına məhsul istehsalı əmsalı:

$$K_D = \frac{N}{D} \quad (7.4)$$

Burada:

N - ölkə üzrə sahənin məhsulunda rayon sahəsinin xüsusi çəkisi;

D - ölkənin əhalisində rayon əhalisinin xüsusi çəkisi.

Rayonlararası əmtəlik əmsalı:

$$K_{mt} = \frac{V_r}{P_r} \quad (7.5)$$

Burada:

V_r - rayondan daşınan məhsulun dəyəri;

P_r - rayonda istehsal olunan məhsulun dəyəri.

Muxtar respublikanın və iqtisadi rayonların planlaşdırıcı orqanları inzibati vahidlər üzrə ixtisaslaşan sahəni müəyyən etdikdən sonra istehsalın kompleks inkişafı planın tərtibinə başlayır.

7.4. İstehsalın kompleks inkişafı planının göstəriciləri

İstehsalın kompleks inkişafı planı aşağıdakıları təmin etməlidir:

- yerli xammal, yanacaq və material ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi;
- tullantının tamamilə azaldılması və tullantılardan istehsal edilən məhsulun həcmnin artırılması;
- əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və əməkqabiliyyətli əhalinin işə cəlb edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- sahələrarası və sahədaxili səmərəli istehsal əlaqələrinin təmin edilməsi;
- iqtisadi rayonların iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi.

İqtisadi rayon təsərrüfatının kompleks inkişafının planı qarşısında duran əsas problemlər aşağıdakılardır:

- sənayenin və kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, xammal sahələrinin və emaledici sənayenin istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin optimal, harmonik birləşməsi;
- rayon təsərrüfatının həm özünün istehsal etdiyi enerji bazasında, həm də elektrik enerjisinin rayonlararası axını əsasında elektricləşdirilməsi;
- rayon sənayesində kimya sənayesinin, üzvi sintezin və xalq təsərrüfatında texniki tərəqqini təmin edən digər sahələrin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi;
- istehsalın rayondaxili kooperasiyası və ixtisaslaşmasının inkişafı;
- xalq istehlakı mallarının artırılması;
- rayonun ərzağa (xüsusilə, süd, tərəvəz, kartof), habelə sənaye üçün bir çox xammal növlərinə olan tələbatının ödənilməsinə təmin edən yüksək intensivli kənd təsərrüfatının inkişafı;
- istifadəsiz kənd təsərrüfatı torpaqlarının təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi;

- əməkqabiliyyətli əhalinin tam məşğuliyyətliliyinin təmini;
- məhsuldar qüvvələrin rayondaxili səmərəli yerləşdirilməsi.

Kompleks inkişaf planı məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsinin baş planlarının işlənməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Baş planlarda aşağıdakılar göstərilir:

- rayonun iqtisadi profili, onun ölkənin maddi-texniki bazasının yaradılmasında əhəmiyyəti;
- respublika əmək bölgüsündə rayonun rolunun gücləndirilməsinin ilkin şərtləri (ərazi ixtisaslaşmasının dərinləşməsinin iqtisadi effektivliyi);
- rayon təsərrüfatının inkişaf tempi, istehsalın quruluşunun dəyişilməsi;
- rayon təsərrüfat kompleksinin əsas halqalarının inkişaf miqyası, əsas məhsul növlərinin istehsalı və istehlakının balans hesablamaları;
- rayonda istehsal sahələrinin yerləşdirilməsi, yeni təbii ehtiyatların istifadəyə verilməsi, yeni sənaye bazalarının formalaşması;
- nəqliyyat şəbəkəsinin rayonlararası və ya rayondaxili əlaqələrinin inkişaf sistemi.

Planlar rayonların iqtisadi inkişaf səviyyəsinin tarazlaşdırılmasını, adambaşına milli gəlir və sənaye məhsulu istehsalına görə, əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə görə, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinə və əhalinin həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərinə görə ölkənin bütün rayonlarının bir-birinə yaxınlaşmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi ədəbiyyatda kompleks inkişaf planının tərtibi üçün rayon kompleksliliyinin səviyyəsinin tapılması irəli sürülür.

Ş.L.Rozenfeld belə göstəriciləri irəli sürür:

Rayonun öz istehsalının məhsulları ilə təmini, qarşılıqlı əlaqədar məhsul növlərinin istehsal quruluşu, istehsal tsiklinin tamamlıq dərəcəsi, kombinələşmə və kooperasyalaşma.

E.Balayev istehlak olunmuş ictimai məhsulun rayonun bütün ictimai məhsuluna olan nisbəti kimi götürür.

Y.L.Silayev rayonun kompleks inkişafının səviyyəsini rayonda alınan son məhsulda axtarır. Silayevə görə rayonun komplekslilik səviyyəsi emaledici sənaye sahələrinin miqdarından və xüsusilə, əmək alətləri və istehlak şeyləri istehsal edən sahələrin miqdarından asılıdır. Silayev aşağıdakı düsturu irəli sürür:

$$K = \frac{T + F + Pr}{C + P} \quad (7.6)$$

K - komplekslilik əmsalı (səviyyəsi);
 T - əməkhaqqı;
 F - amortizasiya;
 Pr - digər məsrəflər;
 P - komplektləşdirici məmulatlar;
 S - xammal;
 V.P.Kistanov isə aşağıdakı düsturu göstərir:

$$Ku = \frac{Pr r^1 / Pr r^2}{Rpe^1 / Rpe^2} \quad (7.7)$$

Ku - rayonun kompleks inkişaf səviyyəsi;

Rpe^1 , Rpe^2 - əsas ehtiyatlar (iqtisadi ehtiyatlar), məsələn, əmək və yanaşmaq üzrə rayonun ölkədə xüsusi çəkisi;

$Pr r^1$ $Pr r^2$ - uyğun sahələrin, məsələn enerjitutumlu və əmək-
 tumlu sahələrin rayonda xüsusi çəkisi.

İqtisadi rayonların təsərrüfatının komplekslilik səviyyəsini və onun rayondaxili əlaqələrini xarakterizə etmək üçün aşağıdakı hesab-
 lama göstəricilərindən istifadə etmək məqsəduyğundur:

- istehsala bütün material məsrəflərində xammalın, yarımfabri-
 katın və yanacaqın xüsusi çəkisi;
- rayondaxili məhsul istehsalının iqtisadi payonun ümumi əmtəə
 dövriyyəsində xüsusi çəkisi;
- rayondaxili və rayonlararası yükdaşımının nisbəti;
- əhalinin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsalı ilə
 təmin olunma göstəriciləri.

İstehsalın kompleks inkişafı planının göstəriciləri onun əhatə
 etdiyi rayonun bütün maddi istehsal sahələri üzrə (hərbi sənaye müs-
 təsna olmaqla) göstəriciləri əhatə etməlidir. Yerli təsərrüfatın kom-
 pleks inkişafı planında (iqtisadi rayon və respublikalara da aiddir)
 aşağıdakı göstəricilər olur:

- xalq təsərrüfatının inkişafının artım sürəti, quruluşu və ictimai
 istehsalın iqtisadi səmərəliliyini əks etdirən, xalq təsərrüfatı balans
 hesablamaları əsasında müəyyən edilən sintetik göstəriciləri;
- sahələr üzrə kapital qoyuluşunun həcmi və istiqamətləri;
- cinsi ifadədə əsas məhsullar istehsalının həcmi;
- əmək ehtiyatları balansının göstəriciləri;
- respublika və iqtisadi rayon üçün mühüm əhəmiyyəti olan
 məhsullar üzrə balansların göstəriciləri;

- xalqın maddi və mədəni həyat səviyyəsinə təsir edən göstəricilər.

Təsərrüfatın kompleks inkişafı planının tərkibinə yuxarıdan aşağı başlanır. Bu zaman plan göstəriciləri ilə yanaşı nazirlik və baş idarələrin ünvanına aydınlaşdırıcı qeydlər də göndərilir. Bu qeydlərdə aşağıdakı məsələlər əks olunur:

- təsərrüfatın sahə quruluşunun dəyişilməsi;
- sənayenin inkişafının xüsusiyyətləri;
- kənd təsərrüfatı istehsalı;
- əsaslı tikinti;
- şəhərlərin inkişafı;
- təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi;
- əmək ehtiyatlarından istifadə;
- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi.

Rayon təsərrüfatının kompleks inkişafının planlaşdırılması balans metoduna əsaslanır. Rayon üzrə tərtib olunan balanslar təsərrüfatdakı uyğunsuzluqları açmağa, tikinti materialları istehsalı və tikinti işlərinin həcmi arasında düzgün nisbətlər yaratmağa, elektrik enerjisi və yanacaq istehsalının səviyyəsi ilə onlara tələbat arasında, kənd təsərrüfatı xammalının miqdarı və onun emalənmə gücləri arasında düzgün nisbətlər yaratmağa imkan verir.

Plan komissiyaları mühüm sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsal və istehlakın balans hesablamalarını hazırlayırlar. Bundan başqa, əmək ehtiyatları, enerji, maliyyə balansları da tərtib edilir.

VIII FƏSİL. REGIONLARIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA AİZ-nin ROLU

8.1. Azad iqtisadi zonaların formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsasları

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tarixi göstərir ki, əksər ölkələr iqtisadi inkişafının ilk dövrlərində iqtisadi siyasətlərini, milli sərhədləri daxilində, bütün məsrəflərin daxili iqtisadi potensialdan istifadə hesabına ödənilməsi üçün ən yaxşı şərait yaratmaq istiqamətində yönəlmişlər. Məlum olduğu kimi, bu məqsədi təmin edən yollardan biri xarici ticarət fəaliyyətidir. Xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəsi əsasən ölkədaxili istehsalın dünya bazarında rəqabətqabiliyyətilə qiymətləndirilir. Gömrük vergisi, normalar və qadağalar kimi tədbirlərlə xarici məhsulların ölkə daxilindəki qiymətlərini bahalaşdıraraq və hətta bunların ölkəyə girişini qadağan edərək yerli sənayenin qorunmasına çalışılır.

Beynəlxalq mal mübadiləsi artdıqca, bunun iqtisadi inkişafa böyük təsiri olduğu müəyyən edilmişdir. Uzunmüddətli araşdırmalar xarici iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən beynəlxalq ticarətin bütün tərəflər üçün səmərəli ola biləcəyini sübut etmişdir. Belə fəaliyyətin həyata keçirilməsi formalarının inkişafı nəticəsində «sərbəst zona» anlayışı meydana gəlmişdir. Dolayısı ilə ölkə sərhədləri daxilində, idxal edilən məhsullara qısa və ya uzun vaxt ərzində anbar xidmətləri göstərilməsi, hətta gömrükdən keçmədən istifadə edilə biləcəyi zonaların yaradılmasının çox faydalı olacağı və bununla beynəlxalq ticarəti asanlaşdıraraq inkişaf etdirəcəyi tezisi azad iqtisadi zonaların iqtisadi mahiyyətini müəyyən etmişdir. Nəticədə azad zonalar – ilk dəfə, xaricdən ölkəyə gələn malların boşaldılması, başqa ölkələrə, ya da ixrac olunmuş ölkəyə təkrar göndəriləcəyi, gömrük rəsmiləşdirilməsində tam və ya qismən azad bir liman olaraq meydana gəlmişdir. Beləcə Avropanın bütün böyük ticarət mərkəzlərində «Gömrük antrepoları» kimi idxal edilən malların gömrük vergisi ödəmədən anbarlara yığılması və gömrük müdaxiləsi olmadan istifadə edilə biləcəyi yerlər yaranmağa başlamışdır.

Sonrakı illərdə beynəlxalq əmək bölgüsü inkişaf etdikcə iqtisadi zonalar digər başqa funksiyaları da yerinə yetirməyə başlamışdır. Sə-

naye yönlü azad zonaların yaranması AİZ-lərin inkişafının ən son nailiyyətlərindəndir.

Azad iqtisadi zonaların funksiyaları və özünə xas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif izahlar vermək olar. Bir çox alimlərin fikrincə, «Azad iqtisadi zona»lar bir ölkənin milli sərhədləri daxilində yaradılan, lakin onun gömrük sərhədləri xaricində olan, ölkədə həyata keçirilən xarici ticarət və digər maliyyə və iqtisadi tədbirlərin dövlət tənzimlənməsinin tamamilə və ya qismən məhdudlaşdırıldığı ərazi hissəsidir.

Bir sıra hallarda azad iqtisadi zonalar geniş idxal-ixrac imkanlarına malik olan bir firmanın dünya bazarlarında kəskin rəqabətə qoşulmasına imkan verən texnoloji park və nəqliyyat-yükləmə mərkəzi olaraq qəbul edilir.

Başqa formada azad iqtisadi zonalar «bir beynəlxalq liman və ya aeroport yaxınlığında qurulan, ölkənin gömrük məntəqəsindən özünəməxsus xüsusiyyətlərlə ayrılmış, ərazisi daxilə idxal edilmiş gömrüksüz olaraq gətirilən, saxlanılan, müxtəlif məqsədlərə istifadə olunan, istehsal məqsədi ilə yarımfarikat kimi istifadəsi və malların beynəlxalq gömrük məntəqəsinə keçmədiyi təqdirdə gömrük vergisindən azad olan, digər vergi və başqa maneələrin ən aşağı səviyyəyə endirildiyi gəlirli məntəqələr» kimi qəbul edilir.

«Azad iqtisadi zona – yerli (milli) və xarici sahibkarların güzəştli iqtisadi şərtlərlə təsərrüfat fəaliyyəti nəzərdə tutulmuş məhdud ərazi hissəsinə deyilir».

Azad iqtisadi zona anlayışlarına ədəbiyyatda başqa izahlar da verilir. Lakin mahiyyətinə görə və əsas etibarilə yuxarıdakılar daha çox qəbul edilən və istifadə olunandırlar.

Fikrimizcə, AİZ-ə bu qədər müxtəlif izahlar verilməsinin özü hələ də onun mahiyyətinin tamamilə açılmamış olduğunu göstərir. Eyni zamanda, AİZ-lərə tərif verərkən nədənsə həmin ərazinin nəqliyyatın inkişafı cəhətdən mütləq əlverişli mövqedə yerləşməsi nəzərə alınır. Bununla yanaşı həmin təriflərin hamısında xarici və milli sahibkarlara təsərrüfat fəaliyyətində müəyyən güzəştlər edilməsi ön plana çəkilir.

Azad iqtisadi zonaların mahiyyəti, yaranması və inkişafı prosesini təhlil etdikdə onları şərtləndirən əsas amilləri aşkar etmək olar. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Azad iqtisadi zona sərhədləndirilmiş bir yerdir, mütləq sərhədləri çərçivəsində, ərazisində olduğu ölkənin fiziki olaraq təcrid edilən bir hissəsidir. Qeyd olunan hissə şəhərin bir hissəsini və ya hava, dəniz limanının bir hissəsini və ya bütövlükdə göstərilən sahə-

ləri tam əhatə edir və yaxud da bir liman və ya tranzit yolları yaxınlığında yerləşir.

b) Azad iqtisadi zonalar ölkənin xarici ticarət həcmi artırmaq; idxalı asanlaşdırmaq; ixracı və valyuta gəlirlərini artırmaq; işsizliyi azaltmaq; xarici sərmayəni ölkəyə cəlb edərək texnoloji avadanlıqları yeniləşdirmək; sənayenin inkişafını sürətləndirmək və s. məqsədlərlə yaradılır.

c) Azad iqtisadi zonalar siyasi baxımdan ərazisində olduğu ölkənin sərhədləri daxilində, lakin gömrük sərhədlərinin xaricində qəbul edilir. Bu baxımdan xarici ticarət və gömrük təlimatları qismən və ya bütövlükdə istifadə olunmur. Azad iqtisadi zonaya xarici dövlətlərdən gətirilən mallar idxal, gömrük vergiləri və rüsumlarından, çıxarılan mallar isə ixrac, gömrük, vergi və rüsumlardan azaddırlar. Bu zonaların yerləşdiyi ölkələrin özlərinə azad iqtisadi zonanadan daxil olan mallar ölkənin idxal, çıxarılan mallar isə ixracı qəbul edildiyindən, xarici ticarət və gömrük təlimatlarına tabe olurlar.

ç) Azad iqtisadi zonalar müvafiq qanunla yaradılan idarəetmə strukturları, digər rəsmi təşkilatlar və idarələr tərəfindən idarə olunurlar.

d) Azad iqtisadi zonalar yaradılmanın ilkin mərhələsində aşağıdakı fəaliyyətlərdən biri və ya bir neçəsini yerinə yetirə bilərlər: yükləmə; boşaltma; anbarlama; təmizləmə; montaj; üzləmə; idxal; sənaye fəaliyyətləri və digər xidmətlər;

e) Azad iqtisadi zonalarda bütün fəaliyyətlər konvertləşən dönerliyi olan valyuta ilə aparılır;

ə) Azad iqtisadi zonalar haqqında qanun çərçivəsində yerli və xarici fiziki və hüquqi şəxslər hər cür fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər;

f) Azad iqtisadi zona ilə siyasi sərhədləri daxilində yerləşdiyi ölkə arasında görülə biləcək qanunsuz işlərin (məsələn, qaçaqmalçılıq) qarşısını almaq məqsədi ilə azad iqtisadi zonaların sərhədləri tikilərək və ya çəpərlənərək hüquq mühafizə orqanlarının nəzarəti altına alınır. Ümumiyyətlə, ölkənin gömrük təşkilatı bu zonaları dolayı və ya birbaşa nəzarət altında saxlayır.

Azad iqtisadi zonanın formaları çoxdur. Bu ondan irəli gəlir ki, müxtəlif ölkələrdə yaradılan azad iqtisadi zonalar qarşısında qoyulmuş məqsədləri həyata keçirməyə xidmət göstərərək müəyyən ixtisaslaşmaya malik olurlar. Bu məqsədlər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- region iqtisadiyyatının inkişafı;
- məhsuldar qüvvələrdən daha dolğun istifadə edilməsi;
- sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı;

- əhalinin məşğulluğunun artırılması;
- müxtəlif texnika və texnologiyaların regiona cəlb edilməsi;
- ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, azad iqtisadi zona termini quruluşu, hüquqi əsasları və funksiyaları baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif azad iqtisadi zona növlərini və formalarını əhatə edən geniş anlayışdır.

Azad iqtisadi zonalar təsərrüfat fəaliyyətində sərbəstliyin dərəcəsinə görə iki yerə bölünür:

1. Açıq azad iqtisadi zonalar;
2. Qapalı azad iqtisadi zonalar.

Açıq azad iqtisadi zonalarda hər cür iqtisadi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə icazə verilir. Belə zonalarda mənsub olduğu ölkənin qanun və təlimatlarının heç biri tətbiq edilmir.

Qapalı azad iqtisadi zonalarda isə iqtisadi əhəmiyyətli bəzi fəaliyyət növlərinin reallaşmasına icazə verilir. Bu zonalarda beynəlxalq qanun və təlimatlarla yanaşı, mənsub olduğu ölkəyə aid qanun və təlimatların bir qismi də tətbiq edilir. Azad iqtisadi zonada həyata keçirilən fəaliyyət növləri həm də ölkənin qanun və təlimatlarına tabeçilik baxımından seçilən bu cür zonalar qapalı azad iqtisadi zonlardır.

Azad iqtisadi zona formalarını bir-birindən iki meyara görə fərqləndirmək mümkündür.

Birinci kriteriya azad iqtisadi zonalarda həyata keçirilən fəaliyyətin növü ilə bağlıdır. Azad iqtisadi zonanın fəaliyyəti sadəcə ticarət və ya birgə ticarət və sənaye fəaliyyəti də ola bilər. AİZ-lər 1960-cı illərin ortasından etibarən gömrüksüz idxalat, saxlama, malların müxtəlif istehsal proseslərində olması və yenidən ixrac edilməsi kimi fəaliyyətlər göstərən zonalar, daha çox ticarət və sənaye fəaliyyətlərinin üstünlük təşkil etdiyi zonalaradək genişmiqyaslı bir yol keçmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə azad iqtisadi zonaların çoxu ilkin olaraq ticarətə üstünlük vermişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə sənaye məqsədli AİZ-lərə meyil getdikcə artmaqdadır.

İkinci kriteriya zonanın fəaliyyətlərinin daxili bazara və ya ixracata meyilli olduğunu müəyyənləşdirilməsinə əsaslanır.

AİZ-ləri yuxarıda göstərilən kriterilərə əsaslanaraq iki əsas qrupa bölmək olar:

1. Azad iqtisadi zonaları;
2. Azad istehsal zonaları.

Sürətlə artmaqda olan digər xüsusiyyətləri də nəzərə alınmaqla aşağıdakı yeni qrupları da göstərmək olar:

3. Azad banklar zonası;
4. Sığortaçılıq zonası;
5. Gömrüksüz satış mağazaları;
6. Azad hava limanları.

1. Azad ticarət zonası – ölkədə xarici ticarətdə tətbiq olunan qanun və qadağaların qismən və ya tamam dondurulmuş, xarici ticarət baxımından sərbəst hala gətirilmiş bir sahədir. Azad ticarət zonası, əksər hallarda beynəlxalq ticarət yolları üzərində (əsasən bir liman və ya aeroportda və ya yaxınlığında) yaradılır və ölkənin digər ərazilərindən iqtisadi cəhətdən ayrılaraq, nəzarət altında fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə azad ticarət zonalarını «Azad zonalar» kimi də adlandırırlar. ABŞ-da isə azad ticarət zonaları «Xarici ticarət zonası» şəklində ifadə olunur.

Azad ticarət zonaları idxalata və ya ixracata meyilli olaraq fəaliyyət göstərir. Ona görə də bu zonalara gətirilən mallar üçün gömrük rüsumu ödənilmir, daha dəqiq desək, malların zonaya idxalı və zondan digər ölkələrə ixracı gömrük vergisindən azad olunur.

Azad liman termini də sərbəst ticarət zonaları ilə eyni izaha malikdir. Çünki sərbəst liman adlandırılan azad zonaların quruluş məqsədləri, funksiyaları, qanunauyğunluqları sərbəst ticarət zonalarından fərqli deyildir. Azad limanların fəaliyyəti də azad ticarət zonalarındakılarla eynidir. Yəni orada sənaye fəaliyyətinə icazə verilmir.

Azad ticarət zonalarının fəaliyyəti əsasən ölkənin tranzit ticarətini inkişaf etdirməyə, idxalat və ixracatını asanlaşdırmağa yönəlmişdir.

Azad ticarət zonasının fəaliyyət məqsədi xarici ticarətdir. Malların dəstələnməsi, mühafizə edilməsi, üzlənməsi, sərğiləmə, çeşidləmə, markalama, saflaşdırma, tranzit ticarət və reeksport kimi ticarət fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi bu növ azad ticarət zonalarında mallar ölkəyə daxil olmadıqda həmin ölkənin gömrük və xarici ticarətinə əsaslanan qanunların təsir dairəsindən tam və ya qismən xaricdə qalırlar.

Azad ticarət zonasının başlıca fəaliyyəti ərazisində olduğu ölkənin xarici ticarətini tranzit ticarəti və reeksport işləmələri ilə asanlaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir.

Tranzit ticarəti tranzit anlayışına bağlıdır. «Tranzit» anlayışı əşyanın bir ölkədən digər ölkəyə hər hansı vergi və rüsum ödəmədən keçirilməsi və ya ölkənin bir yerindən digər yerinə daşınması, göndərilməsi şəklində qəbul olunur.

Başqa bir izaha görə, «tranzit» xaricdən gələrək dövlətin daxilindən başqa bir dövlətə gedən malların idxalat vergisi ödəmədən ke-

çirilməsidir. Əsasən bu mallar ölkə ərazisində qısa zaman ərzində keçirilir.

Beləliklə, tranzit – bir mala aid gömrük vergiləri və qadağaları tətbiq olunmamaqla ölkəyə quru və ya dəniz yolu ilə gətirilir, bu ölkənin daxilindən keçərək yenə başqa quru və su yolu ilə təkrar ölkə xaricindən üçüncü ölkəyə aparılmasıdır. Ölkənin sərhədləri xaricində başlayan və sərhədləri xaricində bitən daşınmanın bir qismi bu ölkə üzərindən keçərək başa çatırsa, bu daşınma tranzit daşınma, bu daşınmanın keçdiyi trayektoriya isə tranzit yolu adlanır.

Çoxşaxəli və genişmənalı olan tranzit ticarətinin gömrük rejimlərindən törəmiş bir proses olduğunu və tranzit ticarətinin, eyni zamanda, xarici ticarət fəaliyyətinin bir forması olduğunu göstərmək olar. Bu səbəbdən tranzit ticarətini əvvəl gömrük rejimləri baxımından, sonra da xarici ticarət baxımından izah etmək olar.

Gömrük rejimi «gömrük nəzarəti»nə tabe əşyanın gömrük qanunlarına uyğun olaraq tabe tutulduğu yoxlamalardır. Gömrük nəzarətinə tabe əşya, gömrük sərhəddindən etibarən gömrük qanunları çərçivəsində müxtəlif yoxlamalara məruz qalır. Ancaq əsas gömrük rejiminin köməkçi xüsusi rejimləri vardır. Bu cür rejimlərdə bəzi malların ölkəyə giriş və çıxışları üçün daha dəqiq qanunlar tətbiq olunur. Gömrük rejimi çərçivəsindəki yoxlamaları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1) Giriş rejimi; 2) Çıxış rejimi; 3) Sərhəd rejimi; 4) Xüsusi gömrük rejimi; 5) Tranzit rejimi; 6) Axtarma rejimi; 7) Saxlama rejimi.

Xarici ticarət baxımından tranzit ticarəti tranzit yükdaşıma ilə əlaqədar yaranan bir xarici ticarət növüdür. Bu növ fəaliyyətlər normal idxal və ixrac formasında xarici ticarət fəaliyyətindən kənardadır və xarici ticarət fəaliyyətinin xüsusi növləri sayılır.

Tranzit ticarətin ədəbiyyatda bir neçə növü göstərilir. Bunlardan: 1) reeksport; 2) sərhəd ticarəti və s. göstərmək olar.

Reeksport ölkəyə idxal edilən malın başqa bir üçüncü ölkəyə ixrac edilməsidir.

Reeksport əsasən müxtəlif səbəblərə görə siyasi və iqtisadi əlaqələri kəsilmiş ölkələr arasındakı ticarətin üçüncü bir ölkə tərəfindən yerinə yetirilməsi şəklində də həyata keçirilir. Reeksport fəaliyyətində vasitəçi ölkə ixracatçı ölkənin malını idxal edərək markasını dəyişir və əsas idxalçı ölkəyə göndərir. Reeksportu həyata keçirən ölkənin bu işdən gəliri isə idxal edilmiş malların qiymətləri ilə ixrac olunacaq mallar arasındakı qiymət fərqi qədərdir.

Tranzit ticarət fəaliyyəti azad iqtisadi zona olmadan da həyata keçirilə bilər, lakin azad iqtisadi zona olmadan tranzit ticarəti fəaliyyətlərinin effektivliyi aşağı olur, çünki azad iqtisadi zonalar tranzit fəaliyyətlərinə geniş miqyasda sadəlik, zəmanət verir.

Azad ticarət zonalarında gömrük vergisinin aşağı olması və ya tamam olmaması və zona daxilində bütün bürokratik maneələrin aşağı səviyyəyə endirilməsi, tranzit ticarəti fəaliyyətlərinin asanlaşdırılması və sürətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə reeksport fəaliyyəti baxımından azad ticarət zonasının gömrük xaricində olması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azad ticarət zonalarında tranzit ticarəti fəaliyyətindən əldə edilən səmərənin tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- liman xidmətləri üçün alınan gəlirlər;
- nəqliyyat yolları üçün alınan gəlirlər;
- maşınlara texniki baxış və təmirindən əldə edilən gəlirlər;
- iş adamlarına göstərilən xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər;
- yerli nəqliyyat sahiblərinə əlavə iş yerlərinin yaranması;
- valyuta gəliri.

Ölkədən keçən bütün xarici nəqliyyat növlərindən əldə edilən gəlirlər ancaq valyuta ilə ödənilir.

Tranzit ticarətin tətbiqi, azad ticarət zonası reallıqları ilə birləşdirildiyi təqdirdə tranzit ticarətin yuxarıda göstərdiyimiz gəlirlərinə aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

- malların anbarlarda saxlanılmasından əldə edilən gəlirlər;
- reeksport fəaliyyətindən əldə edilən valyuta gəlirləri;
- idxal edilən malların işlənməsindən əldə edilən əlavə dəyər;
- idxal edilən malların zonada çeşidli istehsala tabe olması;
- əhalinin məşğulluğunun təmin olunması.

Azad ticarət zonalarının əhəmiyyətli fəaliyyət istiqamətlərindən biri və xüsusilə tranzit ticarətinin tamamlayıcısı anbarlama fəaliyyətidir. Çünki yenidən ixrac edilmək məqsədi ilə azad zonaya gətirilən malların, adətən anbarlarda bir müddət qorunması ehtiyacı ortaya çıxır.

Azad ticarət zonasına gətirilən malların zonada olduqları vaxt müddətində paketləmə, dəstləmə, üzləmə, çeşidləmə, təmizləmə, qurutma kimi müxtəlif proseslərə məruz qalmaları mümkündür.

Yuxarıda göstərilən fəaliyyət növlərindən əlavə azad ticarət zonaları ölkənin idxal və ixracını asanlaşdıran bir vasitəçi rolunu oynayır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkədə azad ticarət zonası yaradılsa, idxalda aşağıdakı üstünlükləri əldə etmək mümkün olur:

- ehtiyac duyulan idxal malları daha əvvəlcədən azad zonaya gətirilib saxlanıldığı təqdirdə, sifariş verilməsi ilə malın əldə edilməsi arasındakı vaxt itkisi aradan qaldırılmış olur və tələb olunan mal təmin edilir. Mallar zonada idxalatçılar tərəfindən saxlana biləcəyi kimi, rəqabət üstünlüyünü saxlamaq istəyən ixracatı şirkətlərlə də zonaya gətirilərək saxlana bilər;

- zonada saxlanan malların tələb olduqca kiçik partiyalarla idxal edilmə imkanı, ixracatçıların il ərzində ixrac etdikləri malların gömrük haqqını bir dəfədə ödəmələrinin vacibliyini ortadan qaldırır. Bu da ölkə firmalarının istehsal xərclərini azaldan bir rol oynayır;

- tələb duyulan malın idxalının nisbətən qısa vaxtda baş verməsi, asanlıq və zəmanət yerli şirkətlərə istehsal qərarlarının qəbul olunmasında rahatlıq yaradır və optimal variantın seçilməsinə köməklik edir;

- azad ticarət zonasından idxal edicəlik məhsulların tələbatına uyğunluğu baxımından çeşidlənməsi mümkündür. Beləliklə, qarışıq halda olan və ya tələbatı uyğun olmayan malların idxal edildikdən sonra təkrar geri göndərilməsi nəticəsində əmələ gələn vaxt itkisi, hüquqi tələblər və xərclərin aradan qaldırılması, malın seçilərək, bəyənilərək alınması mümkün olacaqdır.

Azad ticarət zonaları vasitəsilə ixracatı asanlaşdıran məqamlar da var. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- azad ticarət zonası qurmaqla istehsalı müəyyən miqdarda idxal edilmiş yarımfabrikat quran yerli şirkətlər yuxarıda göstərilən səbəblərə görə istehsal xərclərini azalda biləcəklər;

- ölkənin başqa ərazilərindən azad zonaya mal gətirilməsi ixracat sayıldığı üçün ölkə ixracatçı kimi əvvəl bütün ixracat formalarını tamamlayaraq malını zonaya göndərir və burada saxlayır. Lazım olduqca malını idxalçı ölkəyə göndərir. Bu vəziyyət ixracatçıya malını reallaşdırmaqda vaxt, qarant və daha yaxşı rəqabət imkanları yaradır;

- ixrac edilmək üçün zonaya gətirilən mallar burada olduqları vaxt ərzində istehlakçının tələblərinə görə müxtəlif proseslərdən keçə bilər. Xüsusilə ixrac ediləcək malın dəstələnməsi və bazara hazırlanması zonada görülərsə bu işlər üçün nəzərdə tutulan gömrük ödəmələri güzəşt edildiyindən xərclərin səviyyəsi qismən aşağı olur. Ayrıca bu şəkildə bəzi çatışmayan cəhətlərə görə ixrac edilməyən mallar, zonada qaldığına görə ixrac şansı da qalacaqdır;

- azad ticarət zonası daxilində fəaliyyət göstərən şirkətlərin zonanın yerləşdiyi ölkədən satın alacağı mal və xidmətlər həmin ölkənin ixracatını və valyuta gəlirlərini artıracaq bir rol oynayacaqdır.

Bütün bunlar azad ticarət zonasının ölkənin idxal və ixracatının inkişafı məqsədini güddüyünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdir.

Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkəsində azad ticarət zonaları müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərir. Bunlardan Braziliyada – Manaus; Dubayda – Yebel Əli; Filippində – Mariveks; Hollandiyada – Oran Yestad və Quracao; Hindistanda – Kandla; Yamaykada – Kingstna; Kolumbiyada – Barahqulla; Meksikada – Salina, Topovampo; İsveçdə – Stokkolm, Malmö, Qethenburq; Misirdə Süveys kanalının Ağdəniz çıxışında yerləşən Port-Səid; Yuqoslaviyada – Belqrad; Türkiyədə – Marsin, Antalya, İzmir, Adan-Yumurtalıq, İstanbul-Atatürk hava limanı; İtaliyada – Triest, Neapol, Messina və s. göstərmək olar.

2. Azad iqtisadi zonalar – xarici investorlara vergisiz avadanlıq və xammal idxalına, kapital və gəlirlərin ölkədən maneəsiz çıxarılmasına zəmanət verilən, zonada istehsal edilmiş məhsulu və yarımfabrikat malların ixracında gömrük güzəştləri, istehsal binaları tikmək və istifadə etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutan zonlardır.

Məlumdur ki, azad istehsal zonası üçün müəyyən edilən gömrük güzəştləri və digər müxtəlif şəraitlər azad ticarət zonaları üçün də tətbiq oluna bilər. Bu səbəbdən azad istehsal zonalarının müəyyənləşdirilməsində bütövlükdə ixraca meyilləri istehsal amilləri ön plana çıxarılır.

Azad iqtisadi zonasını azad ticarət zonasından ayıran əsas cəhət fəaliyyətin növü və məqsədidir. Birində əsas məqsəd ticarət olduğu halda, ikincisində əsas məqsəd sənaye məhsulu istehsalıdır.

Azad istehsal zonaları, əsasən ixrac istiqamətli inkişaf siyasəti aparan ölkələrdə, dünya bazarında fəaliyyətə meyilli şirkətləri, bütövlükdə ixrac yönlü istehsalla məşğul olmaları üçün cəlb etmək məqsədilə qurulur.

Azad istehsal zonaları ölkənin gömrük sahəsindən xüsusi məqsədlərlə ayrılmış zonlardır və əsasən beynəlxalq dəniz və ya hava limanı yaxınlığında qurulur. Bu kimi zonalarda istehsal olunan malların yerli ölkə bazarlarına girişi əsasən qadağan edilir.

Zonadakı bu müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsasında yerli ölkənin ixraca meyilli sənayeləşməsinin və ya sürətləndirilməsi məqsədi dayanır.

Yerli ölkənin zonaya cəzb ediləcək xarici sərmayə qoyuluşlarının alacağı səmərə aşağıdakılardan ibarətdir:

- valyuta gəliri əldə etmək;
- yeni məşğulluq imkanları yaratmaq;

- azad iqtisadi zonada sənaye quruluşları və ölkə iqtisadiyyatı arasında əlaqə yaratmaq;

- xarici sərmayə və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi.

Azad istehsal zonalarında kapital qoymuş şirkətlər yerli və ya xarici ola bilərlər. Lakin təcrübədə investor şirkətlərin böyük qisminin xarici olduğu görünür. Bu xarici şirkətlər əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki ucuz xammal və iş qüvvəsini istifadə edərək dünya bazarına çıxarılacaq məhsul istehsal etmək məqsədini güdən iri şirkətlərin filiallarıdır. Bu şirkətlər aşağı gömrük xərcləri və buna əlavə olaraq görülən digər güzəştli tədbirlərdən bəhrələnməklə istehsal proseslərinin çox əmək sərfinə ehtiyac duyulan mərhələsini azad istehsal zonalarında həyata keçirirlər. Montaj tipli fəaliyyətlər və sahə sənaye işləri zonalarda yerləşən sənayenin əsasını təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkədə yerləşən əsas şirkət istehsal üçün gərəkli xammal və yarımfabrikatları zonadakı filiallara göndərir. Zonada istehsal edilən məhsul əsas şirkətə ixrac edilir, ya da digər montaj işlərinin həyata keçirilməsi, məhsulun tam istehsalı və ya realizə olunması üçün üçüncü bir ölkəyə ixrac edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bazarında rəqabətə dözə biləcək məhsul istehsal edən şirkətlər sərmayələrini sadəcə azad istehsal zonalarına qoymurlar. Bu şirkətlər bəzi ədəbiyyatda «dünya bazarı fabriki» adlandırılmışdır.

«Dünya bazarı fabriki» azad istehsal zonası daxilində və ya xaricində mövcud ucuz əməyi dəyərləndirərək dünya bazarına meyilli məhsul istehsal edən birliklər şəklində tanınırlar.

Azad istehsal zonalarında formalaşmış sənaye fəaliyyəti bir neçə sənaye sahəsi üzrə ixtisaslaşdırılmışdır. Bunların arasında yüngül və elektronika sənaye sahələri əsas yer tutur.

3. Azad bank zonaları dedikdə, ölkə xaricindən əldə edilən maliyyə fondlarının yenə də ölkə xaricində işlədilməsi məqsədilə yaradılan və ölkənin bank sektoru üçün hazırlanmış hər cür qanun və təşkilatların nəzarətindən kənar qalan banklar nəzərdə tutulur.

Bu regionlarda sərmayə qoyuluşu nəzarəti; valyuta nəzarəti yoxdur və ya aşağı nisbətdədir. Bank fəaliyyəti üçün alınan vergi və xərclər tamamilə götürülmüşdür. Azad bank zonasında və ya kənar bankların funksiyasının həyata keçirilməsi üçün başlıca şərt valyutalarla kapital yığa bilən xarici bankların regiona cəlb edilməsidir.

Azad bank zonaları, ümumiyyətlə, dünya pul bazarından kapital yığmaqda çətinlik çəkmirlər. Çünki faiz hədlərinin tətbiqi əsas stimullaşdırıcı vasitədir.

Adətən azad banklar azad iqtisadi zonalarda daha çox yaradılır. Lakin azad bankların olması üçün xüsusi bir azad iqtisadi zonanın yaradılmasına ehtiyac olmaya da bilər.

Nyu-Yorkda, Brüsseldə və ya azad iqtisadi zona olmayan digər yerlərdə də belə bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi fikrimizə sübutdur.

İlk dəfə azad iqtisadi zonalar keçmişdəki sərbəst şəhərlərin öz funksiyalarını müəyyən zaman ərzində dəyişməsi yolu ilə yaranmışdır.

Sərbəst şəhərlər, mövcud şəhərin tam hüdudları daxilində siyasi baxımdan qismən və ya tamamən müstəqil, xarici sahibkarların yerləşməsinə icazə verilmiş, əsasən gəmi ticarəti və nəqliyyatın geniş olduğu bir ticarət bölgəsi kimi formalaşır.

8.2. Müasir şəraitdə Azərbaycanda AİZ-in yaradılmasının zəruriliyi

Məlumdur ki, iqtisadi obyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində bir deyil, bir neçə göstəricidən istifadə olunur. Azad iqtisadi zonanın təsərrüfat fəaliyyəti üçün bu göstəricilərin müəyyən edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məqsədin çoxcəhətliyi və onlara nail olmağın çoxvariantlılığı tələb edir ki, AİZ yaradılması və fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi zamanı, əsas metodoloji vasitə, yaxınlaşma kimi, alternativ variantların əvvəldən müəyyən edilmiş layihələrinin müqayisəli təhlili götürülsün. AİZ yaradılması variantlarından nisbətən məntiqli və qəbul edilməsi mümkün olan layihələr aşağıda göstərilən üstün keyfiyyətlərə malikdir:

- AİZ-in ərazinin əsasən öz imkanları bazasında yaradılması;
- xarici kapitalın cəlb edilməsi və zonada idxalı əvəzedici istehsalın inkişafı;
- barter-mübadilə əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Alternativ variantın təmin edilməsi üçün AİZ-in iqtisadi səmərəliliyinin əsaslandırılması aşağıdakı üç mərhələyə bölünür:

1. Xarici kapitalın cəlb edilməsi şərti ilə, zona qarşısında qoyulmuş iqtisadi inkişaf tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi (baza variantı);

2. Azad iqtisadi zona qarşısında qoyulmuş iqtisadi inkişaf tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin, birgə sahibkarlıq vasitəsilə xarici sərmayədarların cəlb olunması ilə səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;

3. AİZ layihəsinin formalaşması beynəlxalq müsabiqə keçirildikdən sonra dəyişiklik və düzəlişlərə (korrektirovka) aid investorların qarşılıqlı təklifləri nəzərə alınaraq həyata keçirilə bilər.

Azad iqtisadi zonada yaradıcılıq istehsalın ümumi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi (bazar variantı). Göstərilən variantda AİZ-in iqtisadi səmərəlilik göstəricisi alınacaq iqtisadi nəticələrin zonanın yaradılmasına və formalaşmasına çəkilən xərclərin nisbəti kimi müəyyən edilir. Öz növbəsində əldə olunacaq effekt – bu göstəricilər arasındakı fərqdən ibarətdir. Birinci mərhələ hesablamalarda baza variantının şərtlərindən irəli gələn, əsasən xarici sərmayə qoyuluşundan istifadə olunmadığı halda zonanın inkişaf layihəsinin səmərəliliyi hesablanır və qiymətləndirilir. İkinci mərhələdə xarici investisiya resurslarının cəlb olunması ilə AİZ-in yaranması və inkişafının səmərəliliyi qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zonanın səmərəliliyinin hesablanması istiqaməti müəyyənləşdirmə xarakteri daşıyır. Hesablamalarda respublikaya xarici kapitalın cəlb olunmasının arzu olunan strukturu dəyişən olaraq götürülür. Lakin təcrübədə xarici investisiyanın strukturu və miqyası ilkin təkliflərdən kəskin fərqlənə bilər.

Hesablamalarda zonanın istehsal və sosial infrastrukturunun yaranmasının mərhələlərə ayrılması məqsəduyğundur.

Azad iqtisadi zonanın yaradılmasının iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması həm ayrılmış ərazinin təsərrüfatının tam istifadəsi ilə, həm də qeyd olunan layihənin ayrı-ayrı mərhələlərinin yerinə yetirilməsini xarakterizə edən qısa mərhələlərlə aparıla bilər.

Azad iqtisadi zonanın yaradılmasının xalq təsərrüfatı səmərəliliyi zonanın yaradılmasından alınacaq səmərə və regional, yaxud sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq onun yaranmasında xalq təsərrüfatı xərclərinin cəminin nisbəti ilə xarakterizə edilir.

Ümumi səmərəliliyin miqdarı iqtisadi nəticələrin artımının (D), çəkilən xərclərə (Z) olan nisbəti ilə müəyyən olunur və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$G=D/Z \quad (8.1)$$

Alınan səmərəlilik göstəriciləri AİZ-in yerləşdiyi çərçivədə bütövlükdə xalq təsərrüfatı və yaxud iqtisadi rayon üzrə alternativ göstəricilərlə müqayisə edilə bilər.

Zona yaranmasına çəkilən xərclər və nəticələr (P_p) ayrı-ayrı layihələr üzrə müəyyən olunur. Həmin layihələr əsasında Azad iqtisadi zonanın strukturu formalaşır. Bu tip layihələrə keyfiyyətə həm istehsalla bağlı layihələr, həm də sosial infrastrukturun yaranması

layihələri aid edilir. Təhlil olunan hər bir layihə üzrə xərclər nəzərdə tutulan yararlı səmərənin həcmi ilə əzində planlaşdırılmış gücə nail olunması üçün gətirilmiş xərclər kimi qiymətləndirilir:

$$P_p = S = E_n * K \quad (8.2)$$

Burada, P_p - Azad iqtisadi zonanın yaradılması üçün çəkilən xərclər;

S – cari xərclər (maya dəyəri);

E_n – çəkilən cari və vahid müddətli xərclərin gətirilmə əmsalidir.

D_k – normativ səmərəliliyi səviyyəsində qəbul edilə bilər.

K – AİZ-in yaranmasına kapital qoyuluşunu ifadə edir.

AİZ yaradılmasına çəkilən xərclər variantların müqayisəsi zamanı bir məxrəcə gətirilir. Müxtəlif vaxtlarda çəkilən xərclərin dövrün əvvəlinə gətirilməsi üçün diskontlaşdırıcı əmsal bölən B istifadə olunur və o, aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$B = 1 / (1 + E_n p)^t \quad (8.3)$$

Burada, $E_n p$ - müxtəlif vaxtlarda çəkilən xərclərin gətirilmə əmsalidir.

t – xərclərin müvafiq hissəsinin həyata keçirilmə ili.

Baza variantı zona yaradılmasından alınan iqtisadi səmərə keyfiyyətə birbaşa zonada yerləşən müəssisələrin məcmu məhsulunun və xidmətin artımı, eləcə də onların təsərrüfat hesablı effektindən, mənfəətindən asılı olaraq müəyyən edilə bilər. AİZ yaradılmasından alınan effektin tərkibində məhsul buraxılışının artımının nəzərə alınması vacibdir. Eləcə də zonanın müəssisələrinə ixrac sifariş məhsulun iqtisadi və texniki parametrlərinin yaxşılaşmasına və rəqabət davamlılığına təsir göstərsə, bu tərkibə aid edilir.

AİZ-də cari xərcləri hesablayarkən (bazar variantı) aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

-AİZ sənaye işçilərinin, zonanın istehsal və qeyri-istehsal tələblərinə xidmət göstərən müəssisə və təşkilatların işçilərinin əməkhaqqı; məhsul istehsalına çəkilən xammal, material, istilik və enerji xərcləri, o cümlədən AİZ əhalisinə və müəssisələrinə xidmət; amortizasiya ayırmaları; normativ mənfəət.

Kapital qoyuluşlarında isə AİZ-in əsas sənaye obyektlərinin tikilməsinə qoyuluşlardan başqa aşağıdakı xərclər nəzərə alınmalıdır:

a) istehsal infrastrukturunun; b) sosial infrastrukturunun; c) sənaye-kommunal müəssisələrinin; ç) tikinti sənaye müəssisələrinin

yaradılmasına və inkişafına; d) respublika meşə fondunun torpaqlarının və digər yararlarının istifadəsinin konsepsiya edilməsinə; e) şəhər və kənd təsərrüfatı torpaqlarının istifadəsinin kompensasiyasına; ə) təbiəti mühafizə tədbirlərinə əsaslı kapital qoyuluşlarına; f) kurort potensialının istifadə edilməsinə; i) rayonda tarixi tikililərin bərpa və saxlanılmasına.

Sosial və istehsal sahələrində infrastruktur xərcləri, bu sahələrdə qəbul edilmiş normativlər əsasında, bu normativlər olmadıqda isə hesablamaya göstəriciləri əsasında müəyyən edilir.

Kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi bu sahə üzrə kapital qoyuluşlarında nəzərə alınan birbaşa xərclərlə yanaşı əlavə xərclər də hesablanır. Əlavə kapital qoyuluşu nəzərə alınmaqla variantların təhlili zamanı xammal, yanacaq, materiallar, cari material və enerji xərcləri, onların mayadəyəri və ya topdansatış qiymətləri ilə müəyyən edilir.

Zonada reallaşdırılan müxtəlif layihələr, istifadə edilən texnologiya və digər elmi-texniki, tikinti və yerləşdirmə qərarları ilə fərqlənə bilər. Bu halda hər hansı bir layihə üzrə daha optimal qərarın seçilməsi çəkilmiş xərclərin təhlili əsasında həyata keçirilir.

AİZ yaradılmasından alınacaq faktik səmərə, müəyyən olunmuş nəticə (D) və xərclər (Z) arasında ardıcıl artma, yəni inteqral səmərə kimi aşağıdakı düsturla müəyyən edilə bilər:

$$G = t / (t-l) * Dt - Zt * (l + E)^t \quad (8.4)$$

Bu halda səmərəlilik, xərclərin müəyyən olunmuş vaxt (I) ərzində doğrultması ilə xarakterizə edilir. $G > 0$ olduqda xərcləri effektiv saymaq olar.

$G < 0$ olduqda xərclər effektiv hesab edilir. Zonanın formalaşmasının mümkün variantlarının qiymətləndirilməsi zamanı müxtəlif göstəricilər, nəticə və xərclərin mütənasibliyi ilə xarakterizə olunan nisbətən səmərəli variant G -max kimi qiymətləndirilir. Xarici kapitalın cəlb edilməsi variantında isə əldə olunan iqtisadi səmərə (D) bu halda baza variantında olduğu kimi səmərədən (Çiz) birgə təsərrüfat fəaliyyətindən xarici müttəfiqlərin xalis gəlirləri (P_{in}), eləcə də AİZ yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar xarici kreditlərin istifadəsinə çəkilən xərclər (Z_{ok}) çıxıldıqdan və zonada yerləşən müəssisə və təşkilatlara göstərilən xidmətlərdən əldə edilən miqdarı (D_{un}) qədər əlavə etdikdə, eləcə də AİZ məhsullarını istifadə edən yerli müəssisələrin texniki və iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi də əlavə edilməklə hesablanır:

$$D = (Ç_{iz} + D_{un} + TG) - (P_{in} + Z_{ok}) \quad (8.5)$$

Baza variantının xalq təsərrüfatı xərcləri Θ_b xarici müttəfiqlərin birgə sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə cəlb olunmuş kapitalının miqdarı ($K_{iü}$) qədər azalır və şəraitin dəyişilməsi və ya əlavə kapitalın zonaya cəlb edilməsi ilə əlaqədar əlavə kapital xərcləri (K_d) qədər artır. Eləcə də AİZ yaradılması ilə istehsalçı-istehlakçı təsərrüfat əlaqələrinin dəyişilməsində yaranmış xalq təsərrüfatı xərclərinin də nəzərə alınması vacibdir.

$$Z = Z_b - (K_{iü} - K_d) \quad (8.6)$$

Verilən məlumatların tərkibində dəyər göstəriciləri və zona yaradılmasının iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri hesablanmasının nəticələri manatla göstərilir. Xarici valyutalar hesablaşma müddətində rəsmi kurs üzrə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankında manata çevrilir.

Zonada xarici kapitalın iştirakı səmərəsi AİZ formalaşmasının mümkün mərhələlərindən irəli gələn, eləcə də xarici kapitalın cəlb olunmasının mümkün sferalarından və müxtəlif həcmdə iştirakı ilə hesablanıla bilər.

Azad iqtisadi zonaya xarici kapitalın cəlb olunmasının alınmış xalq təsərrüfatı səmərəliliyi qiymətləri, baza variantının xalq təsərrüfatının səmərəliliyi göstəriciləri ilə müqayisə edilə bilər.

Xalq təsərrüfatı səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar zonanın iqtisadi əsaslandırılması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- dövlət büdcəsi səmərəliliyi G_b
- zonadaxili təsərrüfat səmərəliliyi $G_{v/z}$
- ayrı-ayrı istehsalın yaradılması səmərəliliyi G_p
- AİZ-in valyuta özünüməliyyələşdirilməsi.
- dövlət büdcəsi səmərəliliyi AİZ yaradılmasına çəkilən dövlət büdcəsi xərcləri və zonada yerləşən xarici və yerli müəssisələrin vergi və ayırmalar şəklində hesablanmış büdcəyə daxil olmalarına nisbəti ilə xarakterizə edilir. Büdcə effekti əsasən aşağıdakılar hesabına formalaşır:

- AİZ-də işləyən müəssisə və təşkilatların mənfəətindən vergilər (N_{pu}) və respublikadan çıxarılan mənfəətdən vergilər (N_{pv}), eləcə də gömrük rüsumları;

- respublika Dövlət Bankı və xarici iqtisadi bankların kreditləri üçün ödəmələr növündə daxil olmalar (P_{krb});

- zonada yerləşən müəssisələrin işçilərinin gəlirlərindən alınan vergilər – $N_{(dr)}$.

Öz növbəsində zonanın kreditləşməsindən əldə edilən səmərə ayrılıqda da qiymətləndirilə bilər. Belə ki, o kreditlərin dəyişməz qiymətlərdə faizləri və qaytarılması əsasında müəyyən edilir:

$$G_{kr} + K_r - (K_r + E_{pr} * K_r) * 1 / (1+E)^t - 1 \quad (8.7)$$

Burada,

G_{kr} – hesablaşma dövründə kreditlər üzrə (diskontlaşdırılmış) səmərəlilik cəmi;

K_r – AİZ-ə respublika bankları tərəfindən verilmiş kreditlərin cəmi;

E_{pr} – kreditlər üzrə faizlər;

b) zonadaxili təsərrüfat səmərəliliyi daxilolmaların (gəlirlərin) və zona təşkilatları, idarəetmə orqanlarının xərclərinin nisbəti ilə xarakterizə edilir.

Zona büdcəsinin gəlirlərinə ardıcıl olaraq aşağıdakıları aid etmək olar:

- istehsal və sosial infrastrukturun bazar və təşkilatlarının icarəyə verilməsindən alınan gəlirlər (P_{az});

- AİZ-də fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların mənfəətindən vergilər (N_{pz});

- zona administrasiyasının tabeliyində olan təsərrüfat təşkilatlarının gəlirləri (P_{oz});

- zonanın yerləşdiyi ərazinin torpaq, su və digər təbii resurslarından istifadəyə görə yerli büdcəyə ayırmalar (O_{bz}).

$$G_z = (P_{az} + N_{pz} + P_{oz} + O_{bz}) / G_{zou} \quad (8.8)$$

Burada,

G_{zou} – zona idarəetmə orqanlarının onun inkişafına və fəaliyyətinə çəkilən xərcləri ifadə edir.

AİZ-in valyuta ilə özünümaliyyələşdirmə zonada təsərrüfat fəaliyyətindən daxil olan valyutanın müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyəti proseslərində çəkilən valyuta xərclərinə bərabər və ya artıq olması ilə təmin edilir.

AİZ valyuta olmaları, zonada istehsal edilən məhsulların ixrac olunmasından (G_p), valyuta kreditləri (K_n), idxal əvəzedici məhsulların istehsalı üçün mərkəzləşdirilmiş mənbələrdən olmaları ($P_{üi}$), zona təşkilatlarının daxili ixracı hesabına formalaşır.

Daxili ixraca AİZ müəssisə və təşkilatlarının valyuta ilə respublikadaxili, eləcə də AİZ-də yerləşən müəssisə və təşkilatlara sifarişləri

yerinə yetirməsi, zonada yaşayan xarici və yerli vətəndaşlara məhsul satışı və xidmətlərdən valyuta daxilolmaları aid edilir.

AİZ valyuta xərcləri, xammal və kompleksləşmə qovşaqları ixracı nəticəsində (I_{sk}), birgə sahibkarlıq fəaliyyətində xarici iştirakçının mənfəətinin xaricə köçürülməsi (P_{ri}), genişmiqyaslı əmtəələrin alınması və xarici vətəndaşların əməkhaqlarına çəkilən valyuta xərcləri (Z_{otv}), kreditlər üzrə ödəmələr hesabına formalaşır.

AİZ-in yaradılması və fəaliyyət göstərməsinin müxtəlif variantlarının iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- hər bir mümkün variantlar üçün yuxarıda göstərilən zəruri xüsusiyyətlər müəyyən edilir;

- ilkin hazırlıq məlumatları əsasında AİZ yaradılmasına çəkilən xərclərin səmərəlilik göstəriciləri hesablanır;

- əgər respublika tərəfi üçün xalq təsərrüfatı xərclərinin səmərəliliyi təmin olunursa, AİZ miqyası və sahə strukturunun alternativ variantlarının axtarılması və ya zona formalaşması üçün iqtisadi şərtləri elə dəyişmək lazımdır ki, xərclərin arzu olunan səmərəlilik səviyyəsi təmin edilsin.

Zona layihəsinin işlənməsi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, zonada xarici kapitalın fəaliyyət göstərməsi şərtlərinin və eksperimentlərinin keçirilməsindən sonra zonada təsərrüfat fəaliyyəti üçün xarici iştirakçıların cəlb olunması mərhələsi başlayır. Bu cür cəlbətmə müsabiqə əsasında həyata keçirilir.

8.3. Azad iqtisadi zonaların ölkə iqtisadiyyatına təsiri

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin formalaşması istiqamətində baş verən mütərəqqi meyillər və iqtisadi potensialın perspektiv səmərəli inkişaf menafeyi onun ərazisində azad iqtisadi zonaların yaradılmasını zəruriləşdirir.

Azad iqtisadi zonaların yaranması və səmərəli fəaliyyəti makroiqtisadi problemlərlə yanaşı respublikadaxili region və təsərrüfat sahələrinin təbii, əmək, maliyyə, elmi-texniki potensialının səmərəli həllini də nəzərdə tutur. Respublika regionlarının coğrafi-nəqliyyat inkişafı, zəngin təbii xammal ehtiyatları, təbii iqlim şəraiti, əmək ehtiyatları, sənaye müəssisələri və onların infrastrukturu, iqtisadi islahatların qanunvericilik bazasının inkişafı, idxal və ixrac strukturu, intellektual idarəetmə təcrübəsi azad iqtisadi zonaların yaranmasının

ilkin şərtləridir. Respublikada sahibkarlıq inkişaf etdikcə, dünya beynəlxalq təşkilatlarının respublikaya kapital investisiya qoyuluşu artdıqca regionların azad iqtisadi zona kimi fəaliyyət göstərməsi imkanları artır.

Respublikadaxili iqtisadi və sosial imkanların aşağıda aparılacaq təhlili həmin regionların azad iqtisadi zona kimi fəaliyyət göstərməsini əsaslandırır. Regionların iqtisadiyyatının hazırkı böhranlı vəziyyəti birinci növbədə bu rayonlara xarici maddi, texniki, maliyyə imkanlarının cəlb edilməsi zərurətini doğurur (cədvəl 8.4).

Cədvəl 8.4

AİZ yaranması baxımından perspektivli hesab olunan iqtisadi rayonların respublika iqtisadiyyatında mövqeyi (yekuna görə %-lə)

İqtisadi rayonlar	1995		Sənaye istehsal heyəti		Ümumi sənaye məhsulu	
	ərazisi	əhalisi	1995	2000	1995	2000
Abşeron	8,2	30,9	67,4	58,5	61,8	69,3
Gəncə-Qazax	16,5	17,0	13,9	13,0	15,8	8,7
Şəki-Zaqatala	12,2	8,4	5,6	5,7	6,2	4,9
Quba-Xaçmaz	10,1	7,3	5,2	3,9	3,7	3,1
Lənkəran-Astara	9,0	11,6	4,7	4,5	5,9	3,8
Naxçıvan MR	8,3	7,4	4,6	4,4	4,0	2,6

Cədvəldən çıxan ilkin nəticə ondan ibarətdir ki, AİZ yaranması baxımından perspektivli hesab olunan regionlar xeyli istehsal potensialına malikdir, ərazi, əhali, sənaye istehsalında respublikada nəzərəcarpacaq yer tuta bilirlər.

İkinci nəticə ondan ibarətdir ki, Abşeron müstəsna olmaqla, qalan rayonlarda böhran dərinidir və onların sənaye məhsulu istehsalında xüsusi çəkisi böhranın başladığı əvvəlki beş il ərzində 23,6%-dən 13,1%-ə enmişdir. Sonrakı illərdə də bu proses davam etmişdir. Əksinə, Abşeron rayonunun xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 59,8%-dən 1997-ci ildə 68,4%-ə, o cümlədən Bakı şəhəri 61%-ə qalxmışdır. AİZ baxımından perspektivli hesab olunan regionların əsas sənaye şəhərlərində dövlət sənaye müəssisələrində sənaye məhsulu istehsalı kəskin sürətdə artmışdır. 1993-cü ilə nisbətən 2000-ci ildə bu müəssisələr sənaye məhsulu istehsalının həcmi Şəki şəhərində 20%, Sumqayıtda 16%, Gəncədə 7%, Lənkəranda 5% təşkil etmişdir. Əsas sənaye sahələrində istehsalın dərin böhranını aradan qaldırmaq və sabitləşdirmək üçün xarici investisiya, elmi-texniki potensialdan, kadrlardan, tex-

nologiyalardan, həmin regionların yerli istehsal şəraiti və imkanlarında AİZ yaradılması formalarında istifadə edilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Abşeron iqtisadi rayonuna Bakı şəhəri və onun rayonları, Abşeron və Xızı rayonlarının ərazisi daxildir. Abşeron iqtisadi rayonu iqtisadi potensialına görə respublikanın ən inkişaf etmiş rayonu sayılır. Ərazisi 5,9 min kv.m., əhalisi 2,3 milyon nəfərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyəti illərində respublikanın digər iqtisadi rayonlarında sənaye daha sürətlə inkişaf etmiş olsa da bu rayonun xüsusi çəkisi çox yüksək olaraq qalırdı. 1992-ci ildə Azərbaycanda istehsal olunan sənaye məhsulunun 59,7%-i, mənfəətin 70%-dən çoxu, əsas istehsal fondlarının 64%-i, əhalinin 28,9%-i Azərbaycan ərazisinin cəmi 6,9%-ni əhatə edən Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşürdü. 1997-ci ilin məlumatlarına görə şərikli müəssisələrin 93%-i, kiçik müəssisələrin 73%-dən çoxu bu rayonun payına düşür. Beləliklə, Abşeron rayonunda bazar strukturalı təsərrüfat sahələri başqa rayonlarda olduğuna nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

Respublikanın milli gəlirinin əsasını təşkil edən neft-qazçıxarma sənayesi ilə yanaşı, neft emalı, neft kimyası, kimya, maşınqayırma, energetika, qara və əlvan metallurgiya, yeyinti və yüngül sənayenin əsas sahələri bu rayonun iqtisadi potensialına daxildir.

Rayon sənayesi çox zəngin təbii ehtiyatlardan, neft, qaz, yodlu-bromlu su ehtiyatlarından intensiv istifadə edilməsi, qeyri-filiz yataqlarının (tikinti daşı, əhəng, kvars qumları, gil və s.) istismarı, həmçinin çoxsahəli kənd təsərrüfatının xammalı əsasında inkişaf etmişdir.

Nef-qazla çox zəngin olan ərazi dünya şöhrəti qazanmışdır. Dəniz neftinin çıxarılması bu zənginliyi bir daha artırmışdır. Neft çıxarılması uzun bir tarixə malik olmaqla, Abşeronun əsas sərvəti sayılır. Hazırda neft çıxarılması qurudan dənizə irəliləyərək Qərb ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasında əsas rol oynayır.

Respublika maşınqayırma müəssisələrinin üçdə ikisindən çoxu Abşeron rayonunda yerləşir. Maşınqayırma sənayesinin əsas hissəsi neft maşınqayırma sahəsi sayılır ki, belə müəssisələrin 14-ü bu rayondadır. Bunlardan Səttarxan adına zavod, Keşlə, Binəqədi, Suraxanı zavodları, dərinlik nasosları, rotor, yellənmə dəzgahları, quyularda ölçmə və turşu ilə yuma əməliyyatları aparıcı qurğular və s. buraxılır. Dərin dəniz özülləri zavodu açıq dənizdə dərin yerlərdə neft çıxarmaq üçün platformalar hazırlayır.

Abşeron iqtisadi rayonunda son illərdə güclü elektrotexnika, radiotexnika sənayesi yaradılmışdır. Bakı məişət kondisionerləri zavodu, soyuducular və s. belə çoxlu müəssisələr yaradılmışdır.

Abşeron iqtisadi rayonunun strukturunda kimya və neft kimyası mühüm yer tutur. Sumqayıt kimya sənayesi birliyi zavodları, Bakı sintetik spirt və kauçuk, plastik kütlələr, sintetik qətranlar, superfosfor gübrələri, bitkiləri, kimyəvi mühafizə vasitələri, kimyəvi yuyucu tozlar, avtomobil şinləri, yod, brom və s. istehsal olunur. Belə məhsulların bir hissəsi yarımfabrikat halında başqa ölkələrə emal üçün aparılır. Son dövrdə bunlardan bir hissəsinin buraxılışı dayanırılıb.

Burada qara və əlvan metallurgiya sahəsi də inkişaf etmişdir. Sumqayıt boru prokatı, alüminium, Bakı poladərilmə, ovuntu metallurgiyası, polad məftillər istehsalı zavodları fəaliyyət göstərir.

Abşeron iqtisadi rayonunda tikinti materialları istehsalı ilə 60-a yaxın müəssisə və təşkilat məşğul olur. Hesablamalara görə respublika tikinti materialları sənayesinin ümumi məhsulunun 70%-dən çoxu bu müəssisələrdə istehsal olunur. Həmin müəssisələr zəngin mineral xammal ehtiyatlarından istifadə edərək divar materialları, dəmir-beton məmulatı, sement, asbest-sement borular, tikinti gipsi, linalium, pəncərə şüşəsi, gipsdən arakəsmələr, şifer və s. istehsal edirlər.

Tikintidə metal sərfini azaldan, tikintinin maya dəyərini aşağı salmağa imkan verən mütərəqqi materiallar və məmulatlar istehsalını inkişaf etdirmək nəzərdə tutulur.

Sənayenin yuxarıda göstərilən ixtisaslaşmış sahələri ilə yanaşı, rayonda elektronika, ağac emalı, yüngül sənaye, yeyinti sənaye sahələri də inkişaf etmiş iqtisadi potensiala malikdir. Burada taxıl kombinatları, ət-süd kombinatları, tütün kombinatları, şərab-pivə zavodları, marqarin, çörək-bulka zavodları, qənnadı, biskvit, makaron fabriklərinin buraxdığı məhsullar respublika əhalisinin tələbatını ödəməklə bəzi hallarda kənara satılır.

Abşeronun iqtisadiyyatını yüksəldən amillərdən biri də kənd təsərrüfatının südlük-ətlik istiqamətində inkişaf etdirilən heyvandarlıq sahəsidir. Əvvəllər inkişaf etdirilmiş quşçuluq, istixana tərəvəzçiliyi əhali tərəfindən güclü inkişaf etdirilən acı sahə tərəvəzçiliyi, kənd təsərrüfatının bir sıra başqa sahələri, zeytunçuluq, üzümçülük, ixtisaslaşmış zəfəran sovxozu, yeyinti sənayesinin Abşeron iqtisadi rayonu Gürcüstan, Şimali Qafqazla sıx əlaqə saxlayır və eləcə də respublika daxilindəki daşınma ehtiyaclarını ödəyir.

Dəniz nəqliyyatı vasitəsilə Orta Asiya dövlətlərinə, Rusiyanın Avropa hissəsinə, Volqa çayı vasitəsilə yük və sərnəşin daşınır. Xəzər dənizinin ən böyük limanı olan Bakı-Volqa-Don, Ağ dəniz – Baltik gəmiçilik kanalları vasitəsilə əlaqələrin dərinləşməsi və beynəlxalq su nəqliyyatına qoşulması imkanları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Abşeron rayonu inkişaf etmiş dəmiryolu, neft, qaz, su kəmərləri şəbəkəsinə malikdir. İqtisadi rayonun dünyanın bir çox ölkələri ilə, həmçinin Respublikanın rayon və şəhərləri ilə sıx əlaqəsini təmin edən beynəlxalq əhəmiyyətli hava nəqliyyat sistemi vardır.

Abşeronun əlverişli təbii iqlim şəraiti, müalicə əhəmiyyətli kurort-sağlamlıq sərvətləri vardır. Xəzər dənizi sahilində əhalinin müalicəsi və istirahəti üçün sağlamlıq ocaqlarının geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Mərdəkan, Buzovna, Zaqulba, Bilgəh və s. sağlamlıq və istirahət zonalarının böyük əhəmiyyəti vardır. Bütün bunlar Abşeronun ümumdünya əhəmiyyətli kurort zonasına çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaradır. Xarici kapital qoyuluşu sürətlə artır. Onun həcmi 1995-ci ildəki 544 mln.ABŞ dollarına qarşı 1997-ci ildə 1568 mln. dollar olmuşdur. Əsasən Abşeron rayonunda yerləşən neft sənayesinə qoyulan xarici sərmayə 1995-ci ildə 784 mln. dollara çatmışdır. Kimya, maşınqayırma, sənaye sahələrində respublikanın xammal imkanlarını və tələbatını nəzərə almaqla yeni məhsullar istehsalı mənimşənilməlidir. 1996-cı ilin axırınadək təkcə kimya sənayesində 25-dək yeni növ məhsul istehsalı mənimşənilmişdir.

Göründüyü kimi, beynəlxalq əhəmiyyətli hava, su, dəmiryolu və avtomobil yollarının qovşağında yerləşən Azərbaycan əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyi ilə yanaşı, güclü istehsal və təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral-xammal ehtiyatları, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, kifayət qədər əmək ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, müalicə əhəmiyyətli kurortrekasiya sərvətləri və s.), inkişaf etmiş texniki-iqtisadi bazaya və struktura, müasir elmi-texniki potensiala və kifayət qədər yüksək kadr ehtiyatlarına malikdir. Burada tam formalaşmış yanacaq-enerji kompleksi, çoxsahəli struktura malik neft-kimya, maşınqayırma, metallurjiya və tikinti kompleksi, onların normal fəaliyyətini və əhalinin tələbatını ödəyən istehsal müəssisələri, çoxsaylı və müxtəlif istiqamətli qabaqcıl elmi-tədqiqat və layihə institutları, istehsal və sosial infrastruktur obyektləri və s. fəaliyyət göstərir. Vaxtilə qabaqcıl texnika və mütərəqqi texnologiyaya əsaslanan bu müəssisələrin son illərdə iqtisadiyyatı bürüyən böhran, investisiya-kapital ehtiyatlarının məhdudluğu və bu kimi amillərin təsiri nəticəsində texniki-iqtisadi səviyyəsi aşağı düşmüşdür ki, bu da dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsal etməyə və xidmət göstərməyə imkan vermir. Aparılan təhlil göstərir ki, burada müxtəlif formalarda azad və birgə təsərrüfatçılıq zonalarının yaradılması üçün zəruri olan ilkin şərtlər mövcuddur.

Bu baxımdan son illər Sumqayıtda AİZ yaradılması istiqamətində görülmüş işləri müsbət qiymətləndirmək olar. Azərbaycanda

(Sumqayıt regionunda) AİZ yaradılması ideyası 1994-cü ilin yazında Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş, 1995-ci ilin mart ayından başlayaraq Azad İqtisadi Zonalar üzrə Yunido Ekspert qrupu Tomas Keller Kerin (İrlandiya) rəhbərliyi ilə xüsusi layihə işlənilib hazırlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti bu layihəni əsasən bəyənmişdir. Sonrakı illərdə Sumqayıtda bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş olsa da, hazırda bu işlər dayandırılmış və başqa regionda AİZ yaranması fikri irəli sürülmüşdür. Hər halda əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, AİZ yaranması mümkün olan konkret zona müəyyənləşdirilsin və praktiki istiqamətdə addımlar atılsın.

Qazax-Gəncə regionu Azərbaycan Respublikasının Gəncə və Qazax iqtisadi rayonlarından ibarət olub, iqtisadi əhəmiyyətinə görə Abşeron iqtisadi rayonundan sonra ikinci yeri tutur. Geniş inkişaf etmiş, əsasən beynəlxalq əhəmiyyətli dəmir, şose, boru-kəmərlər və hava yollarının ərazidən keçməsi, Gəncə və Daşkəsən şəhərlərinin bu regionda yerləşməsi, respublikanın qonşu dövlətlərlə nəqliyyat və iqtisadi əlaqələrin əsas hissəsinin buradan keçməsi, kifayət qədər torpaq ehtiyatı, əlverişli iqlim şəraiti, enerji, su, faydalı qazıntılar və əmək ehtiyatlarına malik olması kimi üstün cəhətləri onu digər regionlardan fərqləndirir.

Faydalı qazıntılardan Daşkəsən dəmir filizi, Zəylik alunit, Çıraq dərəsi kükürd kolçedanı, Xaçbulaq aşkar əhəng ehtiyatları böyük sənaye əhəmiyyətlidir. Bütün bunlar regionda çoxsahəli sənaye və kənd təsərrüfatının yüksək səviyyədə inkişafına əlverişli şərait yaratmışdır. 1994-cü ilin məlumatına görə Azərbaycan ərazisinin 15,5-i, sənaye və kənd təsərrüfatının birlikdə məhsulunun 14,3%-i bu rayonun payına düşürdü. Dağ-mədən, tikinti materialları istehsalı, maşınqayırma, metallurgiya, yüngül və yeyinti sənaye sahələri güclü inkişaf etmişdir. Tikinti materialı kimi Daş Salahlı və Zəyəm mişar daşı, Poylu qum-çınqıl karxanası, Tovuz dəmir-beton konstruksiyalar zavodu vardır. Zəyikdə çıxarılan xammal Gəncə alüminium zavodunda işlənir. Bununla yanaşı burada sulfat turşusu, sulfat duzu, kalium gübrəsi istehsal edilir.

Bu regionda, xüsusən Gəncədə maşınqayırma sənayesi, cihazqayırma, avtomobil təmiri, rabitə avadanlığı buraxan mexaniki zavod, kənd təsərrüfatının texnikası təmiri, texniki avadanlıqları təcrübə zavodu, Qazaxda Zəyəm maşınqayırma, Ağstafa yol maşınları, Şəmkir təcrübə cihazqayırma zavodları fəaliyyət göstərir.

Cihazqayırma zavodunda pnevmatik rele, su sayğacları, nasoslar, «Sənaye rabitə» zavodunda universal elektrik avadanlıqları,

kabel şkafları və s. istehsal olunur. Metal emalı müəssisələri Gəncə ilə yanaşı Xanlar, Daşkəsən, Goranboyda da fəaliyyət göstərir.

Sənaye məhsullarının xeyli hissəsi yüngül sənayenin payına düşür. Bunlardan pambıq və yun parça, tikiş və toxuculuq məmulatları əsas yer tutur. Pambıqtəmizləmə zavodunda pambıq mahlic istehsal edilir. Yüngül sənaye əsasən yerli və qismən gətirilən xammal hesabına işləyir. Ağstafa toxuculuq fabriki trikotaj alt və üst paltarlar istehsal edir. Şəmkir, Tovuz, Qazax kəlağayı sexləri, Qazax «Zili» xalça fabriki və s. sahələr regionun iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynaya bilər.

Yeyinti sənayesi yerli xammal hesabına işləyir. Meyvə şirələri, şərab zavodları, yağ-pendir zavodu, ət kəsimi kombinatları, meyvə-tərəvəz konserv zavodları, taxıl məhsulları kombinatları və s. müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Kənd təsərrüfatının bütün sahələri burada inkişaf etdirilir. Respublikanın üzüm istehsalının 20%-i, kartof istehsalının 70%-i bu iqtisadi regionun payına düşür. Taxılçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, bostan məhsulları ilə yanaşı, geniş heyvandarlıq sahəsi iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir.

Gədəbəy yaylağı və Ceyrançöl qışlağı heyvandarlığın əsas saxlanma yeri bu ərazidə yerləşir. Respublikanın ən iri xəz-dəri, qunduzçuluq sovxozu burada yerləşir.

Göründüyü kimi, respublikanın Gəncə-Qazax regionu özünün təbii sərvətləri, istehsal, təbii-texniki, təbii-iqtisadi potensialına görə inkişaf perspektivi daha optimal sayıla bilər.

İstehsalın sabitləşməsi və inkişaf mənafeyi xarici investisiya imkanlarından, elmi-texniki potensialdan, kadrından və mütərəqqi texnologiyadan geniş miqyasda istifadə etməklə mümkündür. Bu səbəbdən və regionun imkanlarını nəzərə almaqla kompleks funksiyası ixrac-istehsal, ticarət, elmi-texniki inkişaf, bank-sığorta, ekoloji sağlamlıq xidmətləri üzrə yarım zonaları özündə birləşdirən Azad İqtisadi Zona yaradıla bilər.

Lənkəran-Astara rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqini Lənkəran iqtisadi rayonunu əhatə edir. İqtisadi potensialın əsas amili kimi coğrafi cəhətdən Xəzər dənizi və İran İslam Respublikası ilə həmsərhəd olmasıdır. 1994-cü ilin məlumatlarına görə Azərbaycan ərazisinin 7%-i, əhalinin 8,6 və sənaye məhsulunun 9%-i bu regionun payına düşür.

Yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar, iqtisadi münasibətlərin dərinləşdirilməsi, göstərilən istehsal sahələrində əksər müəssisələrin fəaliyyətinin dayandırılması və ya zəifləməsi ilə müşayiət olunur.

Regionun əsas şəhəri olan Lənkəranda istehsalın həcmi kəskin sürətdə azalmışdır. 1990-cı ilə nisbətən 1997-ci ildə şəhərdə sənaye məhsulunun həcmi azalmış, o cümlədən 1996-cı ildə 54% təşkil etmişdir. Şəhərdə əsas sənaye məhsulları istehsalı ya dayandırılmış, ya da kəskin sürətdə azalmışdır. Bu proses 1997-1998-ci illərdə də davam etmişdir. Regionun AİZ yaranmasına olan ehtiyac və imkanlarını qiymətləndirərkən onun qədim ticarət yolu üzərində yerləşməsinə və əhalinin ticarətə meyilli olmasını, kifayət qədər istifadəsiz əmək ehtiyatlarını, elmi-texniki potensialını, Lənkəran-Masallı zonasının respublikada özəlləşdirmənin sürətlə aparılan regionlar sırasında olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Bütün bu amilləri kompleks halda nəzərdən keçirib qiymətləndirdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, regionda ticarət və ixrac yönümlü aqrar-sənaye istehsal zonalarının yaranması mümkündür.

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu Azad İqtisadi Zona yaranmasına geniş imkanı olan regionlardan biri hesab edilir. Kifayət qədər istehsal potensialı var. Azərbaycan ərazisinin 9,2%-i, sənaye məhsulunun 1%-i, kənd təsərrüfatı məhsulunun 8,6%-i və respublika əhalisinin 18%-i bu regionun payına düşür. Əlverişli coğrafi mövqeyi var. Quba-Xaçmaz regionu nəqliyyat baxımından böyük imkanlara malikdir. Magistral dəmiryolunun və avtomobil yollarının, habelə dənizə birbaşa çıxışı olması ərazidə istehsal sahələrini intensivləşdirmək və rayonlararası, eləcə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün çox əlverişli imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasının ən perspektivli kurort rayonlarından olan Yalama-Nabran dəniz sahili zonası ərazisinin olduqca əlverişli təbii uzlaşması burada müalicə əhəmiyyətli sanatoriya və istirahət evlərinin, turist bazalarının yaradılmasına imkan verir.

Regionun iqtisadiyyatında aqrar-sənaye kompleksi, xüsusən kənd təsərrüfatı aparıcı rol oynayır. Kənd təsərrüfatının strukturunda ümumi məhsulun əsas hissəsini verən meyvə-tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış bitkiçilik mühüm yer tutur. Eyni zamanda, taxıl, kartof, üzüm becərilir. Ət, süd, yumurta və yun istehsal edilir. Quşçuluq sənayesi əsasən Siyəzən, Giləzi, Dəvəçidə inkişaf etməklə iri quşçuluq kompleksləri yaradılmışdır.

Quba-Xaçmaz regionunda ticarət, kurort-rekreasiya xidmətləri ixrac yönümlü aqrar sənaye istehsal zonaları yaratmaq mümkün hesab edilir.

Respublikanın şimal-qərbində yerləşən Şəki-Zaqatala regionunun ərazisi faydalı qazıntılarla zəngindir. Respublikada ən böyük olan Filizçay polimetal filiz yatağı burada yerləşir. Respublikanın mis

ehtiyatının hamısı - sink, qurğuşun ehtiyatının 97-99%-i, kükürd kolçedanının isə əsas hissəsi burada cəmləşmişdir. Burada rəngarəng qeyri-filiz faydalı qazıntıları, çoxlu terminal bulaqlar vardır ki, bunlardan İlisu bulaqları fərqlənir.

Ərazinin 27%-i meşəliklə örtülüdür. Elə buradan rayonun gözəl və imkanlı iqlim-torpaq şəraitinə malik olması özünü göstərir. Kənd təsərrüfatının bütün sahələri inkişaf etdirilir. Respublikada istehsal edilən tütünün 75%-i, qərzəklilərin 90%-i, sitrus bitkilərinin 17%-i, az miqdarda çay yarpağı və baramanın 35%-i bu regionun payına düşür. Maldarlıq geniş inkişaf etməklə, xüsusi çəkinin 10%-ni təşkil edir.

Yeyinti sənayesi əsasən Şəki yeyinti kombinatı, meyvə-tərəvəz koserv zavodları, Nij fındıq zavodu, Zaqatala fındıq zavodu, çay fabriki, Şəki ət kombinatı ilə təmsil olunmuşdur. Bu müəssisələrin yerli xammal bazasında işləmək imkanları vardı. Əvvəllər burada istehsal olunan məhsullar respublikanın digər rayonlarına göndərilirdi.

Yağ-pendir, çörəkbişirmə, spirtsiz içkilər, şərq şirniyyatı hazırlayan müəssisələr də rayonda fəaliyyət göstərir.

Şəki-Zaqatala regionunda AİZ yaradılması imkanlarını göstərərək Şəkinin qədim ticarət mərkəzi olmasını, əhalisinin ticarətə meyilliliyini, iqtisadiyyatın sabitləşməsi üçün xarici investisiya elmi-texniki, kadr, texnoloji yardıma ehtiyac olduğunu, son illər qəbul edilmiş qanunlar, normativ aktları ilə bazar iqtisadiyyatına keçid üçün əlverişli şərait yaranmağa başladığını nəzərə almamaq olmaz. Bu baxımdan, Şəki-Zaqatala azad ticarət zonası, ixrac yönümlü aqrar sənaye istehsal zonası yaradılması imkanı olduğunu qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə, hər bir regionda hansı növ AİZ yaradılması onun məqsədi, vəzifələri və funksiyaları regionun konkret şəraitindən asılı ola bilər. Burada birinci növbədə regionun istehsal, elmi-texniki, kadr potensialı və onun vəziyyəti, nəqliyyat şəraiti və təbii resurs, təbii iqlim şəraiti nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Azərbaycan regionlarında, xüsusilə də Abşeron iqtisadi rayonunda, Gəncə regionunda kifayət qədər müxtəlif imkan, istehsal potensialı və əlverişli şəraitin olması bir neçə funksiyalı AİZ, yaxud da xüsusi iqtisadi zonalar yaratmaq imkanı verir. Məsələn, aparılan elmi-tədqiqat işləri göstərmişdir ki, Abşeron iqtisadi rayonunda (Bakı və Sumqayıt şəhərlərində) Xüsusi İqtisadi Zona (XİZ) yaratmaq olar. Sumqayıtda XİZ-in əsas vəzifəsi: şəhərdə yerləşən, ölkənin ağır sənayesinin baza sahələri olan metallurgiya və kimya müəssisələrinin inkişafının təmin edilməsi; ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması; əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi; şəhərin elmi-texniki potensialından istifadə edilməsi ola bilər. Sumqayıt Xüsusi İqtisadi Zonasının devizi «İqtisadiyyatın, elmin inkişafı,

ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması» ola bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında AİZ yaradılması problemi elə həll edilməlidir ki, bir tərəfdən ərazinin yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınsın, əhalinin tarixən vərdiş etmiş olduğu istehsal sahələrini yeni texniki və texnoloji baza üzərində bərpa və inkişaf etdirməklə istehsal potensialı qorunub saxlansın. Eyni zamanda, AİZ-lərin həm daxil olduğu iqtisadi rayonun konkret problemlərinin (ekologiya, işçi qüvvəsindən istifadə, istehsal sahələrinin inkişafı və i.a.), həm də təsərrüfatçılıq formalarının səmərəli inkişafı məsələlərinin həllinə kömək göstərsin. Respublikamıza mütərəqqi texnika və texnologiya, qabaqcıl idarəetmə forma və metodları, xarici kredit, investisiyalar cəlb edilməsi, yüksək keyfiyyətli, dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsullar istehsalının mənimsənilməsi və inkişafı, milli sahibkarlığın inkişafı və əlaqələrinin genişlənməsi bu qəbildəndir. Regionlarımızda AİZ yaradılması zaman etibarilə ardıcılığa görə fərqlənəcəkdir. Həm də respublikanın bütün regionlarında AİZ yaradılması məcburi deyil. Respublikanın regionlarında daha dərin tədqiqatlar aparılmalı, ilk növbədə AİZ yaradılmasına ehtiyacı və imkanı olan regionlar müəyyən edilməli və elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır.

Belə hesab edilir ki, Naxçıvan MR respublikanın AİZ yaradılmasına geniş imkanı və ciddi ehtiyacı olan regionlarından biridir. Onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, hazırkı vəziyyəti, coğrafi mövqeyi, nəqliyyat şəraiti, təbii resursları və onlardan istifadədə yaranmış meyillər bu regionda AİZ yaradılmasını mümkün və zəruri edir.

IX FƏSİL. REGIONAL SİYASƏT VƏ TORPAQ BAZARININ FORMALAŞMASI

9.1. Torpaq bazarının mahiyyəti və onun iştirakçılarının mənafeləri

Azərbaycanın torpaq bazarının formalaşması, bütövlükdə bazar münasibətlərinə keçid kimi ictimai şüura möhkəm yeridilmiş aşkar və məntiqli cəhətdən təcrübədə özünü doğrultmuş prosesdir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə torpaq bazarının formalaşması və fəaliyyəti həddindən artıq sadə, tətbiq üçün daha yararlı, aqrar islahatların nəticəsi üçün sərfəli bir prosesi kimi tanınsa da respublikamızda indiyə qədər müasir torpaq münasibətləri sisteminə, torpaq bazarına biganə münasibət bəslənilir və beləliklə də, torpaq bazarının tərəflərindən biri olan alqı-satqı əməliyyatlarına şişirdilmiş şəkildə baxılır. Bununla belə, torpaq bazarı ideyasının özü bayağılaşdırılır (vulqarlaşdırılır), onun bütün hüdudlarından aktiv istifadə imkanları, o cümlədən regional siyasətə xüsusi maraq göstərən imkanları əldən buraxılır.

Torpaq bazarı – mülkiyyət hüququ (sahibolma, istifadə, sərəncamvermə), bu hüquqların verilməsinin mümkünlüyü (icarə, satış, girov və s.), rəqabət (iştirakçının sərbəst seçilməsi), qiymətqoyma və torpağın sərbəst yaranan qiymətləri kimi tənzimləyicilərə malik torpaq münasibətləri sisteminin bir hissəsidir. Burada həmçinin tənzimləyicilərdən istifadə edilməsində qanunvericilikdə müəyyən olunmuş imtiyazlardan, məhdudiyətlərdən başqa şərtlər də təsir göstərməlidir.

Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada torpaq bazarının göstərilmiş elementləri tam və ya qismən olmasın. Həm də elə bir ölkə yoxdur ki, orada torpaq bazarı daşınar əmlak bazarı və daşınmaz əmlak bazarı, qiymətli kağızlar bazarı kimi fəaliyyət göstərsin.

Torpaq-bazar münasibətlərinin spesifik predmetidir. Hər bir konkret vaxt müddətində torpaq fondunun az bir hissəsi alqı-satqı sistemindən keçir, digər qalan hissə, ümumiyyətlə, bu sferadan kənardadır qalır (məsələn, xüsusi mühafizə olunan ərazilər). Torpaq müəyyən şərtlərlə girov qoyulur, satılır və icarəyə verilir. Nəhayət torpaq münasibətlərinin iştirakçılarının çox az hissəsi mülkiyyət və sahibkarlıq formalarını dəyişirlər. Bununla da torpaq resursları me-

talkəsən dəzgahlardan, maşın və avadanlıqlardan fərqlənir, belə ki, onların hamısı, həmişə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan satılır.

Torpaq bazarı 2 minimum vacib şərtlərə əsaslanır, istənilən torpaq sahəsinin gec və ya tez yeni mülkiyyətçisi (sahibi) olur və hər bir sahənin özünün qiyməti var. Deməli, bu şərtlər varsa, torpaq bazarı da mövcuddur. O, həmişə dövlət və regional siyasət sistemində qurulur, bu da qeyd etdiyimiz iki minimum zəruri şərti cəmiyyətin mənafeyinə istiqamətləndirir. Bu istiqamətləndirmələr sürətlə həyata keçirilərsə, deməli, torpaq bazarı sivil hesab oluna bilər.

Əslində torpaq bazarı xüsusi varlıq kimi torpaq münasibətləri yaradır və müdafiə edir, ondan maksimum məhsuldar istifadə edilməsinə təhrik edir, ondan daha səmərəli istifadə etməyi bacaran mexanizm yaradır. Təcrübədə ideal sxem tez-tez pozulur.

Bazar təsərrüfatına dair tarixi təcrübəyə malik ölkələrdə torpağa laqeyd münasibətə və ona düşüncəsiz münasibətə dair faktlar, ənənəvi torpaq mülkiyyətinə şübhəli münasibətlər xarici iqtisad elmini oyatdı. Bu ölkələrdə ictimai rəyi daha çox həyəcanlandıran odur ki, mənfəət dalınca qaçaraq heç də həmişə cəmiyyətin vahid torpaq potensialını saxlamaq marağı nəzərə alınmır ki, nəticədə torpaq resursları, digərlərinə nisbətən çirkin alver obyektinə çevrilir, torpaq sahələrinin qiymətləri bəzən onların yararlılığı nəzərə alınmadan formalaşır. Buna baxmayaraq real (ideal olmayan) torpaq bazarı torpaq münasibətlərinin iştirakçılarının əksəriyyətinin real maraqlarını əks etdirir. Dövlət bəzi büdcələrin mədaxilində özünəməxsus yer olduğuna görə bazar iqtisadiyyatının fundamental əsasına himayədarlıq etməyə maraqlıdır. Yerli hakimiyyət və idarəetmə strukturları böyük büdcə daxilolmalarında (mədaxilində) (torpaq sahələrindən icarəsi, vergilər, torpaq əməliyyatlarından rüsumlar, bələdiyyə torpaqlarının və s.), işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılmasında, torpaq fondunun saxlanması qayğısından azad olunmasında maraqlıdır. Torpaq sahibləri öz gəlirlərinin torpaq kapitallaşması imkanlarına və öz torpaqlarına əmtəə kimi sərbəst sərəncam vermək səlahiyyətinə malikdir. Torpaq bazarı hesabına külli miqdarda peşəkar bankirlər, vasitəçilər və başqa analoji subyektlər təbəqəsi meydana gəlir və inkişaf edir.

Keçid dövründə Azərbaycanda sivil torpaq bazarı hələlik yoxdur, torpaq sahələrinin ilkin təhkim olunması, onların icarəyə verilməsi və torpaq vergisinin əsasları saxta qiymətlərin müəyyən edilməsi kimi bəzi irəliləyişlər olmuşdur. Kütləvi torpaq sahibliyi, torpaq-bazar münasibətlərində yüksək peşəkar vasitəçilər, torpaq bazar insti-

tutları (banklar, ipoteka və s), rəqabət və sərbəst qiymətlər praktiki olaraq yoxdur.

Qeyd olunanlara baxmayaraq Azərbaycanda torpaq bazarının yaradılmasına cəhd göstərilir, müzakirələr aparılır. Qanunların və qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması zəruriyyəti, torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, torpaqların qiymətinin müəyyən edilməsi sahəsində iş aparılır. Təcrübə göstərir ki, bu bazarın çatışmayan komponentləri yavaş-yavaş aşkara çıxarılacaq, Azərbaycanda torpaq bazarı yaradılacaqdır. Bu isə bir tərəfdən həyata keçirilməkdə olan torpaq islahatlarının-torpaqların paylanması, verilməsi qaydalarına ciddi qanunlar vasitəsilə nəzarət edəcək, digər tərəfdən isə mövcud yalançı özəlləşdirməni yalançı kommersiya bank fəaliyyətini, qiymətlərin yalançı liberallaşdırılmasını və s. aradan qaldıracaqdır.

9.2. Torpaq bazarının formalaşmasının regional xüsusiyyətləri

Torpaq bazarı digər bazarlardan fərqli olaraq daha çox regionaldır. Torpaq – «həddindən çox daşınmazdır, təbiidir» və regional inkişafın universal bazasıdır. Torpaq bazarının 2 fundamental aspekti – torpağın dəyəri və ona sahiblik şərti praktiki olaraq tamamilə regional amillərlə müəyyən olunur. Bundan başqa torpaq bazarının formalaşmasının regional fərqləri torpaq bazarı ideyasının özünə və onun həyata keçirilməsi formalarına müxtəlif münasibətlər yaradır. Regional ziddiyyətlərə malik olmaqla, «problem» rayonların sayı daha çox olan Azərbaycan üçün bu problemin həlli daha zəruridir.

Ənənəvi olaraq qoyunçuluq-maldarlıq, heyvandarlıq, meyvəçilik, heyvandarlıq-kartofçuluq istiqamətlərdə, habelə sırf pambıqçılıq, qoz-fındıq-heyvandarlıq sahələrində vərdişlərə malik keçmiş Qonaqkənd rayonu, Qusar, Gədəbəy, Daşkəsən, Xızı, Bərdə, Sabirabad, Saatlı, Biləsuvar, Qəbələ, Balakən, Zaqatala kimi rayonlar üçün torpaq sahibkarlığı və torpaqdan istifadə, digər rayonlara nisbətən tamamilə fərqli bazar münasibətləri olmalıdır. Əhalinin sayı başqa regionlardan və respublika üzrə orta səviyyədən xeyli yüksək olub, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq resursları məhdud, möhkəm ailə icma münasibətləri ənənələrə malik olan Abşeron kimi regionlarda torpağın mülkiyyətə verilməsi prosesi tamamilə spesifik olmalıdır.

Şübhəsiz şəhər və kənd təsərrüfatı torpaq bazarları da fərqlənəməlidir. Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində torpaq bazarı – bazar münasibətlərinin ilk forması kimi icarə və ya başqa bir formada məqsəduyğundur. Şəraitdən asılı olaraq torpaq vergisi tətbiq edilməklə də şəhər sakinlərinə torpaq payı verilə bilər.

Şəhərsalma planına görə heç bir tikili üçün nəzərdə tutulmamış, faktiki icazəsiz istifadə olunan bina ətrafı torpaqları da bu qaydada həmin mənzillərin sakinlərinin istifadəsinə vermək olar (tikililərin aparılmasına icazə verməmək şərtlə). Hal-hazırda həm Bakı şəhərinin, həm də digər şəhərlərin ərazisində (xüsusilə yeni salınmış massivlərdə) belə torpaq sahələri çoxdur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda şəhərlərdə torpaq bazarının formalaşması, bazar münasibətlərinə keçidin əksinə ola bilər. Ona görə ki, respublikada bazar münasibətləri başlayandan indiyə qədər bazarın real iqtisadi marağı şəhərlərdə yerləşən istehsala, ticarətə və banklara üstünlük verməyə istiqamətləndirilmişdir. «Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» 12 aprel 1992-ci il Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Aqrar islahatın əsasları haqqında», «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» 18 fevral 1995-ci il Azərbaycan Respublikası qanunları, «Torpaq islahatı haqqında» 16 iyul 1996-cı il Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatların dəyişdirilməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərməsinə dair dövlət proqramı və respublika Əmlak Komitəsinin torpaqla əlaqədar qərarları bilavasitə iqtisadiyyatın aqrar bölməsinə aiddir. Həm də bələdiyyə torpaqları və onların istifadəçilərə verilməsi məsələsi hələlik öz həllini gözləyir. Şəhərlərdə torpaq bazarının formalaşması istiqamətində qanunverici əsaslar, fərman və sərəncamlar demək olar ki, yoxdur. Regional siyasətin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində bu boşluğu xüsusilə və ciddi şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, ona görə ki, şəhərlərdə hər cür torpaq sahəsi şəhər mühitinin ümumi və kifayət qədər birləşmiş elementləridir. Onun tərkibində baş verən hər cür dəyişikliklər şəhər əhalisinin çoxunun şəxsi həyat mənafeyinə toxunur (bu mənafehləri dərk etməsələr də). Dünya təcrübəsində yaşayış yerlərinin dəyişdirilməsinə bir o qədər əhəmiyyət verilməsə də, Azərbaycanın şəhər əhalisinin əksəriyyəti üçün belə yerdəyişmələr zəruri şəkildə həm həyat səviyyəsinin, həm də yaşayış tərzinin dəyişməsidir.

İkincisi, praktiki cəhətdən şəhərin bütün torpaq resursları ya özgəninkiləşdirilməsinə icazə verilməyən torpaq sahələri, ya da ictimai-funksional təyinatlı sahələrdir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarından fərqli olaraq şəhər torpaqları fəal və aydın şəkildə kapitallaşmışdır.

Belə ki, sahədə yaradılan kapitalın dəyəri bir qayda olaraq torpaq sahəsinin özünün dəyərlərindən dəfələrlə artıqdır. Azərbaycanın iri və orta şəhərlərinin əksəriyyətində boş və ya az kapitallaşmış torpaq sahələri faktiki yoxdur. Əksinə, onun səmərəli istifadə dərəcəsindən asılı olmayaraq şəhər sərhədlərinin genişlənməsi məsələsi ortaya çıxır.

Üçüncüsü, şəhərlərin ərazisinin əksər hissəsi dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin aktiv özəlləşdirilən müəssisələrinin altındadır, hansı ki, vaxtilə onlara ayrılmış həmin bu torpaq sahələrini də özəlləşdirmək hüquqları vardır.

Dördüncüsü, mənzil tikililərinin xeyli hissəsi (xüsusilə iri şəhərlərdə) bələdiyyə və müəssisələrin (təşkilatların) mülkiyyətindədir. Buna görə həmin tikililərin sakinləri heç bir istifadə hüququ olmadan bu torpaq sahələrindən kollektiv istifadə edənlərdir.

Beləliklə, Azərbaycan şəhərlərində torpaq bazarının potensial predmeti bir o qədər də torpaq yox, torpaq sahələri olan obyektlərdir. Beləliklə, bu cür bazarın iştirakçıları vətəndaşlar yox, daşınmaz əmlakın sahibləri və ya nisbətən boş sahələrə sərəncam verən yerli hakimiyyətdir.

Fikrimizcə, Azərbaycanın şəhərlərində yaxın gələcəkdə bazar iqtisadiyyatının tələbləri səviyyəsində torpaq bazarının formalaşdırılması vacib deyildir. Çünki indiki şəraitdə şəhərdə torpaq bazarının formalaşması sosial-siyasi gərginliyi daha da stimullaşdıracaqdır. Əsas vəzifə isə şəhər əhalisinin mənafehləri ilə torpaq sahələrinin sahiblərinin mənafehlərini nəzakətli şəkildə əlaqələndirməkdir. Dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi xüsusi iqtisadi-hüquqi əsaslarla belə bazara keçmək lazımdır.

9.3. Torpaq vergisi büdcə mexanizminin mənbəyi və torpaqdan istifadə proseslərinin tənzimləyicisi kimi

Torpaq vergisi ikili xarakter daşıyır – bir tərəfdən müxtəlif səviyyələrdə büdcələrin gəlirlərini artırır və eyni zamanda, torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin davranışlarına iqtisadi təsir göstərir.

Yerli, region və respublika büdcələri sistemi qurulmadığına görə hələlik torpaq vergilərində onların xüsusi çəkisi dəqiqləşdirilməlidir. Azərbaycan Respublikası büdcəsinin gəlir hissəsində torpağın icarə haqqından və torpaq vergisindən daxil olmaların payı çox cüzdür.

Torpağın qiyməti, vergi və icarə haqqı, demək olar ki, inflyasiyadan müdafiə olunmadığına görə torpağın özəlləşdirilməsi və alqı-satqısı bu situasiyanı praktiki dəyişdirməyəcəkdir. Buna görə də yerli hakimiyyətlərin torpaq sahələrinə görə ödəmələrinin artırılması hesabına büdcə mədaxilinin payını artırmaq cəhdlərini başa düşmək olar. Onların fikrincə hazırkı dövrdə təsərrüfat subyektlərinə yeganə təsir dairəsi torpaq sahələrinin qiymətlərinin artırılmasıdır. Torpağın qiymətini artırmazdan əvvəl onun gələcək nəticələrini düşünmək lazımdır. Ola bilsin ki, torpağın qiymətinin artırılması sahibkarlıq fəaliyyətini ləngitsin, bu da onsuz da hədsiz dərəcədə azalmış kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını daha da azaltsın, onun strukturuna mənfi təsir göstərsin.

Belə yüngül və aldadıcı yollarla büdcə gəlirlərinin artırılması tədbirləri ancaq inflyasiya xarakteri daşıyır. Onlar ilk növbədə xərc inflyasiyasının artmasına gətirib çıxarır, belə ki, qəbul edilmiş vergitutma mexanizminə müvafiq olaraq torpağa görə ödənişlər istehsal xərclərinə daxil olur. Torpağın qiymətinin hər cür artımı, qiymətlərin və tariflərin artımına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində büdcə gəlirlərinin artımından gözlənilən səmərəni azaldır. Torpağı alanın və istifadə edənin, sonra isə ərəzi inkişaf parametrlərinin səmərəliliyinə torpaq vergisinin tənzimləyici təsiri problemi meydana çıxır.

Torpaq vergisinin artırılması zəruriyyətini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı suallara cavab axtarmaq lazımdır. Əvvəla, torpaq vergisinə sadə büdcə gəliri maddəsindən geniş şəkildə baxmaq lazımdır? İkincisi, (əgər birinci sualın cavabı müsbətdirsə) vergi tənzimləyicilərini (vergi stavkalarının özləri, torpağın qiyməti, sazışların bağlanması şərtləri və s.) işlək edən mexanizmləri təklif etmək, başlıcası da həyata keçirmək olarmı? Bu iki sual kifayət deyildir. Bu suallara cavab birinci növbədə regional siyasətin ümumi strukturunda torpaq vergitutmanın mövqeyindən və torpaq bazarının regional tənzimlənməsinin digər mexanizmlər tərəfindən bu vergitutmanı nə qədər səmərəli və kompleks şəkildə qəbul etmə səviyyəsindən asılıdır.

Regional siyasətin reallaşma mexanizmləri və torpaq bazarının formalaşması və fəaliyyəti müəyyən sistemdə işləyir, onlar çoxlu bir-bəşə və əks əlaqələrlə bağlıdır. Bu sistemdə müəyyən şərti hissələr: məsələn, şəhərsalmanın layihələşdirilməsi mexanizmi (rayon planlarının və baş planların işlənməsi və həyata keçirilməsi) və vergiqoyma mexanizmləri, torpaq sahələrinin alınib-satılması və torpaq mülkiyyətinin formalaşması mexanizmləri, regional siyasətin maliyyə yardımı mexanizmləri, yuxarıda göstərilən bütün fəaliyyətlərin inzibati tənzimlənməsi mexanizmləri və s. ayırmaq olar. Bu mexanizmlərin qar-

şılıqlı əlaqəsi heç də axırıncıların oxşarlığı və ya eyni istiqamətliliyini göstərmir. Məsələn, torpaq bazarı və regional siyasət mexanizmləri arasında tez-tez kəskin ziddiyyətlər yaranır; regionun maraqları (əgər torpaqdan istifadə prosesində belə münasibətlər varsa) torpaq bazasının bütün iştirakçılarının maraqları ilə üst-üstə düşmür. Bu əlaqələr hər şeydən əvvəl qarşılıqlı məhdudiyət əlaqələri xarakterinə malikdir. Nəticədə, məsələn, torpaq vergiqoyma mexanizmi ilə qiymətməmələgəlmə mexanizmi arasında, yerli hakimiyyətlərin sosial yönümlü inzibati-təşkilatı fəaliyyəti ilə torpaq bazasının fəallığı arasında bir qədər dayanaqsız tarazlıq, güzəştli razılaşma əldə olunur.

Regional torpaq siyasətinin iki növünü ayırmaq çətin deyildir. Birincisi – torpağın girovu, icarəsi və satışı kimi vacib şərtləri formalaşdırmaqla ərazinin mənafeyi üçün torpaq münasibətlərini inzibati və nəzərdə tutulan tənzimləmə qanunlarına istiqamətləndirir. İkincisi isə əsasən iqtisadi tənzimləyicilərdir. Hər şeydən əvvəl torpaq vergisinə üstünlük verməyə yönəldilir.

Torpaq bazasının funksionallaşması sferasında regional siyasətin həyata keçirilməsi alətləri son dərəcə müxtəlifdir. Xüsusən də bunu şəhər misalında, daha aydın görmək olur. Fəal şəhərsalma siyasətini həyata keçirmək üçün, məsələn, açıq bazarda hakimiyyətinin torpaq sahəsi alınması, torpaq sahələrinin mübadiləsi, onlara titul verilməsi, ictimai maraqları olan əhali qrupları ilə tikintiyə razılıq əldə olunması və s. istifadə olunur.

Bəzən boş saxlanan torpaqlara vergi cərimələri qoyulması metodları tətbiq edilir, tikintiləri aparmaq üçün və ya torpaq sahələrinin mütləq yenidən qurulması üçün inzibati tələblər irəli sürülür. Dövlət və ya yerli ictimai təşkilatların binalarının altına torpaq sahələri satılan zaman müxtəlif vergilərdən azad etmə, daşınmaz əmlakı almaq üçün xüsusi istiqraz və rəqələri subsidiyalar (bu istiqraz və rəqələrinə xüsusi şərtlər müəyyən etməklə), həm də milliləşdirmə, bələdiyyələşdirmə, torpağın müsadirə edilməsi, torpağın alınması, müstəsna hüquqların verilməsi kimi tədbirlər görülür. Aktiv şəhərsalma siyasətini həyata keçirərkən yuxarıda qeyd olunan metodlar nəzərə alınır.

Yaşayış tikintisi sahəsində milli və regional proqramların həyata keçirilməsində yuxarıda qeyd olunanlara xüsusi maliyyə köməyi vasitələri, «qoruyucu vergi qoymaları», mənzillərin tikintisində istiqrazları torpaq qiymətləri ilə şərtləndirməyi, az gəlirli əhali qruplarının subsidiyalaşması və s. əlavə edilir. Bu alətlərə inzibati mənzil proqramlarının işlənilməsi və hazırlanması və proqnozlaşdırılmasında yerli və dövlət orqanlarının inhisarçı hüquqları, torpaq sahəsində tikililərin

inşasına xüsusi tələblərin qoyulması, əlahiddə şəhər zonalarına xüsusi hüquqların verilməsi və s. əlavə olunur.

Yuxarıda qeyd olunan alətlər torpaqdan tam istifadə olunması və ya tamamilə istifadə olunmaması hallarını aradan qaldırmaq üçün fəaliyyət göstərə bilər. Mülkiyyətdən vergi-cərimələrin tətbiqi əlavə və güclü tədbirlər hesab olunur. Müstəqil xərcləri və tikinti məhdudiyyətləri ilə bağlı olan bu tədbirlərlə şəhərlərin «səpələnməsi»nin qarşısını alan siyasət həyata keçirilir.

Regional torpaq siyasətinin yayılmış elementlərindən biri də müxtəlif torpaq istifadəçiləri üçün torpağın qiymətlərini (həm satın almaq, həm də sərəncam vermək üçün) süni şəkildə əlverişli səviyyədə saxlamaqdır.

Vergiqoymanın bəzi alətləri, xüsusilə mülkiyyət vergisi və torpaq sahəsinin illik vergisi torpaq ayırmalarını artırmağa və onun qiymətini aşağı salmağa şərait yaratmaqla torpaq sahiblərinin gəlirlərini azalda bilər.

Tikintiyə görə, və ya planlaşdırmaya görə ödənişlər və kommunal xidmətlərinə yığımlar tikinti aparan torpaq sahiblərinə ictimai işlərə vəsait qoymaq imkanı verir. Tikintinin sahibi yerli hakimiyyətdirsə, açıq bazarda birinci mərhələdə torpaq alışı, alınan torpaq sahələrinin qiymətlərinin aşağı düşməsinə təmin edir. Torpaq dövlət sərəncamında olduqda, onu icarəyə vermək və ya satmaqla qiymətləri aşağı səviyyədə saxlamaq mümkündür.

Torpaqların ictimai ehtiyaclara əvəzsiz verilməsi daha münasib sayılsa da, ekstremal hallarda bu məqsədə nail olmaq üçün milliləşdirmədən və ya bələdiyyələşdirmədən istifadə olunur.

Torpaq bazarında aktiv regional təsirin mühüm aləti torpaqdan istifadə və torpağa sahiblik şərtlərinin düzəldilməsində yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının hüquqlarından istifadə edilməsidir. Yalnız hər bir müqaviləni və ya konkret öhdəlikləri müəyyən edərək torpaq sahəsinin icarəyə verilməsi və ya satılması şərtlərinin siyahısını və məzmununu tam şəkildə dəqiqləşdirmək olar. Bununla belə təsərrüfat fəaliyyətinin profilinə uyğun və onun ətrafdakı əraziyə, ekologiyaya, memarlıq-planlaşdırma qərarlarına, ərazilərin mənimlənməsi müddətlərinə, təsərrüfatçılığın sosial şəraitinə, bu şərtlərə nəzarət etmək nöqtəyi-əzərdən icarəyə verilən, satılan torpaq sahələrinin, müvafiq obyektləri və s. əlverişli tələblərin nümunəvi siyahısı da vacibdir. Torpağa sahiblik və torpaqdan istifadə şərtləri, qeyd olunduğu kimi torpaq mülkiyyətinin mahiyyətindən irəli gəlir.

9.4. Torpaq bazarının hüquqi tənzimlənməsi

Regional torpaq bazarının funksiyalarını yuxarıda açıqlamağa çalışmışdıq. İndi isə bilavasitə regional hansı torpaq bazarı lazımdır? – mütləqləşdirilmiş və ya regional inkişafın maraqlarına tabe olan.

Müasir bazar cəmiyyətində «mülkiyyət» anlayışı əvvəlki anlayışlardan xeyli fərqli məzmunudur. Belə ki, vaxtilə «mülkiyyət» anlayışı «müqəddəs və mütləq hüquqi mülkiyyət kimi düşünürdülər. Belə yanaşma Roma hüquq qaydalarında ilk dəfə öz əksini tapmışdı. Cəmiyyət baş verən dəyişikliklərin, yeni amillərin (mülkiyyətin ictimailəşdirilməsi, milliləşdirmə və milliləşdirmənin ləğv edilməsi, xüsusi mülkiyyətin müxtəlif formalarının xüsusi çəkisinin dəyişməsi, kapitalın təmərküzləşməsi, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsi, əmtəə-pul münasibətlərinin təşkili və həyata keçirilməsində dövlətin iştirakının aktivləşdirilməsi və genişləndirilməsi və başqa proseslər) təsiri altında elə dərin dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, Qərb tədqiqatçıları daha açıq-aşkar deyirlər ki, XVI-XIX əsrlərdə işlənilib hazırlanmış və qanunlarla möhkəmləndirilmiş bir sıra kateqoriyalar və konstruksiyalar abstraktlaşmışdır.

Şəxsi mülkiyyət hüququ hazırda dünyada artan sayda müxtəlif məhdudiyətlərlə həyata keçirilir, hansıki, onların özləri mülkiyyətin mahiyyətinin ayrılmaz elementlərinə çevrilir.

Mülkiyyət hüququna müxtəlif xarakterli məhdudiyətlərin artmasına, onun sivil və qarşılıqlı qaydaya salınması çərçivəsinin tətbiqi kimi, bu hüququn subyektlərini müəyyən normalara, həmin subyektlərin həqiqi sosial funksiyalarının yerinə yetirilməsinə tabe etmək kimi baxılır. Burada sivil bazarın mənafeləri mülkiyyətin mütləq ideyalarından üstün tutulur. Müasir Qərb qanunvericiliyində mövcud olan mülkiyyət hüququnun yeni konstruksiyaları mülkiyyətin mütləqliyini təsdiq etməkdən uzaqdır.

Torpaq mülkiyyəti və onun müasir forması daha az mütləqdir. Bu, daha çox nəzarət olunan və rəqlamətləşdirilən mülkiyyət formalarından biridir. Torpağa mülkiyyət hüququ münasibətlərinə daha çox məhdudiyətlər qoyulur. Bu cür məhdudiyətlər XIX əsrin hüquq qaydalarında məlum idi və onları ya qonşu torpaq sahələrinin sahibkarlarının maraqları ilə, yaxud da ictimai maraqlarla bağlayırdılar. Qərb ölkələrinin qanunları yavaş-yavaş torpaq sahəsinin mülkiyyətçisini ondan özü istədiyi kimi istifadə etmək hüququndan məhrum edirdi. Son onilliklərdə xüsusi torpaq sahibkarlarından ətraf

mühitin mühafizəsini, sudan istiadənin müəyyən rejiminə əməl edilməsini tələb etmələri və s. yaranmış gərginliklə əlaqələndirirlər.

Torpaqdan istifadə məsələlərinin hüquqi nizamalanmasının gücləndirməsinin bu meyilləri bəzən xüsusi mülkiyyətçi hüququnda torpaq sahələrinin qorunması və istifadə edilməsi üzrə çoxlu öhdəlikləri yerinə yetirməyə məcbur edərək, ardıcıl olaraq mülkiyyətçinin sərbəst sərəncam vermək çərçivəsini daraldır.

Dünyanın əksər ölkələrində şəxsin torpağın sahibi olması üçün bu ölkədə vətəndaşlıq senzi (bir şəxsin bu və ya digər hüquqlarının həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran şərt) və təhsil (sahədən istifadə istiqamətində) senzi olmalıdır. Həm torpaqdan istifadə üzrə qoyulmuş profilə ciddi əməl edilməsi və digər şərtlərin həyata keçirilməsi, həm də çox hallarda qonşu sahələrin mülkiyyətçilərinin razılığı tələb olunur.

Torpaq mülkiyyətinin alınması və onun istifadəsinə sərəncam tələbləri, şərtləri və məhdudiyyətlərinə aid əlavə tələblər dövlət, yerli hakimiyyət və idarəetmə səviyyəsində formalaşır. O, regionların inkişafına dövlət və yerli strukturların marağını, həmçinin bu strukturlar vasitəsilə reallaşdırılan hər bir marağı əks etdirir. Bu əlaqələr, hər şeydən əvvəl, torpaq bazarındakı münasibətlərdə dövlətin və ya regionun siyasəti adlanır.

Güclü urbanizasiya şəhərin tikintisi üçün torpaq sahələrinin ayrılması prosesini tənzimləyən xüsusi normativ sistemin işlənilib hazırlanmasını həyat zəruriyyətinə çevrir. Qanunvericilikdə quraşdırılan obyektlərə bəzi texniki-iqtisadi tələblər müəyyən edilir, yaşayış və ticarət müəssisələrini kirayəyə verənlərə nisbətən daşınmaz obyekt sahiblərinin hüquqları məhdudlaşdırılır, torpaqdan istifadəyə dövlət nəzarəti və torpaqdan istifadə üzrə onun sahibinə öhdəliklərin qoyulmasının gözlənilən halları əks olunur, sahiblərin mənafeyinə kompensasiyaları ödəməklə torpaq sahələrinin ictimai mənafeyi üçün geri alınmasının hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir.

Əksər şəhərlərin torpaq siyasəti şəhərsalma və ayrı-ayrı ərazilərin planlı tikilməsi; «səlahiyyətli tikinti aparının» torpağa sərəncam verməyə şərait yaradılması; şəhər ərazisinin əsassız genişləndirilməsinin qarşısının alınması; mənzil tikintisi sahəsində yerli, regional, milli proqramların birgə həyata keçirilməsi; təbiət, mədəniyyət və tarixi irsin saxlanması; torpaqdan natamam istifadə və tamamilə istifadə olunmaması hallarının aradan qaldırılması; şəhərsalma planlarının reallaşmasında torpaq sahiblərinin və torpaq istifadəçilərinin iqtisadi ziyandan qorunması; torpaq alverinin neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması və s. konkret tədbirlər üzrə reallaşdırılır.

Nə qədər qeyri-adi görünsə də torpaq siyasətinin qeyd olunan komponentlərinin hamısı sahibkarlıq hüququnu dəyişdirməklə tənzimlənen açıq torpaq bazarını yaradır və onun iştirakçılarna bu bazarın əvəzedici xidmətlərini göstərir; torpaq bazar münasibətləri iştirakçılarının qarşılıqlı iddiaların əsas kütləsi sazişləri hazırlayan zaman yaranır, sazişlərin özləri isə güclü hüquqi təminat alır.

Torpaq bazarının inkişafı və torpaq siyasətinin ən mühüm mexanizmlərinə torpaq mülkiyyəti hüququnun möhkəmləndirilməsi üsulları da aid olunur (sahibolma, sərəncamvermə, istifadə). Bu prinsipial, çətin və məsuliyyətli üsuldur ki, onsuz torpaq sahələri üzərində heç bir hüquqi təminat mümkün deyildir.

Azərbaycan Respublikasında torpaq sahələrinin sərhədlərini müəyyən edən və onlardan istifadəni xarakterizə edən aktlar mülkiyyət hüququnun verilməsinə tamamilə yönəldilmiş və ya onu əvəz edən sənədlərlə əsaslandırılmamışdır. Torpaqların bölüşdürülməsi müəyyən ardıcılıqla aparılmamış, torpaq islahatı haqqında qanunun tələblərindən müəyyən qədər kənarlaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında torpaq islahatı haqqında mövcud bazar normativi aktlarına əsasən torpaq islahatı hər yerdə eyni vaxtda torpaq fondunun inventarizasiyası ilə başlanmalıdır.

Nəticədə normal torpaq siyasətinin həyata keçirilməsi və torpaq bazarının formalaşmasının iki başlıca şərti: torpaq sahəsinin sahibinin (sahibkar, sərəncamçı, istifadəçi) statusu və mülkiyyət predmeti (sahibolma, istifadəmə, sərəncamvermə) yaranmalıdır.

Təəssüf ki, Azərbaycanın əksər regionlarında bu mühüm iş praktiki olaraq həyata keçirilməmiş, bəzi yerlərdə isə bu işə hələ başlanmamışdır.

Həmçinin işin təşkilati, material-maliyyə və kadr təminatı kimi prinsipial məsələlərinin həyata keçirilməsi nə Azərbaycan torpaq islahatına dair ilk sənədlər ilə, nə də sonrakı qanunvericilik aktları bloku ilə əsaslandırılmamışdır. Məlumdur ki, bu sənədlərdə aqrar dəyişikliklərin dərinləşdirilməsi və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizmləri öz əksini tapmışdı.

Əvvəlcə regional və yerli büdcələrin müstəqilliyi təmin edilməklə, onların gəlir mənbələrini, o cümlədən də torpaq vergisi və icarəhaqlarının həmin büdcələrə daxil olmalarını təmin etməli, sonra isə həmin vəsaitdən istifadə etməklə, habelə dövlət vəsaitini cəlb etməklə hökumət qərarlarına müvafiq torpaqların inventarizasiyası aparılmalı idi. Respublikada həmin problemin həllində tələsikliyə yol verilmiş, qanunların ardıcılığı təmin olunmamış və bütün bunlara görə

qanunların icra mexanizminin zəif olması, onların icrasını zəiflətməmişdir.

Bundan başqa bu işin həyata keçirilməsi üçün iri həcmdə xüsusi təcrübəsi olan mütəxəssisləri cəlb etmək tələb olunur. Torpağın və digər daşınmaz obyektlərin qeydiyyatı və inventarizasiyası üçün hazırlanmış tədbirlər müqayisə edilməz dərəcədə mürəkkəb və genişdir.

Bu problemin praktiki nəticəsi yeni dövlət torpaq kadastrı olmalıdır. Torpaq kadastrı torpaqların hüquq rejimi və onların torpaq sahibkarları, torpaq istifadəçiləri və icarədarlar, torpaq kateqoriyalarına dair lazımi sənədlər və məlumatlar sistemi kimi qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilir. Həmçinin orada torpaq kateqoriyalarının keyfiyyət xarakteristikası və qiyməti də əks olunur.

Dövlət torpaq kadastrının praktiki əhəmiyyəti bir daha onunla sübut olunur ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi, onun məzmunundakı normativlərin torpaqlardan istifadə və onun mühafizəsi, onların verilməsi (paylanması) və geri götürülməsi, torpağa görə ödəmələrin müəyyən edilməsi, yer quruluşu işlərinin həyata keçirilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinin planlaşdırılmasında hökmən nəzərə alınması tələb olunur.

Göründüyü kimi, söhbət heç bir əsaslı tikinti, bina, qurğu və s. nəzərə alınmadan xalis torpaq sahələrindən gedir. Son illərə qədər Azərbaycanda (dünya təcrübəsinə baxmayaraq) torpaq və onunla bağlı olan bütün əmlaka bütöv bir vahid kimi deyil, yəni müxtəlif daşınmayan, özlərinə məxsus hüquqi rejimi olan obyekt kimi baxılmışdır. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir tamamlanmış obyektə investor almaq istədikdə, o, əmlak münasibətlərini yerli əmlak komitəsində, torpaq məsələsini isə torpaq resusrları komitəsində sənədləşdirməli idi. İndi də bu məsələ öz həllini tapmamışdır.

Yaxşı olardı ki, dövlət torpaq kadastrı, torpaq sahələrinə hüquqlara aid sənədlərin tərtibi və qeydiyyatı vahid bir idarəyə həvalə edilsin. Eyni zamanda, respublikanın bütün regionlarında vahid bir sistem yaradılsın. Bu həm də şəhərlərə aiddir. Mənzillər özəlləşir, onların altındakı və onlarla bağlı ətraf torpaq sahələri dövlətin sərəncamında qalır. Mənzil sahibi evini özəlləşdirmək üçün Bakı şəhərində əvvəlcə müvafiq Mənzil İstismar İdarəsinə (Mənzil Kooperativ İdarəsinə), sonra isə Bakı şəhər İcra Hakimiyyətinin Texniki Inventarlaşma və Mülkiyyət hüquqlarının qeydiyyatı İdarəsinə, evin qabağında həmin binaya məxsus ərazidə qaraj sahəsi üçün həm rayon, həm də Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinə müraciət etməlidir.

Mənzil və ya biiövlükdə binadakı mənzillərin hamısı özəlləşdirildikdə də, onun altındakı torpaq şəhər icra hakimiyyətinin (bələdiyyə idarəsinin) sərəncamında qalır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin indiki mərhələsində bu problemi qaydaya salmaq üçün vahid bir təşkilat yaradılarsa yaxşı olar. Bunun üçün həm torpağın, həm də onun üzərində yerləşmiş başqa daşınmaz mülkiyyət obyektlərinin eyni vaxtda qeydiyyatını aparmaq üçün «torpaqların uçotu» kitabını açmaq kifayətdir.

Nə qədər ki, torpaq sahələrinin fiziki və hüquqi əsasları dəqiq müəyyənləşdirilib qeydiyyatdan keçirilməyib, fiziki və hüquqi şəxslərin torpaq sahələrinin alqı-satqısı əməliyyatlarını aparmaq hüquqlarından danışmaq olmaz. Torpaq sahələrinə mülkiyyət hüququnun qanuniləşdirilməməsi həm torpaqla bazar əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində, həm də ondan sonra çox çətinliklərlə nəticələnə bilər.

Bələdiyyələr və bələdiyyə mülkiyyəti yarandıqdan sonra belə çatışmazlıqlar daha da artmışdır.

Buna görə də regionlarda torpaq bazarının yaradılması bütün torpaqları mülkiyyət hüququ ilə fərdi təhkim etməyə və gələcək torpaq bazarının vəzifələrinə yönəldilmiş, həqiqi inventarizasiyaya əsaslanan torpaq islahatından başlamaq lazımdır. Torpaq bazar münasibətlərinə keçməklə hər kəs özünün istifadə etdiyi, sərəncam verdiyi və sahib olduğu torpağa münasibət statusunu bilməlidir. Bu tələb həm ərazi inzibati qurumuna, həm stadion rəhbərinə, həm səhmdar cəmiyyətinin idarə heyətinə, həm də mənzil sahibinə bərabər səviyyədə şamil edilməlidir, çoxsaylı torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin vahid hüquqi qaydaları yoxdur. Bu sferada müasir hüquq məkanı konkret səlahiyyət sahələrinə ayrılması ilə xarakterizə olunur. Hansıki, onlar müstəqil və bir-birindən fərqli «fərdi» hüquq qaydaları çərçivəsində sənədləşir. Məsələn, əgər təsərrüfat fəaliyyəti torpaqdan istifadənin birbaşa məqsədirdirsə, yəni torpaq sahəsi kənd təsərrüfatı istehsalı üçün alınbsa, yaxud torpaq sahəsi zəruri, lakin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə ayaqlaşmaq, torpaq resurslarının təbii faydalı qazıntılarının istismarı məqsədini daşımayan (məsələn, özəlləşmə və müəssisələrin genişləndirilməsi, yeni sənaye obyektlərinin tikilməsi məqsədilə özəlləşdirilmiş sənaye müəssisəsinin altındakı torpaq) torpaqlardan istifadə qaydalarında fərqlər olmalıdır. Yerlərin təkindən istifadə məqsədilə torpağın alınması və bu hüququn həyata keçirilməsinin xüsusi hüquq qaydaları olmalıdır. Həmçinin azsaylı xalqlar yaşayan ərazilərdə, ekoloji böhran olan təbiəti mühafizə qoruqlarında

və başqa ərazilərdə torpaqdan istifadə edilməsinin tənzimlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Yuxarıda sadaladığımız qanunvericilik hallarının hər biri üzrə torpaq sahələrinin geri alınması, özgəninkiləşdirilməsi və başqasına verilməsinə dair öz qanunvericilik qaydaları tətbiq olunur.

Torpaq sahəsinin təyinatından, onun ölçüsündən, yerləşdiyi ərazidən və başqa hallardan asılı müxtəlif torpaq münasibətlərinin meydana gəlməsi, torpaqdan istifadənin hüquq qaydalarının differensiallaşmasına gətirib çıxarır.

Bu meyil bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin xarakterinə tamamilə uyğun olan mülkiyyət hüququ qaydalarının, bu və ya digər mülkiyyət növünün funksiyalarının və təyinatının müxtəlifliyindən asılı olaraq onun əldə edilməsi və mühafizəsinin üsullarının «fərdiləşdirilməsi» prosesinə uyğun gəlir¹.

Nəticədə öz məzmununa görə kəskin fərqli mülkiyyət hüququ institutları yaranır, bu və ya digər mülkiyyət obyektinin parçalanması və onun müxtəlif yararlı elementlərinin yaranması ilə əlaqədar onların da hər birinə məxsus xüsusi hüquq qaydaları meydana gəlir. Buna əyani misal torpaq sahələri mühitinin üzərində müvafiq yerin təkli, su resursları və hava hövzəsini əhatə edən torpaq sahələrinə mülkiyyət hüququnun təkamülü, sonra isə Qərbi ölkələrdə qanunvericiliklə geoloji kəşfiyyat işlərinə, faydalı qazıntıların hasilatına, su resurslarına, suyun hərəkətverici qüvvəsinə və s. mülkiyyət hüququ yaranmağa başladı. Neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsi və İpək Yolunun inşası ilə əlaqədar belə vəziyyət Azərbaycanda da mövcuddur.

Burada ən mühüm şərt maraqlanan tərəflərin hərəkətlərini vaxt və mühit daxilində uyğunlaşdırmağa imkan verən dəqiq və müfəssəl üsulların olmasıdır.

Regional vasitəli torpaq bazarı sistemində icarə ilə yanaşı, torpaq sahələrinin girovu hakim mövqe tutur.

Girov – yalnız həmin torpaq sahəsində təsərrüfatçıları fəallaşdırmağa (iştirakçılar öz yerlərini dəyişdirməyə meyil göstərmirlər), torpaqdan istifadə edilməsinə əlavə nəzarətə imkan verən dünya torpaq bazar sazişlərində tez-tez rast gəlinən bir formadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda torpaq bazarının bu iqtisadiyyatının, yəni torpaq-girov münasibətlərinin: girovqoyanın və girovverənin müəyyən edilməsi; onların hüquq və vəzifələri; girov sənədləri şəklində girov müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi, girov verildəndən başqa şəxsə girov hüququnun verilməsi üsulları, nəticələri və

¹ Ətraflı bax: Кулагин М.И. Предпринимательство и право. М., 1992.

dövlət qeydiyyatı; girov qoyulmuş torpaq sahəsinə görə girovqoyanın tələbləri və s. müəyyən edilməsi, onun hüquqi əsaslarının yaradılması vaxtı çatmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq sahələrinin girov verilməsi, mövcud əsasnamələrdən irəli gəlir və torpağa girov hüququ məzmunca daşınmaz əmlakı, yəni sahibkarlıq və başqa obyektlərin (həmçinin yaşayış evi, mənzil, bağ, qaraj və başqa əmlak növləri) girov hüququ ilə eynidir.

Daşınmaz əmlaka məxsus olan bu xüsusiyyətlərin hamısı torpaq sahələrinə də aiddir (bəzi müstəsna hallar nəzərə alınmaqla).

Təbii ki, Azərbaycanda torpaq sahələrinin girova verilməsi torpaq bazarının digər istiqamətlərinin düçar olduğu maneələrlə qarşılaşacaqdır. Ona görə də torpaq islahatı, torpaq bazarının yaradılması və həmçinin də torpaq sahələrinin girova verilməsi məsələləri dərin təhlil və tədqiqat əsasında yaradılmış qanunlar, qanunvericilik aktları, sərəncamlar və qərarlarla möhkəmləndirilmiş hüquqi əsaslara malik olmalıdır.

Baxılmış problemə görə aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Azərbaycan Respublikasında yaradılacaq torpaq bazarı təsərrüfat və ərazi inkişaf mənafehlərinin əlaqələndirilməsi, regional münasibətlərin bütün sahələrinin birbaşa tənzimləyici təsirinin, regiondaxili münaqişələrin aradan qaldırılmasının, güclü və dünya təcrübəsində qəbul olunmuş regional siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir. Bununla belə ərazinin torpaq fondlarının formalaşması və sərəncam verilməsində, torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə, mülkiyyət hüququnun verilməsi və s. habelə müvafiq nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsində regional hakimiyyət və idarəetmə orqanları yeni imkanlardan istifadə edə bilər.

2. Torpaq bazarının bütün şərtləri və elementləri (heç bir müstəsnaş normativ qiymətlərin yaranmasından ta torpaq mülkiyyəti formalarının strukturuna təsirinə qədər regional siyasət sferasına daxil olmalıdır. Qanunlar dəqiq və müəyyən olunmuş sərhədlər daxilində torpağı icarəyə, alqı-satqıya, torpaq sahələrinin girovuna və s. mülkiyyət hüququnun verilməsi proseslərinə təsir etmək üçün regional hakimiyyət və idarəetmə orqanlarına səlahiyyət verilməlidir.

3. Torpaq, ictimai inkişafın üstün regional resurslarından biridir, regional (xüsusilə yerli) hakimiyyət və idarəetmə orqanları yalnız torpaq bazarını həyata keçirərək maksimum miqdarda torpaq re-

susrlarını sürətlə satmağa stimullaşdırmaq yolu ilə daha çox qazanc götürməyə çalışmalıdır¹.

4. Muasir torpaq qanunu təşəkkül mərhələsindədir: ardıcıl, yenidən baxılmağa və düzəlişlər aparmağa ehtiyacı olan, daha çevik və daxili əksliklərə malik tənzimləyici hüquqi normalar formalaşır. Lakin torpaq hüququ, torpağa sahibkarlıq, sərəncamvermə, icarə, girov və s. üzrə hüquq normaları işləmə ərəfəsindədir, mübahisəlidir, qanunların icra mexanizmi hələlilik zəifdir. Bununla ələqədər qüvvədə olan və yeni yaradılan qanunların, hüquqi aktların və müxtəlif normaların sistemləşdirilməsi, vaxasını yenidən baxılması məqsədəuyğun olardı. Bu, mövcud əkslikləri aradan qaldırmağa, torpaq münasibətləri subyektlərinin hüquqlarını dəqiqləşdirməyə və təsbit etməyə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, torpaq sahələrinin icarəyə verilməsi, torpaq sahələrinə dair mübahisələrin həllinə, yerin təkindən təsərrüatçılıq üçün istifadə edilməsi və s. dair məsələlər baxılarkən, yerli və regional orqanların iştirakı qaydalarına da yenidən baxılmalıdır.

5. Torpaq siyasəti və torpaq hüququ praktiki olaraq Azərbaycanda eyni vaxtda yaradılır. Onların yenidən işlənməsi və əlavələrlə zənginləşdirilməsi imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Bu nəticəni aşağıdakı mənbələrin təhlilindən əldə etmişdik: torpaq üzərində yüksək səviyyəli xüsusi mülkiyyət və inkişaf etmiş torpaq bazarına malik İtaliyada torpaq islahatı prosesində torpağın 30 il müddətində satışı qadağan edilmişdi. İspaniyada ictimai mülkiyyətə mənsub torpaqlara ilk mərhələdə 10-12 il müddətində satmaq hüququ verilmədən xüsusi mülkiyyət verilir, sonra isə tam mülkiyyətə keçirilir. Bir sıra ölkələrdə alverin qarşısını almaq məqsədilə, qanunvericilik əsasında müəyyən edilmişdir ki, hər cür satın alınmış torpaq müəyyən müddət keçəndən sonra satıla bilər. Məsələn, Yaponiyada ən azı satın alınandan 3 il sonra².

---

¹ Краснов Н.И. Земельная реформа и земельная право в современной России //Государство и право.- 1993, № 12.- С. 3.

² Краснов Н.И. Земельная реформа в земельная право в современной России//Государство и право.- 1993, №12.- С. 3.

X FƏSİL. SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

10.1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin regional istiqamətləri

Ölkə başçısının həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, sosial sahədə sabitlik yaranmış, aparılan xarici iqtisadi siyasət isə ölkədə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bərpasına səbəb olmuşdur. Bütün bunların nəticəsidir ki, istər MDB, istərsə digər dövlətlərlə respublikanın iqtisadi əlaqələri sağlamlaşmağa başlamışdır. Son illərdə xarici ticarət dövriyyəsində də müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. Əvvəlki illərlə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsində ixracın xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Digər tərəfdən iqtisadi islahatların aparılması da sürətlənib. Aqrar sahədə bu iş daha sürətlə gedir, sənaye müəssisələrinin mülkiyyət forması dəyişdirilir. Bütün bu proseslər respublikada sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar açır, bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapmasına imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq iqtisadi inkişafın mühüm amilidir. Odur ki, təsərrüfatçılığın bu formasının inkişaf etməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatının tənzimlənməsində müstəsna roluna ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirən dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün mütləq mülkiyyət forması dəyişdirilməlidir. Bu proses isə artıq respublikada gedir və qarışıq iqtisadiyyatın bərqərar olmasına, sərbəst iqtisadi fəallıq üçün şərait yaradır.

İllər boyu Azərbaycan potensial resurslarından heç də lazımı səviyyədə istifadə edə bilməmişdir. Bir çox qiymətli xammal ilkin emaldan sonra son məhsula çatdırılmaq üçün keçmiş ittifaqın ayrı-ayrı respublika və ölkələrinə göndərilmiş və son nəticədə əldə edilən küllü miqdarda gəlirin cüzi hissəsi Azərbaycana verilmişdir.

Respublikada mövcud olan yeraltı, yerüstü mineral və qeyri-mineral resurslar, əhəmiyyətli dərman bitkiləri, kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişaf etdirilməsi və nəhayət, mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi burada sahibkarlıq üçün geniş imkanlar açır, xüsusən də respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində - Quba-Xaçmaz, Lənkəran-As-tara və Naxçıvan MR-nı göstərmək olar. Bu bölgələrdə bütün im-

kanlar var ki, sahibkarlıq, xüsusilə də onun kiçik formaları inkişaf etsin.

Belə ki, kiçik sahibkarlığın inkişafının ölkə iqtisadiyyatında bir çox üstünlükləri vardır. Burada kapitalın az sərfi, bazar konstruksiyasının çevikliyi, kəskin rəqabət şəraitində fəaliyyət, təsərrüfat fəaliyyətinin böyük risklə bağlılığı mövcuddur.

Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, 60-cı illərdə Avropa ölkələri kiçik sahibkarlığa perspektivsiz bölmə kimi baxırdısa, artıq 1982-ci ildə bu xüsusiyyətlərə görə kiçik sahibkarlığa münasibət tam dəyişmişdir. Bunu İngiltərə və Fransanın təmsalında da görmək olar. Məsələn, İngiltərədə yeni yaradılan iş yerlərinin təqribən yarısı kiçik sahibkarlığın payına düşür. Qonşu Türkiyə dövlətində də bu struktur bölməsinin inkişafına xüsusi fikir verilir. Belə ki, ölkənin ümumi məhsulunun 40%-ə qədəri kiçik müəssisələrin payına düşür.

Kapital qoyuluşuna gəldikdə isə ümumi investisiya qoyuluşunun Almaniyada 44%-i, ABŞ-da 38-i, Koreyada 35,7%-i kiçik sahibkarlığın payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlığın müxtəlif formaları vardır. Mövcud dövr üçün respublikanın bölgələrində sahibkarlığın kommersiya formasına nisbətən istehsal sahəsində inkişafı daha vacibdir. Çünki əksər regionlarda xalq istehlakı mallarına böyük tələbat vardır. Bu tələbatın mövcudluğu digər tərəfdən həmin bölgələrdə istehlak bazarının formalaşmasının zəruriliyini irəli sürür. Bu isə istehsal üzrə kiçik sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əldə edilə bilər.

Respublikada kiçik müəssisələr formalaşdırılıb fəaliyyət göstərir. Məsələn, 2006-cı ilin məlumatları göstərir ki, kiçik müəssisələrin sayı 12232-yə çatıb. Onların yalnız 16,0%-i sənayenin payına, 8,0%-i tikintinin, 11,0%-i kənd təsərrüfatının payına düşdüyü halda 49,7%-i ticarət və içtimai iaşənin payına düşür. Bu göstəricilər bir daha sübut edir ki, yaranan kiçik müəssisələrin az hissəsi istehsalla məşğuldur, əksər hissəsi isə qeyri-istehsalla, yəni kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olur. Bu isə respublika iqtisadiyyatının indiki vəziyyəti üçün bir o qədər də müsbət hal sayıla bilməz. Əhali bu və ya digər, istehlak mallarına olan tələbatını yerli istehsal hesabına deyil, kommersiya strukturları tərəfindən gətirilən mallar hesabına ödəyir.

Sahibkarlığın inkişafının digər üstün cəhətləri də vardır. Daha doğrusu, bu struktur bölməsinin inkişafı istənilən bölgədə həm büdcəni sağlamlaşdırar, həm də infrastrukturun inkişafı üçün şərait yarada bilər. İnfrastrukturun inkişafı isə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması və mütəşəkkil fəaliyyəti üçün zəruridir.

Bir halı qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublika bölgələrində həm maliyyə vəziyyəti, həm də əhalinin iqtisadi vəziyyəti bir o

qədər yaxşı deyildir. Belə bir vəziyyətdən çıxmaq üçün xarici investisiyaya geniş yer vermək lazımdır. Buna imkan var, çünki respublikaya xarici investorların marağı böyükdür.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, sahibkarlığın respublikada inkişafı bir çox problemlərin həllinə kömək edə bilər.

Sahibkarlığın iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətindən bəhs edərək hələ o vaxtlar A.Smit yazırdı: «O özünün şəxsi marağını, mənfəətini izləyir, bu şəraitdə görünməz əllərlə... özünün xüsusi marağını izləməklə o, tez-tez cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir».

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin strateji yolu iqtisadiyyatın bütün sahələrini sərbəst iqtisadiyyat prinsipləri əsasında qurmaq, sahibkarlığı azad bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək yoludur. Bunun üçün dövlətin qarşısında duran yeni quruculuq problemlərindən birinin sahibkarlığın formalaşması və inkişafı problemini uğurla başa çatdırmaq, sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərini reallaşdırmaq lazımdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri, təşəkkülü, inkişaf istiqamətləri, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında əhəmiyyəti bir sıra vətən və xarici ölkələrin iqtisadi mənbələrində geniş şərh edilmişdir. Lakin ölkələrin təbii coğrafi, etnik, demografik xüsusiyyətlərinin, istehsalın ixtisaslaşmasının sahibkarlığın inkişafı prosesində nəzərə alınmasının zəruriliyi zəif tədqiq olunmuşdur.

Müxtəlif və mürəkkəb təbii-coğrafi, iqtisadi şəraitdə və ərazi təsərrüfat quruluşuna malik Azərbaycan Respublikası daxilində yaranmış ixtisaslaşmış rayonlar şəbəkəsinin xüsusiyyətlərini sahibkarlığın inkişafında nəzərə almaq düzgün olardı. Məsələn, neft-qaz ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyi olan Abşeron rayonunda güclü yanacaq, emaledici sənaye sahələri, Xaçmaz iqtisadi rayonunda bağçılıq, tərəvəzçilik, heyvandarlıq və onların məhsullarının emalı əsasında mövcud olmuş aqrar-sənaye kompleksi, zəngin faydalı qazıntı (Daşkəsən dəmir filizi və Zəylük alunit mədənləri, Xaçbulaq aşqar əhəngi yataqları, Çirokidzar kükürd kolçedanı mədəni və s.), kurrort və meşə sərvətlərinə, taxıl, üzüm və pambıq istehsalı imkanlarına malik Gəncə regionu və s.

Azərbaycanın Abşeron və Gəncə regionları müstəsna olmaqla qalan iqtisadi rayonların iqtisadi və sosial inkişafında kənd təsərrüfatı istehsalı mühüm rol oynayır. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında belə regional xüsusiyyətləri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Hal-hazırda təkcə Gəncə iqtisadi rayonunda Gəncə toxuculuq kombinatı – şərab zavodları və s. müəssisələrin demək olar ki, işləməməsinin başlıca səbəbi bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalında sahibkar-

lığın inkişafında ixtisaslaşmanın nəzərdən qaçırılması, istehsalla emalın əlaqələndirilməməsidir.

«Kəndli (fermer) təsərrüfatı haqqında» 8 aprel 1992-ci il, «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» 7 yanvar 1993-cü il, «Aqrar islahatın əsasları haqqında» 18 fevral 1995-ci il, «Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında» 18 fevral 1995-ci il, «Kooperasiya haqqında» 1996-cı il, «Torpaq islahatı haqqında» 16 iyul 1996-cı il və başqa Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar respublikada yaranan yeni mülkiyyət formaları, bazar qurumları, təsərrüfat və müəssisələrin çox hissəsi bilavasitə regionların ərazisindədir. Bu ərazilərdə müxtəlif istiqamətlərdə ixtisaslaşmış istehsal-emal müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Sadalanan qanunlara müvafiq keçmiş koxozların, sovxozların və başqa dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmlakının və torpaqlarının bölüşdürülməsi hesabına 20 mindən artıq kəndli (fermer) təsərrüfat və çoxlu kiçik müəssisə və kooperativ təsərrüfatları yaradılmışdır. Həmin müəssisələrə 961 min hektardan artıq torpaq sahəsi verilmişdir ki, bunun da 486 min hektara qədəri kənd təsərrüfatına yararlı, 327 min hektardan çoxu əkin sahələridir.

Azərbaycanın regionlarında kəndli (fermer) təsərrüfatlarının inkişafına dair materialların tədqiqi göstərir ki, bəzi regionlarda bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi respublika üzrə orta səviyyədə 2,42-3,71 dəfə çox (Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Mil-Qarabağ, Abşeron, Muğan-Salyan), digərlərində isə respublika səviyyəsində və Lənkəran-Astarada isə 2,0 dəfə azdır.

Kəndli (fermer) təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı kooperativləri və kiçik müəssisələrin sürətlə inkişaf etdiyi indiki şəraitdə dövlətin aqrar siyasəti ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynamış pambıq, üzüm, meyvə və giləmeyvə, çay, tütün, taxıl kimi məhsulların istehsalı və emalı sahəsindəki müvəffəqiyyətləri qorunub saxlanmasına yönəldilməlidir. Sahibkarlığın inkişafında bu məsələlərə xüsusi fikir verilməlidir.

Müəssisələrin kiçik, orta və iri qruplarına aid edilməsi əsasən işləyənlərin sayına görə həyata keçirilir. Mövcud təcrübəyə görə müəssisələr aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilir.

Cədvəl 10.1

İşçilərin sayına görə müəssisələrin təsnifatı

Müəssisələrin sahə mənsubiyyəti	İşçilərin sayına görə qruplaşdırma, (nəfərlə)		
	Kiçik	Orta	İri
Sənaye	50	51-300	300-dən çox
Nəqliyyat	15	16-75	76-dən çox
Tikinti	25	26-150	150-dən çox
Ticarət	10	11-50	50-dən çox
Xidmət	10	11-50	50-dən çox

Müəssisələrin təsnifləşdirilməsində onların sahə mənsubiyyəti mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir qrupda sənaye müəssisəsi ilə xidmət müəssisəsi arasında işləyənlərin say fərqi 5-6 dəfə, tikinti müəssisələrilə digər qruplar arasında isə 2 dəfəyə qədər fərq verir. Bu da qanunauyğundur, çünki istehsal xüsusiyyətləri, əhatə dairəsi vardır.

Kiçik müəssisələri əmək kollektivlərinin razılığı ilə mövcud müəssisələr, birliklər, təşkilatlar tərkibində bir neçə struktur vahidlər əsasında yaratmaq olar.

Belə olduqda kiçik müəssisələr təsisçi kimi çıxış edir. Kiçik müəssisənin nizamnamə kapitalının 15% əmək kollektivinə güzəştli şərtlərlə satılır. Onun qalan 85% isə pul auksionları, investisiya müsabiqələri və hərracları vasitəsilə satılır.

Kiçik müəssisənin nizamnaməsi təsisçilər tərəfindən təsdiq edilir. Nizamnamədə müəssisənin fəaliyyət növü, yerləşdiyi yer, sahibkarlıq fəaliyyət sahəsi və məqsədi, idarəetmə orqanı və nəzarət, onların təsir dairəsi, müəssisələrin mülkiyyətini yaratmaq qaydası, onun satın alınması, mənfəətin və gəlirlərin bölüşdürülməsi qaydası müəyyənləşdirilir.

Müəssisəni özəlləşdirmədən sonra dəstəklənməsi imkanını, özəlləşdirmə tələbini, qiymətli kağızlar bazarının konstrukturu və digər bu kimi amilləri nəzərə almaqla Dövlət Əmlak Komitəsi kiçik müəssisənin nizamnamə kapitalının satış növlərinə görə bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul edir.

Kiçik müəssisələrin aşağıdakı qaydalar üzrə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulur:

- özəlləşdirmə barəsində ərizənin rəsmiləşdirilməsi;
- güzəştli abunə yazılışı olan şəxslər adından verilən etibarnamənin notarial qaydada təsdiqi və rəsmiləşdirilməsi;
- Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən müəssisənin özəlləşdirmə payının təsdiqi;

- müəssisənin nizamnamə kapitalının 15%-ni güzəştli şərtlə vəkil edilmiş şəxsin adına rəsmiləşdirilməsi;

- müəssisənin nizamnamə kapitalının 85%-i pul auksionlarında, investisiya müsabiqə və hərraclarında satışın təşkili.

Beləliklə, kiçik müəssisələrin yaradılması hüquqi şəxs rolunu oynayır, yəni onlar digər müəssisələr kimi müstəqildir. Kiçik müəssisələrdə təsisçilər arasında olan əlaqələr müqavilə əsasında idarə olunur.

Kiçik müəssisələrin təsisçiləri iri müəssisələrin yaranmasına, inkişafına və istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsinə, ilkin vəsaitin toplanmasına, istehsal proseslərinin başlanmasına və onların səmərəli fəaliyyət göstərmələrinə şəraiti yaratmalıdırlar.

Bütün səviyyələrdə, istər dövlət orqanları, istərsə də yerli orqanlar kiçik müəssisələrin yaranmasına, onların maddi-texniki təchizatına praktiki köməklik göstərməlidirlər. Bunun üçün baş istehsal sahələrini, istifadə olunmayan maşını, mexanizmi və avadanlıqları, yarımçıq qalmış tikinti obyekt və qurğuları kiçik müəssisələrin istifadəsinə verərək onların maddi bazasını möhkəmləndirməklə sahibkarlığın formalaşmasına və inkişafına yeni imkanlar açmaq olar.

Kiçik müəssisələr və istehsal şəbəkəsi yaradılmasının əsas məsələlərindən biri respublikanın sərbəst iş qüvvəsinin səmərəli istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu məsələni yalnız respublikanın demografik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həll etmək olar. Sərbəst işçi qüvvəni istehsala cəlb etmək bu gün Azərbaycan Respublikası və onun regionları üçün mühüm sosial-siyasi və iqtisadi məsələdir.

Belə ki, Azərbaycanda və onun regionlarında işsizlik statusunu alanların sayı ildən-ilə artır. 1996-cı ildə respublikada işsiz statusu almış əhəlinin sayı 31935 nəfər olmuş və 1998-ci ildə bu göstərici 32,54% artaraq 42329 nəfərə çatmışdır. Ayrı-ayrı regionlarda bu göstərici respublika üzrə orta səviyyədən yüksəkdir, Araz boyunda – 34,07%, Şirvanda – 35,44%, Abşeronda -55,0% və Salyanda – 62,59% olmuşdu (bax: cədvəl 10.2).

Cədvəl 10.2

Məşğulluq xidmətində qeydə alınmış işsizlərin sayı (nəfər)

Regionlar	2000	2005	2006	2000-ci ilə nisbətən 2006-cı ildə faizlə
Abşeron	406	1091	902	2,22 d
Gəncə-Qazax	3808	3636	3677	96,5
Dağlıq Şirvan	1194	1957	1925	162,2
Aran	11108	13984	13478	121,3
Yuxarı Qarabağ	6501	7083	6549	100,7
Şəki-Zaqatala	2552	2968	2647	103,7
Quba-Xaçmaz	1668	1489	1436	86,1
Lənkəran	2443	2360	2148	87,9
Kəlbəcər-Laçın	3317	4043	3834	115,6
Naxçıvan MR	5812	7904	7632	131,3

Bu problem tikinti sənayesi üçün daha aktualdır. Belə ki, yaxın 10-15 il ərzində Azərbaycanda tikintidə işçilərə tələbat ödənilməlidir və təxmini hesablamalara görə 2008-ci ildə respublikada tikinti işçilərinə tələbat 30% artacaqdır. Bundan başqa, bu məsələ bir də ona görə aktualdır ki, hal-hazırda kənd yerlərində mənzillə təmin olunma şəhərdə yaşayan əhalinin sayından üç dəfə azdır. Əlbəttə, kənd infrastrukturunun zəif inkişafını nəzərə alsaq, kənd yerlərində kiçik tikinti təşkilatların da yaradılması daha aktual əhəmiyyət kəsb etdiyini aydın görmüş olarıq.

Respublika əmək ehtiyatlarının ərəzi strukturunda Bakı - 30%, Gəncə - 4,4%, Sumqayıt - 4,2%, Naxçıvan - 3,8%-i, digər şəhər və rayonlar üzrə bu göstərici 20%-i keçir. Hal-hazırda respublikada əmək ehtiyatlarının əksər hissəsi özəl sektorlarda, fermer təsərrüfatlarında və s. çalışır. 2000-ci ilin sonuna kənd təsərrüfatı kooperativlərində və kəndli-fermer təsərrüfatlarında 200 min nəfərdən artıq əhali məşğul olmuşdur.

Lənkəran iqtisadi rayonuna da xüsusi diqqət vermək lazımdır. Bu iqtisadi rayonun tərkibinə respublikanın ən əlverişli dağ rayonları, həmçinin su basmış Xəzər sahilləri daxildir. Lənkəran mövcud əmək ehtiyatlarının sayına görə yalnız Abşeron iqtisadi rayonundan geri qalır. Əhalinin təbii artımı çox yüksəkdir. Naxçıvana xüsusi diqqət vermək lazımdır. Muxtar Respublikanın ərazisi təxminən Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisinə bərabər olmasına baxmayaraq, əhalisi ondan 10 dəfə azdır. Naxçıvanda əmək ehtiyatlarının, habelə tikintidə çalışanların xüsusi çəkisi orta respublika göstəricisindən aşağıdır. Muxtar Respublikanın uzaq və blokada şəraitində

olmasını nəzərə alaraq sosial və istehsal infrastrukturunun kiçik və orta müəssisələrinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır. Qaçqınlar yaşayan rayonların inkişafına fikir vermək lazımdır. Göründüyü kimi, burada tikinti müəssisələrinə tələbat xüsusən çoxdur. Respublikanın rayonlarında iş yerlərinin yaradılması əhalinin iri və orta şəhərlərə axınının qarşısını alacaq, bununla da respublikanın regionları üzrə məhsuldar qüvvələrin bərabər yerləşməsinə şərait yaradacaqdır. Bu isə mövcud əmək ehtiyatlarından, əhalinin təkraristehsal xüsusiyyətlərindən, həmçinin mövcud xammal ehtiyatlarından və regionun ümumi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bunlarla yanaşı, birinci məsələ respublikanın rayonlarında nəqliyyat şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsidir ki, bunsuz iş yerləri yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş proqramı yerinə yetirmək mümkün deyildir. Bu tədbirlərin reallaşdırılması rayonlarda yerli ehtiyatlardan və əmək ehtiyatlarından tam istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Təsərrüfatçılığının ölkə və dünya təcrübəsi göstərir ki, nəqliyyat şəbəkəsinin yaranması ilk mərhələdə xeyli əsaslı vəsait qoyuluşu tələb edir. Lakin sonradan ödənilir və iqtisadiyyatda əsaslı dəyişiklik əmələ gətirir.

10.2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi

Sahibkarlıq adı altında vətəndaşların mənfəəti və ya şəxsi gəlirinin əldə olunmasına yönələn, öz adından və ya hüquqi şəxsin adından və ya hüquqi şəxsin hüquqi məsuliyyəti altında həyata keçirilən təşəbbüslü fəaliyyəti başa düşülür. Sahibkar qanunla qadağan edilməyən, əmtəə istehsalı, kommertiya vasitəçiliyi, ticarət-tədarük, məsləhətçilik və ya digər fəaliyyəti, eləcə də qiymətli kağızlarla əməliyyatlar daxil olmaqla istənilən növ təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Bu sahibkarlıq formaları vətəndaşların mülkiyyəti, eləcə də qanuni əsaslarla əldə edilən və istifadə olunan əmlak əsasında həyata keçirilir.

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasları Azərbaycan Respublikasının 1992-ci il tarixli «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Qanunla rəqləmləşir. Qanunda şəxsi və ictimai təşəbbüsün inkişafı üçün hüquqi əsaslar verilmiş, cəmiyyət və dövlət qarşısında sahibkarlıq subyektlərinin hüquq və cavabdehliyi müəyyən edilmişdir. Sahib-

karlıq subyektlərinə fərdi şəxslər, səhmdar cəməyyətləri və digər birliklər aiddir.

Qanuna müvafiq olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin hər bir subyekti aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- müəssisələrin təsis edilməsi və ya yenidən təşkil edilməsi yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyətini başlamaq və aparmaq, eləcə də müəssisənin əmlakının mülkiyyətçisi ilə müqavilə bağlamaq, bankların təsisatlarında hesablar açmaq, bütün növ hesablaşma, kredit və kassa əməliyyatlarını həyata keçirmək;

- müqavilə əsasında maliyyə vəsaitlərini almaq və istifadə etmək, intellektual mülkiyyət obyektlərini, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətini və mülkiyyət hüququnu cəlb etmək və istifadə etmək;

- istehsal proqramını müstəqil formalaşdırmaq, öz məhsullarının istehlakçıları və təchizatçıları seçmək, ona respublika qanunvericiliyi və müqavilələr çərçivəsində ayrı-ayrı qiymətlər təyin etmək;

- xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirmək, valyuta əməliyyatlarını aparmaq;

- müəssisənin idarə edilməsi üzrə inzibati-sərəncamverici fəaliyyəti həyata keçirmək;

- müəssisə adından və ya mövcud qanunvericiliyə və müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq olaraq müstəqil şəkildə işçiləri işə qəbul etmək və işdən azad etmək;

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə, müqaviləyə və müəssisənin nizamnaməsinə müvafiq olaraq vergiləri və digər məcburi ödəmələri (tədiyyələri) ödədikdən sonra müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətin qalan hissəsinə sərbəst şəkildə sərəncam vermək;

- dövlət sosial-təminat, tibbi və sosial sığorta sisteminin xidmətindən istifadə etmək;

- sahibkarların ittifaqlarını, assosiasiyalarını və digər birliklərini yaratmaq;

- vətəndaşların, hüquqi şəxslərin, dövlət idarəetmə orqanlarının hərəkətlərini qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhkəmədə (iqtisad məhkəməsi) iddia qaldırmaq. Bu qanunla, eyni zamanda, sahibkarların vəzifə borçları da müəyyən olunur. Sahibkar bərlüdür:

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyindən irəli gələn vəzifələri onlar tərəfindən (sahibkarlar) bağlanmış müqavilələrdən, o cümlədən, müəssisənin əmlakının mülkiyyətçisi ilə müqavilə üzrə çıxan öhdəliklərini yerinə yetirməyə;

- müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq bağlanmış müqavilələrə əsasən müəssisənin bütün işçiləri ilə tam şəkildə hesablaşmalar aparmağa;

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq sərbəst və ya müəssisənin adı ilə muzzla işləyən vətəndaşlarla və təşkilatlarla əmək müqavilələri bağlamağa;

- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə və kollektiv müqavilələrə müvafiq olaraq muzzla işləyənlərə əmək fəaliyyəti üçün şəraiti təmin edərək vətəndaşların sosial, tibbi və digər məcburi sığortalanma növlərini həyata keçirməyə;

- əlillərin və digər məhdudlaşdırılmış əməkqabiliyyətli şəxslərin sosial sığortası üzrə mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının qərarlarını həyata keçirməyə;

- müəssisənin gəlirləri haqqında deklorasiyanı vaxtında təqdim etməyə və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş (məyyən edilmiş) qaydada və ölçüdə vergiləri vaxtında ödəməyə;

- kreditorlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin (icra edilməsinin) qeyri-mümkünlüyü haqqında, müəssisələrin müflisləşməsi haqqında xəbər verməyə.

Müasir sahibkar – sahibkarlığın hüquqi statusunu (sahibkarın hüquqlarını, öhdəliklərini və məsuliyyətini), eləcə də sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini bilməlidir. Sahibkarlığın ictimai məzmununu təhlil edərək üç əsas tərkib hissəsini ayırırlar: sahibkarlıq iqtisadi kateqoriya kimi; sahibkarlıq təsərrüfatçılıq metodu kimi; sahibkarlıq iqtisadi təfəkkür tipi kimi.

Sahibkar – kifayət qədər azad fəaliyyətə malik olan müstəqil təsərrüfatçılıq subyekti olaraq minimum xərclə maksimum gəlir etməyə can atır. Ona iki yolla nail olmaq mümkündür: məhsulun qiymətinin yüksəldilməsi yolu ilə və istehsala çəkilən xərclərin aşağı salınması yolu ilə.

Rəqabət və sərbəst sahibkarlıq şəraitində, sahibkar öz istehsalını aparıcı elmi-texniki səviyyədə saxlamaq, onu ucuzlaşdırmasına, iqtisadi məqsədyönlülüyünə nail olmalıdır ki, bu da istehsal xərclərini minimuma endirilməsini, maliyyə, material və əmək resurslarına qənaət edilməsini nəzərdə tutur.

10.3. Xüsusi və kollektiv biznesin təşkilinin forma və metodları

Ölkəmizdə mövcud olan qaydalara görə sahibkarlıq fəaliyyəti aşağıdakı formalara malik ola bilər: muzzdlu əməyin cəlb edilməsini nəzərdə tutmayan fərdi və ailəvi əmək fəaliyyəti kooperativ, səhmdar və icarə müəssisələri və ya firmaları, muzzdlu əməyin cəlb edilməsini nəzərdə tutan yoldaşlıq və məhdud cəmiyyət. Müəssisənin və firmanın statusu kapitalın formalaşması üsulundan (şəxsi, səhmdar, payçı), idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prinsiplərindən (mülkiyyətçi, təsisçi, payçıların yığınağı və ya təsisatçıların yığınağı) və mənfəətin bölüşdürülməsi formasından (şəxsi gəlir, dividend, pay üzrə ödəmə) asılıdır.

Fərdi və ya ailəvi müəssisə özünüödəmə, özünümaliyyətləşdirmə və özünü kreditləşdirmə prinsiplərində fəaliyyət göstərirlər. Müəssisənin sahibi onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə öz əmlakı ilə cavab verir. Fərdi və ya ailəvi müəssisələr onun dövlət qeydiyyatının keçdiyi gündən hüquqi şəxsi hüququna malik olur və yaradılmış hecab edilir. Dövlət qeydiyyatı üçün rayonun icra hakimiyyətinə (bələdiyyə idarəsinə) vətəndaşın ərazisini, müəssisənin yaradılması haqqında ailə qərarının protokolu, nizamnamə və dövlət qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulan siyahı üzrə digər sənədləri təqdim etmək zəruridir.

Yoldaşlıq və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyət vətəndaşların və ya vətəndaş və hüquqi şəxslərin birgə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti üçün birləşməsi deməkdir. Bu qapalı tipli müəssisədir. Yəni, o, səhmlərə malik deyildir. Cəmiyyətin iştirakçıları ancaq öz qoyuluşları çərçivəsində öhdəliklər üzrə məsuliyyət daşıyırlar. Bu - işçilərin deyil, mülkiyyətçilərin ittifaqidir, fərdi və ya ailəvi müəssisələrdə olduğu kimi işçilərin ittifağı deyildir. Buna görə də cəmiyyətin daxilində də münasibət hər şeydən əvvəl onun iştirakçıları tərəfindən öz mülkiyyətçilik səlahiyyətlərinin icra edilməsi ilə müəyyən olunur.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət bütün mülkiyyətçilərin ümumi yığınağında qəbul edilmiş nizamnamə və onların qarşılıqlı münasibətlərini reqlamentləşdirən, təsisədiçi müqavilə əsasında işləyir. Qarşılıqlı münasibətlərin reqlamentləşdirilməsinə hər bir mülkiyyətçinin gəlirdə iştirak payının müəyyən edilməsi üsulları, firmanın inkişafına praktik kömək və s. aiddir. İdarəetmənin ali orqanı iştirakçıların yığınağıdır. Yığınaq cəmiyyətin sədrini seçir və onun səlahiyyət

müddətini müəyyən edir. Eləcə də cəmiyyətin fəaliyyətinin cari rəhbərliyini həyata keçirən işçi icraedici orqan (direksiya) yaradılır.

Bu tipdə sahibkarlıq firmaları Qərb ölkələrində çox yayılıb. Məsələn, İngiltərədə bu cür firmaların – məhdud məsuliyyətli şirkətlərin adları *Ltd*, Almaniyada *GmbH* kimi adlanır və işarə edilir.

Qeyri-məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və ya yoldaşlıq elə təşkilati-hüquqi formasına malik müəssisə və ya firmadır ki, cəmiyyətin bütün üzvləri firmanın bütün əmlakı üzrə öhdəliklərinə qeyri-məhdud sənəballı (tutarlı, kifayət qədər) məsuliyyət daşıyırlar. Hər bir şəxsin cəmiyyətə verə biləcəyi xeyir kimi qiymətləndirilir: məsələn, pullar, əmlak, xidmət, nou-xau. Bu qoyuluşlar yoldaşlığın ümumi mülkiyyəti sayılır. Bu mülkiyyət əsasında və bütün iştirakçıların ümumi razılığı ilə iş həyata keçirilir. Bu cəmiyyətin iştirakçıları hüquqi müstəqillik saxlayırlar, yoldaşlığın özü isə hüquqi şəxs olmur. Bu cəmiyyətdə liderlik kollektiv deyil, şəxsi biznesə məxsusdur. Qeyri-məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq, adətən müəyyən vəzifələrin həll edilməsi üçün sahibkarlar arasında müvəqqəti saziş kimi istifadə olunur.

Səhmdar cəmiyyət - bu, əmlakın, başlıca olaraq səhmlərin satılması, səhmdar cəmiyyətin kapitalının maliyyələşdirilmiş hissəsinə hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızların satışı hesabına formalaşan, birgə təsərrüfat fəaliyyəti üçün vətəndaşların və hüquqi şəxslərin birliyidir. Səhmdarlar səhmdar cəmiyyətinin öhdəlikləri üzrə ancaq özlərinin qoyuluşu həddində (onlara məxsus səhm paketi) məsuliyyət daşıyırlar. Cəmiyyətin əmlakı tamamilə ayrı-ayrı səhmdarların əmlakından ictimailəşir.

Səhm - kapital qoyuluşunu təsdiq edən qiymətli kağız kimi səhm sahibləri müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək, verilmiş səhm kəmiyyətinə (sayına) düşən mənfəət hissəsinin əldə edilməsi hüququnu verir. Pul ifadəsində səhmlərin məbləği, adətən müəssisənin əmlakının (əsas fondlarının) dəyərinə uyğundur. Səhmdə yazılmış qiymət - onun nominal qiyməti deyildir; səhmlərin birjada (bazarda) alındığı qiymət məzənnə dəyəri (bazar dəyəri) və ya səhmin məzənnəsi olur.

Əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün səhmdar cəmiyyəti nizamnamə fondunun 25%-dən çox olmayan bir məbləğdə istiqrazlar buraxmaq və onları vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında yaymaq hüququna malikdir.

İstiqrazlar – bu, təsbit edilmiş faizləri də ödəmək şərti ilə, təyin edilmiş müddətdə sahibinə nominal dəyərini ödəmək öhdəliyini onu buraxan səhmdar cəmiyyətinin üzərinə qoyulduğunu təsdiqləyən qiymətli kağızdır.

İki tip səhmdar cəmiyyət mövcuddur: **açıq və qapalı**.

Qapalı səhmdar cəmiyyəti (qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti) - kapitalı hissələrə bölünmüş və bəzi mülkiyyətçilər arasında xüsusiləşmiş (məsələn, əmək kollektivləri üzvlərinin arasında) firmadır. Həm də mülkiyyət hüququnu təsdiq edən səhmlər satıla bilməz.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti kapitalın səhmlərin açıq şəkildə satılması ilə yanaşı firmadır. Səhm almaq və səhmdar olmaq hər bir şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bütün səhmdar cəmiyyət bazar iqtisadiyyatlı ölkələr arasında ən geniş firmadır.

Səhmdar cəmiyyətin qeydiyyatına alınması üçün sahibkarlıq firmasının digər formalarında zəruri olan sərt kapitalından dəfələrlə çox start kapitalı tələb olunur.

İstənilən formada sahibkarlıq fəaliyyəti təsisəddici sənədlər əsasında başlayır və həyata keçirilir. Səhmdar cəmiyyət nizamnamə əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət isə təsisəddici müqavilə və nizamnamə əsasında mövcud olur. Təsisəddici sənədlərdə cəmiyyətin növü, onun fəaliyyət predmeti və məqsədləri, iştirakçıların tərkibi (təsisçilərin tərkibi), firmanın xüsusi adı, yerləşdiyi yer, nizamnamə fondunun həcmi, mənfəətin bölüşdürülməsi və ziyanın ödənilməsi qaydası, cəmiyyətin rəhbərəddici orqanlarının tərkibi və kompetensiyaları və onlar tərəfindən qərarların qəbul edilməsi qaydası haqqında məlumatlar olur.

Səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması mərhələləri:

- təsisçilərin səhmdar cəmiyyəti yaratmaq niyyətləri haqqında ərazilərin verilməsi;
- səhmlərə abunələrin yazılması;
- fiziki və hüquqi şəxslərin nümayəndələrinin səhmdar cəmiyyətinin təsisçilərinin konfransının və ya yığıncağının çağırılması;
- səhmdar cəmiyyətin təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi;
- nizamnamənin və digər normativ sənədlərin təsdiq edilməsi;
- idarəetmə orqanlarının və təftiş komissiyasının seçilməsi;
- dövlət qeydiyyatı.

Təsisçilər öz aralarında birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydasını və səhmlərə abunə yazılan şəxslər qarşısında məsuliyyətini müəyyən edən müqavilə bağlayırlar. Səhmlər səhmdarlar tərəfindən bu cəmiyyətin təsisçiləri ilə müqavilə əsasında səhmdar cəmiyyətin yaradılması zamanı əldə edilir. «De-yure» ali orqan səhmdarların ümumi yığıncağıdır. Səhmdar cəmiyyətin cari fəaliyyətinə rəhbərlik edən onun icraəddici orqanı sədr və prezident tərəfindən rəhbərlik edilən idarə heyətidir.

Səhmdar cəmiyyət onun dövlət reyestrində qeydiyyatata alındığı andan hüquqi şəxs kimi çıxış edir. Bu qeydiyyat səhmdar cəmiyyətin yerləşdiyi ərazi üzrə müvafiq maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Cəmiyyətin qeydiyyatata alınması üçün təsisçilər ərizə və notariat tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnamə, təsisçilərin konfransının protokolu və səhmlərin ödənilməsinə təsdiq edən bank sənədini təqdim edirlər. Səhmdar cəmiyyətlərin dövlət müəssisələrinin yenidən təşkili yolu ilə yaratdığı hallarda, qeydiyyatata əmək kollektivi və ona müvəkkil olan dövlət orqanının birgə qərarının surətini (nüsxəsini) təqdim edirlər.

Səhmdar cəmiyyətin və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin yaradılması qaydası eynidir. Lakin məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təsisçisi sənədləri səhmdar cəmiyyətinin sənədləri ilə müqayisədə hər bir iştirakçının xüsusi payının, həcmi haqqında, onların qoyuluşlarının həcmi, tərkibi, müddəti və qaydası haqqında əlavə məlumatlara malikdir. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları ona güzəştə gedən (satan) iştirakçının xüsusi payını onların nizamnamə fondunda payına (xüsusi çəkisinə) proporsional olaraq əldə etmək üçün üstünlük hüququndan istifadə edirlər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin ali idarəetmə orqanı onun iştirakçılarının və ya iştirakçıların nümayəndələrinin yığıncağıdır; cari rəhbərliyi həyata keçirən icraedici orqan – müdiriyyətdir. Müdiriyyətə icraçı müdir rəhbərlik edir ki, bu da yığıncağa tabedir.

Səhmdar cəmiyyətin və məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin fəaliyyəti onun yaradıldığı müddət qurtardıqdan sonra və ya onun yaradılması zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə çatdıqdan sonra cəmiyyətin ali orqanının qərarı üzrə yox, tədiyyə qabiliyyətinin olmaması və ya qanunvericiliyin pozulması zamanı məhkəmənin və ya iqtisad məhkəməsinin qərarı əsasında öz fəaliyyətini dayandırır.

Qarışıq müəssisələr xarici kapital da daxil olmaqla bir neçə müəssisənin və ya vətəndaşların qarışıq kapitalı əsasında yaradılan müştərək müəssisəni bildirir. Müştərək müəssisənin yaradılması prosesi məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin təşkili ilə oxşardır. Müştərək müəssisələr müstəqil hüquqi şəxsdir, müstəqil balansla malikdir, he-sablaşma və bankda digər hesabları vardır.

10.4. Sahibkarlığın idarə edilməsinin çevik strukturları

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati formalarından biri muxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və firmaların birliyi. Bu cür birliklərə assosiasiyalar, konsernlər, konsorsiumlar, sahələrarası və regional ittifaqlar aiddir. Birliyə daxil olmuş firmalar özünün təsərrüfat müstəqilliyini və hüquqi şəxs hüququnu saxlayırlar. Birliyin rəhbər orqanları öz funksiyalarını müəssisələrlə müqavilələr əsasında yerinə yetirirlər.

Konsorsium – bu konkret vəzifələrin, iriməqsədli proqram və layihələrin, o cümlədən elmi-texniki, tikinti, təbiəti mühafizə və s. vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün müəssisələrin müvəqqəti könüllü birləşməsidir. Konsorsium dövlət proqramının reallaşdırılması üçün istənilən mülkiyyət formalı müəssisələr birliyinin qüvvəsi ilə yaradıla bilər. Qarşıya qoyulmuş vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra konsorsium öz fəaliyyətini dayandıra bilər və ya iştirakçıların razılığı ilə digər fəaliyyət növü üçün yenidən təşkil edilə bilər. Dünya təcrübəsində konsorsium böyük miqyaslı iri kommersiya və ya maliyyə əməliyyatlarının müştərək aparılması, iri sənaye və ya digər tipli işlərin həyata keçirilməsi, məhsul buraxılışının artırılması üçün yaradılır. Məsələn, iri sənaye-iqtisadi layihələrin reallaşdırılması üçün riskin mənfi nəticələri haqqında hər bir ayrıca iştirakçı üçün minimum itkiləri məhdudlaşdırmaq məqsədilə hər bir iştirakçının birləşmiş maliyyə resursları ilə iri kredit əməliyyatları aparan maliyyə-texniki konsorsiumlar yaradılır. Bu konsorsiumlar həm də vasitəçilikdən mənfəətin əldə edilməsi üçün, eləcə də iri sifarişlərin əldə edilməsi və tenderlərdə tikinti-layihə işlərinə podratın, avadanlıqların təchizat hüququnun əldə edilməsinə görə uğurlu rəqabət məqsədilə də yaradıla bilər. Konsorsiumun iştirakçıları özlərinin təsərrüfat müstəqilliklərini saxlayırlar və digər assosiasiyaların, konsorsiumların, müştərək müəssisələrinin fəaliyyətində də iştirak edə bilər. Müvafiq məqsədli proqramların həyata keçirilməsi üçün konsorsium təsisatların onu təmin (təchiz) edən əmlak və vəsaitlərdən, eləcə də bu proqramın yerinə yetirilməsi üçün digər mənbələrdən daxil edilən vəsaitlərdən istifadə edir və onlara sərəncam verir. Konsorsiumun fəaliyyətinə rəhbərlik etməkdən ötrü rəhbəredici orqan yaranır. Bunun tərkibinə, adətən təsisçi müəssisələrin nümayəndələri daxil edilir.

Konsern – investisiya, maliyyə, təbiəti mühafizə, xarici iqtisadi və digər müştərək fəaliyyətin elmi-texniki və istehsalın inkişafı funksiyalarının könüllü mərkəzləşdirilməsi əsasında fəaliyyəti, eləcə də

müəssisələrin təsərrüfathesablı xidmətlərinin təşkilini həyata keçirən müəssisələr birliyidir. Konsernlər sahəli və çoxsahəli (sənaye müəssisələrini, nəqliyyatı, ticarət və bank sferasını birləşdirən) ola bilər. Müştərək fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün konsern özünün xüsusi idarəetmə orqanlarını yaradır. Bu orqanlara konsernin nizamnaməsinə müvafiq olaraq könüllü şəkildə iştirakçılar, nazirliklər və baş idarələrlə, digər təşkilatlarla və təsisatlarla qarşılıqlı münasibətlərdə özünün səlahiyyətlərinin bir hissəsini, eləcə də sifarişçilərin yerləşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada ayrılmış maddi resursların əldə edilməsi və kapital qoyuluşu ilə bağlı məsələləri həll etmə səlahiyyəti verilir. Konsernin iştirakçıları, eyni zamanda, digər konsernlərin tərkibinə daxil ola bilərlər.

Konsernlər bütün iqtisadiyyatın "həyat təminatı" üçün baza əhəmiyyətinə malik olan sahələrdə xüsusi yer tuta bilər və bəzi hallarda onlara qarşılıqlı əlaqəli qapalı zəncirvari texnoloji proseslər və son məhsul istehsalı və reallaşdırılmasında dərin daxili kooperasiya xarakterikdir.

Assosiasiya – təsərrüfat hesabı, özünümaliyyələşdirmə və özünidarəetmə əsasında müştərək fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə müəssisə və birliklərin könüllü birliyidir. Müəssisə və təşkilatların assosiasiyası ona müəssisə və təşkilatlar tərəfindən könüllü olaraq verilən, eləcə də onun təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində alınan və qanunla icazə verilən digər əsaslarla onun tərəfindən əldə edilən əmlaka mülkiyyət hüququna malikdir. Assosiasiya ona daxil olan müəssisə və təşkilatların əmlakına mülkiyyət hüququna malik deyildir. İstehsal-texniki tipli assosiasiya bir və ya sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqəli olan (bağlı olan) fəaliyyət növlərinin subyektlərinin marağını birləşdirir.

Assosiasiya ona daxil olan müstəqil müəssisələrə münasibətdə ali orqan deyildir. O, ancaq iştirakçı müəssisələrin könüllü şəkildə ötürdükləri, verdikləri funksiyalara və səlahiyyətlərə malik olur.

Assosiasiya yaratmaq arzusunu bildirən müəssisələr tərəfindən təsisedici komissiya yaradılır. Onun funksiyasına təsisedici sənədlərin hazırlanması və assosiasiyaya daxil olmaq arzusunda olanlardan ərazilərin qəbul edilməsi daxildir. Daha sonra təsisçilərin yığıncağı keçirilir ki, bu da assosiasiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edir, assosiasiyaların dövrüyyə vəsaitləri ilə, əmlak və digər maddi dəyərlərlə təmin edilməsi qaydası və müddəti müəyyən edilir. Üzvlük haqları haqqında məsələ həll olunur, nizamnamə qəbul edilir. Nizamnamədə assosiasiyanın adı, rəhbər orqanlarının yerləşdiyi yer haqqında məlumat, onun vəzifələrinin, funksiyalarının, hüquq və öhdəliklərinin siyahısı, üzvlüyün prinsipləri, idarəetmə orqanları,

assosiasiya üzvlərinin ümumi yığıncağı, şura və ya idarəetmə heyəti və icraedici müdiriyyət təşkil edir. Assosiasiya onun nizamnaməsinin qeydiyyatata alındığı gündən hüquqi şəxs hüququnu alır.

Assosiasiyaların iştirakçıları nizamnaməyə riayət etməli, idarəetmədə iştirak etməli və assosiasiyanın qərarlarını yerinə yetirməlidirlər. Onlar assosiasiyanın qərarlarının və nizamnamə ilə müəyyən edilmiş qaydada öz üzvlərinə götürülmüş öhdəliklərin icra edilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Müştərək təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəət payını almaq və bu assosiasiyanın tərkibinə daxil olmayan digər müəssisələrlə müştərək fəaliyyəti həyata keçirmək hüququna malikdirlər.

Fondlar – dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların, assosiasiyaların, digər təsərrüfat birliklərinin və konkret şəxslərin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin və ya digər resursların məqsədli, xüsusi istifadə üçün birləşməsinin təşkilati formasıdır. Fondların pul vəsaitləri bankların xüsusi hesablarında toplanır.

İctimai institut, təşkilat, təsisat kimi başa düşülən fond (məsələn, *BMT-nin Uşaq Fondu*, *ABŞ İrs Fondu*, *Soros Fondu*, *Pensiya Fondu*, *Yol Fondu* və s.) müvafiq təsisçilərlə yaradılır.

Dövlətdə, müəssisələrdə, təşkilatlarda və fiziki (konkret, fərdi) şəxslərdə fondların yaradılması mənbəyi kimi gəlirlər, mənfəət, vergilər və yığımlar, subsidiyalar, istiqrazlar, məcburi və könüllü ödəmələr ola bilər. Fondun idarə edilməsi bu və ya digər təşkilatın subyektləri, vətəndaş qrupu və ya konkret vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Adətən iri fondların başlıca idarəetmə orqanı fondun təsisçilərinin ümumi yığıncağı olur. Fond nizamnaməni rəhbər tutaraq öz fəaliyyətini həyata keçirir.

Müəssisələrin istehsal birliyi və ya sənaye mülkiyyəti obyektinə tipli istənilən firmanın yaradılması mülkiyyət formasının müəyyən edilməsi ilə başlanır. Firmanın işinin səmərəliliyi və onunla qarşılıqlı münasibətlərin sabitliyi, yaradılan firmanın konkret şəraiti üçün bu məsələnin düzgün həllindən daha çox asılıdır. Bu məsələnin həllindən sonra təsisədi sənədlər – nizamnamə və təsisədi müqavilə yaradılır. Müəssisənin fəaliyyətinin məqsədi, vəzifələri və istiqaməti müəyyən edilir, firmanın idarəetmə qaydası, təsisçilərin qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edilir.

Təsisədi sənədlər yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qeydiyyatata alınır. Dövlət qeydiyyatından sonra firma vergi müfəttişliyində qeydiyyatdan keçir. Bankda hesablaşma hesabı açılır, blank, ştamplər və digər müstəqillik atributları əldə etməlidir.

Bütün bunlardan sonra firma biznes sisteminə daxil ola bilər.

10.5. Sahibkarlıq şəraitində rəqabət

Rəqabət işgüzar münasibətlər subyektlərinin hər birinin iqtisadi potensialının reallaşdırılmasına dair suveren hüquqa əsaslanır, bu da labüd olaraq onların arasında toqquşmaya gətirib çıxarır. Belə ki, sahibkarların qarşısında qoyulan məqsədlərə nail olmaq, adətən digər işgüzar adamların mənafehlərinin pozulması ilə və ya bu maraqlara xələl gətirməklə baş verir. Başqa sözlə, müasir sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət «tələb deyil, iştirak etmək zərurətidir» prinsipi üzrə olan vəziyyət deyildir. Buna görə də sahibkarlar arasındakı rəqabəti (yeni, daha səmərəli əmtəə və xidmətlərin, yeni ideyaların, yeni ixtiraların irəli sürülməsi kimi dəqiq təsəvvür etmək lazımdır. Həyat göstərir ki, məhz rəqabətə görə və onun əsasında bazar iqtisadiyyatlı dövlət daha intensiv irəliləyişi ilə xarakterizə olunur.

Rəqabət bazar iqtisadiyyatının konstruksiyalarının vacib elementidir.

Sahibkarlar arasında rəqabətin labüdlüyü müasir bazarda alıcıların satıcılar üzərində üstünlüyü ilə əlaqədardır. İstehlakçıların tələblərini ödəməyə çalışmaqla sahibkarlar istehlakçıların «imkanına» görə qarşılıqlı rəqabətə girərək, özlərinin iqtisadi suverenitetliyini reallaşdırırlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində üç rəqabət tipi fərqlənir: **kreativ, uyğunlaşma və əminedic (təminat verən)**. Kreativ rəqabət şəraitində rəqiblərin fəaliyyəti rəqib üzərində üstünlüyü təmin edən bazar münasibətlərinin hər bir yeni komponentlərinin - yeni məhsul, yeni texnologiya və istehsalın təşkili formaları, bölgü və satışın yeni metodları və s. yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sistemindən ibarətdir. Kreativ rəqabətin əsas əlaməti bazar kontragentlərinin tələb və təklifin mövcud strukturunun dəyişməsinə can atmasıdır. Uyğunlaşma rəqabət davranışı istehsalda yeni innovasiya dəyişmələrini nəzərə alınmasından və istehsalın modernləşdirilməsinə bağlı olan rəqiblərin hərəkətlərini qabaqlamağa cəhd göstərməsindən ibarətdir. Uyğunlaşma rəqabət davranışı o halda tətbiq edilir ki, sahibkar özünün innovasiya imkanlarına axıra qədər yaşamlı olmur. Buna görə də o, hər şeydən əvvəl, çox qısa müddətdə öz rəqiblərinin nailiyyətlərinin sürətini çıxarmağa can atır.

Təminedic rəqabət davranışı, sahibkarın məhsulların keyfiyyətini yüksəltmək, məhsulun assortiment dəstəsinin şəklini dəyişdirmək, təminatlı xidmətlə bağlı olan əlavə xidmətləri göstərmək hesabına bazarda əldə etdiyi mövqeyi uzunmüddətli perspektivə saxla-

mağa və sabitləşdirməyə meyil etməsinə əsaslanır. Təminedicilər rəqabət davranışı, adətən o hallarda tətbiq edilir ki, sahibkarın istehsal və kommersiya proqramını kökündən dəyişdirməyə imkanı olmur və zəif innovasiya potensialına malik olur.

Sahibkar rəqiblik metodlarından asılı olaraq bu və ya digər rəqabət davranışını tətbiq edir. Biznes praktikasında, adətən rəqabətli iki metoddan istifadə edilir: qiymət və qeyri-qiymət. Qiymət rəqabəti müəyyən məhsul istehsalı və reallaşma xərclərinin azaldılması, bu məhsulun çeşidini və keyfiyyətini dəyişdirmədən onların qiymətlərini aşağı salmaqla əlavə mənfəəti əldə etmək uğrunda sahibkarların mübarizəsini özündə əks etdirir. Qeyri-qiymət rəqabəti:

- məhsulun xassələrinin dəyişməsi;
- məhsula keyfiyyətə yeni xassələrin verilməsi;
- həmin tələbatları eynilə ödəmək üçün yeni məhsulların yaradılması;
- mali müşayiət edən qiymətlərin - gətirmə, quraşdırma, sahmanasalma, zamanətli təmir və s. təkmilləşdirmək.

Tarixi planda bazar iqtisadiyyatında rəqabət, qiymət rəqibliyi metodu ilə başlamışdır. Belə hal azad rəqabət dövrünə xarakterikdir. Bu idarəçilik rəqiblərin sahələrarası rəqabətə nisbətən üstünlüyünə xarakterik əlamətlərə uzun müddət ərzində tələbat sisteminin dəyişməyinə əsaslanır.

Müasir səmərəli rəqabət şəraitində qeyri-qiymət metodlarının üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur. Firmalar arasında rəqabətin əsasını diferensiaslaşdırılmış tələb uğrunda mübarizə təşkil edir. Bazarda davranış taktikasını və strategiyasını hazırlayaraq, firma hər şeydən əvvəl, öz istehlak keyfiyyət parametrlərinə görə istehlakçıların sorğularına müvafiq olan məhsulların yaradılması üçün narahatdır. İqtisadi siyasət hazırlamaqla firma hər şeydən əvvəl istehlak ümidinin dinamikasını nəzərə almağa əsaslanır. Bu çərçivədə isə onlar xərclərin aşağı salınması və qiymətlərin azaldılması yollarını müəyyən edirlər. Rəqabətin bu və ya digər metodunun tətbiq edilməsi konkret şəraitdən, müəyyən vaxta firmanın hazırladığı bu və ya digər rəqabət strategiyasından asılıdır. Rəqabət strategiyası – firmanın məqsədlərə nail olmağa yönəldilmiş fəaliyyət konsepsiyasıdır.

İlk əvvəl hər bir firmanın son məqsədi maksimum gəlir əldə etməkdən ötrü əmtəə bazarını inhisarlaşdırmaqdır. Lakin faktlar göstərdi ki, bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə heç bir firma özünün fəaliyyət göstərdiyi bütün illər ərzində bazarı inhisarlaşdırma bilməmişdir. Belə hallar ona gətirib çıxarır ki, hər bir firma yarımstrateji axtarışı həyata keçirir. Yəni öz fəaliyyətində, eyni zamanda, ən azı iki strateji məqsəd

bazarın inhisarlaşdırılması məqsədi və öz fəaliyyətinin bazarın fəaliyyətinin vahid prosesinə uyğunlaşdırmaq məqsədi güdür. Birinci məqsədə görə firmanın fəaliyyəti rəqiblərin sayının azaldılmasına istiqamətləndirilmiş, ikinciyə görə isə digər formalarla korporasiya, assosiasiya formasında uzunmüddətli və qısamüddətli əməkdaşlıq hesabına, yəni, üfüqi və şaquli əlamətlər hesabına risk dərəcəsini azaltmaq yolu ilə, özünün şəxsi vəziyyətini sabilləşdirməyə yönəldir. Birinci məqsəd ilk başlanğıcda rəqiblərə münasibətdə ayrışdırıcı nəzərdə tutur. O, bazarda qüvvələr balansının dəyişməsi ilə nəticələnir. İkincisi isə rəqabət aktivliyinin azalmasını, qüvvələr balansının saxlanmasını nəzərdə tutur (əgər bu qüvvələr müqabil sayılırsa, yəni qüvvələr eynidirsə).

Yarımstrateji formaların axtarışı – inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələri üçün tipik bir haldır. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, birləşdirici strategiya təsadüfi meydana gəlməmişdir. Rəqabət və inhisarçılıq həmişə bazar iqtisadiyyatının qoşa xarakteristikası kimi çıxış etmişdir. Rəqiblər inhisar vəziyyətinə nail olmaq uğrunda mübarizə aparmış, lakin bazarın inhisarlaşdırılması onların hər birində ayrı-ayrılıqda qeyri-mümkün olmuşdur. Buna görə də rəqiblər əslində son nailiyyətlərə heç bir şans olmadığı halda belə, qarşılıqlı mübarizə aparmağa məcbur olurdular. Eyni zamanda, onlar mübarizəni də dayandıra bilmirdilər - bu halda onlar rəqibləri tərəfindən dərhal kənarlaşdırılmalı olacaqdılar.

Bu cür vəziyyətin təzahür formalarının rəqabət – inhisarçılıq nisbətində dinamikasının başa düşülməsinə əsaslanan əlaqələndirmə strategiyasıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında əlaqələndirmə yoldaşlıq əməkdaşlığı deyildir. Əlaqələndirmə rəqabət qüvvələri balansının başa düşülməsinə əsaslanır və bu qüvvələr balansının saxlanması xatirinə qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əlaqələndirmə strategiyasını firmalar inhisarçılıq strategiyası ilə vəhdətdə tətbiq edirlər. Bu isə rəqiblərin davranışının yeni motivlərinin təsiri altında, adətən heç ənmir. Hər bir rəqib, hətta əgər o, həmin konkret bazar vəziyyətinə sülhməramlılıq mövqeyindədirsə də, heç vaxt digər firmalarla müqayisədə yaşamaq şəraitinin nisbətən yaxşılaşması uğrunda mübarizədə rəqib olmaqdan əl çəkməz. Buna görə də sülhməramlılıq nisbi və dəyişkən olur. Həm də onun inhisarçılıq iddiasını mütləqləşdirmək lazım deyildir. Hər bir ciddi firmanın hərəkətində rəqabət strategiyasının hər iki tipinə baxılmalıdır.

Strategiyanın seçilməsi və ya onun əlaqələndirilməsi qarşılıqlı rəqabət prosesində firmaların roluna və marağına aid funksiyalardan asılı olaraq firmalar tərəfindən həyata keçirilir.

Rol funksiyasına müvafiq olaraq firmaları aşağıdakılara bölmək olar: liderlər (bazarda 40%-lik payı olan); liderliyə iddiaçılar (bazarda 30%-lik payı olan); idarəçilər (bazarda 20%-lik payı olan); nəşilər (bazarın taxçalarında çırpılanlar, bazarın 10%-nə qədər).

Sadalanan qruplardan dördüncüsü bazarın taxçalarını axtarıb orada möhkəmlənmək üçün narahatdır. Bu taxça kifayət ölçüdə və mənfəətli olmalı, artım potensialına malik olmalı və rəqiblərin maraqlarına cavab verməlidir. Üçüncü qrup ikinci və birinci qrupun nümayəndələri ilə rəqabətə girmir. İdarəçi liderlərinə qoyduqları yolla gedərək, qüvvə və vəsaitə qənaət edərək, böyük məsafədə daha iri və güclü firmaların arxasınca gedirlər. İkinci qrup bir qayda olaraq, nəzərəcarpacaq hücum potensialını tapır və onun inhisarçılıq iddialı nümayəndələri hər halda izlədikləri firmalara nisbətən öz aralarında daha mühüm rol oynayır. Liderlərin mövqelərinə hücum çoxisti-qamətli (kompleks) xarakter daşıyır, yəni, eyni zamanda, çoxlu istiqamətlər birdən həyata keçirilə bilər (reklam, qiymətlər, malların yeniləşdirilməsi və s. yaxud cinahdan, yəni istiqamətlərdən biri üzrə həyata keçirilir).

Nəhayət, birinci qrup bir tərəfdən digər liderlərin və liderliyə iddiaçıların hücumlarını dəf etməli, digər tərəfdən də ikinci qrupun nümayəndələrinin istifadə etdikləri çox isti və cinahdan mübarizə üsullarını tətbiq etməyə məcburdur. Bazarda vəziyyətdən asılı olaraq liderlər cinahdan hücumlarını dəf etmək üçün cinahdan müdafiə müxtəlif maneələr (qiymət, lisenziya və başqa) yaratmaq yolu ilə çox-istiqamətli hücumları dəf etmək üçün isə pozisiya müdafiəsini tətbiq edə bilər.

Pozisiya müdafiəsi lider üçün məqsədə çevrilməməlidir. Lider üçün savadlı siyasət müdafiənin, hüququn, manevrin və əks-hücumun vəhdətli təşkilinə əsaslanmalıdır. Lider əks-hücumu o anda tətbiq edir ki, onun mövqelərinə hücum olur və sözsüz ki, rəqabətin zəif yerlərinə hücum etmək üçün əks tərəfin yeni mallarına qarşı öz məhsullarının möhkəmliyini və etibarlılığını nümayiş etdirmək zərurəti yaransın.

XI FƏSİL. İSTEHSAL VƏ SOSIAL İNFRASTRUKTURUNUN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI

11.1. İnfrastruktur anlayışının mahiyyəti

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidin müasir mərhələsində ictimai istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək, iqtisadi inkişaf variantlarını işləyib hazırlamaq vacib şərtlərdəndir. Bu problemlərin həllində infrastrukturun inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi şəkildə infrastruktur dedikdə bu və ya digər yardımçı elementlərin məcmuu başa düşülür. O, istehsal və sosial inkişafa təsir göstərir, digər tərəfdən infrastruktur iqtisadi və sosial inkişafın səmərəliliyinin yüksəldilməsi amili, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və əhalinin məskunlaşdırılmasının köməkçi amili kimi çıxış edir.

Regional tədqiqatlarda infrastruktura rayonların və şəhərlərin ixtisaslaşdırılması və kompleks inkişafı, ərazi istehsal komplekslərinin formalaşdırılması vasitəsi kimi baxılır. Regional tədqiqatlarda istehsal və qeyri-istehsal sferalarının bütün elementlərinin kompleks inkişafının təmin edilməsi zəruriyyəti açılır.

Həm vətən, həm xarici ölkələrin tədqiqatlarında infrastrukturun -öyrənilməsinin üç əsas istiqaməti seçilir:

I. «İnfrastruktur» ümumi istifadəli istehsal və qeyri-istehsal sferaları sahələrinin məcmuudur.

Daha çox yayılmış bu fikrin müəllifləri L.İ.Abalkin, V.P.Krasovski, S.S.Nosova, C.T.Toşenko, B.X.Krasnopolski, B.P.Xomeq-yyaiski və başqalarıdır.

2. «İstehsal» (energetika, nəqliyyat, rabitə, elmi idarələr, peşə təhsili) və sosial» (əhaliyə xidmət sahələri) infrastrukturunu fərqləndirilir.

3. «İnfrastruktur» əsil təkrar istehsal elementidir. Bu nəzəriyyə əməyin ərazi bölgüsü, yəni istehsalın ixtisaslaşdırılması və ərazi-istehsal komplekslərinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar həmin komplekslərinin yardımçı, xidmətedici və əməyin ictimai-ərazi bölgüsü elementlərini nəzərdə tutur.

E.B.Alazevin fikrincə regional iqtisadi infrastruktura müəyyən ərazidə həm maddi istehsalın, həm də onun əhalisinin həyat səviyyə-

sinin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün «qurğuların, binaların və xidmət sahələrinin» zəruri qarşılıqlı əlaqələridir.

L.H.Karpsyevə görə infrastruktur dedikdə ictimai istehsalın normal fəaliyyətini təmin edən istehsal və qeyri-istehsal müəssisələrinin və qurğularının məcmuu başa düşülür.

Bir qrup rus və macar alimləri (V.P.Moxin, İ.Marko "Региональные проблемы развития социальной инфраструктуры", М., 1987), regional iqtisadi tədqiqatlarda infrastrukturu istehsal texnologiyalar, əhalinin istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətinin, əhalinin təkrar istehsalının normal inkişafını təmin edən binaların, qurğuların, kommunikasiyaların və ərazinin abadlığı elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi izah edirlər.

İnfrastruktur anlayışını açıqlayan K.Marks qeyd edirdi ki, bu "ümumi əmək vasitələri anlayışıdır, hansı ki, istehsalın maddi şəraitini əks etdirir. Onsuz əmək prosesi tamamilə mümkün deyil, yaxud da o, təkmilləşməmiş şəkildə baş verir". K.Marks əmək vasitələrinə istehsal binalarını, kanalları, yolları və habelə torpağı daxil edir (K.Marks, F.Engels. Əsərləri, II nəşr, 23-cü cild, s. 191).

Yuxarıdakı mülahizələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, yerinə yetirdiyi funksiyalara görə infrastruktur istehsal və sosial infraqurğulara bölmək olar.

11.2. İstehsal infrastrukturunun inkişafının strateji planlaşdırılması

İnfrastruktur sözünün açılışına (infro- alt.strutura- quruluş) görə istehsal infrastrukturunu əsas istehsala görə yardımçı şəkildə görənən iqtisadiyyatın özülü kimi müəyyən etmək olar. Həqiqətən də iqtisadi sistemin inkişafının son vəzifələri nöqtəyi-nəzərdən infrastrukturun inkişafının məqsədi sosial-iqtisadi inkişaf deyil, onun mühüm ilkin şərtlərindəndir.

İstehsal infrastrukturuna məzmun və mahiyyət nöqtəyi nəzərdən yanaşan zaman geniş təkraristehsal prosesinin mərhələlərinə nəzərən onun funksional təyinatına fikir vermək lazımdır. Bu prosesdə istehsal vasitələrinin satışı ilə istehlak infrastrukturunu, istehlak şeylərinin reallaşdırılması ilə isə sosial infrastruktur təşkilatları məşğul olur. Bölgü prosesini isə institusional infrastruktur təşkilatları həyata keçirir.

Fikrimizcə infrastrukturun üç anlayışını fərqləndirmək lazımdır:

1. Mahiyyətə görə bu xalq təsərrüfatında məhsullar tədavülünü təmin edən sferadır.

I dərəcəli səviyyə məhsulların daşınması, saxlanması və satışı funksiyalarına malik müəssisə və təşkilatların məcmuunu əhatə edir.

II dərəcəli səviyyə ictimai təkraristehsal prosesinin normal fəaliyyətini təmin edən maddi subyektlərin məcmuudur.

2. İstehsal infrastrukturunun başlıca vəzifəsi xalq təsərrüfatı kompleksinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə müəssisələrarası əlaqələri təmin etmək, onları vahid təsərrüfat orqanizmində birləşdirmək üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

İstehsal infrastrukturunun funksional təyinatı xalq təsərrüfatında ictimai təkrar istehsal prosesinin normal gedişini təmin etməkdir.

3. İstehsal infrastrukturunun təhlili və planlaşdırılması prosesində onun funksional-sahə strukturunu, yəni nəqliyyat-anbar halqası, informasiya-kommunikasiya halqası, iş xidməti sferası kimi bölmələrini əsas götürmək lazımdır. İstehsal infrastrukturunu təkraristehsal prosesini-maddi nemətlərin tədavülü, onların nəqliyyatlaşdırılması, yığılması, qablaşdırılması, saxlanması və satışının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradan obyektləri əhatə edir.

İstehsala xidmət sistemi isə daha genişdir. Onun vəzifəsi daha səmərəli şəkildə istehsal prosesini daimi yeniləşdirməkdən ibarətdir. Birincidən fərqli olaraq bura istehsal infrastrukturunu sahələri ilə yanaşı tədavül prosesində məhsulun yenidən emalı, əsaslı təmir, avtoservis, maşın-servis və s. daxildir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda tədavül sferası müxtəlif formalarda şərh edilir. Bəziləri tədavül sferasına ticarəti, maddi-texniki təchizatı, tədarükü və satışı daxil edirlər. Digərləri isə bunlara məhsul və məmulatların istehsaldan istehlaka nəql edilməsini də daxil edirlər. Fikrimizcə, ikinci qrupun mülahizə və təklifləri daha məqsədyönlüdür, geniş təkraristehsal prosesinin bütün elementlərini tam əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istifadə səviyyələrinə görə xalq təsərrüfatı, region və ayrı-ayrı müəssisələrin infrastrukturunu fərqlənir. Belə fərq sahələrin alt sistemlərində də vardır. Məsələn, sənayenin, kənd təsərrüfatının, tikintinin infrastrukturunu.

Xalq təsərrüfatı və regional infrastruktur elementlərinin miqdarına görə fərqlənir. Məsələn, nəqliyyat sistemində xalq təsərrüfatı səviyyəsində Nəqliyyat Nazirliyinin magistral dəmiryol xətləri, region səviyyəsində nazirliyin magistral dəmiryol xətlərindən ayrılan xətlər, lokal (yerli) səviyyədə isə sənaye müəssisələrinin qalan dəmiryol xətləri fərqləndirilir. Eyni qayda enerji təchizatı, su təchizatı sistemlə-

rində, rabitə sistemi və kommunikasiyalarda, iş xidməti sferasında, anbar sistemində də mövcuddur.

Beləliklə, müxtəlif səviyyələrdə istehsal infrastrukturunu təkraristehsal prosesinin əhatə dərəcəsinə görə fərqləndirilir.

İstehsal infrastrukturunun inkişafını xarakterizə etmək üçün iqtisadi mənbələrdə və ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində zəruri iqtisadi göstəricilər sistemi təklif olunur.

İstehsal infrastrukturunun ayrı-ayrı sahələrinin daxili texniki-iqtisadi əlaqələrini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan göstəricilər iqtisadi ədəbiyyatda daha geniş şərh edilmişdir.¹

İstehsal infrastrukturunun inkişaf göstəricilərini müxtəlif formalarda sistemləşdirmək olar. Statistik və plan göstəriciləri qruplarını şərh edək.

İstehsal infrastrukturunun statistik göstəricilər qrupu onun obyektlərinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini əks etdirir. İstehsal infrastrukturunun yaranmış vəziyyətini xarakterizə edən statistik göstəricilər cədvəl şəklində tərtib edilir, onun mübtədə hissəsində infrastruktur sahələri və alt sahələr öz əksini tapır:

- bütövlükdə və növlər üzrə nəqliyyat: dəmiryol, avtomobil, su (çay və dəniz), boru-kəmərlər, hava;

- bütövlükdə və növlər üzrə rabitə: poçt, telefon, teleqraf;

- istehsalın maddi-texniki təchizatı sferası bütövlükdə və növlər üzrə: topdansatış ticarət, maddi-texniki təminat, məhsulların tədarükü və satışı.

Cədvəlin xəbər hissəsində istehsal infrastrukturunun sahə elementlərinin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər aşağıdakı bloklar üzrə əks olunur:

- *natural (cinsi) ifadədə infrastrukturun maddi-texniki bazasını əks etdirən:*

a) aktiv hissə («dərəcəli heyət»);

b) passiv hissə ("şəbəkənin inkişafı").

- *infrastrukturun maddi-texniki bazasının keyfiyyəti:*

a) əsas istehsal fondlarının aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi;

b) əsas istehsal fondlarının passiv hissəsinin xüsusi çəkisi.

¹ Автоматизированная система плановых расчетов на транспорте (под. ред. Б.С.Козина и И.Т.Козлова) М., 1981, Экономика материально-технического снабжения (под. ред. Н.Д.Фасоляка). М., 1978, Экономические связи (под. ред. Л.Ф.Тихоновой). М., 1979, В.П.Орешин, планирование производственной инфраструктуры. М., 1986.

- infrastrukturun istehsal resursları:

- a) əmək resursları;
- b) əsas fondlar;
- c) maddi dövriyyə vəsaiti;
- ç) əsaslı vəsait qoyuluşu;

- yerinə yetirilən işlərin həcmi:

- a) natural (cinsi) ifadədə;
- b) dəyər ifadəsində.

- infrastruktur sahələrini qarşılıqlı əlaqələndirmək və calamaq üçün göstəricilər:

- a) bazis sahələri ilə;
- b) sahələrarası elementlərlə.

Plan hesablamaların məntiqinə müvafiq olaraq istehsal infrastrukturunun plan göstəricilərini aşağıdakı bloklarda qruplaşdırmaq olar:

- infrastruktur sahələrinin xidmətlərinə tələbatını, maddi istehsal sahələrinin bazis inkişafını əks etdirən göstəricilər;
- infrastrukturun istehsal göstəricidən istifadə səviyyəsini əks etdirən, istehsal resurslarının vəziyyətini, istifadə dərəcəsi və dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər;
- infrastruktur sahələrində xidmətlərin həcm göstəriciləri;
- istehsal infrastrukturunu və elementlərinin inkişafı üzrə məqsədli meyillər.

İstehsal infrastrukturunun inkişafı və fəaliyyətinə dair göstəriciləri sistemləşdirən zaman onların bir-biri ilə mütləq və nisbi əlaqələrini xarakterizə etmək nöqtəyi-nəzərdən aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Birinci qrup – istehsal infrastrukturunda xidmətlərə tələbatların formalaşması prosesini əks etdirən göstəricilər. Bura nəqliyyat işinin həcmnin-dinamikasının elastikliyi əmsalı, nəqliyyat vasitələrinə tələbatın elastiklik əmsalı, istehsalın yerləşməsində yaranmış dəyişikliyə əlaqədar daşınmalara tələbatın elastikliyi əmsalı və s. daxildir. Bu qəbildən olan əmsalları rabitə, maddi-texniki təchizat, tədarük və başqa sahələr üzrə də xidmətlərə tələbatın formalaşması prosesini xarakterizə etmək üçün işlənilib hazırlanır.

İkinci qrup - infrastrukturda istehsal resurslarının təkrar istehsalını xarakterizə edən göstəricilər. Bura istehsal və əmək resurslarının dinamikası göstəriciləri: yol şəbəkəsinin uzunluğu, elektrik ötürücü şəbəkənin, rabitə xətlərinin uzunluğu, anbarların tutumu, dartıcı qüvvə və s. daxildir.

Üçüncü qrup - infrastrukturda istifadə olunan istehsal amilləri və göstərilən xidmətlərin həcmi arasındakı əlaqəni əks etdirən göstəricilər.

Dördüncü qrup - istehsal infrastrukturunu məhsullarının strukturunu xarakterizə edən göstəricilər.

Əlbəttə qeyd olunan qruplara aid göstəricilər infrastrukturun təşkili, idarə edilməsi sisteminin, habelə tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar dəyişilə bilər. Bazar münasibətlərinə keçid və bazar təsərrüfatı infrastrukturunun yaranması və inkişafı da göstəricilərin təkmilləşdirilməsini tələb edəcəkdir.

11.3. Sosial infrastrukturun ərazi inkişafının metodoloji məsələləri

Əhalinin artmaqda olan maddi və mənəvi tələbatının ödənməsi sosial infrastrukturun formalaşması və yerləşməsi vəziyyətindən asılıdır. İndiki şəraitdə sosial infrastrukturunun formalaşması həm müxtəlif səviyyələrdə və mülkiyyət formalarında istehsalın inkişafında, həm də maddi və mənəvi nemətlər istehsalının artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlətin sosial inkişafa münasibəti belə şərh olunur: «Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur»¹.

Azərbaycan Respublikasının indiki şəraitində (əməkqabiliyyətli əhalinin çox hissəsinin işsizlik üzbatından xaricə axını, regionlarda istehsalın minimuma enməsi, enerji qıtlığı və s.) sosial-mədəni sferanın formalaşmasının ərazi probleminin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial infrastruktur məhsuldar qüvvələrin təkrar istehsalı, yəni insanın mənəvi və fiziki inkişafının ən mühüm amilidir. Sosial infrastrukturun inkişafı əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldir, yeni insanın formalaşdırılması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, işçilərin təhsil, ixtisas, fiziki sağlamlıq və psixoloji möhkəmliyini təmin edir. Əhalinin həyat səviyyəsi çoxcəhətli anlayış olub maddi, mədəni-məişət və sosial nemətlərin istehlak səviyyəsi və onlara tələbatın ödənilməsi dərəcəsi

¹ Azərbaycan. -1995.- 8 noyabr.

ilə müəyyən edilir. Əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən istehlak fondu, real gəlirlər kimi sintetik göstəricilərlə yanaşı əhalinin sosial infrastruktur obyektləri ilə təmin olunması səviyyəsini, onun keyfiyyətini (əhalinin ümumi və yaşayış sahəsi ilə təmin olunması səviyyəsi, hər 10000 nəfərə xəstəxana çarpayılarının miqdarı, mənzil sahəsinin abadlığı və s.) göstəricilərdən də istifadə olunur.

Beləliklə, regional inkişafda sosial infrastrukturun rolu ikilidir: bir tərəfdən, onun potensialı ictimai inkişafın səmərəliliyinə təsir göstərən və məhsuldar qüvvələrin inkişafını müəyyən edən amillərdən biridir, digər tərəfdən isə sosial infrastrukturun formalaşması müxtəlif regionların əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yollarından biridir.

Ərazi bölgüsündə əhalinin həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsində sosial infrastrukturun inkişafı hesabına əhalinin məşğulluğunun artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə respublikada I və II mərhələlər üzrə keçirilmiş özəlləşdirmə nproqramlarının kiçik və orta müəssisələrin demək olar ki, əksəriyyəti sosial infrastruktur obyektləridir. Bunların istifadəyə verilməsi və genişləndirilməsi hesabına 44600 nəfərdən çox adam işə düzəlmişdir.

Sosial infrastruktur obyektlərinin inkişafınınəinki ərazi bölgədə əhalinin gəlirlərinin artırılmasında, həmçinin də həmin gəlirlərin reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Regionların sosial infrastrukturunu obyektləri ilə təmin olunması pullu xidmətlərin maddi bazasında əsassız fərqlər əhalinin gəlirlərinin reallaşmasında da qeyri-bərabər şərait yaradır. Bəzi rayonlardan əhali axını təkcə həmin rayonlarda işləyənlərin əməkhaqqının səviyyəsindən yox, həmçinin də burada qazanılan pul vəsaitlərinin reallaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır.

Müxtəlif regionların əhalisinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün mühüm amil güzəştli əsaslarla pulsuz xidmətlərin inkişafıdır. Deməli, əhalinin müvafiq sosial infrastruktur növlərinə aid müəssisələrlə və eyni keyfiyyət səviyyəsində xidmətlərlə təmin edilməsi tələb olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və sosial infrastrukturunun inkişafı zəhmətkeşlərin asudə vaxtlarının artması ilə sıx əlaqədardır. Sosioloqların müəyyən etdiyinə görə asudə vaxt dedikdə iş vaxtındankənar elə vaxt hissəsi başa düşülür ki, ondan özünün mədəni-texniki səviyyəsini yüksəltmək, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, mədəni istirahət, müxtəlif görüşlər üçün istifadə edir. Ev əməyinə və xidmətə sərf olunan vaxtın qısaldılması asudə vaxtın

artırılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, öz xarakterinə görə ev əməyi asudə vaxtına nisbətən iş əməyinə yaxındır.

Kommunal təsərrüfatının inkişafı, xüsusilə də mənzillərin abadlığı dərəcəsinin yüksəldilməsi, mənzillərin qaz, elektrik enerjisi, mərkəzləşdirilmiş qızdırıcı şəbəkə, kanalizasiya və su kəmərləri ilə təchiz olunması ev təsərrüfatında vaxt məsrəflərini azaltmağa imkan verir.

Regionlarda əhalinin həyat səviyyəsinin və onu müəyyən edən sosial infrastrukturun inkişaf göstəricilərinin bərabərləşdirilməsi prosesinə heç də bu göstəricilərin respublika səviyyəsinə çatdırılması kimi baxmaq olmaz. Burada söhbət yalnız regionlarda sosial infrastrukturunun inkişaf göstəricilərinin normativ kimi qəbul olunan səviyyə ilə müqayisədən gedə bilər. Respublika normativlərindən onların fərqi rayonların regional xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmalıdır.

Hazırkı dövrdə nə respublika üzrə, nə də regionlar üzrə sosial infrastrukturun imkanlarının normativ göstəriciləri işlənilib hazırlanmamışdır, halbuki, buna böyük ehtiyac vardır. Fikrimizcə, belə normativləri keçmiş SSRİ-də işlənilib hazırlanmış və müttəfiq respublikalar üzrə diferensiaslaşdırılmış (əhalinin milli, dini, tarixi adət-ənənələrini, təbii iqlim şəraitini nəzərə almaqla) normativləri respublikanın, onun rayonlarının müasir şəraitini, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar gözlənilən dəyişiklikləri nəzərə almaqla yenidən işləyib hazırlamaq lazımdır.

Əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial infrastrukturunun ərazi inkişafına ciddi maneçilik törədən bu obyektlərin tikilməsinə dövlət büdcəsindən vəsait ayırması sistemidir. Bu vəsait əsasən nazirlik və idarələrə ayrılır, rayon təşkilatları isə bu vəsaitin cüzi miqdarını alır ki, onunla da müasir tələblərə cavab verən obyektləri tikmək və ya mövcud binalarda yenidənqurma işləri aparmaq mümkün deyildir.

Sosial infrastruktur obyektlərinin tikilməsinə büdcə vəsaitinin bölüşdürülməsi işini qarşılıqlı əlaqələndirmədən nazirlik və idarələr həyata keçirirdilər ki, bu da vəsaitin səpələnməsinə, tikinti bazasından tam istifadə edilməməsinə səbəb olurdu.

Fikrimizcə, sosial infrastrukturun inkişafının dövlət maliyyələşdirilməsini regional və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur.

Sosial infrastruktur əmək ehtiyatlarının və əhalinin miqrasiyasının tənzimlənməsinə də təsir göstərir. O, bəzən xalq təsərrüfatı mənafeələrinə uyğun gəlməyən istiqamətlərdə gedir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının işçi qüvvəsinə ehtiyacı olan ərazilərdən (məsələn, Quba rayonunun Qonaqkənd, Dəvəci və Siyəzən rayonlarının dağlıq və dağətəyi ərazilərindən Xaçmaz, Quba və Siyəzən şəhərlərinə,

Kədəbəy, Daşkəsən, Ağcakənd rayonlarından Gəncə şəhərinə və s.) iş yerləri nisbətən çox olan regionlara əhali axınını belə miqrasiyaya aid etmək olar.

Əhalinin həyat səviyyəsinə birbaşa sosial infrastruktur vasitəsilə təsir göstərməsi yeni mənimsənilən ərazilərdə və istehsalatda güclü stimullaşdırma vasitəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, əməkhaqqına yüksək əlavə əmsalları əhalini həmin sahələrə cəlb edir. Neft Daşlarının mənimsənilməsi, Metropolitenin tikintisi, Gəncə alüminium zavodunun inşası və istifadəyə verilməsi buna əyani misaldır. Lakin bu, əhalinin yükəək səviyyədə uyğunlaşmasını təmin etmir. Bu regionlarda kadrları və digər işçiləri saxlamaq üçün həmin ərazilərdə sosial infrastruktur obyektlərinin və qurğularının tikilməsini və yüksək səviyyədə inkişafını təmin etmək lazımdır. Eyni zamanda, kadrların daim məskunlaşması və əhalinin uyğunlaşma dərəcəsi yalnız əhalinin sosial infrastrukturunu obyektləri ilə təmin olunmasının mütləq səviyyəsindən yox, həm də başqa rayonlarla müqayisədə göstəricilərin yüksəldiyindən asılıdır.

Məlumdur ki, respublikanın rayonları eyni dərəcədə əmək ehtiyatları ilə təmin olunmamış, həm də əməkqabiliyyətli əhalinin ictimai istehsalatda cəlb edilməsi səviyyəsinə görə fərqlənir. Bununla əlaqədar, bəzi rayonlar üçün kadrların yerlərdə möhkəmləndirilməsi, miqrasiyanın azaldılması və yerli əməkqabiliyyətli əhalinin ictimai istehsalatda cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə ev və şəxsi həyatı təsərrüfatda çalışan əmək ehtiyatlarını bu işlərdən azad etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması, qadın və kişi əməyi arasında disproporsiyaların aradan qaldırılması, sosial infrastrukturun rolunun gücləndirilməsi başlıca şərtlərdəndir. Digər regionlar üçün isə sosial infrastruktur sahələrin inkişafı ev və həyatı təsərrüfatda məşğul olan əhalinin müəyyən hissəsini ictimai istehsalatda cəlb etməklə yanaşı əmək aktivliyinin sərhədlərini genişləndirir.

Sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı onu xarakterizə edən göstəricilər, onların hesablanması qaydası və onun ardıcılığı növbəti fəsildə müfəssəl şərh olunur.

XII FƏSİL. SOSIAL SFERASI SAHƏLƏRİNİN STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI

12.1. Sosial sferası sahələrinin strateji planlaşdırılmasının vəzifələri

Məlumdur ki, uzun illər sosial inkişafa, sosial sahələrə ikincidərəcəli əhəmiyyət verilmiş və keçmiş ittifaq dövründə ona "qalıq" prinsipində vəsait ayrılmışdır, həm yuxarı, həm də aşağı pillələrdə sosial sahələrə münasibət yaxşı olmamışdır. Buna görə də həmin sahələrin planlaşdırılmasının nəzəri və praktiki problemlərinin tədqiqinə də az fikir verilmişdir.

Respublikamızın iqtisadi müstəqilliyi və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sosial problemlərin həlli ön plana çəkilir. Belə ki, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı yalnız məqsəd olaraq qalır, o, obyektiv zəruri vasitəyə – şərtə çevrilir.

Son illərə qədər mövcud mənbələrdə ölkədə həyat səviyyəsinin daim yüksəlməsi qeyd olunurdu. Əlbəttə, bu, müəyyən şəkildə həqiqətə uyğun idi. Belə ki, əvvəlki illərə nisbətən bu sahədə ciddi dəyişikliklər görünürdü. Ümumtəhsil məktəbləri, orta ixtisas və ali məktəblər şəbəkəsi genişlənir, əhalinin savadlılıq səviyyəsi yüksəlir, səhiyyə idarələri şəbəkəsi genişlənir, müxtəlif ixtisaslar üzrə ali və orta ixtisaslı tibb işçilərinin sayı, xəstəxana çarpayılarının miqdarı artır, mənzil tikintisi genişlənir və mənzilə ehtiyacın ödənilməsində ciddi dəyişikliklər əmələ gəlir, ticarət və ictimai iaşə müəssisələri şəbəkəsi genişlənir, yeni, mütərəqqi ticarət formaları yaranır və bütövlükdə xidmət sferası sahələri ildən-ilə inkişaf edir.

Bu baxımdan sosial inkişafda irəliləyiş var idi. Lakin bu, sosial normalardan xeyli aşağı idi. Azərbaycan Respublikası hətta 1975-1985-ci illərdə adambaşına düşən real gəlirin artım sürətinə görə keçmiş İttifaq respublikaları arasında birinci yerdə gedirdi. Lakin bu göstəricinin həyat səviyyəsi ilə bağlı digər göstəricilərlə müqayisəsi göstərirdi ki, respublika xeyli geridədir. Həmin dövrdə fəhlə və qulluqçuların minimum və orta aylıq əməkhaqqı, adambaşına mal dövriyyəsinin həcmi göstəricilərinə görə, habelə, əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən çarpayılardan sayı, ictimai iaşə müəssisələrində oturmaq yerlərinin miqdarı, bir nəfərə düşən mənzil sahəsi, xidmətlərin dəyəri, nəqliyyat və rabitə xidmətləri və s. görə Azərbaycan xeyli geri qalırdı.

Sosial inkişafa resursların ayrılmasına «qalıq» prinsipində yanaşılması bir sıra neqativ halların meydana gəlməsi və artmasına səbəb olmuşdu. Belə hallara əhalinin pul gəlirləri ilə xərcləri arasında balans əlaqələrinin pozulması, mal və xidmət çatışmazlığı, gizli iqtisadiyyatın genişlənməsi və s. daxil etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin müasir şəraitində bu neqativ hallar yenə də artmışdır. Əhalinin xərclərinin artım sürəti gəlirləri xeyli qabaqlayır, insanların 70-75 faizi yoxsulluq şəraitində yaşayır. Əlbəttə, bunu müəyyən şəkildə uzun müddət davam edən müharibəyə də bağlayırlar, burada müəyyən həqiqət var. Lakin xalq təsərrüfatının maddi-istehsal sahələrində yaranmış hərc-mərclik, istehsalın xeyli azalması, maddi resursların çatışmaması, işsizlik, idarəetmə və tənzimləmə mexanizminin müasir səviyyəyə cavab verən formada qurulmaması, müvafiq qanunvericilik aktlarının olmaması, mövcud qanunlara riayət edilməməsi, bazar mexanizminə və bazara keçidə münasibət və s. amillərin təsirini yaddan çıxarmaq olmaz.

Qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq müasir dövrdə əhalinin gəlirləri ilə mal resurslarının balanslaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün sosial problemlərin həlli və insanların bazar iqtisadiyyatına inamını artırmaqda bu balanslaşdırma həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu problemi tezliklə həll etmək olmaz. Belə ki, əhalinin pul gəlirlərinin və mal təklifinin artım sürətləri arasında mövcud olan disproporsiya birdən-birə meydana gəlməmiş, 70-ci illərdən başlayaraq uzun bir dövrü əhatə etmişdir.

Xalq təsərrüfatının inkişafında qeyri-bərabərliyin, geriliyin getdikcə davam etməsi istehsal işçiləri ilə qeyri-istehsal sferasında çalışanların və xüsusilə də büdcədən maliyyələşən elm, maarif, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə işçilərinin əməkhaqları arasında uyğunsuzluqların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu.

Hal-hazırda səhiyyə işçilərinin orta aylıq əməkhaqqı sənaye işçilərinin əməkhaqqının 72%-ni təşkil edir. Əməkhaqqı artırıldıqdan sonra ümumtəhsil məktəb müəllimlərinin əməkhaqqı sənaye işçilərinə 41 faiz aşağıdır. Ali və orta ixtisas məktəblərində də vəziyyət gərgindir. Ali məktəblərdə professor-müəllim heyətinin orta aylıq əməkhaqqı sənaye işçilərinin əməkhaqqından 37,6% azdır.

Ayrı-ayrı peşələrdə çalışanların əməkhaqqı ilə müqayisədə bu göstərici daha da aşağıdır. Belə ki, təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərdə çalışanların orta aylıq əməkhaqqı mədəncıxarmada işləyənlərin əməkhaqqının 20-24%-ni, maliyyə işçilərinin 31-33%-ni, neft hasıla-

tında işləyənlərin 32,34%-ni, hava nəqliyyatı işçilərinin 15-17%-ni təşkil edir.

Respublikada əhalinin həyat səviyyəsində həm bütövlükdə, həm də şəhər və kəndlərdə böyük fərqlər əmələ gəlmişdir. Eyni zamanda, bu sahədə respublikanın zona və regionlarında da kəskin fərqlər vardır.

Mühüm və kəskin problemlərdən biri əhalinin təminatıdır. Respublika əhalisinin 66,6%-i demək olar ki, aztəminatlıdır. Bu qrupa aid olan əhalinin istehlak büdcəsi yaşayış minimumundan 1,7-2,3 dəfə azdır.

Son illərdə həm minimum əməkhaqqının, həm də ayrı-ayrı kateqoriyalarda əhalinin əməkhaqqının, pensiya və təminatların artmasına baxmayaraq qiymətlərin artması ilə əlaqədar bu sahədə sanballı dəyişiklik olmamışdır.

Beləliklə, respublikanın sosial sferasında müasir vəziyyətin təhlili göstərir ki, respublika hökumətinin təsərrüfat və qeyri-rəsmi təşkilatların qarşısında, habelə bütün Azərbaycan xalqının qarşısında bilavasitə insanların gündəlik həyatı ilə bağlı olan məsələlərinin həllinə yönəldilmiş tədbirlər görmək kimi böyük bir problem durur. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar sahibkarlıq, müştərək müəssisələrin inkişafı, inflyasiya və işsizliyin aradan qaldırılması, bölgü münasibətlərinin tənzimlənməsi, xarici əlaqələrin gücləndirilməsi və s. məsələlərin tam həlli üçün dövlətmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi sosial problemlərin həllində də mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Əvvəllər olduğu kimi yenə də sosial inkişaf və əhalinin həyat səviyyəsinə görə respublikanın zonaları və rayonları, şəhər, qəsəbə və kəndləri kəskin fərqlənir. Bu məsələ xüsusi tədqiqat obyektidir və qısa da olsa onu şərh etməliyik.

Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı sistemində əhalinin sosial və mənəvi tələbatının ödənilməsi prosesinə xidmət edən kompleks sahələr mövcuddur. Həmin sahələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar insan bir tərəfdən cəmiyyətin istehsal və istehlak qüvvəsi kimi formalaşır, eyni zamanda, şəxsiyyət kimi yetişir.

Azərbaycan Respublikasında sosial sferası sahələrinə təhsil, mədəniyyət və incəsənət, səhiyyə, turizm, istirahət, bədən tərbiyəsi və idman, mənzil-kommunal təsərrüfat daxildir. Bu sahələrin hamısı dövlət tənzimləmə və strateji planlaşdırma obyektləridir, onların inkişafı, sosial siyasəti müvafiq istiqamətləri ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının dəyişdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar sosial sferada da köklü dəyişikliklərin

aparılmasını tələb etdi. Bu sahədə strateji məqsədlər, taktiki vəzifələr və tədbirlər sistemi qəbul olunmuş müvafiq qanunlarda, fərmanlarda, sərəncamlarda və qərarlarda öz əksini tapmışdır.

Sosial sfera sahəsində sosial siyasətdə nəzərdə tutulmuş məqsədlər və həmin məqsədlərə nail olmaq üçün görüləcək tədbirlər müxtəlif sənədlərdə, o cümlədən respublika, regional və yerli büdcələrdə məqsədli kompleks proqramlarda və proqnozlarda öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin inkişafının strateji planlaşdırılması bu sahə üzrə başlıca məqsədin, Azərbaycan vətəndaşlarının təhsilə tələbatının ödənilməsi, şəxsiyyətin və insanın yaradıcılıq qabiliyyətinin harmonik inkişafını, ölkənin intellektual və mədəni potensialının artmasını təmin etməkdir.

Plan hesablamaları Azərbaycan təhsil sisteminin bütün struktur sistemləri üzrə aparılır: məktəbəqədər, ibtidai, doqquzillik, ümumtəhsil orta, peşə təhsili, ali təhsildən sonrakı və əlavə təhsil növləri (magistratura, aspirantura, doktorantura, dissertant və s.) üzrə hesablamalarda aşağıdakı məqsədli göstəricilərdən istifadə edilir:

- bütün tiplərdə təhsil idarələrinin miqdarı, siniflərə, kurslara, ixtaslara bölünməklə təhsil alan şagirdlərin (tələbələrin) sayı, bu təhsil ocaqlarına qəbul və onların buraxılışı funksional təyinatına müvafiq olaraq təhsil müəssisələrində I və II növbələrdə təhsil alan şagirdlərin və tələbələrin sayı, məktəblərin yataqxanalarında yaşayan şagird və tələbələrin miqdarı və s.

Məktəb şəbəkəsinin planlaşdırılması zəruri sinif otaqlarına tələbatın hesablanmasıdan başlanır və həmin göstərici aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_k = \frac{C_H}{H_k} \cdot K_C \quad (12.1)$$

Burada,

K_k - sinif otaqlarının miqdarı;

C_H - şagirdlərin sayı;

H_k - bir sinifdə şagirdlərin sayı (orta hesabla);

K_C - məktəbin işinin növbəlilik əmsalı.

Şagird kontingentinin hesablanması və həmçinin də məktəblər və siniflər üzrə bölüşdürülməsi, pedaqoji kadrlara tələbatını və onların yenidən hazırlanmasını planlaşdırmağa imkan verir. İbtidai siniflər üzrə müəllimlərə olan tələbat, adətən siniflərin və sinif komplektlərinin miqdarına müvafiq olur. Qalan bütün siniflər üzrə

siniflərin sayı bir sinfin və bir müəllimin həftəlik tədris yükü normalarına görə hesablanır:

$$C_p = K \cdot \frac{S_k}{S_y} \quad (12.2)$$

Burada,

C_p - pedaqoji kadrların sayı;

K - planlaşdırılan dövrdə siniflərin miqdarı;

S_u - bir müəllimin pedaqoji tədris yükü;

S_k - bir sinfin pedaqoji tədris yükü.

Ali və orta ixtisas təhsili və ali təhsildən sonrakı və əlavə təhsil növlərinin inkişafı region və yerli özünüidarə səlahiyyətlərindən kənarda olduğuna görə həm də "Strateji planlaşdırma", "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və planlaşdırılması" fənlərində daha ətraflı izah edildiyinə görə onların strateji planlaşdırılması məsələlərini açıqlanmağı qarşımıza məqsəd qoymadıq. Bu, eynilə mədəniyyət, incəsənət, istirahət, bədən tərbiyəsi və idman sahələrinə də aiddir.

12.2. Kommunal təsərrüfatının inkişafının planlaşdırılması

Kommunal təsərrüfatı müəyyən ərazidə yerləşən və ilk növbədə əhalinin maddi-məişət tələbatının ödənilməsinə xidmət göstərən sayı çox, müxtəlif tipli, lakin qarşılıqlı əlaqədə olan müəssisələr kompleksidir. Bu kompleksin bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, onları planlaşdırma prosesində mütləq nəzərə almaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl kommunal təsərrüfatının fəaliyyəti müəyyən ərazi ilə bağlıdır və bu ərazidə yerləşən əhalinin tələbatının ödənilməsinə yönəldilir. Kommunal müəssisələrinin miqdarı, növü və ölçüsü, onların iş rejimi, həmin ərazidə yerləşən şəhər, qəsəbə və kəndlərin şəraiti və tələbatı ilə müəyyən olunur. Kommunal təsərrüfatının bu xüsusiyyətləri onun inkişafının təşkili və planlaşdırılmasının özünəməxsus xüsusiyyətlərini əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Kommunal müəssisələri işinin xarakterik əlamətlərindən biri də iki həftə, ay və il ərzində onun xidmət və məhsulunun qeyri-bərabər istehlakıdır. Belə ki, su, elektrik enerjisi, qaz istehlakı və şəhər iqtisadiyyatından istifadə vəziyyəti ilin müxtəlif dövrlərində və hətta sutkanın saatlarında xeyli fərqlənir. Bu isə, kommunal müəssisələri işinin dəqiq qrafiklərinin tərtibini,

onların xidmətlərinə tələbatın daha konkret müəyyən edilməsini, həmçinin də pik saatlarda işə salmaq üçün ehtiyat güclərin olmasını tələb edir.

Kommunal təsərrüfat müəssisələri istehsal-istismar fəaliyyətinin xarakterinə görə sanitariya-texniki (su kəmərləri və kanalizasiyalar), sanitariya-gigiyena (hamamlar, çamaşırxanalar), enerji (kommunal, elektrik stansiyaları, qaz təsərrüfatı, istilik şəbəkəsi) və şəhər nəqliyyatı (tramvay, trolleybus) kimi qruplaşdırmaq olar.

Kommunal müəssisələri iki əsas istiqamətdə planlaşdırılır: müəssisələrin istismarı, müəssisələrin və onların kommunikasiya (əlaqələndirmə) şəbəkələrinin tikilməsi, genişləndirilməsi və yenidən qurulması.

Məlumdur ki, kommunal müəssisələri məhsul istehsal edir, ona görə də onların istehsal proqramı əsasən natural göstəricilərlə işlənib hazırlanır. Su kəmərləri üzrə kubmetrlə istehlak olunan su, kanalizasiyalar üzrə kub metrə buraxılan çirkab maye, elektrik stansiyaları və şəbəkələri üzrə kilovatt-saatla istehlak olunan elektrik enerjisi, qaz təsərrüfatı üzrə kubmetrlə (şəbəkə) və tonla (maye) qaz istehlakı, şəhər sərnişin nəqliyyatı üzrə daşınan sərnişinlərin sayı və s. Lakin natural göstəricilər kommunal müəssisələrinin fəaliyyəti, onların işinin ümumi həcmi haqqında tam məlumat vermir. Buna görə də həmin göstəricilərlə tariflərin köməyiylə natural göstəriciləri dəyər ifadəsinə çevirirlər.

Kommunal təsərrüfatı inkişafının ümumi səviyyəsi xidmət və məhsulların satışından alınan ümumi gəlirin həcmi və əhəlinin hər nəfərinə düşən gəlirin miqdar göstəricilərinə görə müəyyən edilir. Birinci göstərici kommunal təsərrüfatın inkişaf səviyyəsini, ikinci göstərici isə əhəliyə xidmətin səviyyəsini göstərir.

Kommunal müəssisələrinin istehsal proqramı balans metoduna əsasən işlənib hazırlanır. Balans metodu planlaşdırılan dövrdə şəhərin (və ya digər yaşayış məntəqəsinin) suya, qaza, elektrik enerjisinə və digər kommunal xidmətlərə tələbatı müəyyən etməyə və həmin tələbatın ödənilməsi mənbələrini aşkar etməyə imkan verir.

Əhəlinin əsas kommunal xidmətlərinə tələbatı istehlak normalalarına və əhəlinin sayına əsasən müəyyən edilir.

Sənayenin, tikintinin və digər istehlakçıların kommunal xidmətlərinə tələbatı əsaslandırılmış sifarişlərə və xüsusi hesablamalara görə müəyyən edilir.

Kommunal xidmətlərə tələbat hər bir xidmət üzrə ayrıca hesablanır. Hesablama natural ifadədə aparılır.

Kommunal təsərrüfatının bütün sahələri üzrə texniki sənaye-maliyyə planının tərtibi üçün forma və göstəriciləri təsdiq edilmişdir.

Texniki sənaye-maliyyə planının əsas bölməsi istehsal proqramıdır.

Kommunal təsərrüfatının bütün sahələri üzrə istehsal proqramı onun sahələrinin təyinatı və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bölmələr üzrə tərtib edilir. İstehsal proqramını işləyib hazırlayarkən aşağıdakı göstəricilər, nümunəvi hesablamalar əsas götürülməlidir.

Su kəmərləri üzrə planlarda aşağıdakı əsas göstəricilər müəyyən edilir:

- su kəmərlərinin miqdarı;
- su kəmərləri şəbəkəsinin uzunluğu;
- su kəmərlərinə qoşulmuş evlərin miqdarı.

Sutkada su qaldırılması və faydalı su buraxılışı üzrə su kəmərlərinin gücü, nazirlik və idarələrin su kəmərləri ayrıca göstərilir.

Su kəməri təsərrüfatının inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən hesablanan göstəricilərə sutkada bir nəfərə görə faydalı su buraxılışı, su kəmərləri şəbəkəsinin uzunluğunun şəhərdə yolların uzunluğuna nisbəti, su çəkilmiş evlərin çəmi evlərə nisbəti daxildir. Su kəmərlərinin istismarı göstəricilərinə cəmi su buraxılışı – istehlakçılara, o cümlədən əhaliyə, kommunal-məişət, müəssisə və təşkilatların istehsal ehtiyaclarına faydalı su buraxılışı həcmi daxildir.

İstehlakçılara faydalı su buraxılışı sutkada bir nəfərin su istehlakı normalarına əsasən müəyyən edilir.

Bu normalar yaşayış fondunun (mənzillərin) abadlaşdırılması səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir. Ölkəmizdə su kəmərləri tikintisi və yaşayış məntəqələrinin su təchizatını planlaşdırarkən aşağıdakı normalardan istifadə olunur:

Yaşayış binalarının sanitar-texniki avadanlıqlarla təchiz olunmuş	Sutkada bir nəfərin su istehlakı (litrlə)
Daxili su kəməri, kanalizasiya və mərkəzləşdirilmiş qaynar su ilə təchiz olunmuş	275-400
Daxili su kəməri, kanalizasiya və qaz, su qızdırıcısı, hamamı olan	180-230
Daxili su kəməri, kanalizasiya və bərk yanacaqla işləyən, hamamı olan	150-180
Daxili su kəməri, kanalizasiya olub qazlaşdırılmış, lakin hamamı olmayan	130-160
Daxili su kəməri, kanalizasiya olan (hamamsız)	125-150
Su kəməri və kanalizasiya ilə təchiz olunmamış, supaylaşdırılan kolonkannın suyundan istifadə edən binalar	30-50

Bu normalardan istifadə etməklə əhalinin suya olan tələbatı hesablanır.

Həmin tələbatı və onun ödənilməsi mənbələrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı hesablamalar həyata keçirilir.

Su kəmərləri üzrə:

1. Yerdən çıxarılan təmiz suyun ümumi miqdarı.

Suyun yerdən çıxarılması, onun təmizlənməsi və şəhər su kəməri şəbəkəsinə verilməsi üçün müvafiq istehsal gücünə malik qurğular kompleksi olmalıdır. Su kəmərinin istehsal gücü dedikdə, su qurğuları və avadanlıqlarının məhsuldarlığından tam istifadə etməklə tələb olunan təzyiqdə maksimum miqdarda su verilmə imkanı nəzərdə tutulur.

2. Təmizlənmiş şəkildə kənardan alınan suyun miqdarı. Bir sıra şəhərlər ancaq öz sularından deyil, həm də kənardan alınma sudan istifadə edirlər. Kənardan alınan su təmizlənmiş şəkildə (onda, o bilavasitə şəbəkəyə daxil olur) və təmizlənməmiş şəkildə (bu halda şəbəkəyə təmizləyici qurğulardan keçdikdən sonra daxil olur) daxil ola bilər.

3. Su təmizləyici qurğulara verilən suyun miqdarı. Bu göstərici çökdürücülərin, süzğəclərin və digər təmizləyici qurğuların buraxılış qabiliyyətindən istifadəyə dair hesablamalara əsasən müəyyən olunur.

4. Daxili ehtiyaclar üçün sərf olunan su. Süzğəclərin yuyulmasına, çökdürücülərin təmizlənməsinə və digər ehtiyacları sərf olunan suyun miqdarı (çıxarılan suyun miqdarına görə faizlə ifadə olunur).

5. Təmizlənmiş şəkildə kənardan alınan və birbaşa su anbarına verilən suyun miqdarı,

6. Şəbəkəyə verilən suyun miqdarı (1 +2+5-4)

7. Şəbəkəyə orta sutkalıq su buraxılışı. Bu göstəricini müəyyən etmək üçün şəbəkəyə verilən suyun miqdarını su kəmərinin iş günlərinin sayına bölmək lazımdır.

8. İtkilər və nəzərə alınmayan su məsrəfləri. Bu göstərici şəbəkəyə verilən suya faizlə müəyyən olunur. Şəbəkəyə verilən bütün su istehlakçılara çatmır. Belə ki, kəmərlərin düzgün birləşdirilməməsi və qəza nəticəsində itki baş verir, bundan başqa bu, digər məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər, məsələn, yanğının söndürülməsi.

9. İstehlakçılara buraxılan faydalı suyun miqdarı, o cümlədən, əhaliyə və təsərrüfat ehtiyacları üçün (6-8)

İstehlakçılara buraxılan faydalı suyun miqdarını aşağıdakı düsturla da hesablamaq olar:

$$P_v = M_v \cdot K_m - R_s - P_s; \text{ və ya } P_v = B_s - P_s; \quad (12.3)$$

Şəbəkəyə su buraxılışını isə aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$P_v = M_v \cdot K_m - P$$

P_v - faydalı su buraxılışı;

M_v - nasosların gücü;

K_m - gücdən istifadə əmsalı;

R_s - su kəmərinin daxili ehtiyaclarına su məsrəfi;

P_s - itkilər və nəzərə alınmayan su məsrəfləri;

B_s - şəbəkəyə su buraxılışı.

Kanalizasiya üzrə. Planlarda kanalizasiya təsərrüfatı üzrə kanalizasiya şəbəkəsi və baş kollektorların uzunluğu, şəbəkəyə birləşmələrin miqdarı, təmizləyici qurğulardan buraxılan çirkab suyun miqdarı, gəlir və xərclər smetası kimi əsas göstəricilər müəyyən edilir.

Bu sahədə istifadə olunan hesablanan göstəricilərə daxildir: kanalizasiya şəbəkəsi uzunluğunun su kəməri uzunluğuna nisbəti, kanalizasiya şəbəkəsi uzunluğunun küçələrin ümumi uzunluğuna nisbəti, kanalizasiya sistemi olan evlərdə yaşayan əhəlinin cəmi əhaliyə nisbəti, çirkab su axıdılması əmsalı (su kəməmindən buraxılan suyun miqdarının axıdılan çirkab həcminə nisbəti).

Kanalizasiya planının əsas göstəricisi baş kollektorlardan çirkab su buraxılışı (min m³-lə) və mövcud gücə müvafiq olaraq təmizləyici qurğularda onun işlənməsidir. Kanalizasiyanın istehsal gücü dedikdə, kanalizasiya qurğuları və avadanlıqlarından tam istifadə etməklə maksimum miqdarda çirkab suyun buraxılması mümkünlüyü nəzərdə tutulur. Kanalizasiyanın buraxılış qabiliyyəti baş kollektorlara və rayon stansiyalarına, təmizləyici qurğulara əsasən müəyyən edilir. Kanalizasiya ilə axıdılacaq çirkab suyun (su buraxılışının) miqdarı kanalizasiya şəbəkəsinə birləşdirilmiş ev və müəssisələrin istehlak etdikləri suyun miqdarı ilə müəyyən olunur.

Elektrik stansiyaları və şəbəkəsi üzrə. Kommunal təsərrüfatının bu sahəsinə kommunal elektrik stansiyaları və elektrik sistemlərindən alınıb şəhər və başqa yaşayış məntəqələrini elektrik enerjisi ilə təchiz edən kommunal elektrik stansiyaları və elektrik şəbəkələri aiddir. Elektrik stansiyaları üzrə hasilətmə və realizasiya planı - aqreqatların müəyyən edilmiş gücü və iş saatlarının miqdarına əsasən müəyyən olunur. Elektrik stansiyaları və şəbəkələrinin istehsal proqramının əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- Elektrik stansiyaların ortaillik müəyyən olunmuş gücü. Bu göstərici ilin əvvəlinə mövcud gücü istifadəyə veriləcək ortaillik güclə

cəmlənib sıradan çıxacaq ortaillik gücü çıxmaq yolu ilə müəyyən olunur.

- Müəyyən edilmiş gücdən istifadə əmsalı (əmsalı hesablamaq üçün illik faktiki iş saatlarının miqdarını 8760 saata bölmək lazımdır).

- Enerji istehsalın həcmi (bunu hesablamaq üçün stansiyanın ortaillik gücünü, onun iş saatlarının miqdarına vurmaq lazımdır).

- Xüsusi ehtiyatlar üçün enerji istehlakı (bu istehsal olunmuş enerjinin miqdarına görə müəyyən olunur).

- Qurşaqlara verilən enerjinin miqdarı (3-4).

- Kənardan alınan enerjinin miqdarı.

- Bolgü üçün şəbəkəyə verilən elektrik enerjisinin miqdarı (5+6).

- Şəbəkədə itki və nəzərdə tutulmayan elektrik enerjisi məsrəfləri. Bu, verilən enerjinin miqdarına görə faizlə hesablanır.

- İstehlakçılara verilən enerjinin miqdarı (7-8).

Teplofikasiya. Teplofikasiyaya təşkilat-təsərrüfat və texniki rəhbərliyi şəhərlərinin və yaşayış məntəqələrinin istilik təchizatı üzrə yerli ixtisaslaşdırılmış təsərrüfat hesablı müəssisələri həyata keçirir.

Teplofikasiya planını tərtib etmək üçün əsas hesablama istilik balansıdır. Bu balansda istiliyə cəmi tələbat, o cümlədən, əhalinin kommunal-məişət ehtiyacları, müəssisə və idarələrin tələbatı əks olunur. İstilik enerjisinə tələbatı hesablayarkən hesabat dövründə onun sərf olunması, planlaşdırılan dövrdə istilik enerjisini istifadə edən istehsal və digər güclərin istifadəyə verilməsinə dair məlumatlar və istilik enerjisi istehlakı normalarından (meqo-kalori ilə) istifadə olunur. Balansda həmçinin istiliyə tələbatın ödənilməsi mənbələri də göstərilir (istilik-elektrik mərkəzləri, rayon və kvartal qazanxanaları, müəssisələrin yaşayış evlərinin və başqa binaların qazanxanaları).

Mərkəzləşdirilmiş teplofikasiya - istilik-elektrik mərkəzlərindən, həmçinin rayon, kvartal və birləşmiş qazanxanalardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Buna uyğun olaraq istilik-elektrik mərkəzinin istehsal proqramında 2 növ məhsul nəzərdə tutulur. Kilovatt-saatla elektrik enerjisi və meqo-kalori ilə istilik enerjisi.

Elektrik enerjisində olduğu kimi istilik elektrik mərkəzinin proqramında istilik enerjisinin istehsalı, xüsusi ehtiyaclara sərf olunacaq istilik enerjisi, itkilər və istehlakçılara buraxılacaq istilik enerjisinin miqdarı göstərilir.

Qaz təsərrüfatı. Şəbəkəyə qazın verilməsi üzrə istehsal proqramına aşağıdakı göstəricilər daxildir

- küçə qaz şəbəkəsinin uzunluğu və plan dövrünün axırına qazlaşdırılmış mənzillərin sayı;

- şəbəkəyə verilən qazın miqdarı;

- qaz itkisi- qaz şəbəkəsinin nasazlığı nəticəsində, təmir zamanı və s.

Nəzərdə tutulmayan itki sayğacların dəqiq olmaması, təzyiq və temperaturun dəyişməsi ilə əlaqədar ola bilər, həmçinin qazın qaz stansiyalarında, stasionar (tərpənməz) dəmiryol və avtomobil sistemlərində istehlakçılara göndərilmək üçün hazırlanmış balonlarda qazın qalığı da (dövrün əvvəlinə və axırına) nəzərə alınmalıdır.

12.3. Əhaliyə məişət xidmətlərinin planlaşdırılması

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq əhaliyə məişət xidməti sahəsində də mülkiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu sahə xalq təsərrüfatının digər sahələrindən fərqli olaraq əhalinin sifarişləri əsasında iş və xidmətləri yerinə yetirir. Sahənin mühüm vəzifəsi əhalidə olan məmulatların istehlak dəyərlərini bərpa etmək, həmçinin fərdi sifarişlə yeni məmulatlar istehsal etməkdən ibarətdir.

Yeni məmulatların istehsalı hər şeydən əvvəl kütləvi istehsal hesabına istehlak tələbini ödəməyin mümkün olmaması ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, alıcının (sifarişçinin) fərdi zövqü ilə kütləvi istehsal olunan məmulatın forma və ölçülərinin uyğun gəlməməsi, eyni zamanda, kütləvi istehsal hesabına əhalinin tələbatının tam ödənilməməsi, əhaliyə məişət xidməti müəssisələrində müxtəlif məmulatlar istehsalı zəruriyyətini doğurur.

Ümumiyyətlə, 600-ə qədər adda xidmət və iş növü üzrə əhaliyə xidmət göstərilir. Bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- ayaqqabı təmiri;
- fərdi ayaqqabı tikişi;
- tikili və dəri məmulatlarının, baş geyimləri və toxuculuq-qalantereya məmulatlarının təmiri;
- tikili, xəz və dəri məmulatlarının, baş geyimlərinin və toxuculuq qalantereyasının fərdi tikişi;
- Trikotaj məmulatlarının fərdi toxunması və tikişi;
- Məişət maşın və cihazlarının təmiri, metal məmulatlarının hazırlanması və təmiri, o cümlədən: televizorların, radiocihazların, soyuducuların, tozsoranların, paltaryuyan və tikiş maşınlarının və s. təmiri, saatların təmiri, digər məişət maşın və cihazların təmiri;

-Vətəndaşlara məxsus nəqliyyat vasitələrinin təmiri və texniki xidməti;

- Məbel təmiri;
- Məbel istehsalı;
- Kimyəvi təmizləmə və rəngləmə;

-Tam və ya hissə-hissə mexanikləşdirilmiş camaşırxanaların xidmətləri;

- Fotoqrafiya və fotolaboratoriyaların xidmətləri;
- Əhalinin sifarişi ilə mənzil tikintisi və təmiri;
- Hamam və duşların xidmətləri;
- Bərbərxana xidmətləri;
- Kirayə məntəqələrinin xidmətləri;
- Nəqliyyat xidmətləri;
- Kənd təsərrüfatı məhsulları emalı üzrə xidmətlər;
- Dəfn xidmətləri;
- Digər xidmət növləri.

Ölkəmizdə əhalinin maddi, sosial-mədəni nemətlər istehlakı səviyyəsi yüksəldikcə və strukturu dəyişdikcə xidmətlərə tələbat da dəyişir. Bir sıra xidmətlərə tələbat sürətlə artır, digərləri isə, nisbətən azalır.

Əhaliyə məişət xidmətini aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etdirmək olar:

- muxtar respublikaların və vilayətlərin paytaxtlarında, iri və ortahəcmli şəhərlərdə sahə prinsipində ixtisaslaşdırılmış müəssisə və istehsal birlikləri yaratmaq;

- hər bir vilayət mərkəzində, muxtar respublikanın paytaxtında, iri şəhərlərdə yüksək xidmət mədəniyyətinə malik, qabaqcıl təcrübəni, mütərəqqi texnoloji proseslərin tətbiqini təbliğ edə bilən, istehsal proseslərinin mexanikləşməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinə görə seçilən xidmət mərkəzləri kimi məişət müəssisələrini təşkil etmək;

- fəhlə qəsəbələrində və şəhərlərdə əhalidən sifariş qəbul edib ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə göndərən qəbul məntəqələri təşkil etmək;

- kiçik şəhərlərdə və kənd yerlərində tərkibində ixtisaslaşdırılmış sexlər, emalatxanalar və atelyelər olan məişət xidməti kombinatları şəbəkəsini genişləndirmək;

- əhaliyə məişət xidməti müəssisələrində abonement xidməti, sifarişlə evlərə xidmət, müəssisələrdə, idarələrdə, ali və orta ixtisas məktəblərində, yataqxanalarda sifarişlər qəbul etmək, nümunələr üzrə sifarişlər qəbul etmək, sifarişləri evə gətirmək və s. mütərəqqi xidmət formalarını intensiv inkişaf etdirmək;

- sahənin idarə edilməsini təkmilləşdirmək;

- əhaliyə məişət xidməti müəssisələrini xüsusi, kollektiv mülkiyyətə keçirmək;

- əhalinin məişət xidmətlərinə istehlak tələbatını tam öyrənmək yolu ilə müəssisələrin, birliklərin və nazirliklərin, konsernlərin, departamentlərin işləyib hazırladığı planların əsaslandırılması səviyyəsini yüksəltmək;

- əhaliyə məişət xidməti müəssisələrində istifadə olunan texniki-iqtisadi göstəricilər sistemini təkmilləşdirmək.

Əhalinin istehlak tələbini tam öyrənmək üçün ayrı-ayrı modellər üzrə məmulatları mövsüm üzrə təmirə daxil olmaları və s.- müşahidə etmək lazımdır. Əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin strukturunu və səviyyəsini xarakterizə edən hesabat məlumatlarını təhlil etməklə ev şəraitində fərdi şəxslərin yerinə yetirdikləri işlərin və müxtəlif xidmətlərin həcmi müəyyən edilir.

Xidmətlərə tələbata təsir göstərən amilləri aşkara çıxarmaq, öyrənmək və təhlil etmək üçün iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə etmək, modelləşdirməni tətbiq etmək lazımdır.

Əsas növlərdə iş və xidmətlərə tələbatı planlaşdırarkən əhalinin tələbi, yerli, milli, mövsümi və başqa xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

Məişət xidmətlərinə tələbatı müəyyən edən aşağıdakı amillər təklif edilir:

- iqtisadi-maddi istehsalın və əməyin ərazi bölgüsünün inkişaf səviyyəsi, xidmətlərə qiymətlərin səviyyəsi və nisbəti, əhalinin pul gəlirləri və onların ayrı-ayrı, əhali qrupları arasında bölüşdürülməsi, əhalidə uzun müddət istifadə olunan əşyaların mövcudluğu və s.;

- sosial-cəmiyyətin sosial strukturu. Mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi, milli və məişət xüsusiyyətləri və ənənələri, sosial təminat və ictimai istehlak fondlarının inkişafı sahəsində dövlət siyasəti. İstehlakçıların zövqlərinin formalaşması üzrə cəmiyyətin tərbiyəvi fəaliyyəti, moda və s.;

- demoqrafik-regionda əhalinin sayı, şəhər və kənd, kişi və qadın, əhali qrupları arasında nisbətlərin dəyişilməsi, müxtəlif yaş qrupları arasında nisbətlərin dəyişilməsi, ailələrin sayı və tələbatının dəyişilməsi, əhalinin yerləşməsi və s.;

- təbii-iqlim - müxtəlif regionların coğrafi yerləşməsi, iqlimin ilin müxtəlif fəsillərində davam etmə müddəti və s.;

Bu amillərə əsaslanaraq rayonda, şəhərlərdə, Muxtar Respublikada əhaliyə məişət xidmətinin inkişaf planlarını işləyib hazırlayarkən aşağıdakı ilk məlumatlardan istifadə olunur:

- bazis dövründə əhaliyə xidmətin səviyyəsi;

- bazis dövründə məişət xidmətində bir nəfərə düşən xidmətin həcmi;
- bir nəfərə düşən xidmətin həcmi ilə hər bir xidmət növünə əhalinin tələbatı;
- bu rayonda əhalinin bir nəfərinə düşən xidmətin səviyyəsi ilə qonşu rayonların səviyyəsinin müqayisəsi (sahə düzəliş qiymət əmsallarını tətbiq etməklə);
- əhalidə təmirə və ya emala ehtiyacı olan əşyaların miqdarı, planlaşdırılan dövrdə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə onların satışının artması proqnozları;
- əhalinin bu və ya başqa növlərdə xidmətlərə tələbi, ailə büdcəsi və ödəmə qabiliyyəti.

Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, tikiş və yeni məmulatların hazırlanması (paltar və ayaqqabın fərdi tikişi, əhalinin fərdi sifarişi ilə trikotaj məmulatı və mebelin hazırlanması və s.) ticarət şəbəkəsində bu cür məmulatların mövcudluğu, onların keyfiyyəti, müasir modalara müvafiqliyi kimi amillərdən xeyli asılıdır.

Bunun üçün aşağıdakı məsələləri dərinlən tədqiq etmək lazımdır:

- əhaliyə məişət xidməti müəssisələrinin maddi-texniki bazasının vəziyyəti və inkişaf etdirilməsi imkanları;
- şəhər və kənd yerlərində müəssisə və qəbul məntəqələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi imkanları.

Əhaliyə məişət xidməti inkişafı göstəricilərinin planlaşdırılması prosesində aşağıdakı məsələləri də mütləq nəzərə almaq lazımdır:

- optimal həcmdə istehsalın daha dərinlən ixtisaslaşdırılması və iriləşdirilməsi. Məişət xidmətinin sənayeləşdirilməsi, iri müəssisələrlə yanaşı, müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş orta və nisbətən kiçik həcmli müəssisələrin də saxlanılması və inkişaf etdirilməsi zəruriyyətini inkar etmir. Rayon, şəhər və kənd yerlərində onların təbii-iqtisadi şəraiti, rayon və şəhərlərlə kəndlərin əlaqələri, nəqliyyatın inkişafı, əhalinin sosial tərkibi, mədəni inkişaf səviyyəsi, əhalinin mexaniki hərəkəti və s. amillərlə əlaqədar məişət xidməti müəssisələrinin optimal həcmi fərqlənə bilər;

- məişət xidməti müəssisələrinin maddi-texniki bazasının maksimum möhkəmləndirilməsi, işlərin mexanikləşdirilməsi, əməyin və istehsalın təşkilinin yeni formalarının ardıcıl həyata keçirilməsi;

- mövcud əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, məişət xidməti müəssisələrinin ali və orta-ixtisas təhsilli mütəxəssislərlə təmin edilməsi, bütün ixtisaslar üzrə fəhlələrin ixtisasının daim artırılması;

- şəhər yerlərinə nisbətən kəndlərdə əhaliyə məişət xidmətinin üstün inkişafı;
- sürətlə inkişaf edən rayonlarda həm şəhər və həm də kənd yerlərində əhaliyə məişət xidmətinin daha sürətlə inkişafı;
- əhaliyə xidmət mədəniyyətini, işlərin keyfiyyətini yüksəltmək və onların yerinə yetirilməsi müddətlərini qısaltmaq.

Bütün qeyd olunan amillərin məcmuu əhaliyə məişət xidmətinin inkişafı planlarının layihələrini işləyib hazırlayarkən nəzərə almaq lazımdır.

Əhaliyə məişət xidmətinin inkişafı planının işləyib hazırlanması və əsaslandırılmasında balans, əhalinin anket sorğusu müşahidə metodlarından istifadə olunur.

Planlaşdırmada əhalinin hər nəfərinə, 1000 nəfərə, 10000 nəfərə müxtəlif xidmət növləri normaları, dəyər ifadəsində adambaşına məişət xidmətinin və ayrı-ayrı xidmət növlərinin həcmi norması, müxtəlif məhsul, məmulat və cihazların təmiri normaları və s. istifadə olunur.

12.4. Səhiyyənin inkişafının planlaşdırılması

İnsanların sağlamlığının qorunması sosial proqramın tərkib hissəsidir. Son illərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında səhiyyə sisteminin, tibbi sığortanın, pullu səhiyyə xidmətinin, əczaçılığın inkişafı və s. haqqında qanunlar və qanunvericilik aktları qəbul olunmuş, vəzifələr müəyyən edilmişdir.

Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi üzrə yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yəni bələdiyyələrin, icra hakimiyyətlərinin səlahiyyətləri xeyli genişləndirilmişdir.

Səhiyyə, nəinki təkcə sosial məsələlərin, həmçinin iqtisadi vəzifələrin kompleks həllində də böyük rol oynayır. Belə ki, o, yüksək əmək qabiliyyəti səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməklə əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, ictimai istehsalın dinamik inkişafına və onun səmərəliliyinin artmasına şərait yaradır.

Muxtar Respublikada, vilayətlərdə, region və inzibati rayonlarda, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və idman, ictimai təminat müəssisə və idarələri şəbəkəsi fəaliyyət göstərir, vahid nomenklaturaya uyğun olaraq bütün səhiyyə idarələri dörd qrupa ayrılır: müalicə-profilaktika (xəstəxanalar, dispanserlər, poliklinikalar, təcili tibbi yardım və qanqöcürmə, ana və uşaqların sağlamlığının qorunması, sanatoriya-

kurort idarələri); sanitar-profilaktika; tibbi-məkhəmə ekspertizaları; aptek idarələri. Tibbi xidmətin ən kütləvi növü olan ambulator idarələrində xəstələrin 80 faizi müalicə olunur. Uzun illərin təcrübəsinə görə poliklinikada həkimə müraciət etmiş 40 xəstədən yalnız biri xəstəxana müəssisələrində stasionar müalicəyə göndərilir.

Əhaliyə ambulator-poliklinika xidmətinin əsas həcm göstəricisi 1 ildə əhalinin hər nəfərinə düşən, poliklinikalarda həkimlərə müraciətin, məsləhətlərin və onların evə çağırılmasının sayıdır.

Ambulator-poliklinikaların gücü həmin idarələrin şəbəkəsinin inkişafı planının göstəricilərinin ölçüsü kimi çıxış edir.

Ambulator-poliklinika idarələrinin gücü dedikdə layihə və ya hesablanmış güc başa düşülür.

Bu göstəricini növbədə 600 müraciəti olan poliklinikanın misalında hesablayaq. Poliklinikada bir növbə ərzində (6-6,5 saat) həkimlər tərəfindən 600 xəstə qəbulunu təmin edilə bilər. Hələlik qüvvədə olan normativə görə ölkə üzrə gün ərzində poliklinikaların işinin növbəçilik normativi (əmsalı) 1,6 müəyyən edilmişdir. Deməli, gücü 600 müraciət olan poliklinikada iş günü ərzində (növbəlilik əmsalı 1,6 olduqda) həkimlər 960 xəstənin müraciətini təmin edər. Poliklinikanın illik buraxılış qabiliyyətini müəyyən etmək üçün iş günü ərzində müraciətini poliklinikanın bir ildə iş günlərinin miqdarına vurmaq lazımdır (Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən poliklinikaların bir ildə iş günlərinin miqdarı 307 gün müəyyənləşdirilib). Beləliklə, poliklinikanın illik gücünün $600 \times 1,6 \times 307 = 294,7$ və yaxud 300 min müraciətə bərabər olduğunu tapırıq. Ambulator-poliklinika idarələrinin gücünü araşdırdığımız şəbəkə göstəriciləri əhalinin tələbatından asılı olaraq onların şəbəkəsinin planlaşdırılması üçün yararlı metoddur. Əgər poliklinikanın xidmət etdiyi rayonda 25 min nəfər yaşayırsa, onda onun gücü il ərzində bir adamın həkimlərə 12 müraciəti təmin edər. Ambulator-poliklinika şəbəkəsinin inkişafını planlaşdıran zaman növbə ərzində bir müraciətə düşən iş sahəsi normativləri də nəzərə alınmalıdır. Həmin normativlər Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunur.

Əhalinin ambulator-poliklinika xidmətinə tələbatı (həm ümumi, həm də ayrı-ayrı ixtisaslaşdırılmış tibbi xidmətlər üzrə) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T = \Theta_c H \quad (12.4)$$

Θ_c - plan dövründə əhalinin sayı;

H - 1 nəfərin il ərzində həkimlərə müraciətinin plan norması.

Hesablamalar şəhər və kənd əhalisi üzrə ayrılıqda aparılır.

Strateji planlaşdırmanın bütün səviyyələrində səhiyyənin inkişafı planlarının tərtib olunmasında mühüm mərhələlərdən biri stasionar tibbi xidmətinin planlaşdırılması və xəstəxana idarələri şəbəkələrinin səmərəli yerləşdirilməsidir.

Əhaliyə tibbi xidmətin göstərilməsinin təşkilati formaları, xəstəxana idarələrinin quruluşu və onların yerləşdirilməsi, xəstəliyin xarakter və səviyyəsindən, əhalinin sayından, cins və yaş qrupundan, peşə tərkibindən və ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında yerləşməsi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Əhalinin xəstəxana xidməti ilə təmin olunmasının təşkilati formaları öz növbəsində tibbi xidmətin bu növünün həcm və keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

Konkret ərazidə xəstəxanaların, doğum evlərinin, dispanserlərin və digər stasionar idarələrin inkişafının planlaşdırılmasında normativlərdən istifadə olunur. Bu normativlərə daxildir;

- əhalinin 1000 nəfərinə hospitalaşdırmanın miqdarı;
- 1 ildə xəstəxana çarpayılarından istifadə olunma günlərinin miqdarı;
- stasionarlarda xəstələrin müalicə olunma müddəti;
- əhalinin 10 min nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının miqdarı.

Əhalinin 1000 nəfərinə qospitalaşdırma miqdarı normativləri bütün ixtisaslar üzrə bütövlükdə və ayrı-ayrı tibbi xidmət növləri üzrə müəyyən olunur.

Əhalinin stasionar xidmətə tələbatının müəyyən edilməsi üçün mühüm göstəricilərdən biri stasionarda xəstələrin müalicə olunma müddəti, yaxud stasionarda xəstənin orta qalma müddəti normativləridir.

Bu göstəricinin həcminə bir sıra amillər təsir göstərir: hospitallaşdırılmış xəstələrin tərkibi, onların xəstəliyinin ağırlığı, hospitalaşdırma müddəti, həkimlərin ixtisas səviyyəsi, əhalinin xəstəxana çarpayıları ilə təmin olunması, xəstələrin hospitalaşdırmaya qədər müayinə olunmasının səviyyəsi və keyfiyyəti, xəstəliyin diaqnostikası və s.

Ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə stasionarda xəstənin orta qalma müddəti göstəricisinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin tədqiqi və araşdırılması, çarpayılıq fondundan istifadə olunmasının ehtiyatı mənbələrinin aşkara çıxarılmasına kömək edir.

Xəstəxana və ambulator-poliklinika idarələrinin fəaliyyətində göstərilən nöqsanların aradan qaldırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- poliklinikalar tərəfindən stasionar müalicəyə göndərilən xəstələrin hazırlıq keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və hospitallaşdırmaya qədər və sonra poliklinika ilə stasionarların qarşılıqlı əlaqələrinin daha dəqiq həyata keçirilməsi;
- hospitallaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi, plan üzrə xəstələrin hospitallaşdırılmasının gözləmə müddətini ixtisar etmək və onların stasionarlarda həftənin bütün günləri üzrə bərabər daxil olmasının təşkili;
- təyinat üzrə xəstələrin hospitallaşdırılması;
- işlərin daha düzgün təşkili, poliklinikada və stasionarda özünü doğrultmayan təkrar müayinələrin aradan qaldırılması hesabına diaqnostik və cərrahi əməliyyata qədər dövrün ixtisarı;
- poliklinika və stasionarlarda mütəxəssislərin məsləhətlərindən vaxtlı-vaxtında və geniş istifadə edilməsi;
- əsas xəstəliklə bərabər yanaşı xəstəliklərin vaxtlı-vaxtında müayinə və müalicə olunması və s.

Bir ildə xəstəxana çarpayılarında istifadə olunma günlərinin miqdarı normativləri əhalinin stasionar xidmətinə tələbatının müəyyən olunması üçün zəruridir. Bu normativlər ayrı-ayrı ixtisaslar üzrə dəqiqləşdirilməklə şəhər və kənd xəstəxana idarələri üçün Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir. Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən həmin normativ orta hesabla şəhər stasionarları üçün 340 gün, kənd xəstəxanaları üçün - 310 gün müəyyən edilmişdir.

Bir ildə xəstəxana çarpayılarında istifadə günlərinin miqdar göstəricisinin aşağı olması, nəinki əhaliyə tibbi stasionar xidmətinin təmin edilməsi səviyyəsinə, həm də iqtisadi göstəricilərin zəifləməsinə təsir göstərir. Xəstələrlə təmin olmayan çarpayılara çəkilən xərc təmin olunmuş çarpayılardan cəmi 20-25 faiz azdır.

Çarpayılı fondu çox olan və intensiv istifadə edilən xəstəxanalarda bir çarpayılı-gününün də dəyəri aşağıdır. Çarpayılıların boşdayanmalarının ixtisarı, xəstəxanaların qeyri-məhsuldar xərclərinin və onlarda çarpayılı dəyərinin aşağı olmasına təsir edir.

Xəstəxana çarpayılılarından istifadə günlərinin miqdarı göstəricisini, bütün xəstələrin çarpayılı-günlərinin miqdarının müvafiq orta illik çarpayılıların miqdarına nisbətə hesablamaq olar.

Xəstəxana idarələrinin fəaliyyətinin təhlili zamanı "çarpayılı dövrü" göstəricisindən istifadə olunur. Həmin göstərici il ərzində xəstəxana çarpayılılarına olan xəstələrin miqdarını xarakterizə edir. Bu

göstərici il ərzində daxil olmuş, çıxmış və ölmüş xəstələrin miqdarının xəstəxana çarpayılarının orta illik sayına nisbətə hesablanır.

Əhalinin xəstələnmə səviyyəsi, əhalinin 1000 nəfərinə hospitallaşdırmanın miqdarı, stasionarda xəstənin orta müalicəolunma müddəti, bir ildə xəstəxana çarpayılardan istifadəolunma günlərinin miqdarı və bir sıra digər göstəricilər (çarpayı dövryyəsi, şəhər və kənd əhalisinin sayı, cinsi tərkibi, əhalinin ölümü və doğum) üzrə məlumatlar əldə edildikdən sonra planlaşdırılan xəstəxana idarələrinə tələbatı müəyyən etmək olar.

Şəhərlərdə, rayon, vilayət, respublikalarda xəstəxana şəbəkəsinin inkişaf planı tərtib olunarkən şəhər əhalisinin, o cümlədən, sənaye, tikinti və nəqliyyat işçilərinin həmin növ tibbi xidmətlə təmin olunmasını bilmək lazımdır.

Kənd yerlərində səhiyyə planı tərtib edilərkən əhalinin sıxlığı, coğrafi xüsusiyyətlər, kənd təsərrüfatı istehsalının spesifikasiyası və digər şərtlərlə nəzərə alınmalıdır.

Ayrı-ayrı rayonların, şəhərlərin, vilayət, muxtar respublikaların yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri xəstəxana şəbəkələrinin diferensial inkişaf planının formalaşmasında nəzərə alınır. Əhalinin stasionar xidmətə ehtiyacını müəyyən etmək üçün əhalinin sayı, hospitallaşma faizi, çarpayıda xəstənin qalması günlərinin orta miqdarı, bir ildə çarpayılardan istifadəolunma günlərinin orta miqdarı göstəricilərindən istifadə edilir.

Xəstəxana çarpayılarının miqdarı əhaliyə stasionar xidmətin əsas göstəricisidir. Əhalinin xəstəxana çarpayılarna tələbatı aşağıdakı qaydada hesablanır:

$$C = \frac{\Theta_c H K_x}{K_c \cdot 100} \quad (12.5)$$

Θ_c - planlaşdırılan dövrə əhalinin sayı;

H - hospitallaşdırma norması (faiz);

K_x - xəstənin çarpayıda qalma günlərinin orta miqdarı;

K_c - il ərzində çarpayılardan istifadəolunma günlərinin miqdarı;

Göstərilən qaydada hesablamaları həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı ixtisaslaşdırılmış tibbi xidmət üzrə stasionarlarda əhalinin xəstəxana çarpayılarna olan tələbatını müəyyən etmək üçün istifadə etmək olar. Həmin hesablamada əhalinin sayı və çarpayı normativləri 1000 nəfərə bərabər götürülür.

Muxtar respublika, vilayət, region, rayon, şəhər, qəsəbə üzrə bütövlükdə səhiyyənin inkişafının planı tərtib edilən zaman tibb işçilərinə tələbat aşağıdakı iriləşdirilmiş normativlər əsasında hesablanır:

- Əhalinin 10000 nəfərinə ambulator-poliklinika xidməti üçün həkim vəzifələrinin miqdarı;

- Stasionar xidməti üçün 100 xəstəxana çarpayısına düşən həkim vəzifələrinin miqdarı;

- Əhalinin 10000 nəfərinə ambulator-poliklinika xidməti üçün orta tibb heyətinin vəzifələrinin miqdarı;

- Stasionar xidməti üçün 100 xəstəxana çarpayısına düşən həkim vəzifələrinin miqdarı;

- Əhalinin 10000 nəfərinə ambulator-poliklinika xidməti üçün orta tibb heyətinin vəzifələrinin miqdarı;

- Stasionar xidməti üçün 100 xəstəxana çarpayısına düşən orta tibb heyətinin vəzifələrinin miqdarı.

Tibb işçilərinin planlaşdırılmasında həkim vəzifələrinin miqdarı göstəricisinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ambulator-poliklinika idarələrində həkim vəzifələrinin miqdarı əsas hesablama göstəricisidir. Ambulator-poliklinika idarələrindən səmərəli istifadə, onların gücünün, həkim vəzifələri ştatına və xidmət olunan əhalinin sayına uyğunluğundan asılıdır. Buna görə də, həkim vəzifələrinin funksional fəaliyyəti (illik, aylıq, gündəlik və bir saatlıq məhsuldarlığı) hesablanmalıdır. Həkim vəzifələrinin funksional fəaliyyəti dedikdə həkimin il ərzində təmin edə biləcəyi xəstələrin qəbulunun miqdarı başa düşülür.

Həkim vəzifələrinin funksional fəaliyyət göstəricisi bir saat ərzində həkimlərə müraciətdən, bir gündə ambulator-poliklinika qəbulunun vaxtından və bir ildə iş günlərinin miqdarından asılıdır. Beləliklə, bir həkim vəzifəsinə illik müraciəti müəyyən etmək üçün yuxarıda adları çəkilən göstəriciləri ardıcıl olaraq bir-birinə vurmaq lazımdır. Müxtəlif ixtisaslı həkimlərdə həmin göstəricilər eyni olmadığı üçün onların vəzifələrinin funksional fəaliyyəti də fərqlənir. Ambulator-poliklinika idarələri həkimlərinin tərkibində sahə (can) həkimlərinin (terapevt) və sahə uşaq həkimlərinin (pediator) xüsusi çəkisi artırılmışdır. Bununla əlaqədar hal-hazırda bir sahə terapevti 1,7 min yaşlı əhaliyə, bir sahə pediatoru 800 uşağa xidmət edir.

Ambulator-poliklinika və xəstəxana stasionarlarında həkim heyətinin funksional fəaliyyəti normativləri Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəb və məktəbəqədər uşaq müəssisələrində xidmət göstərən həkimlər, ambulatoriya və poliklinikaların

köməkçi kabinetlərində (laboratoriya, rentgen, funksional diaqnostika və s.) işləyən həkimlər ayrıca hesablanır.

Ambulator-poliklinika idarələrində həkim vəzifələrinin sayını müəyyən edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sənaye müəssisələrində, tikintidə və nəqliyyatda işləyənlər sex-sahə prinsipi üzrə müalicə-profilaktik kömək alırlar. Tibbi-sanitar idarələrində və ya ərazi poliklinikalarda sex sahələrinin həkim vəzifələri müəyyənləşdirilir. Sənaye müəssisələrində 2 min işçiyə 1 həkim vəzifəsi; mədən və neft emalı sənayesində 1,5 min işçiyə 1 həkim vəzifəsi planlaşdırılır.

Əhalinin ayrı-ayrı yaş və ixtisas kateqoriyalarına profilaktik xidmət üçün (körpələr evi və uşaq bağçalarında uşaqlar, məktəblilər, tələbələr, idmançılar və s.) həmçinin əhalinin sanitar-epidemioloji xidmət üçün həkim vəzifələrinə tələbat da normativlər əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, əhalinin 25 min nəfərinə 1 epidemioloq həkim vəzifəsi; 25 min uşağa - məktəb sanitariyası üzrə 1 həkim; şəhər əhalisinin 30 min nəfərinə - ərzaq sanitariyası üzrə 1 sanitar həkim və s.

Şəhər və kənd əhalisinin tibbi xidmətlə təmin olunma səviyyəsi nəticə etibarilə əhalinin müəyyən sayına düşən həkimlərin miqdarından asılıdır. Səhiyyənin hansı istiqamətindən (müalicə, diaqnostik, sanitar-epidemioloji və s.) asılı olmayaraq həkimin əməyi xəstəliyin profilaktikası və müalicəsinə yönəldilməlidir.

Normativlər həmçinin səhiyyənin bölmələri, ixtisasların növü və profili üzrə də diferensiaslaşdırılır. Mütəxəssislərə tələbatın müəyyən edilməsi və onların hazırlanmasının planlaşdırılması zamanı, həkimlərə və orta tibb işçilərinə olan əlavə tələbat da hesablanmalıdır. Əlavə tələbatın hesablanmasında həmin mütəxəssislərin plan dövrünün əvvəlinə miqdarı və plan dövründə ali və orta tibb təhsili mütəxəssislərin peşə fəaliyyətinin dayandırılmasıdır.

Beləliklə, həkimlərə və yaxud orta tibb işçilərinə əlavə tələbat: ali və orta tibb təhsilli mütəxəssislərin sayının artımından və plan dövründə çıxan mütəxəssislərin əvəz olunmasından asılıdır. Öz növbəsində həkimlərə və orta tibb işçilərinə əlavə tələbat əhalinin artımından və səhiyyə idarələri şəbəkəsinin genişləndirilməsindən birbaşa asılıdır.

Ayrı-ayrı regionlar üçün əlavə tələbat hesablandıqda, nəinki mütəxəssislərin təbii ixtisasını, həm də mexaniki hərəkətini də nəzərə almaq lazımdır (bir müalicə idarəsindən digərinə keçmək, bir respublikadan digərinə keçməsi və s.), ölkə üzrə bütövlükdə mütəxəssislərə əlavə tələbat yalnız təbii ixtisarından asılıdır.

XIII FƏSİL. REGIONLARIN MALİYYƏSİ

13.1. Ərazi maliyyəsinin mahiyyəti və rolu

20-ci əsrdə dünyanın hər yerində dövlət quruluşu və idarəetmənin demokratik prinsiplərinin inkişafı sürətləndi. Bir çox ölkələrdə dövlət quruluşunun zəruri demokratik elementi yerli özünüidarələr yarandı və onun da mahiyyəti ondan ibarətdir ki, idarəetməni əhali özü sərbəst seçdiyi nümayəndəli orqan tərəfindən həyata keçirir. Regional idarəetmə və icra orqanları onlara həvalə olunmuş vəzifləri yerinə yetirmək üçün əmlak və maliyyə-büdcə hüquqları da alırlar.

Demokratiya şəraitində dövlətin maliyyə sisteminin ən vacib tərkib hissələrindən biri də regionun maliyyəsidir və regionun maliyyəsi regional büdcələri əhatə edir, müvafiq ərazinin tələbatının ödənilməsi üçün istifadə edilir. Regional büdcələr əhaliyə sosial-mədəni xidmət ilə bağlı olan geniş tədbirlər dairəsinin maliyyələşdirilməsini təmin edir.

Beləliklə, ərazi maliyyəsi-ərazilərin iqtisadi və sosial inkişafı məqsədilə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünü təmin edən iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Axıncı onilliklər ərzində bir çox ölkələrdə iqtisadi və sosial proseslərinin regionlaşması müşahidə olunur. Bu proseslərin idarə olunması vəzifələri getdikcə daha çox mərkəzi dövlət orqanları səviyyəsindən regional orqanlara keçir. Ona görə də regionun maliyyəsinin rolu güclənir, onun istifadə sferası isə genişlənir. Regionun maliyyəsinin həcmi artır və hətta bir çox ölkələrdə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının ən çox hissəsinə çevrilir.

T.V.Brayçeva qeyd edir ki, «Maliyyə-məcmu ictimai məhsulun bölgüsü və təkrar bölgüsü prosesində pul fondları ilə bağlı olan imperativ xarakterli pul münasibətləri sistemidir.¹ Maliyyə sistemi və münasibətlərinin yaranmasının səbəbləri və funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Dövlət aparatının yaranması;
2. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı;
3. Pul formasında müxtəlif vergi və ödəmələrin formalaşması.

Maliyyə siyasətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- a) pul vəsaitlərinin xüsusi fondlarda toplanması;

¹ Brayчева Т.В. Государственные финансы: регулирование, функции, задачи. СПб: Питер, 2001. -С. 243.

- b) bu fondlardan istifadə edilməsi;
- c) bütün pul vəsaitlərinin hərəkətinə nəzarət.

Dövlətin maliyyə siyasəti iki qarşılıqlı prosesi əhatə edir:

1. Maliyyə resurslarının dövlət idarəetmə qurumunda toplanması;

2. Maliyyə vəsaitlərinin dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif sosial-iqtisadi proqramlara və tədbirlərə sərf edilməsi. Bu proseslərin biri dövlətin gəlirlərini, digəri isə xərclərini əks etdirir.

Dövlət regionun maliyyəsi vasitəsilə aktiv sosial siyasəti həyata keçirir. Regional hakimiyyət orqanlarına yerli büdcələri formalaşdırmaq üçün vəsait ayırmaqla, dövlət bələdiyyədə xalq təhsili, səhiyyə, əhaliyə kommunal xidməti, tikinti və yolların saxlanması kimi məsələlərin maliyyələşməsinə təmin edir. Yerli büdcədən maliyyələşən tədbirlərin dairəsi getdikcə genişlənir. Yerli büdcələrin vəsaiti hesabına yalnız ümumtəhsil məktəbləri deyil, həm də ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri, iri səhiyyə obyektləri, daxili təhlükəsizlik, qanunvericilik, ətraf mühitin qorunması sahəsindəki tədbirlər də maliyyələşdirilir. Regionların maliyyəsi vasitəsilə dövlət tarixi, coğrafi, hərbi və digər səbəblərdən öz iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə görə başqa regionlardan geri qalan ərazilərin iqtisadi və sosial inkişafının bərabərləşdirilməsini həyata keçirir. Bu cür geri qalmaları aradan qaldırmaq məqsədilə regional proqramlar hazırlanır. Bu proqramların həyata keçirilməsi üçün vəsaitlər müvafiq inzibati ərazi vahidlərinin büdcələrinin gəlir mənbələri, həmçinin yuxarı büdcələrin vergiləri hesabına formalaşır. Bu zaman yerli büdcələrə dövlət büdcəsinin vergilərindən ayırmalar və subvensiyalar, yəni yuxarı büdcələr tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün (səhiyyənin inkişafı, yol tikintisi, kommunal obyektlər və s.) maliyyə resurslarının ayrılması nəzərdə tutulur.

Ərazi maliyyəsinə həm də ərazinin iqtisadi və sosial inkişafı üçün istifadə olunan pul vəsaitlərinin məcmusu kimi xarakterizə etmək olar. Regionun maliyyəsinin əsas inkişaf istiqaməti sosial və qismən də istehsal infrastrukturunun maliyyələşməsindən ibarətdir. Onun maliyyələşməsinin əsas mənbələri büdcə ayırmaları və təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin, təşkilatların) vəsaitləridir.

Ərazi maliyyəsinin əsas tərkib hissəsi regional büdcələrdir. Həzırkı şəraitdə regional hakimiyyət orqanları regionların kompleks inkişafını, onların tabeliyində olan ərazilərdə istehsal və qeyri-istehsal sahələrin proporsional inkişafını təmin etmək kimi mühüm vəzifələri yerinə yetirməlidir. Onların iqtisadi və sosial sahədə koordinasiya funksiyaları xeyli genişlənir. Bu amillər regional hakimiyyət orqanlarının maliyyə bazasının genişləndirilməsini və möhkəmləndirilməsini,

regional maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi və istifadəsi ilə bağlı, habelə ərazi maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bir sıra problemlərin həllini zəruri edir.

Regionun maliyyəsinin digər tərkib hissəsi – təsərrüfat subyektlərinin vəsaitləridir:

✓ bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin maliyyə resursları (bir qayda olaraq buraya kommunal müəssisələr aid edilir);

✓ müəssisələrin, firmaların, təşkilatların sosial-mədəni və mənzil-kommunal obyektlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən maliyyə resursları. Öz işçilərinə sosial yardım göstərmək məqsədilə təsərrüfat subyektləri yaşayış binaları və mənzillər, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələri və istirahət obyektləri tikir və ya alırlar. Bizim ölkədə yeni şəhərlərdə, xüsusilə də tikilməkdə olan müəssisələrin bazasında yaranmış şəhərlərdə demək olar ki, bütün sosial infrastruktur sahələri müəssisələrin tabeliyində olması xarakterikdir. Buna görə də regionun maliyyəsinin tərkibində, adətən müəssisələrin sosial inkişafa yönəldilən vəsaiti daha çox xüsusi çəkiyə malik olur.

Ərazi maliyyəsinin digər bir vacib hissəsi regional büdcədənkənar fondlardır. Bu fondlar müəssisələrin və əhəlinin könüllü ayırmaları və payları, xüsusi yığımlar və s. mənbələr hesabına formalaşır. Büdcədənkənar fondlar əksər hallarda məqsədli xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının inkişafının indiki mərhələsində təsərrüfat və mədəni quruculuqda regional hakimiyyət orqanlarının rolu daima artır. Onlar tabeliliklərində olan ərazidə təsərrüfat və sosial-mədəni quruculuğa rəhbərlik sahəsində geniş hüquqlara malikdirlər, yaşayış binalarının tikintisinə və səhiyyəyə rəhbərlik edir, şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirirlər, yol tikintisi sahəsində işləri təşkil edirlər. Bununla belə, ərazi, icra və nümayəndəli orqanlarının yerlərdə cəmiyyətin iqtisadi və mədəni inkişafı ilə bağlı yaranan məsələlərin həllində rolunu artırmaq zəruridir. Bu isə həmin hakimiyyət orqanlarının hüquqlarının genişləndirilməsini və mədəni-maliyyə bazasının inkişafını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda yeni anlayış-özünüidarə anlayışı təsbit olunmuşdur. Bu anlayış regionların sosial-iqtisadi inkişafına, ətraf mühitin mühafizəsinə, insan hüquqlarının reallaşdırılmasına, vətəndaşların təşəbbüskarlığının və müstəqilliyinin inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir. Bu qanunda həmçinin yerli özünüidarənin iqtisadi əsası öz əksini tapmışdır. Buraya ərazinin təbii ehtiyatları, kommunal mülkiyyət (inzibati-ərazi qu-

rumlarının mülkiyyəti), həmçinin yerli büdcənin gəliri üçün mənbə rolu oynayan digər mülkiyyət aid edilmişdir. Qanunda yerli təsərrüfatın strukturu da müəyyən olunmuşdur, bu da müvafiq ərazi-inzibati vahidin kommunal mülkiyyəti olan müəssisə, təşkilat və idarələrdən ibarətdir.

Qanunda regional hakimiyyət orqanları ilə onların ərazisində yerləşən müəssisələrin arasındakı qarşılıqlı münasibətlər qaydaya salınmışdır. Bu münasibətlər qarşılıqlı müqavilə əsasında qurulur. Bütün müəssisələr öz mənfəətinin bir hissəsini yerli büdcəyə verməli, öz vəsaitləri ilə yerli büdcənin formalaşmasında iştirak etməlidirlər. Regionların yerli hakimiyyət orqanlarına yuxarı hakimiyyət orqanları ilə razılaşdırılmadan ərazinin tələbatını ödəmək üçün müəssisələr yaratmaq, onların fəaliyyətinin istiqamətini dəyişmək, yerli təsərrüfatları idarə etmək üçün regiondaxili və regionlararası, sahədaxili və sahələrarası orqanlar yaratmaq hüquqları verilmişdir.

Qanunda yerli hakimiyyət orqanlarının planlaşdırma və maddi-texniki təchizat sahəsində hüquqları da müəyyən edilmişdir. Regionların yerli özünüidarə hakimiyyət orqanları onlara verilmiş səlahiyyət daxilində ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı planlarını işləyib hazırlayırlar. Bu zaman yuxarı hakimiyyət orqanların planlarının formalaşmasına və yerinə yetirilməsinə müdaxiləsinə yol verilmir.

Yerli regional hakimiyyət orqanlarının yeni hüquqları içərisində onların xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirak hüquqlarını qeyd etmək vacibdir. Bu cür əlaqələr həmin hakimiyyət orqanları tərəfindən valyuta ilə özünüödəmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Eyni zamanda, regional hakimiyyət orqanları onların ərazisində yerləşən müəssisələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə, ixrac bazasının inkişafı sahəsində rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının, iş və xidmətlərin inkişafına köməklik göstərirlər.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda yerli özünüidarənin maliyyəsi haqqında məsələlər ayrıca bir bölmədə qeyd edilmişdir ki, burada bir sıra yeni müddəalar təsbit olunmuşdur. Yerli özünüidarənin maliyyə ehtiyatlarının tərkibi müəyyən edilmişdir. Bu resurslar regional orqanların büdcə və büdcədənəknar vəsaitləri, kredit vəsaitləri, özünüidarənin valyuta vəsaitləri hesabına formalaşır.

«Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda bələdiyyələrin maliyyə və kredit fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərinə xüsusi fikir verilmişdir. Qanunun 46-cı maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası qanunlarına uyğun olaraq bələdiyyələr, bələdiyyə bankları və digər maliyyə-kredit idarələri yarada

bilərlər. Lakin maliyyə, xüsusilə də maliyyə bazarının inkişafının müasir vəziyyəti bələdiyyələrin maliyyə mənbələrinin formalaşmasında qiymətli kağızların rolunu məhdudlaşdırır. Bələdiyyələrin maliyyə fəaliyyətində qiymətli kağızların belə məvqeyini onunla izah etmək olar ki, bir tərəfdən qiymətli kağızlar bazarının özü məhdudluq xüsusiyyətinə malikdir, digər tərəfdən isə bələdiyyələrlə bəzi idarəetmə orqanları arasında səlahiyyət bölgüsündə dəqiqlik yoxdur. İqtisadi proseslərin dinamikliyi baxımından Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazasının təhlili göstərir ki, mövcud realıq dəyişilə bilər. Belə ki, bazar iqtisadiyyatını quran və dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya olunan nəzəri cəhətdən bu cür elmi yanaşma praktiki fəaliyyətdə də öz əksini tapır. Ölkə, dünya maliyyə sistemindən, qiymətli kağızlar bazarından kənar qala bilmir.

Müasir dövrdə sahibkarların ağır vəziyyətə düşməsi, yeni müəssisələrin ləng yaranması, mövcud müəssisələrin isə fəaliyyətlərinin məhdudlaşması vəsait çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Vəsait çatışmazlığı hətta bəzi müəssisələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa məcbur edir.

Bələdiyyələr öz maliyyəsini həm müvafiq bələdiyyə ərazisində, həm də onun hüdudlarından kənar fəaliyyət göstərən və Azərbaycan Respublikasının rezidenti olan kredit təşkilatı ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təşkil edirlər. Bələdiyyələrlə kredit və sığorta təşkilatları arasında qarşılıqlı münasibətlər müqavilə əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyələrə aşağıdakı hüquqlar verilmişdir:

- özünün hesablaşma və kassa əməliyyatlarının aparılması üçün münasib bankı seçmək və xəzinədarlığı yaratmaq;

- Azərbaycan Respublikasının rezidenti olan banklardan və digər kredit təşkilatlarından qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər almaq;

- bələdiyyələr, bələdiyyə mülkiyyətində olan obyektlərin, bələdiyyə qulluqçularının sığortalanması haqqında qərara görə dövlət kredit təşkilatları arasında məsuliyyət daşımır, heç bir öhdəlik götürmür.

Yerli özünüidarəetmə orqanları yerli maliyyənin və maliyyə-kredit təşkilatlarının inkişafını stimullaşdırır.

Maliyyə siyasətinin mahiyyəti iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif formalarda şərh edilir. Adətən maliyyə siyasəti – maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmuu kimi qiymətləndirilir. Lakin göstərmək lazımdır ki, bu tədbirlər maliyyə siyasətini bütünlükdə əhatə edə bilməz, onlar yalnız bu siyasətin həyata keçirilməsi aktları kimi çıxış edirlər. Maliyyə siyasəti bu tədbirlərin həyata ke-

çirilməsindən qabaq formalaşır və göstərilən maliyyə tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Buna görə də maliyyə siyasətini iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilən tədbirlərin məcmuu kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Maliyyə siyasəti hər şeydən əvvəl müəyyən bir iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün maliyyədən istifadə olunması prosesidir. Dövlət makroiqtisadi məqsədlərə – iqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə, iqtisadi artıma, sosial-iqtisadi inkişafın reallaşdırılmasına çatmaq üçün müxtəlif maliyyə vasitələrindən istifadə edir.

Maliyyə siyasətinin əsas məqsədi – maliyyə ehtiyatlarının həcmi və istifadəsinin səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə siyasətinin vacib fəaliyyət istiqamətlərindən biri də maliyyə ehtiyatlarını istehsal sahələri arasında düzgün bölüşdürməklə onlardan səmərəli istifadəni təmin etməkdir.

Qanunda ilk dəfə olaraq qeyd edilmişdir ki, müvafiq ərazilərdən yaranan və istifadə olunan maliyyə resurslarının həcmi müəyyən edilməsi üçün regional hakimiyyət orqanları tərəfindən ümumi ərazi maliyyə balansı tərtib olunur. Bununla əlaqədar dövlət və ictimai orqanlar, müəssisələr və təşkilatlar müvafiq ərazi maliyyə balansının tərtib olunması üçün zəruri məlumatları yerli özünüidarələrə təqdim etməyə borcludurlar.

Qanunda regional hakimiyyət orqanları tərəfindən yerli büdcənin təsdiq olunması və istifadə edilməsi, yuxarı orqanların büdcə məsələlərinə qarışması həddi haqqında vacib müddəa təsbit olunmuşdur.

Ümumregional tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün müəssisələrin və regional hakimiyyət orqanlarının maliyyə resurslarının birləşdirilməsi, büdcədən kənar fondların maliyyə resurslarının, həmçinin valyuta fondlarının yaradılması və istifadəsində regional orqanların hüquqları qanuni olaraq ilk dəfə təsdiq olunmuşdur.

Özünün maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadə olunmasında regional orqanlara yeni hüquqlar verilmişdir: yerli büdcələrin vəsaitləri hesabına mənzil-kommunal təsərrüfatın, səhiyyə idarələrinin, xalq təhsilinin, sosial təminatın, hüquq-mühafizə orqanlarının saxlanılması xərclərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada müəyyən edilmiş normaları artırmaq, əlavə imtiyazların və əhalinin bəzi kateqoriyalarına köməyi gücləndirmək üçün maddi yardımı yaratmaq, ehtiyat fondlarını inkişaf etdirmək.

«Büdcə hüquqları və büdcədən kənar fondların formalaşdırılması və istifadəsi hüquqlarının əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda ərazi hakimiyyət orqanlarının maliyyə-büdcə münasibətlərindəki hüquqları konkretləşdirilmiş və inkişaf et-

dirilmişdir. Qanunda ümumi hallarda qüvvətləndirilmiş minimal büdcənin, minimal sosial və maliyyə normalarının, orta maliyyə təminatının, müstəqil büdcə prinsipləri və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsinin yeni anlayışları qısa və dürüst ifadə olunmuşdur.

Məlumdur ki, büdcə formalaşana qədər büdcədən kənar fondlar yaranır. Büdcədən kənar fondların əhəmiyyəti yenidən yüksəlməyə başlamışdır. Çünki bu fondların pul vəsaitləri büdcəyə daxil olmayan, dövlət ehtiyaclarının ödənilməsinə sərf oluna bilər.

Büdcə – maliyyə sisteminin mərkəzi halqasıdır. Maliyyə siyasətini həyata keçirmək üçün bütün maliyyə resursları büdcədə toplanmalıdır. Məhz büdcə vasitəsilə pul vəsaitləri istehsal, qeyri-istehsal sahələri və regionlar arasında yenidən bölüşdürülür. Maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi büdcə sisteminin və büdcə prosesinin düzgün təşkilindən asılıdır.

Qanunun ayrıca bir bölməsində ərazi büdcələrinin gəlirlərindən bəhs olunur. Bu bölmədə möhkəmlənmiş gəlirlərin səviyyəsinin təyini, hansı ki, bu minimal büdcələrin 70 faizindən az olmalıdır, dotasiyaların, subsidiyaların verilməsi və istifadəsi qaydaları, tənzimləyici vergilərdən tutulan normativlərin təyini və təsdiqi, gəlirlərin ayrı-ayrı büdcə formaları arasında bölüşdürülməsi məsələləri əks olunmuşdur.

Büdcə məxarici bölməsi ərazi hakimiyyət orqanlarının öz büdcələrinin xərclərinin formalaşdırılması hüquqlarını təyin edir. Bununla yanaşı təkcə cari xərclər büdcəsi və inkişaf büdcəsinin vəziyyəti haqqında deyil, həm də onların saxlanması ilk dəfə olaraq bu bölmədə müəyyən edilmişdir.

Qanunda büdcə vəsaitləri qaydaya salınmışdır. Ayrıca bir bölmədə büdcə layihələrinin tərtib edilməsi, baxılması və büdcələrin təsdiq edilməsinin ümumi prinsipləri verilmişdir. Qanunun müddəaları ərazi hakimiyyət orqanlarının büdcələrinin formalaşmasındakı ziddiyyətlərə baxılmasında onların hüquqlarını müəyyən edir. Ziddiyyətlərə baxılmasında yuxarı və aşağı hakimiyyət orqanlarının sənədi komissiyalarının təşkili qaydası ilk dəfə olaraq müəyyən edilmişdir.

Qanunun son bölmələrində büdcənin icra edilməsi, büdcədən kənar və valyuta fondlarından istifadə üzərində nəzarət, ərazi hakimiyyət orqanlarının büdcə təminatı hüquqları müəyyən edilmiş, onların büdcə hüquqlarının pozulması hallarında iqtisad məhkəmələrinə müraciət hüquqları qaydaya salınmışdır. Hər bir hakimiyyət orqanının, o cümlədən, ərazi orqanlarının müvafiq vergilərə münasibətdə tabeçiliyindəki ərazilərə vergilərin tətbiq edilməsi, vergi stavkalarının təyin edilməsi, vergi verənlərə imtiyazların verilməsi, vergi yığımına nəzarət edilməsi səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Qanun müəyyən edir ki, dövlət səlahiyyətində olan ayrı-ayrı yerli özünüidarə orqanları tərəfindən həyata keçirmək üçün vacib olan maliyyə vəsaitləri dövlət büdcəsi və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrinə uyğun olaraq, qabaqcadan Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar nəticəsində yerli büdcələrdə xərclər çoxalır və gəlirlər azalarsa, bu qərarı qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya olunur. Bu orqanların qərarları yerli özünüidarə orqanları tərəfindən vəsaitləri kompensasiya etmək məqsədi ilə onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində həyata keçirilir.

Qanuna uyğun olaraq əhali yerli referendum, vətəndaş yığıncaqları yolu ilə və ya yerli özünüidarə orqanlarının nümayəndələri əhalinin fikrini nəzərə alaraq yerli müəssisələri maliyyələşdirmək üçün sakinlər tərəfindən könüllü, birdəfəlik vəsait qoymalarını nəzərə ala bilərlər.

13.2. Ərazi büdcələrin gəlirləri və xərcləri

Ərazi hakimiyyət orqanlarının maliyyə bazası onların büdcələridir. Bu orqanlara verilən büdcə və əmlak hüquqları onlara öz büdcələrini təşkil etməyə, müzakirə etməyə, təsdiq və həyata keçirməyə, öz ixtiyarında olan müəssisələri idarə etməyə və onlardan gəlir götürməyə imkan yaradır.

Ərazi büdcələr vasitəsilə ümumi istehlak fondu əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında bölüşdürülür. Bundan başqa bu büdcələrdən müəyyən həddə qədər çərçivəsində istehsal sferası sahələrinin inkişafı, habelə yerli və yeyinti sənaye sahələrini, kommunal təsərrüfatı, həmçinin əhalinin yaşayışı üçün vacib olan məhsulların və xidmətlərin həcmi maliyyələşdirilir.

Ərazi büdcələrin iqtisadi mahiyyəti onların təyinatında özünü büruzə verir. Onlar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

- ərazi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin maliyyələşməsinə təmin edən pul fondlarını formalaşdırmaq;
- bu fondları xalq təsərrüfatı sahələri arasında bölüşdürmək və istifadə etmək;
- ərazi hakimiyyət orqanlarının tabeliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarət etmək.

Ümumdövlət iqtisadi və sosial müəssisələrinin fəaliyyətinin hə-

yata keçirilməsində, ilk növbədə cəmiyyətin sosial infrastrukturunun saxlanması və inkişafında, dövlət vəsaitlərinin bölüşdürülməsində ərazi büdcələri əhəmiyyətli rol oynayır.

İstehsal olunan nemətlərin bölüşdürülməsi və əhaliyə çatdırılması əsasən büdcə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi ictimai istehlak fondlarının əsas hissəsi büdcə vasitəsi ilə formalaşır. Dövlətin sosial siyasətini həyata keçirmək üçün böyük material və maliyyə resursları lazımdır. Əhaliyə sosial xidmət göstərən tədbirlərin maliyyələşməsinin əsas hissəsi bu büdcələrin vəsaitləri hesabına aparılır.

Xüsusi və ya təhkim edilmiş gəlirlər büdcə hüququ subyektinə malik vəsaitləri özündə əks etdirir. Yəni bu vəsait tam və ya möhkəm təsbit edilmiş pay şəklində yuxarı büdcələrə toxunmayaraq, uyğun büdcələrə dəyişməz əsaslarla daxil olur. Xüsusi gəlirlərin əsasını yerli vergilər və yığımlar, daimi əsaslarla möhkəm pay kimi ərazi büdcələrə verilən dövlət və regional büdcələrin vergilərindən köçürmələr təşkil edir.

Ərazi büdcələrə dair ədəbiyyatda və büdcə işi təcrübəsində «büdcələrin tənzimlənməsi» ifadəsi geniş tətbiq edilir. Dövlət, ərazi dövlət hakimiyyəti orqanlarına həvalə olunmuş funksiyaları yerinə yetirmək üçün özlərinin xüsusi gəlirlərindən lazım olan maliyyə resursları ayırır. Beləliklə, dövlət bütün büdcələri tənzimləyir, onların gəlirləri və xərclərini balanslaşdırır.

Tənzimləyici gəlirlərə yuxarı büdcələrdən aşağı büdcələrə öz gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə verilən pul vəsaitlərinin məcmuu daxildir. Bu qeyd olunmuş məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə olunan bütün maliyyə resurslarıdır, daha doğrusu, yuxarı büdcələrdən qarşılıqlı hesablaşma yolu ilə alınan vəsaitlər, dövlət və regional vergilərdən ayrılan faizlər, dotasiyalar, subvensiyalar, dövlət və regional maliyyə yardımı fondlarından regionlara kömək üçün alınan vəsaitlər, nəhayət yuxarı hakimiyyət orqanlarından aşağı orqanlara hüquqi akt, sərəncam, qətnamə, qərar əsasında verilən vəsaitlərdir. Vəsait ya əvvəlcədən, yəni planlaşdırılmış il başlamamışdan tənzimləmə planı və planlaşdırılmış ilin büdcəsi haqqında qanunvericilik akta əsasən, ya da yuxarı sərəncamverici və icraedici orqanların göstərişi üzrə büdcənin həyata keçirilməsi prosesində verilir.

Tənzimləyici gəlirlərin ərazi büdcələrinin ümumi sxemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Tənzimləyici gəlirlər

Dövlət və regional vergilərdən ayırmalar	Dotasiyalar, subvensiyalar	Qarşılıqlı hesablaşmalarla yuxarı büdcələrdən və maliyyə yardımı fondlarından alınan vəsaitlər
Gəlir vergilərindən ayırmalar	Əlavə dəyər vergisi və aksizlərdən ayırmalar	Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisindən ayırmalar

Xüsusi gəlirlər regional büdcələrin formalaşdırılmasının əsas mənbəyini təşkil edir.

Ərazi büdcələrin xüsusi gəlirlərinə aşağıdakı vergi və rüsumlar daxildir:

1. Yerli vergi və rüsumlardan ibarət sair vergilər, rüsumlar və digər daxilolmalar:

- inzibati cərimə və sanksiyalardan daxilolmalar;
- avtomobil müvəttislyi tərəfindən yığılan rüsumlar;
- müəssisələrin, ictimai təşkilatların, banklar və onların filiallarının qeydiyyatından yığılan rüsumlar;
- nəqliyyat vergisi;
- reklam vergisi;
- avtomobillərin, hesablama texnikasının və fərdi kompyuterlərin alqı-satqısı üçün verilən vergilər;
- ticarət hüququ üçün verilən yığımlar;
- polis saxlanması, abadlıq və digər məqsədlər üçün vətəndaşlardan və bütün təşkilati-hüquqi formalarda müəssisələrdən məqsədli rüsumlar;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən alınan qeydiyyat rüsumları;
- əmtəə və birjalarda aparılan əməliyyatlardan və valyuta alqı-satqısı sövdələşmələrindən yığımlar;
- yaşayış məntəqələrinin ərazilərinin qaydaya salınması üçün alınan rüsumlar;
- müxtəlif fəaliyyət sahələrinin lisenziyalaşdırılmasından daxilolmalar;
- təhsil müəssisələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün hüquqi şəxslərdən alınan rüsumlar;
- mənzil fondu və sosial sferası obyektlərini saxlamaq üçün vergilər;
- spirtli içkilər və pivə istehsalı və ticarəti hüququ üçün lisenziya rüsumları.

2. Əmlakə görə vergilər, o cümlədən:

- varislik və bağışlama qaydası ilə keçən əmlakdan alınan vergi;
- müəssisələrin əmlakına görə vergilər;
- fiziki şəxslərin əmlakına vergilər.

3. Özəlləşdirmədən gəlirlər (Azərbaycan Respublikası subyektlərinə və bələdiyyəyə mənsub olan mülkiyyətdən), o cümlədən:

- dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsində gəlirlər;
- torpaq satışından gəlirlər;
- vətəndaşlara mənzil satışından gəlirlər.

4. Torpaq vergisi və ona daxil olan:

- meşə fondu tərkibindən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar da daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq üçün torpaq vergisi və icarə haqqı;
- kənd təsərrüfatı təyinatı olmayan torpaqlara torpaq vergisi və icarə haqqı;
- kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlara, şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin torpaqlarına qoyulan torpaq vergisi və icarə haqqının vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsindən gələn gəlirlər;
- kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların müsadirəsi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı istehsalında itkilərin ödənilməsi.

5. Məcburi tibbi sığorta vəsaiti, büdcədən kənar və sahə fondlarının vəsaiti.**6. Yeraltı sərvətlərdən və təbii resurslarından istifadəyə görə ödəmələr, o cümlədən:**

- yeraltı sərvətlərdən istifadəyə görə ödəmələr;
- meşə vergiləri, icarə haqqı və meşə fondu torpaqları üçün ödəmələr də daxil olmaqla;
- sənaye müəssisələri tərəfindən su təsərrüfatı sistemindən götürülən su üçün ödəmələr;
- zərərli maddələrin atılması və yığılması, tullantıların yerləşdirilməsi normalarına və normadan artıq həcmində görə ödəmələr.

Xüsusi gəlirlərin həcmnin az artdığı və ərazi büdcələrinin xərclərinin daim artdığı şəraitdə bu büdcələrin vəsaitlə təmin edilməsi zəruriyyəti meydana gəlir və bu iş başlıca olaraq mənbələrin tənzimlənməsi, daha doğrusu, yuxarı büdcələrdən daxil olan vəsait hesabına həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının «Vergi sisteminin əsasları haqqında» Qanununa əsasən ərazi büdcələrin əsas tənzimləyici gəlirlərinə əlavə dəyər vergisi, aksizlər, müəssisələrin mənfəətindən vergilər, fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergiləri daxildir.

Tənzimləyici gəlirlərdən ayırma normativləri regional büdcələrin xərclərinin ümumi həcmindən və onların xüsusi gəlirlərinin həcmindən asılı olaraq yuxarı ərazi orqanlar tərəfindən təsdiq edilir.

Həcminə və iqtisadi əhəmiyyətinə görə ərazi büdcələrin gəlirlərində aparıcı yeri tənzimləyici vergilərdən ayırmalar tutur. Onların rolu təkcə regional dövlət hakimiyyəti orqanlarını maliyyə resursları ilə təmin etmək deyil, həm də öz tabeçiliyində olan ərazilərdə ictimai istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və onların yuxarı büdcələrin vəsaitlərini səfərbər etməkdə marağını artırmaqdır.

Ərazi büdcələrin tənzimlənməsi sistemi bir sıra üstünlüklərə malikdir. O, yerli mənbələrin məhsuldarlığından asılı olmayaraq ərazi büdcələri lazımi vəsaitlərlə təmin etməyə imkan verir, ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin inkişaf səviyyələrini bərabərləşdirməyin ilkin şərtlərini yaradır: ərazi hakimiyyət orqanlarını və dövlət və regional vergilərin səfərbərlik planını yerinə yetirməyə həvəsləndirir.

Ərazi büdcələrinin tənzimlənməsi metodunun həm də çatışmazlıqları vardır. Ərazi büdcələrinin tənzimləyici gəlirlərinin formalaşdırılmasında subyektivlik elementinin olması ən mühüm çatışmazlıqdır. Bu tənzimləyici gəlirlərdən ayırma normativlərinin kəmiyyətinin və onların tərkibinin seçilməsinin həmişə obyektiv həyata keçirmək imkanlarının məhdudluğu ilə əlaqədardır. Dövlətin minimum sosial və maliyyə normalarının büdcə planlaşdırılmasını təcrübədə həyata keçirməklə bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq olar. Burada söhbət hər bir vətəndaşı minimum sosial nemətlərlə təmin etməyin, həmçinin xalq təhsili, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətlərindən istifadə və s. normalarını hazırlamaq və tətbiq etməkdən gedir. Bu normalar ölkənin ayrı-ayrı regionları üzrə iqlimi, tarixi-etnik xüsusiyyətləri və əhalinin bu xidmətlərlə təmin olunma səviyyəsinə görə fərqləndirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş SSRİ məkanında bu sahələrin hər birinə aid həm orta hesabla ölkə üzrə, həm də müttəfiq respublikalar üzrə diferensiaslanmış normalar var idi. İctimai istehsalın və elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar onlar vaxtaşırı dəyişilir və təkmilləşirdi. Şəhər əhalisinin hər nəfərinə yaşayış sahəsi norması, bir sinifdə şagirdlərin say, poliklinikada həkimin saatlıq qəbul norması, əhalinin hər 10000 və ya 100000 nəfərinə xəstəxana çarpayıları, şəhərin suya tələbatını hesablamaq üçün normalar və s. bu qəbildən idi.

Ərazi büdcə xərclərinin artım tempinin, gəlirlərinin artım tempindən yüksək olması (tənzimləyici vergilərdən ayırmalara baxmayaraq) bəzən yuxarı büdcələrdən dotasiyalara ehtiyac yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərazi büdcələrin maliyyə resurslarını

bölüşdürməkdə istifadə olunan metodlardan fərqli olaraq dotasiya və subvensiya mükəmməl deyildir. Bu mənbələr stimullaşdırıcı vasitələrdən məhrumdurlar, onlar ərazi hakimiyyət orqanlarında himayədarlıq əhvalını yaradır. Vəsaitlərin ötürülməsinin belə təcrübəsi onlarda təsərrüfatçılıq təşəbbüsünün inkişafına kömək etmir, öz büdcələrinin gəlir hissəsini artıqlamasıyla yerinə yetirmək imkanlarını azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir.

Bununla yanaşı, dotasiya və subvensiyaların bütün mənfi tərəflərini qeyd etməklə ərazi büdcələrin formalaşmasında onların rolunu inkar etmək olmaz. Bu daimi kassa uyğunsuzluqlarının yaranmasına və ssuda almaq üçün yuxarı büdcələrə külli miqdarda müraciətlərə səbəb olur, planlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsini çətinləşdirməyə gətirib çıxarır.

Buna görə də heç də həmişə və hər yerdə dotasiyanı istənilən vasitələrlə əvəz etməyə can atmaq lazım deyil, onu dövlətin həyata keçirdiyi siyasəti nəzərə alaraq elə yaşayış məntəqələrinə yönəltmək olar ki, tarixi şərait və ətraf mühitin, tarixi abidələrin mühafizəsi üzrə tədbirləri reallaşdırmağa imkan versin. Daxili mənbələr isə zəruri xərcləri ödəmək iqtidarında deyildir. Kurort şəhərləri və qəsəbələri, tarixi və memarlıq qoruqları sayılan şəhərləri və s. buna misal ola bilər. Subvensiyaları isə yerlərdə vəsaitlərin çatışmadıqları müəyyən tədbirlər üçün məqsədli təyinatlarla vermək lazımdır.

Ərazilərə maliyyə köməyinin göstərilməsi məqsədilə dövlət büdcəsində ərazilərə dövlət maliyyə yardımı fondu yaradılır. Bu fondan maliyyə köməyi «köməyə ehtiyacı olan region» və ya «köməyə xüsusi ehtiyacı olan region» statusu almış regionlara göstərilir.

Köməyə ehtiyacı olan region statusu planlaşdırılan ildə adambaşına düşən büdcə gəliri (bir sakin hesabına) ölkənin bütün regionları üzrə adambaşına düşən orta büdcə gəlirindən az olduğu regionlara verilir.

Köməyə xüsusi ehtiyacı olan region statusu isə planlaşdırılmış ildə büdcə gəlirlərinin həcmi (o cümlədən ölkənin bütün regionları üzrə adambaşına düşən büdcə gəlirinə çatmayan məbləğin ödənilməsi nəzərə alınmaqla köməyə ehtiyacı olan regionlar üçün) həmin ildə proqnozlaşdırılan büdcə xərcləri həcmindən (kapital qoyuluşsuz) az olan regionlara verilir.

Bu iki statusun nəzərə alınması ilə fond iki hissəyə bölünür ki, bunlardan da vəsaitlər müvafiq olaraq köməyə ehtiyacı olan regionlara və köməyə xüsusi ehtiyacı olan regionlara ayrılır. Fondun bu hissələri arasında proporsiyalar planlaşdırılan ilə köməyə ehtiyacı olan bütün regionlar üzrə cari büdcə xərclərinin örtülməsi üçün çatış-

mayan vəsaitlər məbləğinin hesablanması əsasında müəyyən olunur.

Regional büdcələrin tənzimlənməsinin bu üsulunun yeniliyi və üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ərazilərə vəsait aşağıdakıları nəzərə alaraq (bütün büdcələr üçün vahid metodika əsasında) ayrılır:

- regional büdcələrin gəlirlərini (regionların vergi potensialı), yəni müvafiq ərazilərin büdcə sisteminə daxil olan büdcə gəlirlərini;
- müvafiq ərazilərdə yaşayan əhalinin sayını.

Bunun köməyi ilə ərazilərdə vəsaitlərin ayrılması obyektiv əsasda – maliyyə köməyinin ümumi fondundan vəsaitlərin ayrılmasının bütün regionlar üçün ümumi olan düstur əsasında həyata keçirilir. Hələlik regional büdcələrə vəsaitlərin ayrılmasının bu üsulu ölkənin büdcə subyektlərinə münasibətdə istifadə edilir. Belə fərz edilir ki, onlar yerli büdcələrə də yayılmalıdır. Bunun üçün muxtar respublika, vilayət və rayon büdcələrinin tərkibində şəhərlərə, rayonlara, qəsəbələrə, kənd yaşayış məntəqələrinə kömək fondları yaradılmalıdır.

Ölkənin iqtisadi potensialının inkişafı, əhalinin artımı, urbanizasiya prosesinin genişlənməsi, ərazi büdcələrinin sayının artımının əsas amilləridir.

Ərazi büdcələrin artımı urbanizasiya prosesi ilə, həmçinin sosial-mədəni infrastrukturun genişlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Ərazi büdcələrin ümumi həcmində şəhər və qəsəbə büdcələrinin xüsusi çəkisi daima artır. Şəhər yaşayış sahələrinin artımı, şəhər sakinlərinin sayının çoxalması, adambaşına düşən büdcə xərclərinin kiçik şəhərlərdəkinə nisbətən beş-yeddi dəfə yüksək olduğu iri şəhərlərin artması, şəhər büdcələrinin xərclərinin çoxalmasına səbəb olur ki, bunların da artım tempi yerli büdcələrin artma tempini üstələyir.

İqtisadi və sosial proseslərin daha gözə çarpan nəticələri ərazi büdcələrinin xərclər hissəsində əks olunur. Ərazi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin başlıca tərəfləri onların səlahiyyətləri (rəhbərlikləri) altında olan ərazilərin iqtisadi və sosial inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Yaşayış sahələrinin, xüsusilə yeni mənimşənən rayonlarda yaşayış yerlərinin artması, mənzil-kommunal təsərrüfatının inkişafı və yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması ərazi büdcələrinin xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Xərclərin artması həm yeni tikintilərə, həm də mənzil-kommunal və mədəni-məişət təyinatlı obyektlərin saxlanması üçün çəkilən xərclərin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərazi büdcələrinin ayrı-ayrı xərclərinin strukturu eyni deyildir və təsərrüfatın həcmindən və onun müxtəlif səviyyədə regional orqanlara tabeliyindən asılıdır. Belə ki, respublika, vilayət və şəhər hakimiyyət orqanlarına yerli sənaye müəssisələrinin,

mənzil-məişət təsərrüfatı və ticarətin daha çox hissəsi tabedir. Ona görə də bu büdcələrin xərclərində xalq təsərrüfatına ayırmalar çox yüksəkdir. Rayon, qəsəbə və kənd hakimiyyət orqanlarının tabeliyində sosial-mədəni təsisatlar yerləşir. Bu büdcələrdə xərclərin daha çox hissəsi sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin payına düşür.

İndiki zamanda maliyyə resurslarının istifadəsinin başlıca istiqamətlərindən biri gələcəkdə özlərinin (xüsusi) gəlirlərinin əldə edilməsi üçün əsas kimi yerli istehsal bazasının inkişafının maliyyələşdirilməsi olmalıdır.

Sosial-mədəni idarələrin çox hissəsi və ilk növbədə xalq təhsili və səhiyyə idarələri ərazi orqanlarına tabedir. Buna görə də ərazi büdcələrinin spesifik xərclərində sosial-mədəni tədbirlərə çəkiləsi xərclər nəzərəcarpacaq dərəcədə üstünlük təşkil edir.

Əhalinin hər nəfərinə düşən xərclərin səviyyəsi yüksək olan iri şəhərlərin üstün inkişafı da həmçinin ərazi büdcələrinin xərclərinin artmasının mühüm amilidir. Belə bir fikirlə də razılaşmaq olmaz ki, urbanizasiyanın inkişafı ilə əlaqədar kiçik şəhərlərin, qəsəbələrin və kəndlərin əhalisinin tələbatı artır və kommunal təsərrüfatı, ticarət, xalq təhsili, səhiyyə də sürətlə inkişaf edir. Belə ki, respublikamızda bu cür yaşayış məntəqələrinin vəziyyəti tanınmazdır. Çünki bu məntəqələrdə əhalinin sayı artmış, abadlığın və sosial obyektlərin vəziyyəti əksinə pisləşmişdir.

Aktual problemlərdən biri də şəhər və kəndlərin abadlaşdırılmasıdır. Həmin məqsədlər üçün nəzərdə tutulan büdcə ayırmalarının daha səmərəli istifadəsi də buna kömək edir. Şəhərlərin xidmət sahələrində mövcud olan inhisarçılığı ləğv etmək vaxtı çatmışdır, belə ki, onlar iş görmək pərdəsi altında külli miqdarda görülməmiş iş və xidmətləri artıq yazmaqda şəhər büdcələrindən qazanılmış vəsaiti əldə edirlər. Şəhərlərin belə xidmət sferasının və abadlaşdırılmasının təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının tələbləri səviyyəsində qurulması vacibdir. Şəhər ərazilərini sahələrə bölmək, struktur üzrə ixtisaslaşmış şəhər təşkilatları, mənzil-istismar sahələri, kooperativlər arasında müsabiqə əsasında podrata vermək məqsəduyğundur. Onlar arasında rəqabətlik və yarış, nəinki təkcə vəsaitlərin qənaətinə səbəb olur, həm də şəhərin abadlaşdırılması üzrə işlərin keyfiyyətini artırır.

Dövlətin büdcə sisteminin struktur xüsusiyyətlərindən biri onun mərkəzləşdirilməsi və qeyri-mərkəzləşdirilməsidir. Mərkəzləşdirmənin birinci göstəricisi ölkənin icmal büdcəsində mərkəzi hökumət büdcəsinin xüsusi çəkisidir. Aparılmış tədqiqatlar (S.Pavlenko) göstərir ki, bu göstərici federativ dövlətlərdə orta hesabla 35%, unitar dövlət-

lərdə 59,8% təşkil edir. İkinci göstərici yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsində mərkəzi hökumət büdcəsinin transfertlərinin xüsusi çəkisi-dir.

Azərbaycan Respublikasında regional və yerli büdcələri işləyib hazırlamağa (regional və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən) dair metodiki və hüquqi bazanın olmamasını, habelə onun xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla yüksək inteqrasiyasını nəzərə alaraq inkişaf etmiş ölkələrin bəzilərinin yerli və regional büdcələrinin strukturu-nu təhlil etmək məqsədəuyğun olar.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının regionlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var, bunların nəzərə alınması zəruriyyətini Respublika Prezidentinin 11 fevral 2004-cü ildə imzaladığı «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nda ayrı-ayrı regionların inkişaf istiqamətləri verilməklə yanaşı, onların həyata keçirilməsi yolları da qeyd edilmişdir. Fikrimizcə, bu sahədə regionların maliyyə sisteminin və büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi də zəruridir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası ilə onun regionlarının qarşılıqlı əlaqələrini hüquqi baza əsasında tənzimləməyə ehtiyac vardır. Bu əlaqələrin zəruriliyi təkcə büdcə-maliyyə prosesi ilə yox, iqtisadiyyatın böhran vəziyyəti ilə bağlıdır. Nəyin bahasına olursa-olsun yalnız vergi yükünü ağırlaşdırmaq heç də iqtisadiyyatda pozitiv nəticələrə gətirib çıxartmaz, əksinə neqativ prosesləri dərinləşdirər.

Bununla əlaqədar olaraq dövlətin maliyyəsi, büdcə-maliyyə və vergi sistemi iqtisadi və sosial inkişafın dövlət tənzimlənməsinin başlıca aləti və vasitəsi olmalıdır ki, bu da ictimai istehsalın sabit və səmərəli inkişafına əsaslanmalıdır. Bunun üçün respublika, region və yerli büdcə-maliyyə tənzimləmə sistemini özündə birləşdirən səviyyə-lərəarası büdcə-maliyyə tənzimləmə mexanizmini işləyib hazırlamaq lazımdır. Burada regional büdcə-maliyyə tənzimləmə mexanizmi respublika mexanizminin tərkib hissəsi, onun məntiqi davamı olmalı və aşağıdakıları təmin etməlidir:

- iqtisadi artımın makroiqtisadi tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına yardım etmək;

- işlənib hazırlanmış milli məqsədlərə və prioritetlərə müvafiq olaraq maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və istifadəsinə təsir göstərmək;

- gəlirlərin bölüşdürülməsi üzrə işlənib hazırlanmış məqsədləri reallaşdırmaq;

- iqtisadiyyatda bazar islahatlarının hərəkətinə və qəbul olunan qərarların qeyri-mərkəzləşdirilməsinə ardıcıl olaraq dövlət tərəfindən yardım göstərmək;

- regionların maliyyə resurslarından və sərbəst təsərrüfatçı subyektlərin, əhalinin və dövlətin potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməklə onların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək.

Fikrimizcə, respublikada İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Baş Vergilər İdarəsi, rayonların icra başçıları, gələcəkdə yaradılacaq regional idarəetmə orqanları, habelə digər maraqlanan təşkilatlar «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq regionların maliyyə, büdcə-vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlər və tövsiyələr hazırlayacaqlar.

Məlumdur ki, vergilər bütün dövrlərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli fiskal funksiyalar yerinə yetirməklə yanaşı, eyni zamanda, iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasında da aparıcı rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin vergiyə cəlb edilməsi və onların çoxsaylı vergilər ödəməsi nəticə etibarilə aqrar sektordan yaranan cüzi mənfəətin bu və ya digər vasitə ilə istehsalçıların əlindən çıxmasına səbəb olur. Vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasına xidmət etsə də bu proses kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə nəticələrinin zərərli yekunlaşmasına, məhsul istehsalının həcmində azalmasına öz təsirini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilədək aqrar bölmədə fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələri 11 adda müxtəlif vergilər ödəyirdilər ki, bu da aqrar bazarda yerli əmtəə təklifinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı. Bu baxımdan dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına vergi güzəştlərinin tətbiqi bu sahədə vəziyyətin normallaşmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, «Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 1999-cu il tarixli fərmanı ilə aqrar bazarın ən mühüm seqmentlərindən olan kənd təsərrüfatında vergi münasibətləri tənzimlənməmişdir. Fərmanda qeyd edilir ki, ölkəmizdə aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmış, torpaqların, keçmiş kolxoz və sovxozların əmlakının kənd əhalisinə paylanması artıq başa çatmışdır. Lakin islahatların dərinləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər də lazımi qədər həyata keçirilmir, aqrar sahədə mövcud olan istehsal münasibətləri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmır. Mövcud olan problemlərin elmi təhlili aparılmır, bunun nəticəsində aqrar sahədə planlaşdırılmış maliyyə, kredit, bank, vergi,

qiymət, daxili bazarın qorunması tədbirlərini nəzərdə tutan, islahatların ikinci mərhələsini təmin edən proqram indiyədək hazırlanmamışdır.

Sözgedən Prezident fərmanında kənd təsərrüfatı sahələrində mövcud problemlərin aradan qaldırılması, aqrar islahatların ikinci mərhələsinin sürətləndirilməsi, bu sahədə vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının müasir tələblərə uyğun təşkil edilməsi məqsədilə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi qərara alınmış və müvafiq idarəetmə orqanlarına tapşırıqlar verilmişdir.

Aqrar sahədə islahatların ikinci mərhələsinə start verən bu fərmanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları torpaq vergisi istisna edilməklə, digər vergi növlərindən beş il müddətinə azad edilmiş, bu vergilərə görə borcların silinməsi məsələsinə baxılmaq üçün Milli Məclisə göndərilmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə və Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına tapşırılmışdır ki, aqrar sahənin, xüsusilə kəndli (fermer) təsərrüfatlarının inkişafını təmin edən əlavə kredit resurslarının yönəldilməsi məsələsini həll etsin, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına neft məhsullarının pərəkəndə satışında güzəştlərin verilməsini təmin etsin.

Regionların büdcələrinin gəlirlərinə bir sıra obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi obyektiv amillərdən ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Bu baxımdan respublikamızın regionları əhalinin həyat səviyyəsinə görə kəskin fərqlənir, yəni yüksək səviyyə ilə ən aşağı səviyyə arasında fərq çox yüksəkdir. Eyni zamanda, belə fərqlər istehsalın ixtisaslaşmasında da özünü göstərir. Bu fərqlər əsasən regionların iqtisadi inkişafı ilə bağlıdır. Mühüm problemlərdən biri də bu fərqləri nəzərə almadan bütün regionlar üçün vahid vergi stavkalarının qoyulmasıdır. Vergi stavkalarını müəyyən edərkən dövlət regionların real vergi imkanlarını nəzərə almamışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, indiyədək milli iqtisadiyyatda, o cümlədən aqrar sektorda qiymətlərin subsidiya vasitəsilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmayıb. Belə ki, yüksək kondisiyalı toxum istehsal etmək üçün dövlət toxumçuluq müəssisələrinə subsidiya verə bilər. Lakin respublikamızda kənd təsərrüfatına subsidiyanın verilməsi hiss olunmur. Halbuki inkişaf etmiş xarici ölkələrdə fermerlərin xərclərində dövlət subsidiyasının xüsusi çəkisi 50-70% təşkil edir. Yaxşı olardı ki, bizdə də ən zəruri ərzaq və xammal məhsullarının istehsa-

lina çəkilən xərclərin 20-30%-i Dövlət Neft Fondunda yığılan vəsait hesabına ödənilsin.

Mühüm amillərdən biri də təbii-iqlim şəraitidir. Gədəbəy, Daşkəsən, Quba, Qusar, Dəvəçi, Siyəzən, Şamaxı və başqa rayonlarda infrastrukturun tamamilə zəif inkişaf etməsi, iqlim şəraiti, ekstremal şəraitin mövcudluğu büdcələrarası əlaqələrin və vergi stavkaların uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu qəbildən olan rayonlarda ənənəvi yerli sənaye məhsulları istehsalı inkişaf etmiş və hətta xarici bazara yol açmışdı (Çiçi xalçaları, Pirəbədil xalçaları, sumaxlar, gəbələr və s.). Bunları bərpa etmək və istehsalı stimullaşdırmaq üçün dövlət vergi münasibətlərini qaydaya salmalıdır.

Büdcələrarası münasibətlərin formalaşmasında regionların təbii-resurs potensialı mühüm rol oynayır. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, strateji əhəmiyyətli təbii resurslar hansı regionda yerləşməsinə baxmayaraq dövlətin nəzarətində olmalıdır. Lakin onlara sərəncam verilməsi yerli hakimiyyət orqanlarına həvalə edilməlidir. Burada həllini gözləyən mühüm problemlərdən biri təbii resurslardan istifadə edilməsindən əldə edilən gəlirlərin dövlət, region və yerli dövlət hakimiyyət orqanları arasında balanslı bölgünün təmin edilməsi məsələsidir. Resurslara mənsubiyyət, onlardan istifadə hüquqları, bu prosesdə yerli əhalinin rolu, habelə ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi və başqa məsələlərə dair dəqiq qanunvericilik mexanizmlərinin olmaması təbii resurslardan istifadənin vergiyə cəlb edilməsi və təbii ehtiyatlardan istifadənin əldə edilən gəlirlərin ədalətli bölgüsü işini çətinləşdirir.

Azərbaycan Respublikası şəraitində büdcələrarası münasibətlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən amil milli-etnik amildir. Müəyyən ərazidə yaşayan hər bir millət və ya xalq təsərrüfat fəaliyyəti obyektini kimi konkret landşaftı seçir, təbii resurslardan istifadə həmin əhalinin maddi marağına səbəb olsa da gəlirlərin bölgüsündə ədalətsizlik (Dəvəçi, Siyəzən, Abşeron yarımadası, İmişli və s. rayonlarda neft-qaz hasil olunduğuna görə əhali fikirləşir ki, onlar daha varlı yaşamaladırlar) yerli əhalinin narazılığına səbəb olur. Belə ki, bu sahələri idarə edən baş idarələr Bakı şəhərində yerləşir və onlar da vergiləri respublika büdcəsinə keçirirlər. Beləliklə, bu cür gəlirli sahənin gəlirlərindən yerli əhaliyə heç nə çatmır, bu regionlarda əhalinin sosial şəraiti ilə digər regionlar arasında heç bir fərq olmur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası regionlarının büdcələri təqribən aşağıdakı gəlirləri və xərcləri əhatə etməlidir (cədvəl 13.1).

Cədvəl 13.1

**Region büdcələrinin təqribi strukturu
(min manatla)**

№	Gəlirlər	Məbləğ	№	Xərclər	Məbləğ
1.	Aksizlər		1.	Xalq təsərrüfatına	
2.	Əlavə dəyər vergisi		2.	Sosial sfera sahələri:	
3.	Mənfəət vergisi			O cümlədən	
4.	Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi			- maarif	
5.	Torpaq vergisi			- mədəniyyət	
6.	Yeraltı sərvətlərdən istifadəyə görə ödənişlər			- səhiyyə	
7.	Dövlət köçürmələri			- bədən tərbiyəsi	
8.	Təbii resurslardan istifadəyə görə ödənişlər			- sosial təminat	
9.	Müəssisənin əmlakından vergilər			-kütləvi informasiya vasitələri	
10.	Fiziki şəxslərin əmlakından vergilər			- elm	
11.	Vergilər və müxtəlif qeyri-vergi gəlirləri, o cümlədən, Dövlət Yol Polisinin yığımları			-	
12.	Özəlləşdirmədən gəlirlər				
13.	Suya görə ödənişlər				
14.	Məşələrdən gəlirlər				
15.	Ümumtəhsil idarələrinin ehtiyacları üçün müəssisələrdən alınan yığımlar				
16.	Mənzil fondu və sosial sferası obyektlərinin saxlanması vergilər				
17.	Xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər				
18.	Bankların gəlirlərindən vergilər				
19.	Sığorta təşkilatlarının gəlirlərindən vergilər				
20.	Ticarət hüququna görə lisenziya yığımları				
21.	İşləyənlərin əməkhaqqı fondundan vergilər				

13.3. Büdcədən kənar bələdiyyə fondları

Yerli hakimiyyət orqanlarının sosial infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün müəssisələrin və yerli büdcələrin vəsaitlərini birləşdirmək imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədar bu vəsaitlərin cəmləşdirilməsi aktual problemə çevrilir. Müəssisələrin vəsaitlərinin ümumi regional tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə cəmləndirilməsinin mümkün yollarından biri iqtisadi və sosial inkişafın büdcədən kənar bələdiyyə fondlarının yaradılmasıdır.

Büdcədən kənar bələdiyyə fondu aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşa bilər:

- hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ödəmələri;
- auksionlardan gələn gəlirlər;
- ətraf mühitin çirkləndirilməsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi və digər təbiəti mühafizə qanunlarının pozulması, sanitariya normalarının və qaydaların pozulması və s. görə ödənilən cərimələr, həmçinin vurulmuş ziyanların ödənilməsi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan tarixi və mədəni abidələrin korlanması və itirilməsinə görə ödənilən cərimələr, bu obyektlərin qorunması haqqında qanunvericiliyin digər pozuntuları, həmçinin vurulan ziyanın ödənilməsi;
- Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi əsasında yerli özünüidarə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə müəyyən edilmiş inzibati və digər qanun pozuntularına görə müəyyən edilmiş cərimələrin ödənilməsi.

Regionların sosial-iqtisadi strukturunda kənd təsərrüfatı, o cümlədən sahənin yeni qurumları-kəndli (fermer) təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı kooperativləri mühüm rol oynayır. Onların səmərəli fəaliyyəti bir tərəfdən maliyyə-kredit və vergi münasibətlərinin inkişafından, digər tərəfdən isə ərazinin inkişafına təsirindən asılıdır.

Məlumdur ki, beynəlxalq maliyyə qurumları ölkəmizdə aqrar islahatlarla bağlı müxtəlif proqramlar və valyuta layihələrində iştirak edirlər. Belə layihələrə və proqramlara məqsədi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, emalı və satışının dünya standartlarına uyğunlaşdırılması olan TASİS-in III proqramı, əsas məqsədi Azərbaycanda Kommersiya xarakterli peşəkar fermerlərin yetişdirilməsi olan «Regional Aqrobiznesə Yardım Birlikləri» layihəsi, Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi (BİA), Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatının İnkişaf Fondu (İFAD) və Azərbaycanın iştirakı ilə «Nümunəvi özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması» layihəsi, Dünya Bankının

«Kənd təsərrüfatının inkişaf və kreditləşməsi» layihəsi, Alman Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyəti vasitəsilə həyata keçirilən «Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində özəl təsəbbüslərin dəstəklənməsi» layihəsi, həmin cəmiyyətin «İnteqrə edilmiş ərzaq təminatı» layihəsi və s. daxildir. Bu proqram və layihələr əsasən respublikanın regionlarının, o cümlədən Abşeron, Xızı, Salyan, Xaçmaz, Bərdə, Ucar, Lənkəran, Şərur rayonlarının sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə yönəlmişdir. Əfsuslar olsun ki, mövcud qanunlarda olan boşluqlar, istehlak bazasının olmaması, müvafiq strukturların özəlləşdirilməsinin gecikməsi və s. ilə əlaqədar həmin layihələrin və proqramların əksəriyyəti həyata keçməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 oktyabr 2002-ci il 219 sayılı sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında 2002-2006-cı illərdə «Aqrar bölmələrinin inkişafına dair Proqram», Yaponiya dövlətinin aqrar bölmənin inkişafında lizinq xidmətinin təşkilinə, İsveçrə dövlətinin Azərbaycanda Dağlıq ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş investisiya layihələri də regionlarda aqrar bölmənin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Büdcədən kənar bələdiyyə fondları yerli hakimiyyət orqanlarının qərarları əsasında yaradılır. Qərara uyğun olaraq dövlət icra hakimiyyətləri banklarda fondlara daxil olan vəsaiti saxlamaq üçün hesablar açır. Fondları idarə etmək üçün yerli hakimiyyət orqanları, əlaqədar müəssisə və təşkilatların üzvlərindən ibarət kollegial təşkilat yaradıla bilər. Bu orqan fond vəsaitindən istifadə edilməsinə dair qərar qəbul edir.

Bu fondlarda səfərbər edilmiş vəsait aşağıdakı xərclərə yönəldilə bilər:

- kooperativ əsaslarla inşa ediləcək sosial-məişət obyektlərinin tikintisinə;
- büdcənin cari xərclərinin artdığı (limitləşdirilmiş xərclərdən başqa), gəlirlər üzrə planın yerinə yetirilmədiyi hallarda plan xərclərini maliyyələşdirməyə;
- müəyyən olunmuş smeta və normativlərdən artıq xərcləndikdə.

Müəssisələrin ödəmələri hesabına əldə edilmiş vəsaitlər bir qayda olaraq ümumregional obyektlərin yaradılması və saxlanması üçün istifadə olunmalıdır.

Yaşayış məntəqələrində büdcədən kənar bələdiyyə fondlarının yaradılması aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

- müəssisələrin və yerli orqanların vəsaitlərini sosial-məişət infrastrukturunu obyektlərinin inkişafına cəmləşdirmək;
- öz təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticələrinə yerli orqanların maddi həvəsləndirilməsini gücləndirmək;
- cəmiyyətin material və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək;
- yerli orqanlarla onların tabeliyində olan ərazidəki müəssisələrin iqtisadi əlaqələrini gücləndirmək;
- müəssisələri yerli təsərrüfatın inkişafında onlara xas olmayan funksiyalardan azad etmək;
- istehsal və qeyri-istehsal sferaları arasındakı disproporsiyalar və infrastrukturun daxili disproporsiyalarını ləğv etmək üçün yerli orqanların maliyyə imkanlarını genişləndirmək;
- infrastrukturun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, aidiyyəti olan idarə və təşkilatların texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi yerli hakimiyyət orqanlarının təsirini artırmağa. Bu, onların dinamik inkişafının vacib şərtlərini yaradır;
- əhaliyə göstərilən xidmətləri təkmilləşdirmək və səviyyəsini yüksəltmək.

Regionların maliyyələşdirilməsini yaxşılaşdırmaq üçün bazar infrastrukturalarını- mənzil fondları, pensiya fondları, sığorta fondları, birjalar, assosiasiyalar yaradılmalıdır. Assosiasiyaları aşağıdakı mühüm vəzifələri həyata keçirməyə yönəltmək məqsədəuyğundur: regionların inkişafı proqramlarının həyata keçirilməsi, fondların yaradılması, əməyin ərazi bölgüsünün səmərəliliyinin yüksəldilməsi, özəlləşdirilməsi nəzərə almaqla istehsalın inkişafı, yeni texnologiyaların tətbiqi, kəndlərin abadlaşdırılmasının regional proqramlarının işlənilib hazırlanması, kiçik şəhərlərin inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi, başqa regionlarla əlaqələrin inkişafı.

Müasir dövrdə ən mürəkkəb və ağır vəziyyətə düşən regionlar Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir və Şirvan kimi sənaye müəssisələri yerləşmiş rayonlardır. Bu şəhərlərdə istehsalın geriləməsi, kütləvi işsizlik və sosial gərginlik səviyyəsi həddini aşmışdır. Belə regionların yaşaması üçün regional və yerli vergilərə, kreditlərə, güzəştlərə, kommersiya banklarının mənfəətindən vergilərə güzəştlər, yerli orqanların hüquqlarının genişləndirilməsi və əhalinin sosial müdafiəsi zəruridir. Bu regionlarda bəzi müəssisələrdə istehsalı qorumaq üçün kreditlər vermək, bəzilərini sosial təyinatlı məhsullar istehsalına istiqamətləndirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar gələcəkdə beş formada kənd təsərrüfatı regionları yaratmaq məqsəduyğundur:

1. Xüsusi mülkiyyətin xüsusi çəkisi daha çox olan fermer regionları-dağətəyi və çoxsahəli rayonlar;
2. İri kollektiv təsərrüfatları fermer təsərrüfatları ilə əlaqəli inkişaf edən regionlar-xüsusilə pambıqçılıq, üzümçülük üzrə ixtisaslaşmış regionlar;
3. Dağlıq rayonlar;
4. Köçəri heyvandarlıq regionları (keçmişdə Quba, Qusar, Gədəbəy, Tovuz, Şamaxı rayonlarının ərazilərindəki qışlaqlarda və bir sıra aran və dağətəyi rayonların qoyunları isə yuxarıda qeyd olunan rayonlarının yaylaqlarında saxlanılırdı);
5. Əkinçiliyi inkişaf etmiş, az mənimsənilmiş və xüsusi rejimli torpaqdan istifadəyə əsaslanan rayonlar (dağlıq rayonların sırf dağlıq hissələri).

Bu regionların hər birinin inkişafı və daha radikal aqrar islahatları həyata keçirmək üçün dövlət əlavə investisiyalar və subsidiyalar nəzərə almalı, həmçinin də bəzi regionlara və ya ərazilərə iqtisadi aktiv əhalinin köçürülməsini planlaşdırmalıdır. Bu, xüsusilə, regionların dağlıq ərazilərinə aiddir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Quba, Qusar, Gədəbəy rayonlarının dağlıq ərazilərinin hər birində 50 mindən artıq qoyun olan kolxozlar var idi. Həmin torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün yuxarıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır.

Bu baxımdan Azərbaycanın təbii-coğrafi, sosial-demoqrafik, iqtisadi və başqa şəraitlərdə böyük fərqlərin mövcudluğu hər bir regionun inkişafına özünəməxsus şəkildə yanaşmağı tələb edir. Burada başlıca olaraq aşağıdakılara meyil etmək lazımdır:

- 1) ümumrespublika struktur, investisiya, maliyyə, sosial, xarici iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində regionların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- 2) bir sıra islahatları, xüsusilə kiçik sahibkarlıq, sosial sferası, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə kimi sahələri əsasən regional səviyyəyə keçirmək;
- 3) islahatların idarə edilməsi proseslərini qeyri-mərkəzləşdirmək;
- 4) daha fərqli özünəməxsus xüsusiyyətlər və şəraitə malik regionlarda islahatların həyata keçirilməsinə dair xüsusi proqramları işləyib hazırlamaq.

İqtisadi islahatlarda Azərbaycan iqtisadiyyatının məkan və sahə əlaqələndirilməsinə dair tədbirlərə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Bunlara təsərrüfatçı subyektlərin və idarəetmə orqanlarının şaquli və üfüqi qarşılıqlı əlaqələr mexanizmi yaratmaq, ərazi əmək bölgüsünün və vahid bazar məkanının inkişafına hərtərəfli təsir etmək, regionlararası təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasına yol verməmək üçün tədbirlər hazırlamaq və s. daxildir.

13.4. Maliyyə sisteminin hüquqi tənzimlənməsi

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, vergi sistemini özündə birləşdirən və ölkənin pul-kredit, qiymət və valyuta sistemlərinə qarşılıqlı təsir göstərən maliyyə sisteminə islahatların aparılmasının zəruriliyini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası maliyyə resurslarının yaradılması və hərəkəti sistemi bir sıra blokları özündə birləşdirir: hüquqi-qanunvericilik əsasını yaradan blok, vergi, büdcə-maliyyə.

Maliyyə resurslarının formalaşması, hərəkəti və istifadəsi hüquqi dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da hüquqi qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirilir:

Azərbaycan Respublikasının qanunları: «Azərbaycan Respublikasında pul sistemi haqqında», «Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin əsasları haqqında», «Azərbaycan Respublikasında büdcə prosesi və büdcə quruluşunun əsasları haqqında», «Büdcə hüquqlarının və Azərbaycan Respublikası tərkibində Naxçıvan MR və regionları dövlət hakimiyyəti və icraedici orqanlarının, yerli idarəetmə orqanlarının büdcədənəkar fondlarının formalaşdırılmasında və istifadəsində hüquqların əsasları haqqında», «Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi haqqında», «Müəssisə və təşkilatların gəlirlərindən vergi haqqında», «Əlavə dəyər vergisi haqqında», «Azərbaycan Respublikasının respublika büdcəsi haqqında» və s.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları: «Azərbaycan Respublikasının büdcə quruluşu haqqında», «Qanunvericiliyə əməl edilməsinə dair tədbirlər haqqında», «Əməyin ödənilməsinin minimal həddinin artırılması haqqında», «Vergiqoymada və müxtəlif səviyyəli büdcələrin qarşılıqlı münasibətlərindəki bəzi dəyişikliklər haqqında», «Azərbaycan Respublikası subyektlərinin qarşılıqlı münasibəti» haqqında və s.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarları: «Məhsulun (iş, xidmət) istehsalı və satışında məsrəflərin tərkibi haqqında və gəlirin vergiyə cəlb edilməsində hesaba alınan maliyyə nəticələrinin forma-

laşdırılması qaydası haqqında», «Qaydanın təsdiq edilməsi haqqında», «Büdcə sferası işçilərinin vahid tarif əsasında əməyinin ödənilməsi səviyyələrində diferensiyası (qiymətləndirilməsi)», «Maliyyə statistikasını təmin etməyə dair təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında», «Çörəyin qiymətinin müəyyən edilməsi qaydası haqqında», «Çörəyin qiyməti haqqında» və s.

Ümumiyyətlə, vergi sistemindən söhbət gedərkən qeyd etmək lazımdır ki, 4 cür vergi sistemi mövcuddur:

1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi sistemi;
2. Reqressiv (qeyri-mütərəqqi) vergi sistemi;
3. Qarışıq vergi sistemi;
4. Proporsional vergi sistemi.

Hər bir ölkədə müvafiq olaraq bu vergi sistemlərindən biri qəbul olunur və fəaliyyəti təmin edilir. Dünya ölkələri üzrə ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış vergi sistemi **proqressiv vergi sistemidir**. Proqressiv vergi sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi mükəlləfləri olan hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri artdıqca, gəlir vergisinə tətbiq edilən vergi dərəcəsi də artırılır. Bu sistemin tətbiqi şəraitində dövlət minimum və maksimum vergi faizləri dərəcəsini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirinin artırılmasını təmin edir. Yəni iqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadiyyatda şəxslər tərəfindən daha çox pul qazanılmasını və bu qazancın artırıldığını nəzərə alsaq proqressiv vergi sisteminin tətbiq olunmasının dövlətə gətirdiyi mənfəətin xeyli artması tam aydın olur. Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə faiz gəlir vergisi tutulmasını ayrıca müəyyən edir. Yəni, bu faiz dərəcəsi ölkələr üzrə müxtəlifdir. Proqressiv vergi sisteminin bir sıra mənfə cəhətləri olsa da, bu sistem müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir.

İkinci vergi sistemi reqressiv vergi sistemidir ki, bu da mahiyyət etibarilə proqressiv sistemin əksidir. Yəni reqressiv vergi sisteminə şəxslərin gəlirləri artdıqca tətbiq edilən gəlir vergisinin faizi aşağı salınır. Bu vergi sistemi istehsalı və şəxsi gəlir artımını həvəsləndirsə də müasir inkişaf etmiş ölkələrdə bu sistemi tətbiq etməzlər. Bu sistemin tətbiqi ilə dövlət vergiqoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Lakin bu sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Bu sistem ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir.

Üçüncü vergi sistemi isə qarışıq vergi sistemidir ki, bu sistem nisbətən çox tətbiq olunur. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi ya dəyişmir və

bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır, ya da müəyyən həddə qədər artır və sonra azalır. Yaxud bunun əksinə olur.

Əgər gəlirlər artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi dərəcələri dəyişirsə, bu halda vergi sisteminə **proporsional sistem** deyilir ki, bu da sonuncu vergi sistemidir.

Yüksək iqtisadi inkişafa nail olmuş ölkələrin vergi sistemləri ilə zəif inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemləri bir-birindən xeyli fərqlənir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə istehsal norması, milli gəlir norması və xərc norması aşağıdır.

Bu ölkələrin istehsal potensialı az, şəxslərin xərcləri içərisində vergiyə cəlb oluna biləcək xərclərin payı əhəmiyyətsizdir. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə həmçinin milli gəlir şəxslər, bölmələr və bölgələr arasında qeyri-bərabər surətdə bölünmüşdür. Ona görə də zəif inkişaf etmiş ölkələrdə gəlir vergisinin ümumi vergi gəlirləri içərisindəki payı çox azdır. Belə olan halda, orta milli gəlir normasının aşağı olması və adambaşına düşən milli gəlirin azlığı dövlət tərəfindən verginin toplanmasına əngəl olur. Deməli, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə güclü vergi siyasətinin olmaması belə bir vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi 1991-ci ilin sonu və 1992-ci ilin əvvəlində təşəkkül tapmağa başlamış və həmin prosesi dörd mərhələyə ayırmaq olar.

Birinci mərhələdə dövlətin gəlirləri və xərclərinin formalaşdıran ilk qanunların «Əlavə dəyər vergisi və aksizlər» haqqında 1991-ci il dekabr, «Hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərin ayrı-ayrı növlərindən vergilər» və «Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi» haqqında 1992-ci il iyun ayında, «Dövlət vergi xidməti» haqqında həmin ilin iyul ayında qəbul edilmiş qanunlar daxildir. Qeyd edək ki, həmin ilin ortalarında respublika vergi xidməti orqanı yaranmışdır.

İkinci mərhələ bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun bir sıra yeni vergi növlərinə dair 1993-1996-cı illərdə qəbul edilmiş qanunlar daxildir; «Torpaq vergisi» haqqında fevral 1993-cü il, «Əmlak vergisi» və «Mədən vergisi» haqqında mart 1995-ci il, «Dövlət yol fonduna vergilər» haqqında qanun, habelə onların tətbiqinə dair təlimatların, əsasnamələrin hazırlanması dövrüdür.

1996-2000-ci illərdə bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində ölkənin iqtisadiyyatında baş vermiş irəliləyişlər, onların təsiri altında vergi qanunlarında baş vermiş dəyişikliklər «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı və 2000-ci ildə qəbul olunmuş «Vergi məəcəlləsi» vergi sisteminin formalaşmasının **üçüncü mərhələsidir**.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi qanunlarının yenidən işlənilib hazırlanmasında peşəkar mütəxəssislərin iştirak etməməsi, vergi qanunların qəbulunda tələsikliyə yol verilməməsi, digər qanunlarla əlaqələri nəzərə alınması onların praktikada tətbiqinin çətinləşdirilmiş vergi ödəyicilərlə, onlara nəzarət edən vergi orqanlarının işini çətinləşdirirdi. Bu da öz növbəsində vergilərin yığılmasını ağırlaşdırırdı.

Dünya təcrübəsində vergi siyasətini reallaşdıran mühüm alət Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və onun ixtisaslaşdırılmış qurumlarının tövsiyə etdiyi vahid qanunlar toplusu olan Vergi Məcəlləsidir. Bu məcəllədə toplanan norma və müddəalar aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etməlidir:

- ölkə ərazisində sabit və vahid vergi sisteminin qoyulması;
- ölkənin etibarlı müdafiəsinin və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- ölkə vətəndaşlarının mülkiyyətinin, azadlığının və hüquqlarının qorunması;
- mərkəzi, regional və qeyri-büdcələrin vergi gəlirləri ilə təmin olunması;
- vergilərin sayının və ümumi vergi yükünün azalması, vergi ödəyicilərin həcmində müəyyən edilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldməsinə şərait yaradan səmərəli vergi sisteminin yaradılması;
- mülkiyyət formasından asılı olaraq ölkə iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdirilməsini təmin edən aparıcı sahələrdə istehsalın müdafiəsi və bazarın haqsız rəqabətdən qorunması;
- vergi güzəştlərinin azaldılması;
- vergi ödəyiciləri və vergi xidmət orqanları arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və s.

1996-cı ildən başlayaraq ölkənin qanunvericiliyində aparılan dəyişikliklər vergi bazasının genişləndirilməsi ilə yanaşı müəssisə və təşkilatların, habelə fiziki şəxslərin üzərinə düşən vergi yükünün azalmasına xidmət etmişdir. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi 2000-ci ildə beynəlxalq standartlara cavab verən və vergitutma ilə bağlı bütün qanunvericilik aktlarını özündə cəmləşdirən Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsini yekunlaşdırmışdır.

İstehsalçıların vergi yükünün yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş siyasət müstəqilliyin birinci onilliyində əlavə dəyər vergisinin 20%-dən 18%-dək, mənfəətdən vergisinin 32%-dən 27%-dək, sosial-sığorta ayırmalarının 40%-dən 30%-dək azaldılmasının, vətəndaşların vergi-

yə cəlb olunmayan gəlirinin məbləği 16,5 min manatdan 150 min manatadək (8,6 dəfə) artırılmış, xarici iş adamları üçün dividendlərdən tutulan verginin dərəcəsi 15%-dən 10%-ə endirilmiş, verginin maksimum dərəcəsi 55%-dən 35%-dək azaldılmışdır.

Bu mərhələ dövründəki mühüm dəyişikliklərdən biri də mənfəətin investisiyaya yönəldilən hissəsinin mənfəət vergisindən, əsas fondların aktiv hissəsinin isə əmlak vergisindən azad edilməsidir. Belə ki, fiziki şəxslərin şəxsi mülkiyyətdə olan binaların inventarlaşdırılmış dəyəri aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğini 300 mislinədək olduqda əmlak vergisi tutulmayacaqdır.

2000-ci ildə yuxarıda qeyd etdiyimiz nöqsan və çatışmazlıqları nəzərə alaraq müvafiq nazirlik və idarələrin mütəxəssislərini, iqtisadçı alimləri cəlb etməklə beynəlxalq standartlara cavab verən Vergi Məcəlləsi hazırlandı və qəbul olundu. O, 2001-ci ilin yanvarın 1-də qüvvəyə mindi.

Bu məcəlləni həyata keçirməyə başlandığı andan yeni problemlər üzə çıxmış, onları dərinlən təhlil edərək araşdırmalar aparılır və müvafiq dəyişikliklər edilir ki, bununla da vergi sisteminin formalaşmasının dördüncü mərhələsi başlanır. 2001-2005-ci illərdə vergi tutulan aylıq gəlirin məbləğinin artırılması, vergilərin azaldılması, vergi dərəcəsi, sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi vergitutma məbləğinin hesablanması, vergi obyektini, başqa istiqamətlərdə müsbət dəyişikliklər olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə belə dəyişikliklər daim olacaqdır.

Hazırkı şəraitdə vergi siyasətinin ən mühüm məsələləri aşağıdakı şəkildə təsvir edilir:

1. Dövlətin idarə edilməsi, sosial-iqtisadi və müdafiə xarakterli problemlərin maliyyələşdirilməsi üçün büdcəyə kifayət qədər vəsait daxil olmasını təmin etmək;

2. İqtisadi proporsialarda bilvasitə əhəlinin tələbatını təmin etmək, istehsalın xeyrinə olaraq kəskin dəyişikliklər aparmaq;

3. İşgüzar fəallığı stimullaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq, yəni istehsal fəaliyyətinin nəticələrinə görə istehsalçıya yüksək maddi marağ yaratmaq, kapital qoyuluşlarını həvəsləndirmək.

Həyata keçirilən vergi siyasətində vergilərin hədlərinin müəyyən edilməsi zamanı son dərəcə diqqətlik tələb olunur. Vergi yükü iqtisadi subyektlərin imkanlarını aşmamalıdır. Azərbaycanda vergilərin YDM-də xüsusi çəkisi əksər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Lakin ümumi vergi yükü əhali ilə müəssisələr arasında optimal bölüşdürülməmişdir.

Hazırda əhalinin çoxlu sayda gəlir kanallarına malik olmasına baxmayaraq onların dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında iştirakı zəifdir. Əlbəttə, bu həm də əhali gəlirlərinin vergidən gizlənməsi hallarının mövcudluğu ilə izah oluna bilər. Əhali yığıma az meyilli olduğundan onların investisiya prosesində iştirakı da qənaətbəxş deyil, müəssisələr isə daha meyillidirlər. Lakin mənfəət vergisinin mövcud dərəcəsi onların investisiya siyasətinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də vergi yükünün müəssisələr üzərindən yüksək gəlirli əhali qrupları üzərinə keçirilməsi vergi siyasətində əsas istiqamət hesab edilməlidir.

Maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla vergi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, ümumi iqtisadi inkişaf sürətinə malik əsas ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi və mükəmməl vergi siyasətinin formalaşdırılması çox vacibdir. Vergi siyasəti nəticə etibarilə elə bir vergi sisteminin formalaşdırılmasına gətirib çıxarmalıdır ki, bu sistem iqtisadi tənzimləmə funksiyasını normal şəkildə həyata keçirə bilsin. Bu baxımdan mükəmməl vergi siyasətinə çox böyük ehtiyac vardır.

Təcrübə göstərir ki, vergilər həmişə iki vəzifəni yerinə yetirir: birincisi, dövlətə pul toplamaq, ikincisi isə pulu əlindən alınanların pulqazanma marağını saxlamaqdır. Vergilərin tətbiqi ilə dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında münasibətlər yaranır. Azərbaycanda məlum 22 vergi növündən hələlik bir qismi: mənfəətdən alınan vergi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, əmlaka görə vergi, torpaq vergisi, sahələşdirilmiş vergi, əlavə dəyər vergisi, mədən vergisi, aksizlər və s. tətbiq edilir.

Dünya ölkələrində vergi növləri müxtəlifdir. Almaniyada – 2, Türkiyədə -5, Belçikada – 6 növ vergi tətbiq olunur. Vergi sisteminin əsas məqsədi və müvəffəqiyyəti onda olur ki, bərabər mənfəətə – bərabər vergi prinsipi tətbiq edilsin. Yəni istehsalçıları maraqlandıрмаq, kapital axınının ticarət kanallarından istehsalata yönəltmək ən mühüm vəzifədir. Belə ki, işgüzar fəaliyyətinin inkişafına kömək baxımından düzgün vergi siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sahibkarlar nə qədər çox qazanırsa bir o qədər az vergi verirlər. Bu isə məhsul istehsalını artırmağa maraqla yaradır. Respublikamızda inzibati amirlik sisteminin ləğv edilməsi yolunda xeyli iş görülməsinə baxmayaraq bazar iqtisadiyyatına keçidlə müxtəlif maneələrə rast gəlinir. Vəziyyətin belə olmasının əsas səbəblərindən biri sahibkarların işgüzar fəaliyyətə cəlb edilməsinə olduqca zəif diqqət yetirilməsidir. Respublikada işgüzar fəaliyyət və sahibkarlığın inkişafı üçün əsas rollardan biri düzgün vergi qanununun tətbiq edilməsidir. Bu məqsədlə "Azərbaycan Respub-

likasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilər haqqında", "Əlavə dəyər vergisi haqqında" (1991-ci il), "Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərdən gəlir vergisi verilməsi haqqında" (1991-ci il) Azərbaycan Respublikası qanunlarının qəbul edilməsi və bu sahədə atılmış mühüm addımlardır.

Respublikada dövlət vergi xidməti, vergi və qiymət intizamına riayət olunmasına nəzarət sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə xidmət bölməsi fəaliyyət göstərir, bu müstəqil orqanın əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət etmək və dövlət büdcəsinin formalaşmasına şərait yaratmaqdır. O, ölkə üçün daha vacib olan problemlərin həllinə, səmərəli maliyyə və büdcə siyasətinin həyata keçirilməsinə, maliyyə vəsaitlərindən, daha səmərəli istifadə olunmasına, əhalinin sosial müdafiəsindən daha səmərəli istifadə olunmasına, əhalinin sosial müdafiəsinə yönəltməyə imkan verir. Dövlət vergi xidməti vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirməkdə geniş informasiyaya malikdir ki, bu, dövlət gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında, qanunvericilik aktlarının, layihələrinin hazırlanmasında, onların reallığını və səmərəliliyini müəyyənləşdirmək baxımından istifadə olunmalıdır.

Vergi qanunlarına görə əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi (mənfəətdən vergi), gömrük vergisi, əhalidən vergilər və s. Respublikanın Milli Məclisi tərəfindən müəyyən edilir.

Əlavə dəyər vergisi əmtələrin, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca dəyər artımının bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır.

Əlavə dəyər vergisinin ödəyicilərinə hüquqi şəxs statusu olan, istehsal və başqa kommersiya fəaliyyəti göstərən müəssisələr və təşkilatlar, o cümlədən xarici investisiyalar qoyulduğu müəssisələr, əmtələri, işləri və xidmətləri öz adından satan qeyri-məhdud ortaqlıqla istehsal və başqa kommersiya fəaliyyəti göstərən fərdi (ailevi) xüsusi müəssisələr, respublika ərazisində istehsal və başqa kommersiya fəaliyyəti göstərən beynəlxalq birliklər və xarici hüquqi şəxslər aiddir.

Vergitutma obyektinə isə respublika ərazisində əmtələrin, o cümlədən istehsal-texniki təyinatlı əmtələrin, görülmüş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin satışı üzrə dövrüyyədir. Vergitutma dövrüyyəsinə müəyyənləşdirmək üçün satılan əmtələrə və göstərilən xidmətlərə tətbiq edilən qiymətlər və tariflər əsas götürülür.

Respublikamızda ayrı-ayrı sənaye əmtələrinə aksiz dərəcələri tətbiq edilir. Aksizlər əmtənin və xidmətlərin qiymətinə daxil edilən və alıcı tərəfindən ödənilən vergi növüdür. Aksiz vergisi bir sıra şərab məhsulları, balıq məhsulları, təbii xəz, gön-dəri məmulatı, bülbur və

rəngli şüşə məmulatı, xalçalar və xalça məmulatı, minik maşınları, tütün məmulatı, neft məhsulları, respublikadan kənara təyyarə biletlərinin satışı və s. üzrə tətbiq edilir.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinə keçid və qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq 1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra kütləvi istehlak mallarına, neft və tütün məmulatlarına, ziynət əşyalarına, habelə xidmətlərə və s. aksiz dərəcələri tətbiq edilir. Dövlət ayrı-ayrı əmtəələrə və xidmətlərə tələb artıqda və yaxud da azaldıqda aksiz dərəcələrini dəyişməklə (artırmaqla və ya azaltmaqla) onlara tələb və təklif arasındakı mütənəsbibliyi tarazlayır.

Aksiz dərəcələrinin dəyişdirilməsi bilavasitə dövlət büdcəsinin tələbatı, habelə bu vergi növünün dövlət gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi çəkisinin böyük olması ilə də bağlıdır. Belə ki, aksizlər əlavə dəyər vergisi ilə birlikdə dövlət büdcəsinin təxminən 60-65 faizini təşkil edir.

Respublikada verginin mühüm növlərindən birini mənfəətdən vergi təşkil edir, vergi balans mənfəəti əsas götürməklə hesablanır.

Vergi tutulan mənfəətin hesablanması üçün renta tədiyyələrinin məbləği, müəssisəyə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və digər qiymətli kağızlardan götürülmüş gəlirlərin (dividentlərin, faizlərin) məbləği, yaradılmış birgə müəssisələrdə payçı kimi iştirakdan götürülmüş gəlirin məbləği (xaricdən götürülən gəlirdən başqa) balans mənfəətindən çıxılır.

Müxtəlif mülkiyyət formalarında, rezident və qeyri-rezident müəssisə və təşkilatlara bərabər vergi dərəcəsi müəyyən etmək, güzəştə maksimum azaltmaq, iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqla vergi dərəcələrini aşağı salmaq, vergi bazasını genişləndirmək, vergi yükünün ağırlığını əmlakə keçirmək, istehsalın fəal amillərinin inkişafına kapital qoyuluşunu stimullaşdıran, bazar iqtisadiyyatı tələblərindən irəli gələn çevik vergi siyasəti yeritmək vacibdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, xırda sahibkarlığın sürətlə və səmərəli inkişaf etməsi üçün işgüzarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə və xırda sahibkarlığa vergi güzəştləri tətbiq ediləlidir. Bu üsul artıq özünü həyatda doğrultmuşdur.

Verginin norması progressiv, proporsional və möhkəm miqdarda ola bilər. Progressiv norma zamanı gəlirin artması ilə alınma pay gəlirin həcmindən asılı deyildir. Möhkəm norma zamanı isə cəlb olunan gəlirin miqdarı nəzərə alınmır. Proporsional və möhkəm norma o hallarda tətbiq edilir ki, ödəyicinin gəlirinin nizamlandırılması vəzifəsi qoyulmur. Gəlir vergisi əhalidən alınan mühüm vergilərdən biridir.

Sosial sığortaya qoyuluşlar, yaxud əməkhaqqı fondundan tutulan vergilər – icbari sığorta planları, məsələn, qocalığa görə sığorta, pulsuz tibbi yardım üzrə dövlət proqramı çərçivəsində ödənilən sığorta haqqlarıdır. Bu vergilər həm sahibkarlardan, həm də muzzdlu işləyənlərdən tutulur. Sosial təminat proqramlarının inkişafı və genişlənməsi, işçi qüvvəsinin artımı nəticəsində son illərdə əməkhaqqından tutulan vergilərin məbləği artmışdır.

Kənd təsərrüfatı vergisini – kənd yerlərində torpaq sahəsinə malik olan vətəndaş, təsərrüfat ödəyir.

Yerli vergi və rüsumların isə ən mühüm tərkib hissəsi tikinti və torpaq rentasıdır.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisə, idarə və təşkilatlardan tutmuş bütün regional strukturlarının vahid iqtisadi məkan daxilində səmərəli fəaliyyəti iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mərkəzlə regionlar, habelə regionla onun strukturları arasında səmərəli büdcə-vergi münasibətlərinin qurulması və inkişafı zəruri, lakin ən çətin prosesdir. Bunun üçün ilk növbədə mövcud qanunların icra mexanizmi güclənməli, həm də ümumi hüquqi-normativ, maliyyə, mülkiyyət, sosial-iqtisadi prinsiplərin səmərəli fəaliyyətinə əsaslanan mexanizm olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələlik Azərbaycan Respublikasında regionlar, yerli özünüidarə və ya bələdiyyələr üzrə vergi stavkaları müəyyən edilməmişdir. 1998-ci ilin iyul ayında qəbul olunmuş Rusiya Federasiyanın Vergi Məcəlləsində regionlar, onların subyektləri, habelə bələdiyyələr üzrə vergi və rüsumların növləri, vergi stavkaları, habelə bütün səviyyələrdə büdcələr, onların mahiyyəti və qarşılıqlı əlaqələri verilmişdir. Qanunun açıqlamalarında hər hansı bir vergi obyektində hər üç səviyyədə vergi stavkasının məbləği və ya faizi göstərilmişdir. Burada həmçinin regionun ərazisində yerləşən dövlət müəssisələrinin məhsullarına vergi stavkaları da ayırd edilir. Vergi sistemini və stavkalarını tənzimləyən zaman Rusiya Federasiyası İqtisadiyyat Nazirliyi regionlarının maliyyə mənbələrini təhlil etmiş, xərclərin öz xüsusi gəlirləri hesabına ödənilən hissəni müəyyən etmiş və bunları nəzərə alaraq Nazirliyin Maliyyə Departamenti ƏDV, mənfəətdən vergi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisindən federal və region büdcələrinin payına dair tədqiqatlar aparmışdı və nəticədə regionların 67%-i əvvəlkinə nisbətən özlərinin gəlirləri ilə xərclərin nisbətərini yaxşılaşdırmışdır. Bununla da öz xərclərinin 70%-ni gəlirləri hesabına

ödəyən regionların sayı 45-dən 50-yə, 80%-ni ödəyənlər 19-dan 24-ə, 85% ödəyənlər isə 13-dən 15-ə çatmışdır¹.

Bu büdcələrarası münasibətlər hansı prinsiplərə əsaslanır?

1. Büdcələrarası münasibətlərin bütün iştirakçılarının mənafelərinin balanslaşdırılması;
2. Müxtəlif səviyyələrdə büdcələrin müstəqilliyi;
3. Federal büdcələr, regionların büdcələri və bələdiyyələrin büdcələri arasında gəlir mənbələri və xərclərə səlahiyyət və cavabdehliyin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hədləri;
4. Regionların və bələdiyyə qanunlarının büdcələrinin səviyyələrini bərabərləşdirmək məqsədilə vəsaiti obyektiv şərtlərlə büdcələr arasında yenidən bölüşdürmək.

Bu prinsipləri Azərbaycan Respublikası regionları üçün də qəbul etmək olar.

Rusiya Federasiyasında müxtəlif səviyyələrdə büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında tətbiq olunan vergi stavkaları xərclərin bölgüsünə də təsir göstərir. Burada ümumdövlət iqtisadi və sosial vəzifələrinin həyata keçirilməsində regional büdcələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının şəraitini nəzərə almaqla bu prinsipdə vergi sistemini formalaşdırmaq mümkündür.

---

¹ Яппольская В.А. Региональные стратегии и технологии экономического развития. Ростов н/Д: 1999.- С. 136.

XIV FƏSİL. EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

14.1. Ekologiya anlayışı və onun inkişaf istiqamətləri

Bəşəriyyətin müasir yaşayış səviyyəsini ekologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Müasir elmi-texniki şəraitdə, insanla təbiətin sürətli təmasda olduğu bir halda ekoloji problemlər gündən-günə artaraq, böhrana gəlib çıxır. Bu baxımdan tənzimləmə prosesində ekoloji problemləri öyrənmək üçün «ekologiya»nın mənasını və məzmununu açmaq vacibdir.

Ekologiya sözünü ilk dəfə 1858-ci ildə Q.D.Toro işlətməmiş, E.Hekkel isə bu anlayışı 1866-cı ildən geniş yaymış və inkişaf etdirmişdir. Hekkel orqanizmi təbii sığınacaq yerində, yəni öz «evində» öyrənməyi ekologiya hesab etmişdir. Uzun müddət bu elm canlıların ətraf mühiti kimi öyrənilmişdir. XX əsrin ortalarında ekologiyanın çərçivəsi genişlənmiş və müasir ekologiya formalaşmışdır. Orqanizmlərin həyat tərzini və orqanizmdən yüksək canlı sistemləri öz aralarında və ətraf mühitin cansız komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənən elmə ekologiya deyilir.

Ekologiyanın tənzimlənməsi problemlərini tədqiq etmək üçün bitkilərin ekologiyası, heyvanların ekologiyası və mikroorqanizmlərin ekologiyası, habelə çayların, göllərin, yeraltı suların, dənizlərin ekologiyasını, onların sahillərinin ekologiyasını öyrənməklə yanaşı, xalq təsərrüfatı sahələrinin də ekoloji problemlərini tədqiq etmək vacibdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı və ekologiya; sənaye və ekologiya; biotexnika və ekologiya; tikinti və ekologiya; nəqliyyat və ekologiya; energetika və ekologiya; iqtisadiyyat və ekologiya; proqnoz və ekologiya; el adəti və ekologiya.

Beləliklə, ekologiyayı öyrənilən ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərini işləyib hazırlamaq və bu sahədə dövlətin və regionun hüquqlarını, səlahiyyətlərini, habelə maliyyələşmə mənbələrini müvafiq qanunlar, qanunvericilik aktları, prezident fərmanları ilə qanuniləşdirmək lazımdır.

Ekoloji problemlərin regional xarakter daşmasına baxmayaraq ekoloji sabitliyi təmin etmək, təbii ehtiyatları mühafizə etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək üçün dövlətin müdaxiləsi və əsas rol

oynaması vacibdir. Belə ki, xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafı ilə bağlı problemlər region çərçivəsindən çıxır və eyni zamanda, miqyasın genişlənməsi ilə bərabər ümumdövlət probleminə çevrilir. Sənayedə hasiledici – emaledici sahələr, strateji məhsul istehsal edən sahələr, kənd təsərrüfatında suvarma kanalları, torpaqların meliorasiyası və irriqasiyası, şoranlığa qarşı mübarizə tədbirləri; energetikada şaxtalar, elektrik stansiyaları (hətta kommunal elektrik stansiyaları da).

Yol təsərrüfatının inkişafı xalq təsərrüfatı və sosial problemləri həll etməyə müsbət təsir göstərdiyi kimi, külli miqdarda kənd təsərrüfatına yararlı, xüsusilə də əkinə yararlı torpaqları əkin dövriyyəsinə çıxarır.

Nəqliyyat və rabitə də iqtisadi və sosial problemlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də ekoloji cəhətdən zərərli nəticələrlə də üzləşir. Belə ki, nəqliyyat vasitələri yandırdığı yanacaqda havada, suda və torpaqda zərərli maddələrin miqdarını artırır, xəstəlikləri və ziyanvericiləri yayır, toqquşma və ya qəza nəticəsində təbiətin canlı və cansız komponentlərini tələf edir, qiymətli texnika vaxtından qabaq sıradan çıxır.

Sənayenin inkişafı yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin istifadəsinə əsaslanır və konkret sərvətin təbii ehtiyatından asılıdır. Sənayenin inkişafının insanlara faydası, xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Lakin ətraf mühitin çirkləndirilməsi, zəhərləndirilməsi, şüalandırılması, qorxulu xəstəliklərə səbəb olması və s. ilə yanaşı, külli miqdarda yararlı torpağı, yaşıllıqları sıradan çıxarır.

El adətləri - heyvan və quşların yeməli hesab edilib-edilməməsi, zərərli heyvanlara qarşı mübarizə aparılmasının savab, faydalı növləri tələf etməyin isə günah hesab edilməsi, dinlə bağlı rəvayətlər – məsələn, Məhəmməd peyğəmbər düşmənlərdən gizlənmək üçün qaranlıq bir mağaraya daxil olur, dərhal hörümçək gəlib həmin mağaranın ağzına tor çəkir, qur-qur quşu da onun üstündə bir neçə çöp qoyub yumurtlayır və kürət yatmağa başlamışdır. Təbii ki, indi də hörümçək və qur-qur quşunun tələf edilməsi günah sayılır.

İsa peyğəmbəri düşmənləri yandırdıqda bülbül oraya dimdiyində su gətirib, sərçə isə quru ot. Bu rəvayətə görə də insanlar arasında sərçəyə zərərli quş, bülbülə isə faydalı quş münasibəti yaranıb.

Həyətdə yarası görünməsi xoşbəxtlik hesab edilir. Həqiqətdə yarası həşəratyeyən quşların gündüzlük işini gecə davam etdirir. Pişik öldürmək günah sayılır. Rəvayətə görə Məhəmməd peyğəmbər pişiyin belinə əlini çəkdiyi üçün nə qədər hündürükdən yıxılsa da heç vaxt kürəyi yerə dəymir.

Torpağa qaynar su tökməyə görə yaşlılar cavanları məzəmmət edir.

Lakin «ilanın ağına da lənət, qarasına da» deyimi heç də ağ və qara ilanların hamısına lənət demək deyildir və ya bayquşun evləri xaraba qoyması fikri də onun gecələr çıxdığı üçün yaxşı tanınmaması ilə bağlı olub.

İqtisadiyyatla bağlı ekologiya ixtisaslaşma, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşməsi və s. ilə bağlıdır.

İri müəssisələrin, tunnel və körpülərin, dəmiryol və şose yollarının (I-III dərəcəli), təyyarə limanlarının, dəniz və çay limanlarının və s. obyektlərin tikintisi hər cür nəqliyyat və s. insanların ətraf mühitə təsir formaları arasında da dövlət səviyyəli, yəni region səlahiyyətində olmayanlar da vardır. Məsələn, müharibə, fəlakətli qəza – Çernobil, bomba sınaqları – Xerosima, adət-ənənələr – keçmişdə balıq ovu – müsəlman aləmində ağ balıq növlərinin yeyilməsinin günah sayılması, göyərçin və qur-qur quşlarının, çöl dovşanlarının, donuzların ovlanması və yeyilməsinin günah hesab edilməsi və ya ovçuluq və ov heyvanları dərisindən, sümüyündən, buynuzundan istifadə edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşamış tur (öküz), tarpan (çöl atı), dəniz inəyi, zəbrayabənzər Kvaqqa, çəkisi 20 kq-a qədər olan göyərçinbənzər Dronu quşu, Səyyah göyərçini və s. tamamilə məhv edilmişdir.

Ərazi tənzimləmə sistemində ekoloji problemləri daha dərinə öyrənmək üçün xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafının ekologiyaya müsbət və mənfi təsirini araşdırmaq lazımdır.

Kənd təsərrüfatı əhalini ərzaq məhsulları ilə təmin edən mühüm sahə olub, lakin torpağın məhdudluğu xüsusiyyəti isə əhalinin say artımı, qida rasionunun dəyişilməsi mövcud torpaqdan daha çox məhsul əldə etmək zəruriyyətini meydana çıxarmışdır. Bu da kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, yəni yüksək məhsuldar texniki vasitələrinin tətbiqi, aqrokimyəvi maddələrdən, xüsusilə də zəhərli kimyəvi maddələrdən istifadə olunmasını tələb edir. Şübhəsiz ki, bunların faydası ilə bərabər bir sıra ekoloji problemlər də yaranır:

1. Ekosistemin çirklənməsi – suda, torpaqda, orqanizmlərdə olan müxtəlif qida maddələrinin istehsal olunan məhsullarda toplanması;

2. İstifadə olunan kimyəvi preparatlara qarşı dözümlü ziyanvericilər və xəstəliklərin əmələ gəlməsi;

3. Ziyanvericilərlə birlikdə faydalı canlıların da tələf edilməsi;

4. Konkret şəraitə səciyyəvi olmayan ziyanvericilərin gözlənilmədən kütləvi çoxalması;

5. Ekosistemdə maddələr mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədar məhsuldarlığın aşağı düşməsi;

6. Suvarılan torpaqlarda təkrar şoranlıq və təkrar bataqlıqların yaranması, yamaclarda torpaq eroziyasının güclənməsi və s.;

7. Heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar otlaq və biçənəklərin korlanması, heyvanlar üçün zəruri bitkilərin azalması və əksinə yararlıların çoxalması;

8. Heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar çöl heyvanları və quşların sayının sürətlə azalması, yaxud onların ölkəni tərk etməsi;

9. Heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar çöl heyvanlarında və quşlarda müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması və nəticədə kütləvi tələfatı – belə vəziyyət Azərbaycanda çöl donuzunda, maralda, cüyürdə, ceyranda, kəklikdə, qırqovulda və s. müşahidə edilmişdir.

Dövrümüzün dahi alimlərindən olan V.İ.Vernadski təbiət elmləri sahəsində yeni dünyagörüşün əsasını qoymuşdur. İnsanların yaratdığı texniki tərəqqinin təbiətə göstərdiyi mənfi təsirinə nəticələrinin aşkara çıxdığı bir zamanda, cəmiyyətin ətraf təbii mühitə etdiyi təsirin strategiya və taktikasının, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə yollarının seçilib tətbiq edilməsində Vernadski təlimi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yer kürəsini bu və ya digər dərəcədə dəyişdirən, onun relyefinə, bioloji aləminə, atmosfer havasına, yerin dərinliklərinə təsir edən insan zəkasını və fəaliyyətini V.İ.Vernadski «noosferaya», insan-istehsal-təbiət sisteminin vahid anlayışına daxil etmişdir (Yunan dilində «noos» - idrak, zəka deməkdir).

Elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsində «ekologiya», ətraf təbii mühit, təbiətin mühafizəsi, ərzaq problemi, texniki tərəqqi kimi ən çox işlənən termindir. Müasir dövrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı, istehsalın subyekti olan insanların və istehsal vasitələrinin, əmək alətlərinin və onun məhsulunun inkişafı haqqında mühüm məsələlərin həll edilməsini, onların sistemləşdirilməsini qarşıya qoyur. Bu sahədə ekologiya nəzəriyyəsi ictimai istehsalın sərvətləri haqqında iqtisadi, sosioloji təsəvvürləri xeyli genişləndirmişdir. Planetimizdə əhalinin məskunlaşması, urbanizasiya, sənayeləşmə genişləndikcə, texniki tərəqqi artdıqca cəmiyyətin təbii sərvətlərə təsiri də gərginləşir. Bununla yanaşı havanın, torpağın, suyun çirklənməsi, bitkilərin korlanması, meşə sahələrinin azalması, onların qarşılıqlı inkişaf prosesinin pozulması halları şiddətlənir. Bu, özlüyündə təbiətin canlı hissəsi olan insanlar, heyvanlar, bitkilər aləmi arasında qarşılıqlı vəhdəti bir çox rayonlarda pozur. Belə olduqda ekoloji sistemin milyon illər müddətində özünəməxsus formalaşmış qarşılıqlı inkişaf cəmiyyətin

texnogen təsiri altında mənfi dəyişilməyə məruz qalır. Geniş torpaq sahələri bir çox sənaye rayonlarında istehsal vasitəsi kimi əhəmiyyətini itirir. Məlumdur ki, Yer kürəsinin 510 mln. km². ərazisinin 136,0 mln. km²-i, yəni 26,7 faizi qurudan ibarətdir. Bunun isə yalnız 13,6 mln. km²., yəni 10 faizi becərilir. Beləliklə, indi planetimizdə hər adambaşına 3,0 hektardan da az ümumi torpaq sahəsi düşür ki, bunun da cəmi 0,03 hektarı kənd təsərrüfatına yararlıdır. Dünyanın quru ərazisinin 32,6 min km²-i, yəni 24 faizini tutan xarici Avropa və xarici Asiya ölkələrində dünya əhalisinin 65-66 faizi yaşayır. Yararlı torpaq sahələri tərəqqinin, istehsal mədəniyyətinin indiki şəraitində ərzaq və xammal problemini xeyli çətinləşdirir. Planetimizdə 1 km²-də orta hesabla 38, xarici Avropa və xarici Asiya dövlətlərində 92, 1100 mln. əhalisi olan Çində 116 nəfər yaşayır. Həyatımızla, güzəranımızla bağlı olan torpaqlar indi insanlara azlıq edir.

Elm və texnikanın inkişafı bu və ya digər rayonlarda bəşəriyyətin yaşayış mühitini dəyişmiş, əhalinin təkrar istehsalını sürətləndirmiş, onların maddi nemətlər istehsalı imkanını artırmışdır. Bununla əlaqədar insanlar kənd təsərrüfatı məhsulları əldə etməklə yanaşı, meşələrin, çayların, dənizlərin, okeanların xammal və bioloji sərvətlərindən, faydalı qazıntılardan intensiv istifadə etməyə can atmışlar. Bu və ya digər sahələrdə texniki vasitələrin, xüsusilə kimya elminin, texnologiyanın nailiyyətlərinin istehsala, məişətdə tətbiqi şəraitində milyard tonlarla faydalı qazıntı sərvətləri, kənd təsərrüfatı məhsulları emaldan keçib formasını dəyişmiş, istehlak üçün yararlı hala salınmışdır. Belə olduqda bir tərəfdən insanlar yaşayıb törəmələri naminə biosferdən maddi nemətlər mənbəyi kimi istifadə edirlər, digər tərəfdən istehsal və emal proseslərində milyard tonlarla, bərk, qaz, tüstü halında zərərli tullantıları, istiliyi, enerjini torpağa, suya, havaya atırlar. Bir-birinə zidd olan bu iki vəziyyət biosferin canlı aləmində kasadlıq, boşluq yaradır, ayrı-ayrı rayonlarda ekoloji sistemdə müvazinətin pozulmasına səbəb olur. Müasir insanların təbiətə, onun sərvətlərinə təsərrüfatsız münasibəti gec-tez onları fəlakətə uğrada bilər. Bu bir həqiqətdir ki, insanlar təbiətin qanunlarını dəyişdirə bilməzlər, lakin bu qanundan bəşəriyyətin inkişafı naminə istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. F.Engels yazır: «Təbiət üzərindəki tələbimizlə çox da öyünməyək. Hər bir belə qələbə üçün təbiət bizdən intiqam alır. Bu qələbələrdən hər biri, doğrudur, birinci növbədə bizim gözlədiyimiz nəticələri verir, lakin 2-ci və 3-cü nəticədə çox zaman 1-ci nəticələrin əhəmiyyətini puça çıxarmaqla yanaşı, gözlənilməz nəticələr verir».

İş proseslərinin təkmilləşdirilməsinə hər hansı rayonun təbii şəraitinə uyğun ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi aşağıdakı məsələlərlə əlaqədardır:

Az tullantı verən və qapalı texnoloji üsulların tətbiqi; müəssisənin tullantısının digər müəssisələr tərəfindən kooperasiya yolu ilə istifadə edilməsi; tullantıların təkrar emalı; çirkləndirilmiş suyun təmizlənməsi; yararsız hala salınmış torpaqların rekultivasiyası. Bu işlərin son mərhələyə çatdırılması təbii sərvətlərin itkisiz və kompleks istifadə edilməsindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, hər hansı təbii sərvət, xüsusilə faydalı qazıntı xammalı, ilk emaldan başlanmış son mərhələyə qədər mütərəqqi texnikaya, yüksək əmək məhsuldarlığına, itkisiz texnoloji sxemə əsaslanmalıdır. Belə istehsalda ayrı-ayrı işlər bir-birini tamamlayır, xammalın emalını son mərhələyə çatdırır.

Ərazi və istehsal sahələri üzrə ekoloji dövrandə baş verən qarşılıqlı vəhdətə şərait yaradılması əsasən iki təmayülün təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bunlara təbii sərvətlərdən, xüsusilə mineral xammal ehtiyatlarından qənaətlə və kompleks istifadə edilməsi, istismar və istifadə prosesində təbiətə, təbii sərvətlərə dəyən zərərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar tədbirlər daxildir. Bu tədbirlər müvafiq müəssisələrdə və təsərrüfat sahələrində fondverimini artırır, müvafiq hərc və əmək müqabilində məhsul istehsalını çoxaldır. Bir sıra hallarda isə yeni müəssisələrin tikilməsinə olan ehtiyacı, eləcə də müəssisələrə dəyən zərəri aradan qaldırır, səmərəlilik əmsalını yüksəldir.

ABŞ-da qara və əlvan metallurgiya, sellüloz-kağız, tikinti materialları, neft emalı, kimya, elektroenergetika müəssisələrində ətraf təbii mühitə dəyən zərərin azaldılması, mümkün olan şəraitdə aradan qaldırılması üçün xeyli vəsait ayrılır. Son vaxtlar bir sıra ölkələrdə, xüsusən Yaponiyada, Almaniyada bu sahədə böyük tədbirlər həyata keçirilir. Bu ölkələrdə ətraf mühitin mühafizəsinə ayrılan vəsait dövlət büdcəsinin 9-10 faizini təşkil edir.

Daima hərəkətdə olan hava yerdən qalxan qaz, tüstü, toz halındakı tullantıların yüngül hissəsini tədricən dünyanın müxtəlif rayonlarında yerə çökdürür. İnsanların sağlamlığına, torpağa, su mənbələrinə, heyvanlar aləminə, bitki örtüyünə mənfi təsir edən belə proses ümumiyyətlə, birillik və çoxillik bitkilərin məhsuldarlığını azaldır, metalların paslanması, qiymətli daşların, mərmərin xarab olmasını sürətləndirir, avadanlıqların, elektrik ötürücü dirəklərinin ömürünü qısaldır. Havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə məsələlərinə həsr edilmiş I Beynəlxalq konqresin məlumatına əsasən (Vaşinqton, 1970-ci il), dünyada hər il atmosfərə 700 mln. ton hissə, 600 mln. ton qaz halında tullantılar buraxılır. Daha çox artmaqda olan tullantıların əsas

mənbəyi avtomaşınlar, istilik elektrik stansiyaları, kimya və metallurgiya müəssisələridir.

Təbii şəraitdən, relyefdən asılı olaraq şəhərlərin düzgün planlaşdırılması və tikilməsi yeraltı metro nəqliyyatından, tramvaylardan daha çox istifadə edilməsi, izdihamlı küçələrdə avtomobillərin hərəkətinin məhdudlaşdırılması, şəhər ətrafında dairəvi şose yollarının yaradılması, küçələrin yaşıllaşdırılması, elektromobil nəqliyyatının geniş tətbiqi, ətraf təbii mühitin, xüsusilə atmosferin mühafizəsində mühüm tədbirlərdir.

Su mənbələrini saf saxlamaq, dünya su ehtiyatının 2,5-3 faiz təşkil edən içməli sudan səmərəli istifadə edib, onların çirklənməsini aradan qaldırmaq vacib məsələdir. Suyun qənaətlə işlədilməsi iri sənaye müəssisələrində qapalı su təchizatı sistemini tətbiq etməyi, eyni zamanda, çıxan suyun təmizləndikdən sonra su mənbələrinə axıdılmasını və istifadəsini tələb edir.

Torpaqların mühafizə edilib saxlanması, onların məhsuldarlığının təbii və süni surətdə artırılması aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadə edilməsi müasir texnika, kimyalaşdırılmış istehsala, əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsinə əsaslanmalıdır;

- istifadə vaxtı təbii məhsuldarlıqdan, ixtisaslaşma səviyyəsindən asılı olaraq torpaqlara lazımi miqdarda gübrə verilməsi təmin edilməlidir. Torpağın eroziyasına, şoranlaşmasına qarşı təsirli, iqtisadi cəhətdən səmərəli tədbirlər görülməlidir, məsələn, meliorasiyaya, torpaq-qoruyucu, tarlaqoruyucu meşə zolaqların salınmasına, dağ və dağətəyi sahələrin terraslaşdırılmasına, yamacların yatımına uyğun torpaqların becərilməsinə, suvarmaya, aqrotexniki qaydalara əməl edilməsi;

- qeyri-kənd təsərrüfatı istehsalı üçün torpaqların istifadəsi məhdudlaşdırılmalıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi, bizim fikrimizcə, qlobal miqyasda aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır:

- bütün təbii sərvətlərin istifadəsi müvafiq mütərəqqi texnoloji əsasda elə səmərəli və kompleksli təşkil edilməlidir ki, itkinin maksimal dərəcədə azaldılması təmin olunmalıdır;

- dağ-mədən, metallurgiya, kimya, maşınqayırma və s. sənaye müəssisələrində təmizləyici, sorucu, durulducu qurğular geniş tətbiq edilmişdir;

- geniş miqyasda daxili dövran və qapalı su istifadəsi, susuz texnologiyalar tətbiq edilməlidir. Çirkəblər müəssisələrdə təmizləndikdən sonra su mənbələrinə qaytarılmalıdır;

- illərdən bəri qalaq-qalaq yığılmış tullantıların dəqiq hesabı aparıldıqdan sonra təkrar xammalın mübadiləsinə verilməlidir;

- iri sənaye mərkəzlərində sənayenin yerləşdirilməsində nəzərə çarpan su qıtlığı aradan qaldırılmalı, havanı, suyu, torpağı çirkləndirən sənaye müəssisələri iri yaşayış məntəqələrindən kənarında tikilməlidir;

- bir sıra təbii sərvətlərdən kompleks istifadə edilməlidir;

- dağ-mədən, kimya, metallurgiya, maşınqayırma, istilik və atom elektrik stansiyalarının tullantıları üzərində nəzarət beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş vahid normalar əsasında müəyyən edilməlidir.

14.2. Ekoloji problemlərin iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqəsi və tədbirlərin səmərəliliyi

Bu gün ekologiya ilə iqtisadiyyatın bir-biri ilə sıx əlaqəsi heç kəmə təəccüb doğurmur, əslində doğurmamalıdır da, hər ikisi eyni kökdən olan bu sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi bir-birindən ayırmaq mümkün də deyil.

Yunan sözü olan ekonomika hərfi mənada ev təsərrüfatını idarə etmək, qurmaq mədəniyyəti mənasını, ekologiya isə yenə həmin dildə ev və elm, yəni «ev elmi» mənasını verir. Bəlliklə, təbiət evimizi öyrənmək, qorumaq, onu həyat üçün yararlı etmək elmi ilə ev təsərrüfatımızı idarə etmək mədəniyyətinin vəhdəti olmadan normal həyatın təmin edilməsi qeyri-mümkündür.

Bu vəhdətin möhkəmləndirilməsi, indi öz müstəqilliyini qazanan, bu çətin yolda görünməmiş iqtisadi, mənəvi çətinliklərlə üz-üzə dayanan, hətta keçmiş əsnələrinin də bir çoxundan məhrum olan və dünyanın ekoloji baxımdan ən təhlükəli zonalarından birinə çevrilən Azərbaycan üçün xüsusilə vacibdir. Yaranmış vəziyyət üçün günahkar axtarmaq lazım deyil, əsas qüvvəni imkanlar, çıxış yolları axtarılması üzərinə yönəltmək lazımdır.

Bu gün Xəzəri yalnız tərənnüm etməklə, Sumqayıtı, Bakını mahnılara salmaqla «cənnət görmək istəyən»-i Azərbaycana çağırmaqla kifayətlənmək olmaz. Bu gün heç qara qızıldan, rəngarəng meşələrdən, bərəkətli çöllərdən də ağızdolusu danışmağa ehtiyac yox-

dur. Onu düşünmək lazımdır ki, belə getsə güvəndiyimiz bu sərvətlər də köməyimizə çatmayacaq.

Respublikanın düşdüyü ağır ekoloji vəziyyətdən çıxmaq üçün şübhəsiz ki, dövlətin xüsusi proqramı, beynəlxalq müqavilələri olmalıdır. Bir halda ki, ölkəmizdə mövcud olan ən böyük müəssisələr neft-kimyə məhsulları, maşınqayırma kimi strateji sahələr dövlətin inhisarındadır və ekologiyanın pisləşməsində ən böyük məsuliyyət də elə onların üzərinə düşür, deməli, onların normallaşdırılması qayğısına qalmaq da ilk növbədə dövlətin vəzifəsidir. Bununla belə qeyri-dövlət, özəl strukturların da bu işdə böyük faydası ola bilər və olmalıdır. Çünki hər şeyi yalnız iqtisadi səmərə ilə ölçmək, yalnız gəlir naminə etmək ən azı nadanlıqdır. Çünki çirklənən hava, zəhərlənən su, torpaq hamımızın varlığına eyni dərəcədə təsir edir. Özəl strukturları inkişaf etdirərək sahibkarlığın rəvac tapması üçün mütləq bu amillər nəzərə alınmalıdır. Biz ilk növbədə təkrar emalla məşğul olmaq istəyən sahibkarlara geniş imkanların yaradılmasını, onlara uzun müddətə dövlət tərəfindən güzəştli kreditlər verilməsini nəzərdə tutmalıyıq. Elə bir real şərait yaradılmalıdır ki, sahibkarlarımızın bu işə maraqları olsun.

ABŞ, Fransa, Almaniya kimi dövlətlərdə on illərdir ki, tullantılardan istifadə və təkrar emal sahələri özəl strukturların ixtiyarındadır. Bəzi faktlara diqqət yetirək. ABŞ mütəxəssisləri hesablamışlar ki, sutka ərzində 600 işlənmiş, tullantı avtomobil şinindən yanacaq üçün istifadə edildikdə 552 kq. yanacaq qənaət olunur və proses il ərzində 294 mln. dollar məbləğində iqtisadi səmərə verir. 7 ton köhnə avtomobil şinlərinin enerji məqsədilə istifadə edilməsi 6 ton neftə qənaət etməyə imkan verir. Bununla belə inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif tullantıların yandırılmasından çox, onun təkrar emalına üstünlük verirlər. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki təkrar emal zamanı həm material ehtiyatlarına qənaət olunur, həm də çox gəlir götürülür. Məsələn, Fransa ekspertləri hesablamışlar ki, metallardan alınan 1 ton polad, çuqundan alınan eyni miqdarda polad ilə müqayisədə 249 kq. neft ekvivalentində səmərə verir. Bu rəqəm mis üçün 1,210, alüminium üçün 4,553 kq-a bərabərdir. Şüşə qırıntılarından 1 ton hazır məhsul istehsalı zamanı isə 80 kq neftə qənaət olunur. Yapon mütəxəssislərinin hesablamalarına görə bir ədəd işlənmiş avtomobil şinindən 3 kq xalis, yüksək keyfiyyətli rezin almaq mümkündür. Orta hesabla 4 ədəd işlənmiş şindən 1 ədəd təzə şin istehsal etmək olar. ABŞ ekspertləri müəyyən etmişlər ki, kağız tullantılarının təkrar emalı onun xammaldan emalına nisbətən 3 dəfə az enerji tələb edir. Almaniya

yanacaq üçün istifadə olunan 1 ton işlənmiş şinin dəyəri 2 mln marka, kauçuk xammal mənbəyi kimi isə 600 marka təşkil edir.

Təsəvvür edin ki, Almaniyada fəaliyyət göstərən 42 zibil yandırıcı qurğu ölkə əhalisinin 30%-ni il boyu qızdırıcı buxarla təmin edə bilər. Təcrübə göstərir ki, il ərzində 100 min ton zibil yandıran zavod 2,5 meqavatt gücündə olan boru aqreqlərini işlədə bilər ki, bu da ildə 15 mln kilovatt saat elektrik enerjisi deməkdir.

Polad tullantılardan alınan 1 ton çuqun ölkənin xalq təsərrüfatında 3,5 ton mineral xammala, 2 ton dəmir külçəsinə, 1 ton koksa, 0,5 ton əhəngə qənaət etməyə, enerji məsrəfini 70%, su sərfini 40% azaltmağa və kəskin sürətdə havanın çirklənməsinin qarşısını almağa imkan verir.

Bu cür təcrübələrdən istifadə bizə bu gün maddi ehtiyatların pərakəndə düşdüyü, əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda daha vacibdir.

Ekoloji faktor baxımından xərclərin $\Theta\phi$ – iqtisadi səmərəliliyin ənənəvi formulu səmərəliliyin – Θ xərcə – 3 olan nisbəti kimi müəyyənləşdirilir və aşağıdakı formanı alır:

$$\Theta_{\phi} = \frac{(\Theta + \Delta\Theta)}{(3 + \Delta 3)} \quad (14.1)$$

Burada:

$\Delta\Theta$ – təbiətin mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində nail olunmuş əlavə effekt.

$\Delta 3$ – təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən əlavə xərclər.

Səmərəliliyin çox məqsədli xarakterini və xərclərin müxtəlifliyini nəzərə alaraq yuxarıdakı formulu dəqiqləşdirək:

$$\Theta_f = \frac{\sum_{j=1}^m \sum_{i=1}^n \Theta_{ij} + \sum_e^p \sum_{i=1}^u \Theta_{pe}}{(En + EmKu) + (Cu + EmKu)} \quad (14.2)$$

Burada:

Θ_{ij} – №-li müəssisənin i növlü tədbirinin iqtisadi səmərəliliyi.

$Cu+EmKu$ – əsas istehsala çəkilmiş məsrəflər müvafiq olaraq ümumi vəsait qoyuluşunun illik səmərəsi kimi müəyyən illik istismar xərcləri və illik kapital qoyuluşları.

Əpe- təbiəti mühafizə tədbirlərindən əldə edilən səmərə, L müəssisənin R növlü tədbiri üzrə.

$C_u + E^n K_u$ – təbiəti mühafizə tədbirlərinə çəkilən xərclər.

Analoji qaydada nisbi səmərəlilik də təyin olunur. Tipik mutodikaya uyğun olaraq gətirilmə məsrəflərinin min meyarı üzrə optimal variantın seçilməsi həyata keçirilir:

$$C_i + E_n K_i \rightarrow \min \text{ və ya } K_i + C_i T \rightarrow \min \quad (14.3)$$

K_i və C_i – müvafiq olaraq i variantı üzrə kapital qoyuluşu və istismar xərcləridir.

Ümumi səmərəlilik düsturu

$$\mathfrak{E}_\Phi = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \mathfrak{E}_{ij}}{(C_n + E_n K_u)} \quad (14.4)$$

$\mathfrak{E}_{ij}$ - №i obyekt üzrə itkilərin azaldılması və ya qarşısının alınması üçün həyata keçirilən i növlü tədbir nəticəsində alınan iqtisadi səmərəlilik:

$C_n + E_n K_u$ – təbiəti mühafizə təyinatlı tikinti obyektlərinin tikilməsinə, saxlanmasına və xidmət göstərməsinə müvafiq olaraq çəkilən xərclər.

Səmərəliliyin əlavə göstəricisi $\mathfrak{E}_\Phi^0$ – regionun ətraf mühitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının ona çəkilən xərclərə olan nisbəti ilə müəyyən olunur:

$$\mathfrak{E}_\Phi^0 = \frac{\Delta P}{(C_n + E_n K_u)}$$

ΔP – regionda ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşması göstəriciləri.

14.3. Regionda ekoloji problemlərin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri

Ekoloji məsələlər qlobal xarakter daşsa da regional səviyyədə daha aktualdır. Belə ki, ekoloji məsələləri müəyyən edən bir çox praktiki tədbirlər tamamilə lokal xarakter daşıyır.

Respublikamızda təbiəti mühafizə tədbirləri üçün çəkilən xərclərin göstəricisi keçmiş İttifaq səviyyəsindən 2 dəfə geri qalırdı. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalq təsərrüfatı kompleksinin 90-95%-ni təşkil edən keçmiş İttifaq tabeliyində olan müəssisə rəhbərlərinin ərazinin ekoloji tənzimləyinə olan biganəliyi idi.

Təbiətin mühafizəsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitin milli gəlirin həcminə nisbəti vacib iqtisadi göstəricilərdən biridir. Respublikamızda bu göstərici cəmi 0,45% təşkil edir (müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu göstərici 4,5%, Yaponiyada daha çox təşkil edir).

Azərbaycanda ekoloji şəraitin olduqca acınacaqlı olması təbiətin qorunması üçün daha çox vəsait tələb edir. Bunu Azərbaycanda ətraf mühiti çirkləndirən və ekoloji cəhətdən təhlükəli olan sənaye obyektlərinin (neftçıxarma, neft-kimya, kimya-energetika) olması və həmin obyektlərin bir neçə zonada (Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şirvan) cəmlənməsi ilə izah etmək olar. Şəhər əhalisinin hər bir nəfərinə düşən zərərli maddələrin miqdarına görə yuxarıda adları çəkilən şəhərlər ən çirkləyən yaşayış məntəqələri sırasındadır. Vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan ərazisinin qonşu respublikaların ekoloji təsiri altında olmasıdır. Birbaşa Kürə və Araza və ya onların qollarına axıdılan çirkab və müxtəlif zərərli maddələr Azərbaycanın ərazisinə, onun torpağına, suyuna, bitki aləminə, insan orqanizminə daxil olur. Bu isə ekoloji tədbirlərin planlaşdırılmasının ərazi əlaqələri əsasında aparılmasını tələb edir. Təəssüf ki, bu barədə hələ indiyə kimi heç bir konkret tədbir görülməmişdir.

Neft, neft-kimya, neft-maşınqayırma, kimya və s. kimi mürəkkəb sənaye sahələri üstünlük təşkil edən respublikanın ən çox çirklənməyə məruz qalmış Abşeron iqtisadi rayonudur. Abşeron iqtisadi rayonunda ətraf mühitin mühafizəsi problemi Bakı və Sumqayıt şəhərləri ilə bağlı olduğundan onun sanitariya vəziyyətini bu şəhərlər müəyyən edir. Məsələn, Bakı Neftayırma zavodunda 62 çirkləndirici mənbədən təkcə 4-də təmizləyici qurğu tikilmişdir. Bu istehsalın səmərəliliyinin aşağı olması ilə əlaqədardır və nəzarətədiçi orqanlar tərəfindən tutulan cərimələrlə kifayətlənirlər. Tutulan məbləğlərin miq-

darı həmin müəssisənin ətraf mühiti çirkləndirmə dərəcəsi ciddi şəkildə asılı olmalıdır. Təbiəti mühafizə fonduna verilən məbləğləri təkcə müəssisənin gəlirindən deyil, onun nazirliyə keçirdiyi məbləğdən də çıxmaq lazımdır, çünki bu zaman nazirlik özü müəssisələrin tullantılarının azalmasında maraqlı olacaqdır.

Ətraf mühitin çirklənməsi və müəssisələrdə əməyin sanitariya-gigiyena şəraitinin pislənməsi, xəstəliklərin və kənd axıcılığının artmasına gətirib çıxarır ki, bu da iş vaxtı itkisinə səbəb olur və istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Son illər çirkab suların ümumi həcmnin artması ilə əlaqədar Abşeronun ekoloji gərginliyi daha da artmışdır. Çünki respublikada ən çox su işlədən sənaye rayonu Bakı şəhəridir. 1998-ci ildə şəhər üzrə 1074 mln m^3 su işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəraitində mexaniki təmizləmə sənaye və şəhər təsərrüfatı tullantılarında olan qarışıqların neytrallaşdırılması və tam təmizlənməsi üçün heç də səmərəli üsul deyildir. Çünki laboratoriya tədqiqatları göstərir ki, belə təmizləmədən sonra çirkab suların tərkibində çoxlu miqdarda neft və neft məhsulları, üzvi maddələr, fenollar, mineral turşular, mis, sink olur.

Xəzər dənizinə axıtılan çirkab sularını tam təmizləmək üçün sənaye müəssisələrində lokal təmizləyici qurğuların işinin səmərəliliyinin artırılması, olmayan yerlərdə isə onların təcili tikintisi və təchizi vacibdir. Çünki ümumşəhər təmizləyici stansiyalarının normal və səmərəli istismar olunması və çirkab sularının Xəzər hövzəsinə axıtılmasının qarşısının alınması sənaye müəssisələrindəki lokal təmizləyici stansiyalarında çirkabların təmizlənməsi keyfiyyətindən asılıdır. Təəssüflər olsun ki, kimya, neft-kimya, qaz sənayesi nazirliklərinin müəssisələrində çirkablı sular az təmizlənərək və bəzən heç təmizlənmədən Xəzərə axıtılır.

Yaşayış məntəqələri və sənaye müəssisələri üçün kanalizasiya və təmizləyici qurğuların tikilməsi, sanitariya, gigiyena və təbiətin mühafizə tədbirləri, təmizlənmiş suyun suvarmada istifadəsinə, Bakı və Abşeronun susuzluq şəraitində əlavə su ehtiyatının suvarma işlərinə yönəldilməsinə və bununla da şəhərin sanitariya vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və Xəzərin təmizliyinin qorunmasına imkan verir. Uzun illər neftçixarma sənayesinin təsirindən Abşeron yarımadasının torpaqları çirklənmiş, yararsız hala düşmüşdür.

Bakıda 2 sutkada bir zibil daşınması rejimi vardır. Bakı şəhər sanitariya-epidemioloji stansiyasının hesablamaları göstərir ki, 2 gün ərzində 13 min m^3 zibil toplanır. Bu qədər zibilin emalı üçün illik gücü 400 min m^3 olan bir zavod vardır. Bu isə demək olar ki, tələbatın ancaq 35-40% ödəyir və ona görə də şəhərdə minimum 2 belə za-

vod tikilmişdir. İqtisadi və gigiyena nöqtəyi-nəzərdən sənaye tullantılarından maksimum istifadə və emal etmək məqsəduyğundur. 1999-cu ildə respublika üzrə tullantıların həcmi 30 mln tona çatmış və bunun 9 mln tonundan istifadə olunmuşdur. Sənaye tullantıları, lazımsız tikinti materialları və milyon hektarlarla yararlı torpaqları zəbt etmişdir. İri yaşayış məntəqələrinin heç birində zibilxanalar üçün nəzərdə tutulan sahələrlə kifayətlənmirlər. Çox yerlərdə münbit torpağa gərəksiz yanaşılır, onu əkin dövriyyəsindən çıxarmağa cəhd göstərilir.

14.4. Ekoloji problemlərin hüquqi tənzimlənməsi

Hazırda insan və təbiət problemi bütün dünya alimlərini, dövlət xadimlərini düşündürən ən vacib problemlərdən biridir.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanın sabit inkişafı müəyyən mənada həm də ekoloji problemlərin həllindən asılıdır. Bəşəriyyətin bütün dövrlərində təbiət, ətraf mühit həmişə qayğı tələb edib. Respublikanın çox da uzaq olmayan tarixinə nəzər yetirəndə nələr görmür, nələrin şahidi olmuruq: torpaqların şoranlaşması, meşələrin qırılması, çaylarımızın, havamızın çirklənməsi, təbii sərvətlərdən səmərəsiz istifadə, bir sözlə, təbiətə ögey münasibət. Təbiətin gözəlliklərini, yeraltı və yerüstü sərvətlərini qorumaq, onlara yeni həyat bəxş etmək, xalqın mövcudluğunu və inkişafını təmin etmək, bu sahədə mühüm qərarların qəbul olunması üçün Azərbaycanda müdrik rəhbər zəkası lazım imiş.

1969-2003-cü illərdə həyata keçirilən ekoloji tədbirlərin geniş miqyas almasını, təbiəti mühafizə problemlərinə mərhələ-mərhələ, ardıcılıqla, düşünülmüş qaydada yanaşıldığını və həyata keçirildiyini görürük.

Məhz o illərdə Azərbaycanın ekoloji siyasəti və ekoloji konsepsiyası yarandı. 1969-cu ildə «Azərbaycanda təbiətin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi» Qanunu qəbul edildi və sonralar bu qanun hər 10 ildə bir dəfə yenidən işlənilib təkmilləşdirildi.

Məhz 1969-1982-ci illərdə ekologiya, təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair qəbul olunmuş 8 qanun – «Torpaq məcəlləsi» (1970), «Su məcəlləsi» (1972), «Yer təkisi haqqında» (1976), «Azərbaycan SSR-in Qırmızı kitabı haqqında» (1977), «Torpaq kadastrının tətbiqi haqqında» (1977), «Meşə məcəlləsi» (1978), «Heyvanlar aləminin mühafizəsi və səmərəli istifadəsi haq-

qında» (1981) və Nazirlər Sovetinin 30-dan çox qərarı bir daha göstərir ki, Azərbaycanın Dövlət siyasətində ekologiya mühüm yer tutur.

Respublikamızın rəhbərliyi ətraf mühitin problemlərinə diqqətlə və xüsusi qayğı ilə yanaşdığına görə əvvəlki illərdə təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində qəbul olunmuş qanun və qərarlara Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yenidən baxılmış və bir sıra yeni qanunlar qəbul edilmiş və müvafiq sərəncamlar verilmişdir.

Respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən dövlətlərin əsas funksiyalarından biri hesab edilir. Azərbaycan dövlətinin ekoloji funksiyasının xarakterini, ətraf mühitin hüququnun həyata keçirilməsi və inkişafını cəmiyyət-dövlət münasibətləri müstəvisində daha dolğun dərk etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasındakı ekoloji müddəalara nəzər salmaq vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ətraf mühit ilə bağlı 4 maddə mövcuddur (14, 39, 78, 112). Maddə 14-də təbii ehtiyatların hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsub olduğu bildirilir. Maddə 39 Azərbaycanda hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna, hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququna malik olduğunu bildirir. Maddə 78-də ətraf mühitin qorunmasının hər bir vətəndaşın borcu olduğu deyilir. Maddə 112-də isə epidemiyalar, təbii fəlakətlər, böyük ekoloji təbii hadisələr zamanı fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsindən bəhs olunur.

Azərbaycan Respublikasında ətraf mühit ilə bağlı məsələlər bir sıra qanunlar ilə tənzimlənilir. Bunlara «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında»; «Heyvanlar aləmi haqqında»; «Yer təkisi haqqında»; «Balıqçılıq haqqında»; «Su təchizatı və tullantı suları haqqında»; «Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında»; «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında»; «Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında»; «Bitki mühafizəsi haqqında»; «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında»; «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında»; «Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsinin təsdiq olunması haqqında»; «Azərbaycan Res-

publikası Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında»; «Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında»; «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında»; «Torpaqların münbitliyi haqqında»; «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında»; «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında»; «Əhalinin ekoloji təhsil və maarifləndirilməsi haqqında»; «İcbari ekoloji sığorta haqqında»; «Sanitariya və epidemioloji salamatlıq haqqında» və s. qanunlar aiddir.

Müasir dünyada qəbul edilmiş praktikaya əsasən ekoloji qanunlar və ekoloji hüquq əsasən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması;
- insan həyatının və sağlamlığının mühafizəsi;
- ətraf mühitin mühafizəsinin hər bir şəxsin borcu olması;
- humanizm;
- təbii ehtiyatlardan qənaətli istifadə;
- ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış davamlı iqtisadi və sosial inkişaf;
- ekoloji tarazlığın bərpası və mühafizəsi;
- ekoloji informasiyanın sərbəst şəkildə əldə edilməsi;
- təbiətdən istifadənin ödənişli olması;
- ətraf təbii mühitə təsirin icazəli şəkildə həyata keçirilməsi;
- «çirkləndirən ödəyir» prinsipinin həyata keçirilməsi;
- vəzifəli şəxslərin, idarələrin, ictimai təşkilatların və vətəndaşların ekoloji qanunların pozulması (yerinə yetirilməməsi) zamanı məsuliyyət daşması.

Qəbul olunmuş qanunlar ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edərək məqsədli, ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə, təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinə qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbiətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir.

Hüquq – dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, yaxud sanksiyalaşdırılmış ümumi-məcburi davranış qaydalarının (normalarının) məcmusudur. Bu qaydalara riayət olunmasının təminatçısı dövlətdir. Bu baxımdan ekoloji hüquq dövlət hüququnun bir sahəsi, tərkib hissəsidir. Ekoloji hüquq pozuntuları təbiətin mühafizəsi haqqındakı qanunları pozan, ətraf təbii mühitə və insanın sağlamlığına təhlükə yaradan hüquqazidd və cinayət tərkibli hərəkətlərdir. Ekoloji cinayətlər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 247-

261-ci maddələrini əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə görə aşağıdakı əməllər ekoloji cinayət hesab edilir:

- işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarını pozma;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma;
- baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma;
- suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə;
- atmosferi (havanı) çirkləndirmə;
- dəniz mühitini çirkləndirmə;
- sahiləni şelf Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozma;
- torpaqları korrupsiya;
- yerin təkinin qorunması və istifadəsi qaydalarını pozma;
- balıqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz tutma;
- qanunsuz ov etmə;
- qanunsuz ağac kəsmə;
- meşələri məhv etmə və ya korrupsiya;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və təbiət obyektlərinin mühafizə rejimini pozma əməlləri.

Məhz bunlar ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə islahatlar aparılaraq vahid mərkəzləşdirilmiş sistemin yaradılması barədə imzalanan 23 may 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı da bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının təzahürüdür.

Müasir dövrdə atmosferin ozon qatının dağılması, iqlimin getdikcə istiləşməsi, səhrələşmə prosesinin zaman ötdükcə daha geniş əraziləri əhatə etməsi, bioloji müxtəlifliyin kəskin azalması, ətraf mühitin çirklənməsi, bəşəriyyəti narahat edən ən global ekoloji problemlərdir. Zaman keçdikcə qeyd olunan bu problemlərin həll edilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi daha da aktuallaşır.

2002-ci ildə Yohannesburq şəhərində keçirilən Dünya sammitində qəbul olunmuş «Dayanıqlı inkişaf» prinsiplərindən irəli gələn tələbləri rəhbər tutaraq, respublikamız üçün prioritet olan ekoloji

problemlər müəyyənləşdirilmiş və onların həlli istiqamətində müəyyən tədbirlər görülür.

Atmosfer havasının, Xəzər dənizinin və digər su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması, onların bioresurslarının mühafizəsinin təşkili, fauna və floranın qorunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, tullantıların yerləşdirilməsi əsas problemlərdəndir. Bu problemlərin həll edilməsi üçün ölkəmizdə müvafiq tədbirlər görülür.

Belə ki, respublikamız ətraf mühitlə əlaqədar 16 beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Bunlardan «kökü kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan vəhşi fauna və yabanı flora növləri ilə beynəlxalq ticarət barədə», «səhrələşməyə qarşı mübarizə», «iqlimin dəyişməsi üzrə», «sərhədlərarası kontekstdə ətraf mühitin qiymətləndirilməsinə dair», «biomüxtəliflik haqqında», «sərhədlərarası çayların, su hövzələrinin və beynəlxalq göllərin qorunması», «əsasən su quşlarının yaşama yerlər kimi beynəlxalq əhəmiyyətli olan sulu-bataqlıq yerlər haqqında», «təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına, zərərləşdirilməsinə nəzarət haqqında» konvensiyaları qeyd etmək olar. Konvensiyaların tələblərinə əməl etməklə müəyyən müsbət nəticələrə nail olmaq mümkündür.

Əhali arasında ekoloji təbliğatın gücləndirilməsi, onların məlumatlandırılması da bu istiqamətdəki əsas vəzifələrdən biridir. Son dövrlərdə qeyri-hökumət ekoloji təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsini buna misal göstərmək olar.

Bu sahədə dövlət siyasətini həyata keçirən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin regional əməkdaşlığa böyük önəm verməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tbilisi şəhərində yaradılmış Qafqaz Ekoloji Mərkəzi, Bakıda fəaliyyət göstərən «Xəzərin Ekoloji Problemi» proqramı regional layihələrinin işlənilməsi buna misal ola bilər.

Qeyd edək ki, «Xəzərin ekoloji problemi» proqramı beş Xəzər dənizinin dövlətin iştirakı və BMT-nin İnkişaf Proqramı, BMT-nin Ekoloji Proqramı və Avropa İttifaqının TƏSİS layihəsinin dəstəyi ilə hələ 1998-ci ildən fəaliyyət göstərir. Proqramın əsas məqsədi Xəzər dənizinin ətraf mühitinin idarə olunması və dayanıqlı inkişafına yardım etməkdir. Ötən il bununla bağlı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyində «Milli Xəzər fəaliyyət planı» layihəsinin təqdimat mərasiminin keçirilməsi bir daha göstərdi ki, Xəzərin problemlərinin həll edilməsində həyata keçirilən tədbirlərə dövlətimiz, onun Prezidenti biganə deyildir.

Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində və sahil zolağında ətraf mühitə antropogen təsirin kəmiyyət

və keyfiyyət göstəricilərinin ekoloji kriterilərinin elmi əsaslarla müəyyən edilməsini, proseslərin müşahidəsini, monitorinqin təşkili və idarə olunmasını təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində səlahiyyətli orqan kimi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Xəzər Kompleks Ekoloji Monitorinq idarəsi həyata keçirir.

İdarənin əməkdaşları bu məqsədlə təyin olunan ekspedisiyalarda iştirak edir, beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində perspektivli neft yataqlarının ekoloji vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədilə «BP», «Excon Mobil» şirkətləri və ARDNŞ ilə birgə su, qrunt, qazma məhlulu və şlam nümunələri götürərək təhlillər aparırlar. Toplanmış məlumatlar dəqiqləşdirilərək məlumat bankına yerləşdirilir və coğrafi-informasiya sistemləri vasitəsilə xəritələşdirilir, modernləşdirmə və proqnozlaşdırma üzərində iş aparılır. Görülmüş işlər və həlli vacib problemlər haqqında aylıq bülletenlər hazırlanaraq respublikanın direktiv orqanlarına göndərilir.

Respublikamızın beynəlxalq aləmdə nüfuzu gücləndikcə ətraf mühitin mühafizəsində biomüxtəlifliyin qorunması sahəsi ilə bağlı məsələlər də artıq öz məcrasına düşüb. Bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması məqsədilə ümumi sahəsi ölkə ərazisinin 4%-ni təşkil edən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi genişləndirilərək 8 %-ə çatdırılmışdır. 2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda 6 Milli park, 2 Dövlət Təbiət Qoruğu, 1 Dövlət Təbiət Yasaqlığı yaradılmış, 5 mövcud təbiət qoruğunun ərazisi genişləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə Altağac, Hirkan, Abşeron Milli parkları və Göy-göl Dövlət təbiət qoruğunun Eldar şamı filialının bazasında 1686 ha sahədə Samux rayonunun inzibati ərazisində müstəqil Eldar şamı Dövlət Təbiət qoruğu yaradılmış, akademik Həsən Əliyev adına Ordubad, həmçinin Şirvan, Ağ-göl, Hirkan, Abşeron və Altağac Milli Parklarının Əsasnamələri təsdiq edilmişdir. Naxçıvan MR-da yeni yaradılmış Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun, akademik H.Əliyev adına Ordubad Milli parkının açılışı ilə əlaqədar kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş, binaların infrastrukturu yaradılmış, lazımi avadanlıq və inventarlarla təchiz olunmuşdur.

Respublikamızda təbiəti mühafizə ilə bağlı qəbul olunmuş qanunlar içərisində «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» 4 iyul 2001-ci il tarixli 532 nömrəli qanunu bu baxımdan xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bu qanunda heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması və bərpa üçün müvafiq şəraitin yaradılması, nadir və kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin genofondunun qorunmasının təmin

edilməsi, Milli parkların yaradılması, qoruqların, yasaqlıqların ərazilərinin genişləndirilməsi və s. kimi məsələlər təsbit edilir.

Bu qanundan çıxış edərək xalqımız onun təbii zənginliklərindən səmərəli istifadə etməklə yanaşı, onun təbiətini və eləcə də nadir nümunələrini qorumaq məcburiyyətindədir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaranması və inkişaf dinamikası illər üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 14.1).

Cədvəl 14.1

s/n	Təsərrüfatların adı	Təşkil olunduğu il	Sahəsi ha-la
	Milli parklar		
1.	Şirvan Milli Parkı	2003	54373
2.	Ordubad -"-	2003	12131
3.	Ağ-göl -"-	2003	17924
4.	Hirkan -"-	2004	21435
5.	Altağac -"-	2004	11035
6.	Abşeron	2005	783
	Dövlət Təbiət qoruqları		
1.	Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu	1929	23884
2.	Qızıl-ağac -"-	1929	88380
3.	Türyançay -"-	1958x	22488
4.	Göy-göl -"-	1965xx	6732
5.	Pirqulu -"-	1968x	4274
6.	Qarayazı -"-	1978x	9658
7.	İsmayılı	1981x	16740
8.	İlisu -"-	1987x	17381
9.	Bəsitçay -"-	1974	107
10.	Qara-göl -"-	1987	240
11.	Şahbuz -"-	2004	3139
12.	Eldar şamı	2004	1686
13.	Şirvan	1969xx	6232
	Dövlət Təbiət yasaqları		
1.	Zuvand Dövlət Təbiət Yasaqlığı	1969	15000
2.	Bəndovan	1961 xx	4930
3.	Ordubad	1969;2003xx	47870
4.	Kiçik Qızıl - ağac	1978	10700
5.	İsmayılı	1969xx	23438
6.	Şəki	1964	10350
7.	Qusar	1964	15000
8.	Şəmkir	1964	10000
9.	Korçay	1961	15000
10.	Bərdə	1966	7500
11.	Gil adası	1964	400
12.	Qarayazı-Akstafa	1964	11970
13.	Qubadlı	1969	20000
14.	Laçın	1961	21370

15.	Qızılca	1984	5135
16.	Daşaltı	1981	450
17.	Arazboyu	1993	2200
18.	Qəbələ	1993	39700
19.	Qax	2003	36836

x – 2003-cü ildə ərazisi genişləndirilmişdir

xx – 2003-cü ildə ərazisinin bir hissəsi Milli Parka çevrilmişdir.

Biomüxtəlifliyin çox mühüm tərkib hissəsi olan balıq ehtiyatlarının artırılması, bərpası və mühafizəsi istiqamətində xeyli işlər görülməkdədir. Belə ki, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin daxili imkanlar hesabına 1954-cü ildən fəaliyyət göstərən 3 Nərə Balıqartırma zavodunda zəruri təmir işləri aparılmışdır. Həmin zavodlarda törədici balıqlardan süni yolla kürü alındıqdan sonra kürüdən çıxan süfrələr yetişdirilərək nohurlara köçürülür və müəyyən çəkiyə qədər böyüdükdən sonra Xəzər dənizinə və digər daxili su hövzələrinə buraxılır.

Görülmüş işlər nəticəsində yetişdirilən balıq ehtiyatlarının həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, 2003-cü ildə 12 mln. ədəd nərəcinsli, 28 min ədəd qızıl balıq, 434 mln. ədəd çəki kimi balıq körpələri yetişdirildiyi halda, 2004-cü ildə 19,9 mln. ədəd nərəcinsli, 48,7 min ədəd qızıl balıq, 436 mln. ədəd çəki kimi balıq körpələri yetişdirilərək Xəzər dənizinə və daxili su hövzələrinə buraxılmışdır. Bu göstəricilərin artmasında regionda ən müasir texnologiya ilə təmin olunmuş Xıllı Nərə Balıqartırma zavodunun tikilib istifadəyə verilməsi xüsusi rol oynamışdır. Dünya Bankının maliyyə krediti hesabına tikilib 2003-cü ilin oktyabr ayında istismara verilmiş zavodun layihə gücü 15 mln. ədəd balıq körpələri təşkil edir. 2004-cü ildə zavodda ilk sınaq-istehsalat işləri aparılmış və nəticədə 6 mln. ədəd yüksək keyfiyyətli nərəcinsli balıq körpələri yetişdirilib Xəzər dənizinə buraxılmışdır.

Xəzər dənizinin su bioresurslarının, o cümlədən nərəcinsli balıqların ehtiyatının öyrənilməsi məqsədilə 3 beynəlxalq dəniz ekspedisiyası keçirilmiş və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan sektorunda balıq ehtiyatlarının müasir vəziyyəti tam öyrənilmişdir. Dənizdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması həcminə görə Azərbaycan Xəzərətrafi ölkələr arasında ön sıralara çıxmışdır.

Daxili su hövzələrində, o cümlədən yeni tikilmiş Yenikənd su anbarında meliorativ işlər aparılmış və bunun nəticəsində vətəgə əhəmiyyətli balıq növlərinin təbii artımı üçün bioloji tələblərə uyğun şərait yaradılmışdır. Eyni zamanda, Kür və Araz çaylarında nərəkimlərin mövcud kürüləmə sahələrinin inventarlaşdırılması prosesi həyata keçirilmişdir.

Prezidentimizin bilavasitə tapşırığı ilə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının meşələrinin bərpa edilməsi və artırılmasına dair» və «Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» milli proqramlar onun 2003-cü il 18 fevral tarixli 152 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Özündə ölkəmizin ekoloji siyasətini əks etdirən bu iki sənəd 2010-cu ilədək bu sahədə fəaliyyəti istiqamətləndirilən əsas proqram sənədlərindəndir. Proqramın həyata keçirilməsi ilə bilavasitə məşğul olan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi meşələrin, yaşıllıqların qorunub mühafizə edilməsi, sürətlə bərpa olunması sahəsində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 1982-ci ilin ortalarından 1993-cü ilin ortalarınadək olan zaman kəsiyindəki boşluğu aradan qaldırdı. Bunu yaşıllaşdırma işlərini əks etdirən faktlardan görmək olar (cədvəl 14.2).

Cədvəl 14.2

Görülən işlər	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Meşəbərpa və ağacsalma (ha) o cümlədən	5000	7500	8700	9104	9700	10100
Meşə əkini (ha)	2025,0	3133,0	3700,0	3703,0	3900	3800
Təbii bərpaya kömək tədbirləri (ha)	2975,0	4605,0	5000,0	5401,0	5516	5680
Müxtəlif çeşidlərdə əkin materiallarının yetişdirilməsi (min ədədlə)	6000,0	11887,0	25000,0	45000,0	47000	5000

Meşəsalma və meşəbərpa işlərinə böyük əhəmiyyət verilərək ölkə rəhbərliyi ETSN-nə bu istiqamətdə real konkret tədbirlərin həyata keçirilməsini tapşırırmışdır.

Meşələrin bərpası və artırılması üzrə milli proqramların tələbinə uyğun olaraq ETSN-yi tərəfindən görülmüş tədbirlərin nəticəsində respublikada 2001-ci ildən başlayaraq 29177 ha sahədə təbii bərpaya kömək tədbirləri, 20261 ha sahədə isə meşə əkini və süni ağacların yaradılması işləri həyata keçirilmişdir.

Təkcə 2006-cı ildə 3800 ha meşə salınmış, ondan 970,6 ha sahədə toxum səpilmiş, 65 ha sahədə çilik və ting basdırılmış, 122,6 ha sahədə toxmacalar əkilmiş, 1741312 kq toxum tədarük edilmişdir.

Respublikanın düzən, dağ və dağətəyi bölgələrinə aid zona bozqırlarında yeni meşələrin və yaşıllıqların yaradılması üçün 3 yeni meşəsalma müəssisəsi (Cəngi, Giləzi və Qaradağ) və qiymətli ağac,

kol cinslərindən ibarət əkin materialları yetişdirmək üçün Kür, Quba və Abşeronda yeni tinglik müəssisələri yaradılmışdır. Cəngi, Qaradağ və Giləzi meşəsalma müəssisələri tərəfindən arid ərazilərdə, şose və magistral yolların ətrafında 500 ha yaxın sahədə 2,0 mln.-dan çox müxtəlif ağac və kol cinsləri əkilməklə yeni meşə zolaqları salınmış və mövcud yaşıllıqlara zəruri xidmət göstərilmişdir.

Əkin materialı yetişdirilərkən şəhər, qəsəbə, kəndətrafi, orta təhsil məktəblərinin həyətyanı sahələrində, fermer təsərrüfatı və digər idarə müəssisələri tərəfindən yaşıllıq salınması üçün ehtiyaclar da nəzərə alınmışdır.

2005-ci ilin I rübündə respublika ərazisində ilk dəfə meşə sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə qiymətli ağac cinsi olan zeytunçuluğun inkişafına ciddi diqqət yetirilmiş, ayrı-ayrı müəssisələr tərəfindən kökləndirmə üçün 1 mln.-dan artıq zeytun çiləkləri əkilmişdir.

Meşələrin istifadəsi, mühafizəsi, qorunması və bərpası sahəsində münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinə əsasən tənzimlənilir. Meşə qanunvericiliyinin pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun intizam, inzibati, mülki və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycanda hidrometeorologiyanın müasirləşdirilməsinə son illər böyük önəm verilmişdir. Ölkə rəhbərliyinin uzaqgörən siyasəti, qayğısı və köməyi nəticəsində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla hidrometeorologiya xidmətinin yeni konsepsiyaları təklif olunmuşdur. Bu konsepsiyaların əsasında 2003-2010-cu illərdə Hidrometeorologiya fəaliyyətinin Milli İnkişaf Proqramı hazırlanmış, Azərbaycan Respublikası ən mötəbər təşkilatlarından biri olan BMT-nin nəzdindəki Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatının həqiqi üzvü olmuşdur.

Müasir dövrdə hava proqnozlarının verilməsi, sel, daşqın, qasırğa, leysan yağışları, dolu, güclü istilər və şaxtalar kimi təbii fəlakətlər barədə xəbərdarlıqlar əhəlinin və əmlakın təhlükəsizliyininin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Qlobal iqlim dəyişmələri və bununla əlaqədar BMT-nin müvafiq konvensiyasının qəbul edilməsi Azərbaycanın da bu konvensiyaya qoşulması və Kioto protokolunu ratifikasiya etməsi bu sahənin aktuallığını daha da artırmışdır.

Məhz qəbul edilmiş proqram-proqnoz sisteminin müasirləşdirilməsi, onun hesablama metodları əsasında yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Hidrometeorologiya sahəsində lokal daşqın və sel kimi təbii fəlakətlərin proqnozu üçün kompleks müşahidə sistemlərindən və kompüter modelləşdirilməsindən istifadə edərək, su ehtiyatlarının

optimal idarə olunması üçün Açıq Hidrologiya sistemi, informasiya bazası yaradılacaqdır. Məlumat müşahidəsi tam avtomatlaşdırılmış şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Xüsusiləşdirilmiş hidrometeoroloji xidmət sahələrində - dəniz, aviameteoroloji proqnozlar və məlumat sisteminin inkişafı üçün xüsusi tədbirlər nəzərdə tutulur. Müşahidə sistemi tamamilə yeniləşəcək, onların beynəlxalq standartlara uyğunluğu təmin edilərək kompleks müşahidə sistemləri yaradılacaqdır.

Ümumiyyətlə, yer təkindən istifadə sahəsində münasibətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi 13 fevral 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən həyata keçirilir.

Yerin təkindən istifadə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- mineral-xammal bazasının yaradılması, ondan səmərəli istifadə və yer təkinin mühafizəsi;
- faydalı qazıntıların əsas növlərinin istehsal həcmində müəyyənləşdirilməsi;
- mineral-xammal bazasının inkişafı və faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikintisi üçün istifadə edilən yer təki sahələrinin hazırlanması;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisi, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ona mənsub bölməsi daxilində yer təkinin geoloji öyrənilməsi;
- mineral-xammal ixracının müəyyənləşdirilməsi;
- yer təkindəki istifadə ilə əlaqədar ödənişlərin tətbiqi və əsas mineral-xammal növlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsi;
- yer təkinin geoloji öyrənilməsi, istifadəsi və mühafizəsi, yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin təhlükəsiz aparılması sahəsində standartların (normativlərin, qaydaların) müəyyənləşdirilməsi.

Yerin təkindən istifadə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi idarəetmə, xüsusi razılıq, uçot və nəzarət vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə gələcəkdə müxtəlif sahələrin xaricdən gətirilən mineral-xammal növlərindən asılılığını aradan qaldırmaq və həmin sahələri tədricən yerli xammalla təmin etmək üçün respublika ərazisində müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və qiymətləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılması labüddür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2000.
2. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu. Bakı, 1997-1999.
3. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar (1991-1995-ci illər). Bakı, 1996.
4. «Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq haqqında» Qanunlar, sənədlər, analitik materiallar. Bakı, 2000.
5. «Torpaq bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu. Qanunvericilik toplusu, Bakı, 2000.
6. Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik toplusu. Bakı, 2006.
7. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər). Bakı, 2001.
8. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 2004.
9. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2007.
10. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2007. Bakı, 2007.
11. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın regionları. 2007. Bakı, 2007.
12. А.И.Гаврилов. Региональная политика и управление. Москва, 2002.
13. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. М.: Мысль, 1983.
14. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007.
15. В.И.Бутов, В.Г.Игнатов, Н.П.Кетова. Основы региональной экономики. Москва, Ростов н/Д, 2000.
16. Бильчак В.С., Захаров В.Ф. Региональная экономика. Калининград, 1998.
17. Долятовский В.А. Зарубежный опыт комплексного развития регионов//Регионоведение. 1994.- №2-3.
18. Е.П.Губин. Государственное регулирование рыночной экономики и предпринимательства, правовые проблемы. М.: Юрист, 2005.

19. Е.В.Самофалова, Э.Н.Кузьбожев, Ю.В.Вертакова. Государственное регулирование национальной экономики. Москва, 2005.
20. Nuriyev Əli. Regional idarəetmənin əsasları. Bakı, Elm, 2007.
21. Ваграмов Əвəз. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1977.
22. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной экономики. Санкт-Петербург, 1998.
23. Государственное регулирование рыночной экономики: федеральный, региональный и муниципальный уровни. М.: 1998.
24. Ибрагимов А. Региональная политика зарубежных стран. Баку, 1992.
25. İqtisadi İslahatlar Mərkəzi: «Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri». Elmi əsərlər toplusu, II buraxılış, Bakı, 2001.
26. İsmayılov İ., Mürşüdoğ R. Sosial təminat hüququ və onun tətbiqi problemləri. Bakı, Qanun, 2006.
27. Л.Г.Ходов. Государственное регулирование национальной экономики. М.: 2005.
28. Н.Н.Колосовский. Теория экономического районирования. М.: 1969.
29. Mahmudov M.M., Mahmudov İ.M. Region iqtisadiyyatının tənzimlənməsi. Bakı, «Şur» Nəşriyyatı, 2001.
30. Смирнягин Л.В. Районы США: портрет современной Америки. М.: Мысль, 1989.
31. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. М.: 1978.

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Rəhilə Cəbrayilova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Vüsalə Axundova</i>

**Mahmudov Məhəmmədnəbi Molla oğlu,
Mahmudova İlhamə Məhəmmədnəbi qızı.**

**Regionların sosial-iqtisadi
inkişafının tənziqlənməsi**

(Dərslik)

**Çapa imzalanıb 07 . 02. 2011. Kağız formatı 70x100 1/8.
Həcmi 23 ç.v. 30 ş.ç.v. Sifariş 30. Sayı 500.**

**" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6**
